ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Наукові записки

Серія: Філологія

9. 2007

Вінниця 2007

УДК 80 (477)
ББК 81.411.1я4+83.3 (4 УКР)
В48

«Наукові записки» Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Філологія. 2007. Випуск 9 / Відп. ред. доктор філол. наук, проф. Н.Л. Іваницька. – Вінниця: ТОВ «Ландо ЛТД», 2007. – 257с.

Затверджено як фахове видання постановою президії ВАК України від 06.02.2004 р. № КВ – 8416/7.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ніна Іваницька,
доктор філологічних наук, професор (головний редактор);

Петро Дудик,
доктор філологічний наук, професор;

Іван Рибінцев,
доктор філологічних наук, професор;

Володимир Шкляр,
доктор філологічних наук, професор;

Варвара Теклюк,
кандидат педагогічних наук, доцент, директор Інституту філології й журналістики ВДПУ;

Людмила Супрун,
кандидат філологічних наук, доцент, заступник директора Інституту філології й журналістики ВДПУ з наукової роботи;

Тамара Ямчинська,
кандидат філологічних наук, доцент, директор Інституту іноземних мов ВДПУ;

Ірина Руснак,
кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української літератури;

Інна Завальнюк,
кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри стилістики й культури мови;

Ніна Кухар,
кандидат філологічних наук, старший викладач (відповідальна за випуск)

Коректор: **Каленич В.М.**

Комп'ютерний набір: **Цибульська Л.І.**

Видається за ухвалою вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 7 від 27.02 2007р.)

ISBN 9666-2917-01-2

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ТЕОРІЯ МОВИ. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КАТЕГОРІЙНОЇ ГРАМАТИКИ

Ніна Іваницька
(Вінниця)

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ГРАМАТИЧНА НАУКА: ТРАДИЦІЇ Й ОНОВЛЕНІ ОРІЄНТИРИ

В умовах світових глобалізаційних процесів, що неодмінно включають сучасні державні виміри «мовознавчого генія» українського народу, розвиток, функціонування й дослідження української мови постає одним із пріоритетів державотворення загалом.

Загальні процеси демократизації суспільного життя значною мірою вплинули на розвиток функціональних досліджень, у ракурсі яких граматична наука входить до основних напрямів мовознавства. Вдамося до цитації фрагмента доповіді І.Р. Вихованця, виголошеної на засіданні Президії НАН України 31 травня 2006 року з приводу обговорення концепції нової академічної «Граматики сучасної української літературної мови»: «Є два мовознавчі жанри, які засвідчують зрілість мовознавства для розв'язання найважливіших теоретичних і практичних проблем і репрезентують українське мовознавство в загальнослов'янському та європейському контексті, з одного боку, і мають безпосередню дотичність до суспільних, освітянських і технологічних завдань, з іншого боку. До цих двох суспільно важливих жанрів належать національні граматики і словники».

У схвалених Постановою Верховної Ради України від 22 травня 2003 року рекомендаціях парламентських слухань «Про функціонування української мови в Україні» одним із пріоритетних завдань визначено фундаменталізацію досліджень, пов'язаних із науковим вивченням української мови.

Розбудова Української Держави не можлива без високого рівня мовного будівництва, концептуальну основу якого складає стратегія, що супроводжується осмисленням як мовних процесів, так і досягнень, надбань у сфері розвитку світової мовознавчої науки, узагальнень граматичних теорій і втіленням їхніх продуктивних ідей у вітчизняну граматичну науку.

Особливої ваги зараз набувають праці видатних учених-мовознавців різних шкіл і напрямків, у яких закладені підвалини наукового підходу до вивчення і встановлення національно-специфічних мовних явищ. Більше як півтора століття тому І.І.Срезневський писав про те, що «… народ виражає себе всього якнайповніше рідною мовою. Народ і мова одне без одного немислимі» [27, с.18]. Подібні думки стосовно важливості національно-мовного компонента в історії мовознавчої науки пронизують мовну спадщину О.О.Потебні, І.О.Бодуена де Куртене, Г.Шухардта, Ф.Боаса, Е.Сепіра, Б.Уорфа, Л.В.Щерби, Е.Бенвеніста та інших учених світового масштабу.

У ракурсі такої проблематики оцінюємо масштабні надбання традиційних теорій, здобутки різних наукових шкіл, як і внесок окремих українських учених у загальні процеси розвитку сучасної лінгвістики. Не можна побудувати якісну й міцну будівлю без надійного фундаменту. Стосовно україністики хотілося б наголосити на досягненні учених у галузі вивчення граматичної системи сучасної української мови (Л.А.Булаховський, О.С.Мельничук, В.М.Русанівський, М.А.Жовтобрюх, М.Б.Кулик,І.Р.Вихованець, Н.Ф.Клименко, Л.І.Мацько, Г.О.Козачук, І.І.Ковалик, А.П.Загнітко, К.Г.Городенська, М.Я.Плющ, А.П.Грищенко, С.Я.Єрмоленко, А.Й.Багмут, В.В.Жайворонок, К.Ф.Шульжук, М.П.Кочерган, В.М.Манакін, Н.В.Гуйванюк, С.О.Соколова, П.С.Дудик, Д.Х. Баранник, В.М.Ожоган, М.В.Мірченко, В.Д.Шинкарук, В.О.Горпинич, В.П.Олексенко, О.І.Бондар, І.К.Кучеренко, Л.О.Кадомцева, М.У.Каранська, І.І.Слинько та ін. Праці цих, як і багатьох інших учених, заклали надійний фундамент для сучасних, дещо по-новому орієнтованих теорій вивчення системи української мови, виявлення її національної специфіки, в тому числі й у плані зіставлення з іншими мовними системами [29].

«Граматична наука переживає в останнє десятиліття перехідний етап у пошуках нових

проблем, нових способів їхнього вираження, нових напрямів», – пише Г.О.Золотова, закликаючи до переорієнтації цілей і напрямів граматичних досліджень [12, с.14].

Друга половина XX століття поступово закріпила в лінгвістиці закономірний поворот до семантики як невід'ємного й найголовнішого компонента мовознавчих досліджень. Це повністю стосується й граматики.

У тріаді «зміст – форма – функція» постійно змінювали місце і роль складових, кожна з яких у певні періоди розвитку філологічної науки ставала вершинною, зумовлюючи й надійно забезпечуючи як розквіт напрямів, шкіл, процесів розвитку лінгвістичної думки, так і їхню переорієнтацію. Успіх і темпи переорієнтації завжди залежать від обсягу й глибини накопичених знань та від породжених останніми суперечностей між теорією й мовною практикою. Водночас переорієнтаційні процеси в лінгвістиці значною мірою залежать від постатей учених, які є одночасно акумуляторами ідей минулого і генераторами нових ідей, нерідко нестандартних думок у галузі лінгвістичних досліджень.

На фоні великих учених, постатей епохального значення, чиї ідеї та авторитет правлять за методологію й визначають розвиток науки на певному історичному відтинку часу, відбувається становлення нових наукових напрямів, розвиваються нові технології, утверджуються методики, загалом кажучи, відбувається розвиток науки як такої.

Якщо проаналізувати процеси, що відбуваються зараз у граматичній науці, то, не вдаючись до зайвих оцінок, позитивного чи негативного у цій галузі лінгвістики, можна наголосити на таких найважливіших, на наш погляд, обставинах. По-перше, сучасну граматичну науку в обох її частинах (морфології й синтаксисі) характеризує надзвичайно багатий зміст і різноманітність методів, прийомів, способів, достатньо апробованих на матеріалі різних мов, і досить результативних за призначенням. По-друге, поглиблене, глибинне вивчення категорійних, сутнісних особливостей граматичного ладу окремої мови, як і типології та зіставних характеристик споріднених і неспоріднених мов, виявило чимало суперечливих моментів у теоретичному осмисленні й представленні таких категорій. І, по-третє, що, очевидно, є чи не найголовнішим, відчутною виявилась деяка відірваність отриманих наукових постулатів граматики від основного – мовленнєвої діяльності людини з її найважливішим призначенням – передавати зміст, обмінюватися інформацією.

Пошуки адекватності граматичного аналізу закономірно ведуть до визнання пріоритетного начала мови, її сутності й призначення. Тому такими «сучасними» видаються теорії комунікативної граматики, функціонального синтаксису, теорії міжмовних та внутрімовних концептів та ін. Переважна більшість таких теорій в основі своїй спирається на семантику, на значеннєву сутність мовних категорій і мовних одиниць. При цьому акцентують на «увазі до фігури мовця» (за В.В. Виноградовим – до «образу автора»), який творить мову, користується нею, пізнає її.

Сучасне дослідження конкретних мовних систем у різноаспектному багатоярусному вивченні їхніх складових є абсолютно немислимим без зіставлення останніх у межах споріднених та неспоріднених мов. «Зіставне вивчення мов – це є та галузь, яка розширює вузьконаукові інтереси мовознавства, виводить його із соссюрівських рамок «в самому собі і для себе», що сковували лінгвістику майже все XX століття, у простір для дослідження широкого кола гуманітарних проблем: взаємовідношення між мовою і культурою, мовою й національною свідомістю», – пише проф. В.М.Манакін [19, с.9]. Вирішення таких глобальних загальнотеоретичних і практичних проблем учений пов'язує із аналізом найтонших відмінностей між мовами, оскільки пізнання характеру однієї нації неодмінно супроводжує пізнання інших [18, с.326].

Глобалізаційні орієнтири нових сучасних теорій дослідження мовних систем спрямовані на пошук різного роду гносеологічних та онтологічних факторів, які визначають відмінності мовних картин світу, що якнайтісніше пов'язано з питанням самої суті природи мови як універсальної здатності людини [19, с.301].

У центрі сучасного мовознавства продовжує перебувати слово як універсальний мовний знак, у якому, по суті справи, концентрується вся найголовніша проблематика вивчення мови. Орієнтація сучасних граматичних теорій на семантику в найрізноманітніших підходах та інтерпретаціях, що загалом відтворюють ономасіологічний, мислительний, власне мовний

комплекс «природа – людина – мова», з особливою виразністю засвідчує цілісність слова у його різноаспектних метамовних інтерпретаціях. «Граматичні форми і значення слова то дотикаються, то зливаються з його лексичними значеннями, що відображає властивості основних семантичних сфер загалом», – писав В.В. Виноградов [1, с.21].

Вивчення слова успішно поєднує найважливіші напрями й підходи: лексичний і граматичний у їхній нерозривності. Саме граматичний компонент у слові розглядають як такий, що не нашаровується на нього, не виводиться на рівні мовних абстракцій, а постає його невід'ємним компонентом, який відтворює внутрішню будову мови. Більш того, саме в нових підходах до поглибленого вивчення категорійних явищ у граматиці слову (зокрема повнозначному) відведена провідна роль [13; 14]. Граматичні дефініції як категорійні узагальнення постають у вигляді абстрактних металінгвістичних постулатів для поглибленого вивчення й опису складної системи мовних реальностей як у лексичному, так і в граматичному планах. Лексичне значення слова не може виявлятися незалежно від його граматичної характеристики. Як лексичне, так і граматичне в слові нерозривні, перебувають у діалектичній єдності, що загалом складає мовну компетенцію носіїв мови, його мовну систему. Саме в такому ракурсі розвивається сучасна граматична науки, зокрема в україністиці.

Сучасна граматична наука в її багатоаспектній зорієнтованості з позиції категорійності традиційно включає в себе три взаємопов'язані підсистеми (категорійний синтаксис, категорійну морфологію, категорійний словотвір) з дещо переорієнтованою ієрархією їхніх одиниць. Вершинну позицію в цій ієрархії займає категорійний синтаксис із його центральною категорійною одиницею – реченням, що зумовлено двома визначальними функціями мови – комунікативною і когнітивною.

Сучасний підхід до вивчення граматичних реальностей можна умовно кваліфікувати як функціонально-категорійний, вимірним еталоном результативності якого має виступати зорієнтованість на мовця, носія і творця мовлення. Багаті, глибокі доробки сучасних науковців, що стосуються різних граматичних категорій (їх комунікативної, семантико-синтаксичної, формально-граматичної спеціалізації), актуалізують і водночас зорієнтовують проблематику подальших фундаментальних досліджень граматичного ладу сучасної української мови.

Розмаїття наукових проблем, тематики граматичних досліджень засвідчують багаточисельні виступи й публікації учених на Міжнародних конгресах україністів, Міжнародних та Всеукраїнських наукових конференціях, у журналах «Українська мова», «Мовознавство», у серії наукових університетських видань із мовознавства, що стосуються проблем категорійного вивчення складників синтаксичних, морфологічних та словотвірних категорій.

Теоретико-методологічну й дослідницько-практичну базу для фундаменталізації подальших граматичних досліджень надійно створено в Інституті української мови НАН України, в Інституті мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України в координації з науковцями, що працюють в університетах України. Основу граматичних пошуків складають наукові концепції системного аналізу динаміки синтаксичної, морфологічної, словотвірної структур української мови.

Найголовніший об'єкт граматичної науки, української зокрема, вбачаємо в категоризації граматичних реальностей, що так чи інакше спроектовані на позамовну дійсність.

Зважаючи на величезні досягнення в розвитку граматичної науки загалом, української зокрема, цілковиту рацію мають сучасні учені-граматисти, які вбачають перспективу розвитку лінгвістики в тісному поєднанні традицій із новими здобутками й свіжими ідеями, що загалом підпорядковано якнайглибшому розкриттю законів у сфері категорійних виявів структури та функцій граматичної системи конкретної мови, як і мовних систем у їхньому зіставленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
5. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.

6. Горпинич В.О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2000. – 359 с.
7. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
8. Дудик П.С. Із синтаксису простого речення. – Вінниця, 1999. – 297 с.
9. Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К.: Наук. думка, 1982. – 210 с.
10. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 435 с.
11. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662с.
12. Золотова Г.А. О возможностях грамматической науки// Вопросы языкознания. – 2006. – №3. – с.14-21.
13. Іваницька Н.Л. Специфіка предикативного зв'язку в українській мові // Ucrainica II. Současná Ukrainistika. Problěmy juzika, literatury a kultury. 1. část. Sborník článkỳ 3. Olmouckě Sympozium ukrajinistů 24 – 26. srpna 2006. Univerzita Palacken v Olomonci. – Olomonc 2006. – С. 59-65.
14. Іваницька Н.Л. Повнозначне слово в його проекції на денотат// Українська мова. – 2006. – №3. – с.48-57.
15. Іваницька Н.Л. Теоретичний синтаксис української мови. Ч. І. – Вінниця, 2002. – 168 с.
16. Каранська М.У. Синтасис сучасної української літературної мови: Навч. посібник. – К.: НМК ВО, 1992. – 400 с.
17. Кочерган М.П. Зіставне мовознавство: методи, принципи, аспекти й рівні дослідження// Мовознавство. – 2006. – № 5. – с.34-51.
18. Манакин В.Н. Основы контрастивной лексикологии: близкородственные и родственные языки. – К., 1994. – 380 с.
19. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. – К.: Знання, 2004. – 326 с.
20. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій. – Луцьк: Ред.-вид. відд. „Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 389 с.
21. Ожоган В.М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. – К., 1997. – 230 с.
22. Олексенко В.П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників. – Херсон: Айлант, 2001. – 240 с.
23. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
24. Русский язык: Энциклопедия /Ред. Н.Ю. Караулов. – М.: Научн. изд-во „Большая Российская энциклопедия": Дрофа, 2003. – 703 с.
25. Скаб М.С. Граматика апеляції в українській мові. – Чернівці: Місто, 2002. – 272 с.
26. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української літературної мови: Проблемні питання: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
27. Срезневський И.И. Мысли об истории русского язык. – М., 1959. – 189 с.
28. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення. – К.: НАН України, Український мовно-інформаційний фонд, 1997. – 216 с.
29. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – 824 с.
30. Шинкарук В.Д. Категорія модусу і диктуму у структурі речення. – Чернівці: Рута, 2002. – 271 с.

АНОТАЦІЯ

У статті коротко подане бачення автора сучасних тенденцій і перспектив розвитку граматики як науки у поєднанні традиції й сучасних, оновлених підходів до вивчення граматичних категорій у взаємодії їх із лексико-семантичними.

***Ключові слова**: загальне мовознавство, зіставне мовознавство, граматика, слово.*

The article is devoted to the author's view on the modern tendention and on the perspectiv development of grammar as science that combines modern and old traditions of learning the reciprocity of grammar categories with lexico-semantical categories.

***Key words**: general linguistics, comparisonal linguistics, grammar, word.*

Петро Дудик
(Вінниця)

СТИЛІСТИКА, ЖУРНАЛІСТИКА Й ПУБЛІЦИСТИКА: ОКРЕМІ ЗАУВАГИ

Поняття-терміни *стилістика, журналістика й публіцистика* досить просторо вживаються навіть у сучасному розмовно-побутовому літературному мовленні, переважно в інтелігентно-освіченому середовищі. Особливо звичайні й активні вони в мовленні спеціалістів – лінгвістів і журналістів.

Стилістика української мови стала окремою галуззю лінгвістичних знань у 60-і роки минулого століття.

Термін *стилістика* утворився від лексеми *стиль* (грец. stylos, лат. stilus – спершу назва палички письма, згодом – найменування певного способу писання). У нинішньому й найбільш

звичному розумінні *стиль мови (мовний стиль)* – це різновид, один із способів вияву літературної мови, своєрідна манера спілкування за певних життєвих ситуацій. Мовлення в межах кожного зі стилів функціонує в писемній та усній формах мови (крім епістолярного стилю, котрий має лише писемну форму вияву). Писемна форма є первинною для кожної літературної мови. Діалектне мовлення загалом тільки розмовно-побутове й усне, не має скільки-небудь виразного стильового розмежування. В українській літературній мові найчастіше виокремлюють такі стилі мови: розмовно-побутовий, офіційно-діловий, науковий, художній, публіцистичний, певною мірою – конфесійний і епістолярний.

Стилістика становить лінгвістичне вчення про найумотивованіше й найдоцільніше послуговування мовою – всіма її одиницями, які використовуються окремо чи в поєднанні з іншими мовними одиницями. Стилістика є вченням *про функцію (функції)* кожної складової частинки мови, її одиниці – фонеми (звука), морфеми, слова, словосполучення, сполучення слів, члена речення, всього складу речення, кожного еквівалента (замінника) речення і такої лексично найоб'ємнішої одиниці мови й мовлення, якою слугує *текст* (від лат. *textum* – побудова, зв'язок, сплетіння) – писемний або усний мовленнєвий масив, найчастіше багатослівна семантична й граматична словесна єдність, утворена одним чи кількома (найчастіше) реченнями, якими виражається комплексно завершена й розгорнута думка; в писемному мовленні це поєднання слів «від крапки до крапки», такий відрізок мовлення, який розчленований кількома чи багатьма крапками. Не дивно, що більшість дослідників не претендує на категоричне визначення тексту, свідомо чи інтуїтивно уникає такої місії – з огляду на те, що лексемою-терміном *текст* поіменовується явище виразно особливе й окремішнє в мові й у мовленні, що, обриси тексту неоднакові, нечітко, невиразно окреслені. Текст – це один чи кілька абзаців, своєрідних складових тексту.

Стилістикою, стилістичним (тобто *функціональним*) аналізом, як про це загалом уже йшлося, охоплюється все, що є в мові, всі її структурні одиниці, щонайвиразніше такі, як повнозначні слова (мають лексичне значення), релятивні слова (від лат. relativus – відносний), тобто слова службові; окрему групу слів у мові становлять вигуки, якими ніхто й ніщо не називається, а тільки виражається – почуття, емоції, щонайрізноманітніші волевиявлення людини. Наприклад, вигуковою реплікою (не реченням, а тільки своєрідним еквівалентом речення, словом-реченням) *О*! на запитання *Україна подобається?* (О.Гончар) іноземець передав своє захоплення побаченим і почутим в Україні. Або й інша функціональна почуттєвість вигука: ***Ой**, яка ж незламна міць!* (П.Тичина).

Стилістично виразною (певна річ, неоднаковою мірою) є також функція кожного службового слова, пор.: по радіо (17.I.07) прозвучав такий вираз: *Я все сказала **за** Сковороду...* – замість... ***про** Сковороду...*

Кожну з функцій будь-якої мовної одиниці все частіше поіменовують *стилістемою*. Та ж сама мовна одиниця (найчастіше слово) часто буває поліфункціональною, тобто такою, яка здатна виконувати кілька, навіть багато функцій. Це простежується в практично незліченній кількості багатозначних слів. Хоча б таке з безлічі інших мовних явищ: лексема *око* – орган зору людини і тварини; в «Словнику української мови» ця лексема – *око* в її різних морфологічних формах (*очі*, зрідка *вічі*) коментується дуже широко, майже на восьми об'ємних сторінках: *Пряме **око** лукаво дивилось з-під піднятого трохи повіка на купку мідяних грошей* (М.Коцюбинський); *Я подавала їй квіти, і листя, й трави – із рук її не зводила **очей*** (Леся Українка). Це прямі значення лексеми *око*. Крім них, є кілька десятків значень метафоричних, переносних, які в багатьох випадках становлять фразеологізми або фразеологізовані мовні одиниці: *впадати в **око*** (помічати), *гостре **око**, грати **очима**, бистре **око**, дивитися правді в **очі**, про людське око, закритися плечима й **очима**, зупиняти **очі*** (на комусь або на чомусь), *зупиняти на собі **очі**, кидати **оком**, куди не кинь **оком**, куди **очі** дивляться, лізти на **очі**, мозолити **очима**, на **очі** не пустити, неозброєне **око**, не змигнути **оком**, **очей** не зводити, **очей** не показувати, дивитися великими **очима**, **очі** завидющі, **очі** рогом лізуть, розв'язувати **очі**, пасти **очі**, вирости в **очах**, позаливати **очі**, полуда на **очі** впала, розкривати **очі**, світ крутиться перед **очима**, спускати з **ока (очей)**, стріляти **оком**, тішити **очі**, тримати на **оці**, ходити з темними **очима**, хоч в **око** стрель, хоч **оком** світи, більмо на **оці*** і т.д. і т.ін. Слово *око* – омонімне, бо йому властиві й два зовсім різні значення: 1) «одиниця ваги, що приблизно

дорівнює 1,2 кг.», 2) «міра об'єму хмільних напоїв», що приблизно дорівнює 1-1,5 л» (СУМ, т. V, с.672).

На окрему, проте всеоб'ємну увагу в теорії і практиці стилістики заслуговує термінологічне сполучення слів *стилістичний аналіз*, який полягає у визначенні функції (функцій) мовних одиниць, тобто у виявленні стилістем, які нерівноцінні комунікативно, неоднаково сприймаються й використовуються мовцями. Стилістичний аналіз – це в усіх випадках своєрідне продовження будь-якого іншого лінгвістичного аналізу мовних одиниць (фонетичного, фонологічного, орфоепічного, акцентологічного, лексичного, фразеологічного, граматичного (морфемного, морфологічного, синтаксичного), орфографічного, пунктуаційного аналізу). Бо немає *власне стилістичних мовних одиниць*, таких, які б були тільки стилістичними. Будучи сама по собі явищем нематеріальним, кожна із стилістичних функцій ґрунтується на матеріальній природі звуків. Будь-яка стилістична функція – це завжди реалія й витвір певної матерії. Не було б фонеми, морфеми і т.ін. – не було б певного стилістичного аналізу. Тому варто було б вести мову про фонетико-стилістичні, морфемно-стилістичні, морфологічно-стилістичні, синтаксично-стилістичні, лексично-стилістичні, фразеологічно-стилістичні тощо мовні одиниці, а на цій основі – і про фонетико-стилістичний, морфемно-стилістичний, лексично-стилістичний аналіз і т.ін. Тільки через громіздкість, а на цій основі й незручність у мовленнєвому користуванні такі терміни не усталились. Ми обмежуємось терміном *стилістичний аналіз*, маючи при цьому на думці, що його матеріальною основою слугують фонеми, морфеми, синтаксичні конструкції і т.ін. Виділяючи й усвідомлюючи істинну функціональність мовних одиниць (матеріальних за своєю природою), потрібно мати на увазі, що жодна стилістична функція кожної з мовних одиниць не має окремого буття, бо, наприклад, стилістична функція слова – це лише витвір своєрідної матерії конкретного слова, яке сформувалося з матеріальних звуків і за якими в колективному спілкуванні закріпилась певна семантика, яка окремішньо, без певної матеріально-мовленнєвої одиниці існує.

Стилістичний аналіз усіх мовних одиниць завжди є завершальним. Ним по-своєрідному доповнюється й завершується аналіз фонетичний, фонематичний, морфемний і т.ін. Стилістичний аналіз потребує знань усіх мовознавчих дисциплін, які стосуються конкретної мови.

Кожна окрема мовна одиниця має своє нормативно-літературне або ж діалектне буття, отже, й стилістичні можливості. Стилістика – це також учення про стилі мови, про властиві кожному стилю стилетвірні й нестилетвірні ознаки. Стиль мови – не окрема комунікативна система, а тільки складник всемовної комунікативної системи. Не можна спілкуватись тільки розмовно-побутовим стилем мови. Кожен із мовців спілкується з будь-ким всенародною мовою в її розмовно-побутовому стилі (як і в науковому, офіційно-діловому тощо стилі).

Стилістика – це також вчення про функціональні можливості усної й писемної форм мови, діалогів і монологів, про такі якості мовлення, як його нормативність, варіантність мовних одиниць, правильність мовлення, його точність, логічність, чистота, образність, простота, стислість, виразність, чіткість, яскравість, доречність, етичність, естетичність, багатство й мистецтво, евфонія, менталітетність; це також комунікативно-стилістична культура жестів і міміки.

Окремою складовою цієї статті слугує стислий коментарій того лексичного значення, яке закріпилось за словом-терміном *журналістика*. Своєрідним синонімом до нього є термін *публіцистика*. Вдамося до найбільш загального й стислого визначення обох термінів, що їх фіксують окремі словники: *журналістика* [франц. journaligme] – 1) діяльність *журналіста* – збирання, опрацювання й поширення інформації за допомогою ЗМІ (періодичні видання, радіо, телебачення та ін.); 2) наукова дисципліна, яка вивчає таку діяльність [10, с.286]. «*Публіцистика* [лат. publicus – суспільний] – рід літератури, присвячений суспільно-політичним питанням та іншим проблемам сучасності, а також твори на цю тему (статті, нариси, памфлети, фейлетони тощо) [10, с.572]. Як бачимо, семантичне розмежування термінів *журналістика* й *публіцистика* (також і *журналіст* – *публіцист*) справді синонімічне. Все ж термін *журналістика* певною мірою семантично ширший, охоплює більшу кількість понять і професійно-виробничих дій; цей термін вживається, зокрема, в таких сполученнях слів, як *інститут* чи *факультет журналістики, викладач журналістики* (а не *публіцистики*), *професія журналіста* (а не *публіциста*) і т.ін. Водночас у мовознавстві усталився термін

публіцистичний стиль мови й мовлення (а не *журналістський стиль...*), також і *публіцистичні жанри мови й мовлення* (а не *журналістські жанри...*) і т.ін.

Публіцистичні жанри мови й мовлення загалом такі: *статті* – різні за обсягом і тематичною зорієнтованістю публікації, переважно з найбільш актуальних проблем життя; замітки; звіти; інтерв'ю; репортажі; кореспонденції; рецензії; огляди; есе; листи; нариси; реклами; сатиричні жанри: фейлетони, памфлети, байки, гуморески, епіграми, пародії, сатиричні афоризми (стислі, дотепні й зручні для запам'ятовування оповіді глибокого змісту) тощо.

Іншими жанрами журналістики також слугують: портретні зображення (фото), пейзажі, натюрморти (найчастіше – зображення дичини, риби, предметів побуту, квітів, фруктів тощо), фотозамітки (знімки з коментарем), фоторепортажі, фотонариси та ін.

З уже сказаного випливає, що публіцистичний стиль неоднорідний, різножанровий. Мовлення у виявах публіцистичного стилю – це мовлення засобів масової інформації.

У літературних мовах немає слів, словосполучень, структур речення, яких не можна було б використати залежно від комунікативної потреби в публіцистичному стилі. З цієї причини публіцистичне мовлення є всеосяжним.

Найбільш компактно, повно й показово публіцистичне мовлення реалізується в писемній формі, в різних жанрах суспільно-політичної літератури. Дещо по-іншому – передусім з погляду граматичного й лексичного – публіцистичне мовлення виявляється в усній формі.

Своєрідність публіцистичного, публіцистично-журналістського стилю мови знаходить свій мовленнєвий вияв у певних специфічних різновидах мовних стилетвірних засобів: а) *лексичних, фразеологічних* і б) *граматичних,* переважно *синтаксичних* [див.: 2, с.86-91; 5, с.270-282]. Варто, однак, зауважити, що в мові немає слів, фразеологізмів, морфем, морфологічних форм слів, структур речення тощо, які б не можна було використати в публіцистичному мовленні. Йдеться лише про переважаюче використання певних мовних засобів, одиниць у межах того чи іншого стилю мови.

Висловлюватись публіцистично – писемно чи усно – означає здебільшого висловлюватись у справах справ життєво важливих, як правило, не суто індивідуальних, а в громадських, активних і актуальних.

Комунікативна зорієнтованість досконалого в усіх виявах публіцистично-журналістського мовлення ґрунтується на таких переважаючих ознаках, як його логічність, нормативність, з одного боку, і з другого – його почуттєвість, емоційність, експресивність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови. – Львів: «Світ». – 2003.
2. Дудик П.С. Стилістика української мови. – Навч. посібник. – К.: Вид. центр «Академія», 2005.
3. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності. – К., 1999.
4. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 2003.
5. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови: Підручник. – К.: Вища школа, 2003.
6. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови: Навчальний посібник. – Тернопіль, 2000.
7. Русский язык. Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1979.
8. Сучасний словник іншомовних слів. – К.: Вид-во «Довіра», 2006.
9. Сучасна українська літературна мова. Стилістика / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973.
10. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2000.
11. Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К.: Радянська школа, 1962.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто ті лінгвально спільні й диференційні ознаки, котрі позначаються термінами ***стилістика, стилістичний аналіз, журналістика й публіцистика, публіцистичний стиль і публіцистичні жанри мови і мовлення.***

Ключові слова: *стилістика, стилістема, публіцистичний стиль мови; публіцистика й журналістика: спільні й диференційні ознаки.*

The article studies the lingually common and different signs that are defined by the terms stylistics, stylistic analysis, journalism, publicism, publicistic style of the language of speaking.

Key words: *stylistics, stylistic system, publicistic style of the language, publicism and journalism, common and different signs.*

Зоя Валюх
(*Полтава*)

НУЛЬОВІ СЛОВОТВІРНІ ПАРАДИГМИ ІМЕННИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Серед великого лексико-граматичного класу іменників сучасної української мови виокремлюють групу найменувань, які не утворюють похідних узагалі або мають їх лише зрідка. Таким лексемам властива нульова дериваційна спроможність, а отже, й нульова словотвірна парадигма. В.П. Даниленко кваліфікує їх як іменники "межових" моделей творення [3, с.64].

В українській мові до іменників "межових" моделей творення належать передусім застарілі та запозичені, здебільшого незмінювані іменники, зрідка вживані питомі найменування, що входять до різних формально-граматичних та лексико-семантичних груп, віддієслівні та відприкметникові іменники із семантикою опредметненої дії, опредметненого стану та опредметненої якості тощо.

Пропонована стаття присвячена аналізові дериваційної спроможності іменників родової неозначеності особи та невідмінюваних іменників іншомовного походження.

У межах групи іменників із семантикою суб'єкта стану функціонує підгрупа найменувань, що виявляють нульову словотвірну спроможність в утворенні від них похідних одиниць. До складу цієї підгрупи входять назви із семою родової неозначеності особи, які виокремлюють з-поміж іменників так званого "спільного роду". Вони є потенційними виразниками чоловічої або жіночої статі, а в структурі мови функціонують як похідні одиниці, марковані граматичним жіночим родом, у зв'язку з чим дістали назву фемінативи (лат. *femina* – жінка) [1, с.61].

Нульову словотвірну спроможність фемінативів зумовлює декілька чинників, серед яких основними є їхнє лексико-граматичне наповнення та словотвірна специфіка. Так, обов'язковою семантичною позицією, представленою дериватами субстантивних зон усіх трьох типів словотвірних парадигм лексико-семантичних груп іменників, що називають осіб за різними ознаками, зокрема й за внутрішніми чи зовнішніми (саме до цієї лексико-семантичної групи належить більшість названих одиниць), є "особа жіночої статі, щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником". Це словотвірне модифікаційне значення не може бути зреалізованим іменниками із семою родової неозначеності особи, що зумовлено особливостями їхньої граматичної будови та лексичної семантики: вони називають осіб і чоловічої, і жіночої статі одночасно. Їхню родову ознаку дають змогу визначити флексії дієслів-присудків або залежних від них слів у ролі означення в умовах контексту, пор.: – *О, щоб не забутись! Ти зараз мотнися в область, бо за твій гріх якийсь* ***спритняга*** *і відхопить вашу машину, то й вийде, як у приказці: мій батько горів, а хтось руки погрів* (М. Стельмах); ***Симпатяга*** *цей воєнком, хоч і коноплястий, все тіло в ластовинні* (О. Гончар); *Пішов степом* ***сіромаха*** *[Ярема], сльози утирає* (Т. Шевченко); *Почвалала* ***"сіромаха"*** *Скільки видно через брід* (С. Олійник); *З усього видно було, що директор шанобливо ставиться до старого Лободи. Хвалив, давав найкращу характеристику, зокрема по праці.* ***Роботяга. Чеснюга*** (О. Гончар); *Одарка Іванівна – непосидяча* ***роботяга*** ... (О. Копиленко); *Вожакувати над валкою зголосився Нестір Цимбал, вічний заробітчанин, добродушний криничанський* ***невдаха*** (О. Гончар); *Груня мовчала, не перечила, коли свекруха називала її* ***невдахою*** (К. Гордієнко).

Характерною особливістю семантичної структури іменників із семою родової неозначеності особи є те, що вони являють собою групу експресивно-оцінних слів – найменувань осіб як носіїв певної ознаки або процесуального стану. Вони характеризують людей за їхніми вчинками, станом, поведінкою, зовнішніми ознаками, вродженими вадами, інтелектом тощо. У складі цієї групи особових найменувань виокремлюємо дві підгрупи. До першої входять іменники, що містять оцінку негативного змісту, напр.: *нікчема, нечема, волоцюга, ледацюга, хапуга, просторіка, невмивака, ненажера, замазура, нероба, невдаха, нахаба, нездара, хитрюга, варивода, забіяка, недотепа, незграба* та ін.

Цю підгрупу доповнюють іменники так званого потенційного роду [1, с.62] – назви осіб, маркованих граматичним середнім родом, на зразок *мурло, ледащо, базікало, одоробло, брехло,*

мазило, чудило, убойще тощо, напр.: – ***Чудило ти:** втікаєш і від музик, і від краси, колись потягнешся до них, а все й минеться. Ну, бувай здоров і богу та людям милий!* (М. Стельмах); – *Мовчав би ти, **базікало** ледаче, Ціна твоєму росту – гріш. Куди б не вибравсь ти, одначе Нікчемою зоставсь, як був раніш* (В. Симоненко).

Такі омонімічні форми середнього роду на позначення осіб чоловічої і жіночої статі, як зазначає О.К. Безпояско, становлять специфічну ознаку саме української мови. Від фемінативів вони відрізняються рівнем експресивно-емоційної насиченості компонентів парного протиставлення [1, с.62], проте їхні словотвірні можливості такі самі, як і у фемінативів.

Підгрупа іменників, що охоплює найменування з експресією співчуття, доброзичливості, захоплення, значно менша за обсягом. Її складниками є іменники *друзяка, всезнайка, сіромаха, сердега, симпатяга, сиротина, бідолаха, розумака, добряка* та ін.

Іменники із семою неозначеної за родом особи як назви експресивно-емоційної оцінки є похідними словами-характеристиками, роль яких в умовах контексту ґрунтується на їхній властивості подати про людину якусь інформацію або висловити про неї певне враження. Розгалуженість семантичних відтінків у цих особових іменниках експлікують словотворчі суфікси ***-ак-/-як-, -аг-/-яг-, -уг-/-юг-, -л-, -а*** та ін., що приєднуються до різноманітних за категорійною належністю твірних основ, серед яких основи дієслів, прикметників, зрідка іменників, пор.: *не вмиватися → невмивака, служити → служака, волочитися → волоцюга, брехати → брехло, незграбний → незграба, розумний → розумака, добрий → добряка, ледачий → ледацюга, друг → друзяка, молодець → молодчага* та ін., напр.: *Лише коли відвідувач поцікавився книжкою, змістом її, **служака** став ніби милостивіший* (О. Гончар); *Слухав Лобода цього **розумаку**, який сам усі казарми пройшов, слухав його міркування про ідеал і в душі тамував скептичну усмішку* (О. Гончар).

Специфічною рисою фемінативів із суфіксами ***-ак-/-як-, -аг-/-яг-, -уг-/-юг-*** є те, що в них відбулася нейтралізація аугментативного значення, яке властиво виражати цим суфіксам, за рахунок набуття ними значення негативної або позитивної оцінки. Такі конотації іменників із семою родової неозначеності особи як твірних слів не сприяють утворенню від них демінутивів та аугментативів.

Одним із визначальних чинників нульової словотвірної спроможності названої групи іменників є їхня первісна прикметникова або дієслівна семантика. Саме вона, а також фономорфемний склад фемінативів унеможливлює творення від них прикметників та дієслів. Крім того, очевидно, що немає й комунікативної потреби в прикметникових та дієслівних десубстантивах.

Варто зазначити й те, що сфера вживання іменників родової неозначеності особи, які мають виразне стилістичне забарвлення, перебуває за межами літературної мови: вони функціонують переважно в розмовному мовленні. У художній літературі їх використовують як засіб стилізації, напр.: – *Та хіба я проти традицій? Хіба я безбатченко який-небудь, **волоцюга** безпачпортний?* (О. Гончар). Цей позамовний чинник не сприяє реалізації дериваційних можливостей іменників досліджуваної групи.

До групи найменувань "межових" моделей творення в українській мові належать також так звані невідмінювані загальні іменники (апелятиви) іншомовного походження, специфічні особливості яких виявляються на граматичному рівні. Однією з них є те, що "підклас невідмінюваних іменників, який охоплює різні угруповання слів, не є абсолютно невідмінюваним, бо насправді у невідмінюваних іменників яскраво виражена в системі мови омонімія форм як реалізаторів відповідних грамем" [4, с.177]. І.Р. Вихованець запропонував ці найменування розглядати як іменники нульової відміни на підставі того, що "в синтаксичному плані "невідмінюваний" іменник, як і "відмінюваний", стоїть у певній відмінковій позиції, виконуючи всі притаманні "справжнім" іменникам функції", а тому "невідмінювані" іменники не перебувають поза типовими іменниковими характеристиками". Крім того, потребу виокремити в морфологічній структурі сучасної української літературної мови іменникову нульову відміну він умотивовує тим, що "морфологічно такі іменники розподіляються на сім відмінкових омонімічних форм – форм називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого і кличного відмінків – з нульовою флексією" [2, с.111].

Слабкий дериваційний потенціал невідмінюваних запозичених іменників зумовлений тим,

що вони становлять периферійне явище в граматичній системі української мови [6, с.74]. Більшість із них є вузькоспеціальними словами-термінами, які охоплюють загальні назви неістот та назви істот.

З-поміж назв істот виокремлюють дві великі групи: іменники – назви осіб та іменники – назви тварин. Їхньою характерною особливістю є те, що, "не маючи зовнішніх, флексійних ознак родової належності, вони зазнають семантико-граматичного поділу на групи, кожна з яких характеризується однією, зрідка двома ознаками роду" [1, с.65]. Розподіл апелятивних іменників невідмінюваного типу, які українська мова запозичує з інших мов, за родами "опосередкована їхньою семантикою, належністю до істот чи неістот та загальним принципом розмежування назв осіб та назв неосіб серед іменників, що є найменуваннями істот" [4, с.179].

До першої групи належать іменники, що називають осіб чоловічого або жіночого роду відповідно до статі особи. Серед них іменники *аташе, денді, протеже, камікадзе, рантьє, комі, саамі, маорі, кулі, круп'є, кутюр'є, конферансьє, рефері, візаві, мачо, маестро, папараці, янкі* та ін.

Другу групу представляють іменники іншомовного походження – назви дівчат або одружених жінок: *леді, міс, місіс, мадам, ханум, міледі, фрау, фрейлін, пері.*

Третя група охоплює назви тварин, які традиційно кваліфікують як іменники чоловічого роду: *шимпанзе, колібрі, агуті, лорі, какаду, динго, фламінго, поні, зебу, кенгуру, марабу, нанду, колі, грізлі, коала* та ін.

Четверту групу утворюють назви предметів та абстрактні назви, які узвичаїлися як іменники середнього роду: *кашне, мачете, медресе, безе, кашпо, алое, бра, амплуа, боа, сабо, сарі, соте, пюре, манго, резюме, алібі, пенальті, ласо, льє, піке, ревю, шоу, урду, банту, навахо, альді, алібі* і под.

Напр.: – *Хіба по ньому не видно: натурою він* ***камікадзе****, людина-торпеда* (О. Гончар); – *Якось я пробував розтлумачити одному* ***маорі****, моєму доброму приятелеві, що таке степ, і не зміг* (О. Гончар); *Закликаємо: "Рятуймо бенгальського тигра!" Страуса* ***нанду*** *і якогось черв'яка заносимо в Червону книгу. А жінку губимо* (Є. Дудар); *Вони дійсно затримані, не мають права вийти за поріг. І якщо той вмре під ножем хірурга, то вмруть разом з ним всі ваші надії виправдатись, довести своє* ***алібі*** (О. Гончар);

В.М. Фурса, яка досліджувала словотвірний потенціал невідмінюваних іменників в українській мові, указала на їхню низьку дериваційну спроможність, зазначивши, зокрема, що із 928 обстежених нею слів, біля яких у словнику стоїть позначка *невідм.*, лише 83 можуть утворювати похідні, причому деякі з невідмінюваних найменувань мають обмежені можливості афіксального творення десубстантивів, натомість активніше використовують слово- й основоскладання [8, с.258-259].

Нульова дериваційна спроможність більшості іменників названої групи зумовлена передусім тим, що всі вони належать до запозиченої лексики, формальна і граматична структура якої незвична для словотвірного й граматичного ладу української мови. Так, група іншомовних незмінюваних іменників – назв істот та неістот охоплює здебільшого найменування, основи яких закінчуються на голосні */а/, /е/, /і/, /о/, /у/*, зрідка – на дві голосні (пор.: *алое, боа, амплуа*), що не характерно для фономорфемного складу твірних основ лексичних одиниць української мови, тому що вони звичайно мають основу на приголосну фонему. Цей чинник створює структурні перешкоди для поєднання основ запозичених іменників із питомими словотворчими засобами та утворення дериватів за тими моделями, які властиві українській мові. Хоч треба зауважити, що ця перешкода за потреби може бути усуненою за допомогою дії різних морфонологічних прийомів-усічення твірної основи, накладання словотворчого форманта на фіналь твірної основи, інтерфіксації тощо. Пор.: *лібрето → лібретист, есперанто → есперантист, кенгуру → кенгуреня, депо → деповець, деповський; дефіле → дефілювати, шосе → шосейний, купе → купейний, бароко → бароковий, манго → манговий, алое → алоєвий* та ін.

Важливим чинником, що впливає на словотвірну спроможність невідмінюваних іменників іншомовного походження, є ступінь освоєння їх українською літературною мовою. Залучення іншомовних невідмінюваних слів до активного вживання відбувається поступово і виявляється насамперед у тому, що запозичені без морфологічних показників роду мови-джерела

невідмінювані іменники згодом втрачають первісну родову належність і набувають інших критеріїв мотивації цього граматичного значення, тобто традиційний поділ запозичень за родовою віднесеністю дещо порушується. Це можна простежити як серед назв істот тваринного світу, так і серед назв предметів чи абстрактних понять [1, с.65].

До чинників, що зумовлюють зміну граматичного роду, І.Р. Вихованець відносить передусім ступінь входження іншомовного слова до лексичної системи української мови, формування його лексико-семантичних та синонімічних зв'язків і підпорядкування цього слова відповідним морфологічним категоріям [2, с.91-92].

Високий ступінь освоєння іншомовних невідмінюваних іменників сучасною українською літературною мовою сприяє також і їхньому залученню в активні дериваційні процеси. Н.Ф. Клименко вказала на словотвірні можливості іншомовних незмінюваних слів, зумовлені специфікою їхньої семантики та давністю запозичення. Вона, зокрема, зазначила, що дослідниками з'ясовано: чим давніше запозичено слово в мові, тим більше воно засвоюється, тим більше воно встановлює зв'язків з іншими словами; чим більша семантична розгалуженість запозиченого слова, тим більше афіксальних похідних утворюється від нього [5, с.20].

На сучасному етапі розвитку української мови, переконує О.А. Стишов, простежується нова словотвірна тенденція, яка раніше в українському словотворі виявлялася обмежено. Ідеться про активне використання в ролі твірних основ невідмінюваних нових іншомовних слів [7, с.17]. Ілюстрацією цього є словотвірні гнізда невідмінюваних запозичених іменників, серед яких *зомбі – зомбувати, зомбування, зомбізація, зомбований, зазомбований, зомбі-автомат; мафіозі – мафіозний, мафіозник, мафіозність, мафіозно-клановий; лобі – лобізм, лобіст, лобістський, лобіювати, лобіювання, лобійований, пролобіювати; леді – бізнес-леді; мас-медіа – мас-медіальний, мас-медійник, медіа-барон, медіа-переворот, медіа-імперія; авізо – авізований, проавізувати* та ін.

Серед визначальних чинників такої словотвірної активності згаданих невідмінюваних апелятивів іншомовного походження В.М. Фурса називає, зокрема, те, що із вузькоспеціальних слів-термінів вони перетворюються на широковживані лексичні одиниці внаслідок розвитку економіки, загальної комп'ютеризації тощо. Проте більшості з них властивий корпоративний характер. Саме це й стає на перешкоді до активного використання невідмінюваних запозичених іменників у мові та залучення їх до процесів словотворення [8, с.255].

Отже, іменників з нульовою словотвірною парадигмою, тобто тих, від яких не можна утворити похідні одиниці, у сучасній українській літературній мові порівняно небагато. Основними чинниками, що зумовлюють нульові словотвірні парадигми іменників "межових" моделей творення, є їхня граматична будова, семантика, словотвірна структура та особливості вживання в мові.

Від назв осіб родової неозначеності особи деривати не утворюються через експресивно-оцінний характер їхньої семантики, яку експлікують спеціалізовані суфікси, що приєднуються до різних за частиномовною належністю твірних основ, та специфіка граматичних ознак – властивість називати осіб чоловічої та жіночої статі одночасно.

Дериваційну поведінку невідмінюваних іменників зумовлює передусім їхнє походження (запозичені з інших мов слова звичайно мають слабку словотвірну спроможність) та вузька сфера вживання. Формальна структура і граматична специфіка (невідмінюваність) цих іменників також впливають на участь цих одиниць у словотвірних процесах.

Як бачимо, іменники названих груп до одиниць "межових" моделей творення потрапили з різних причин. Проте спостерігаємо тенденцію до поступового залучення деяких одиниць цих груп до участі в дериваційних процесах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови. – К.: Університетське вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
3. Даниленко В.П. Имена существительные (нарицательные) как производящие основы современного словообразования// Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – с.63-76.

4. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія: Монографія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
5. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1984. – 251 с.
6. Клименко Н.Ф., Скибицька Н.В. Словотвірні можливості англіцизмів у сучасній українській мові// Структура та семантика мовних одиниць у функціональному аспекті. – Чернівці, 1996. – с.72-79.
7. Стишов О.А. Глобалізаційні процеси в сучасному українському словотворі// Ономастика і апелятиви: Зб. наук. праць/ За ред. проф. В.О. Горпинича. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – Вип. 21. – с.15-24.
8. Фурса В.М. Словотвірний потенціал невідмінюваних слів// Ономастика і апелятиви: Зб. наук. праць/ За ред. проф. В.О. Горпинича. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. – Вип. 16. – с.254-361.

АНОТАЦІЯ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з української словотвірної парадигматики. У ній розглянуто структурно-семантичну характеристику іменників з нульовою словотвірною парадигмою та досліджено лінгвальні й позалінгвальні фактори впливу на формування компонентного складу словотвірної парадигми.

Ключові слова: *словотвірна парадигма, парадигматика, дериваційний потенціал, словотворчий суфікс, словотвірне значення.*

The article is the sequential of the author's series of publications on derivational paradigmatic of the Ukrainian language. We gave the structural-semantic characteristic of nouns with zero word-formative paradigm and investigated linguistic and extra- linguistic factors of influence on the formation of component structure of word-formative paradigm.

Key words: *derivational paradigm, paradigmatic, word-formative potential, derivational suffix, derivational meaning.*

Володимир Олексенко
(Херсон)

СЛОВОТВІРНА РЕАЛІЗАЦІЯ КАТЕГОРІЇ СУБ'ЄКТИВНОЇ ПОЗИТИВНОЇ ОЦІНКИ

Серед іменників з оцінним (пестливим) значенням насамперед слід виділити ті, що передають широку гаму людських почуттів — симпатію, ласкаву прихильність, захоплення, зворушеність, пестливість. Оцінні назви здебільшого підносять, звеличують, прославляють людину, бо вони виражають тільки позитивне суб'єктивне ставлення мовця до реалій.

Слово відносять до оцінних (пестливих), якщо воно не дає уявлення про величину предмета, явища, а тільки виражає ставлення мовця до позначуваного цим словом предмета чи до співбесідника: *бабусечка, бідонька, борошенце, дружечок, котусь, личенько, масельце, молочко, татуньо,* напр.: — ... *Лучче б мені, старій, і не дожить до сієї лютої* ***бідоньки*** (О. Стороженко); *Рудий* ***котусь*** *показав себе дужчим і спритнішим навіть від такого проворного спритника, як київський жонглер Іван Покиван* (О. Ільченко); *Сама мила, невеличка, І очі сивенькі, Коси довгії русяві,* ***Личенька*** *повненькі* (С. Руданський). Емоційна інформація, яку вони передають, найчастіше важливіша за інформацію поняттєву, раціональну, тому в деяких випадках там, де використані форми з емоційно забарвленими суфіксами, зміна їх нейтральними лексемами просто неможлива.

До словотворчих засобів вираження пестливості здебільшого відносять суфікси **-очок, -ичок, -оньк-(о), -ус', -ун'; -иц'-(а), -очк-(а), -ичк-(а), -ус'-(а), -ун'-(а), -оньк-(а); -еньк-(о), -ачк-(о), -ечк-(о)** та ін. відповідно для іменників чоловічого, жіночого та середнього родів, а також суфікси **-ок, -ик, -ець, -чик, -к-(а), -к-(о), -ц-(е)**, якщо вони поєднуються з основами іменників на позначення реалій, які можуть модифікувати в об'єктивному світі свої розміри та обсяги.

М.В. Кравченко з цього приводу зауважувала: «Не всі суфікси з оцінним значенням мають однакові семантичні можливості у вираженні позитивних емоцій. Лише позитивне емоційне забарвлення містять у собі суфікси **-оньк-, -ус', -ун'**. Решта суфіксів, зокрема **-ец', -к-(о),**

-очок, **-ичок**, **-чик**; **-иц'-(а)**, **-очк-(а)**, **-ичк-(а)**; **-ц-(е)**, **-ачк-(о)**, **-ечк-(о)**, залежно від лексичного значення твірних основ можуть передавати значення зменшеності-пестливості або виражати тільки зменшеність чи лише позитивну суб'єктивну оцінку» [1, с.126].

Оцінні суфікси, яким властиве позитивне емоційне забарвлення, поєднуються з основами слів як з конкретним, так і з абстрактним значенням, напр.: *борщик, брівонька, бульйончик, вдовичка, лишенько, щастячко*. На відміну від іменників на означення реальної зменшеності, серед іменників зменшеності-експресивності переважають лексеми, що виражають абстрактні поняття. Твірні основи з конкретним значенням — це насамперед назви істот, найчастіше людей. Ці основи, будучи носіями об'єктивно-логічного значення, поєднуючись із суфіксами, відіграють визначальну роль у семантиці нових утворень. Мовна природа неоднакового потенціалу експресивно-емоційної оцінки ґрунтується на різній співвіднесеності оцінності з номінативним значенням самих лексем.

За допомогою суфіксів пестливості можуть утворюватися імена I, II і III ступенів оцінності, які відображають послідовне наростання емоційності: *брат → братунь → братусь*, напр.: *Випроводжала сестра свого **брата*** (Т. Шевченко); [М а т и:] *А ти, **братуню**, вже б не відзивався, коли не зачіпають!* (Леся Українка); [О н и с я:] ***Братусь** ваш зволили приїхати* (Д. Бедзик). Становлячи етимологічно вторинні демінутиви, синхронно такі утворення сприймаються як результат I ступеня словотвірного процесу, вони єдині репрезентанти демінутивів від певних слів. Така синхронна корекція зумовлена виходом із ужитку первинних дериватів [3, с.54].

Порівнявши ланцюжки *вдова → вдовиця → вдовичка* і *вдова → вдовичка*, дослідники прийшли до висновку, що внаслідок утрати проміжного демінутива *вдовиця* (те саме, що *вдова*) двоступеневий демінутивний ряд деформувався в одноступеневий; за суфіксами закріпилися різні значеннєві відтінки (пор.: *вербиця* — пестл. до верба, *вербичка* — зменш. до *верба*), суфікс **-ичк-(а)** набуває того значення, яке передає суфікс **-иц'-(а)**, пор.: *водиця* — пестл. до *вода* і *водичка* — пестл. до *вода*, напр.: *Подивилась у **водицю** На личко своє* (Леся Українка); *Гомонить, шумить **водичка**, То наш Тікич грає* (П. Усенко); Суфікс **-иц'-(а)** надає лексемам відтінку прихильності, ніжності, напр.: *Упали **сестриці** неначе ті птиці, розкинувши руки на шлях* (М. Нагнибіда); *Хились, моя сива голівонько, до сирої **землиці**, швидше хились, бо ні до кого вже буде тобі прихилитись* (М. Кропивницький).

Досить часто серед іменників із значенням пестливості трапляються такі, які виступають синонімами, пор.: *бабусенька* і *бабусечка, вдівонька* і *вдовичка, дружeнька* і *дружечка, кумонька* і *кумочка, невісточка* і *невістонька, подруженька* і *подружечка, сиротинонька* і *сиротиночка*.

Синонімічними за ступенем емоційності до іменників на **-очк-(а)**, **-ичк(а)** є лексеми на **-оньк-(а)/-еньк-(а)**, що передають інтимні відтінки пестливості: *вартонька, вербиченька, воленька, голубонька, доріженька, журбонька, погодонька*, та зменшеності-пестливості: *внученька, дібровонька, доненька, калинонька*.

Серед цих утворень представлені імена двох видів: 1) співвідносні з іменниками I ступеня оцінки (рідше із суфіксальним нейтральним словом зі вставною словотворчою морфемою **-оньк-/-еньк-**: *брівонька, дружeнька, думонька, лебідонька*; 2) співвідносні з нейтральними непохідними (рідше й похідними, серед яких і одиниці I ступеня оцінки) словами і словотворчою морфемою **-оньк-/-еньк-**: *веснонька, віронька, відрадонька, дівчинонька, доленька, ніченька* [4, с.18].

У «Словнику української мови» (Т. I—XI) чимало лексем з поміткою «народнопоетичне». Це слова на зразок *дівчинонька, доленька, журбонька, ніченька*, якими досить часто послуговуються майстри поетичного слова, особливо у фольклорі. Одна з характерних рис словотвору українських народних ліричних пісень — наявність великої кількості пестливих і зменшено-пестливих утворень [2, с.34-39]. Найпоширенішими є іменникові форми, марковані народнопоетичними суфіксами **-оньк-/-еньк-**. Суфікс **-оньк-** виражає пестливість з особливим відтінком інтимності, прихильності, ніжності. Словник подає з поміткою «народнопоетичне» такі слова з цим суфіксом: *брівонька, вартонька, війнонька, громадонька, дівчатонька, дівчинонька, мовонька, паронька, радонька, сиротонька, травонька, родинонька*, напр.: *Ви, **зіроньки**, гляньте на мої **брівоньки**, на мої квітоньки* (І. Нечуй-Левицький); *Стоїть сторожа,*

*острая **вартонька** Коло твоєї хати* (П. Чубинський); *Ішов козак на **війноньку**...* (Укр. пісня); ***Дівчатонька!** Ходімо ми на могилу* (Марко Вовчок); *Є у мене сусідонька — Люба, мила **дівчинонька*** (Укр. пісня); *Коли правдива **мовонька** твоя, Так будеш, серденько, навіки ти моя* (Пісні та романси...).

Значне емоційно-експресивне навантаження несе на собі та суфіксальна іменникова форма, яка вжита в мові народної пісні тільки один раз поряд із багаторазовим повторенням її нейтрального відповідника.

У похідних іменниках нерідко виступає морф експресивності **-еньк-**. Ці утворення зберігають /і/ в корені за аналогією до твірних слів: *біда — бідонька, віра — віронька, голівка — голівонька, бджілка — бджілонька, зірка — зіронька, кізка — кізонька.* Інколи граматичний рід новоутворених іменників із суфіксом **-еньк-** відрізняється від граматичного роду вихідного слова, пор.: *козуб* — «ручний кошик із лубу або лози» (ч. р.) і *козубенька* — (ж. р.), напр.: *В козубі торохкотіли ще зовсім зелені кислиці, лісові яблучка* (О. Ільченко); *Вона вилізла на товсту черешню, а з неї перелізла на другу, нарвала черешень повну **козубеньку** й понесла у ґанок* (І. Нечуй-Левицький).

Багато утворень на **-оньк-(а)/-еньк-(а)** мають більш або менш експресивні словотвірні синоніми, пор.: *бабусенька — бабусечка, вдівонька — вдовичка, вербонька — вербиця, гадонька — гадочка, галузонька — галузочка, гостенько — гостонько, земленька — землиця, зозуленька — зозулечка, кумасенька — кумася, мамонька — мамочка — мамуля — мамуся — мамуня.* Вони досить поширені в українській мові, напр.: *І згадав свою **бабусеньку**... Ось іде вона в садок, Щоб на щось нарвати на зиму В'язку жовтих нагідок* (О. Олесь); *Стара вже світом нудить, а панночка втішається: — Як славно, **бабусечко**,.. як у нас велично та пишно* (Марко Вовчок); *Годі, друже, розмовляти; Годі, друже, нам зітхати, — Будемо мовчать, Як ті **вербоньки** похилі, Загадавшись, на могилі Купкою стоять* (П. Грабовський); *Легкий, пухкий попілець ляже, вернувшися, в рідну землицю, вкупі з водою там зростить **вербицю*** (Леся Українка).

Іменники із суфіксами **-очк-**, **-ас'**, **-ечк-**, **-иц'-**, **-ичк-** мають пестливе значення. Пестливі найменування людей представлені синонімічними утвореннями: *батечко — батенько, бабуня — бабуся, бабусенька — бабусечка, братунь — братусь, донечка — доненька, зятенько — зятьок, кумасенька — кумася — кумця, кумась — кумцьо, мамця — мамонька,* напр.: *Як ось Анхиз йому приснився, Із пекла **батечко** явився І синові таке сказав...* (І. Котляревський); *Нема в мене ні **батенька**, ні братика, ні сестриці* (Г. Квітка-Основ'яненко); *— Добре вам, **бабуню**, було тут жити на волі* (Марко Вовчок); *— Чи воли, **бабусю**, говорять?.. — питає Чіпка в Оришки* (Панас Мирний).

Типовим репрезентантом пестливості в іменниках середнього роду на позначення реалій, що не можуть поставати в зменшеному вигляді, насамперед назвах продуктів харчування, виступає словотвірний тип із суфіксом **-к-(о)**, напр.: *молочко, яблучко.*

Перед словотворчим формантом **-к-(о)** відбувається чергування задньоязикових приголосних із шиплячими, пор.: *вухо — вушко, кільце — колечко, молоко — молочко, яблуко — яблучко,* а також чергування ∅ з **-о**: *пасмо — пасомко*; ∅ з **-е**: *відро — відерко,* між приголосними в корені з'являються вставні звуки **[о]** або **[е]**: *пасмо — пасомко.* В іменника *вічко* (← *око*) з'являється протетичний звук **[в]** та відбувається чергування **[к]>[ч]**.

Словотворчий формант **-ечк-** також служить для утворення субстантивів із пестливим значенням: *батечко, дядечко, голуб'яточко, личечко, літечко, маслечко, немовляточко.*

Співвідносячись з іменниками чоловічого й середнього роду, вони утворюють два структурних типи. До першого належать назви, утворені на основі демінутивів із суфіксом **-к-** або **-ц-** з підсиленою емоцією пестливості (*блюдце — блюдечко, відерце — відеречко, ведмежатко — ведмежаточко, козенятко — козеняточко, личко — личечко*). Другий тип становлять зменшено-пестливі назви, утворені безпосередньо від недемінутивних іменників (*гніздечко, намистечко, сердечко*), зокрема й з недемінутивним суфіксом **-к-** (*батько — батечко, дядько — дядечко*) [6, с.106]. Перед морфом **-ечк-** відбувається чергування м'яких і твердих приголосних: *батько — батечко* **(т'-т)**; *дядько — дядечко* **(д'-д)**.

Експресивні утворення розглядуваного типу можуть мати й словотвірні синоніми: *батечко — батенько, лишечко — лишенько, личечко — личенько, крилечко — крилонько, річечка — річенька, сердечко — серденько,* напр.: *А я зрадів би, моє диво! Моя ти доле чорнобрива!*

Якби побачив, нагадав Веселеє та молодеє Колишнє ***лишечко*** *лихеє* (Т. Шевченко); *Ой,* ***лишенько****, — каже лисичка, — санки тріщать* (Укр. казки); *Як загледить [Маруся] чужого чоловіка, то не то що* ***личечко****, а й ніжечки, здається малесечкі порум'яніють* (Марко Вовчок); *Червоною китайкою* ***Личенько*** *накрито* (Укр. лір. пісня); *Дорога простяглася поміж болотами, між ріками та* ***річечками*** (О. Ільченко); *Під гаєм в'ється* ***річенька****... Як скло вода блищить* (Л. Глібов); *Бач в грудях* ***сердечко****, неначе пташка, б'ється. І рученьки, і ніженьки тремтять* (Л. Глібов); *Без милого сонце світить — Як ворог сміється; Без милого скрізь могила... А* ***серденько*** *б'ється* (Т. Шевченко).

За своїми структурно-семантичними ознаками оцінні іменники із суфіксами **-оньк-(о)/-еньк-(о), -онь-к-(о)/-ень-к-(о)** подібні до утворень, словотворчими формантами в яких виступають **-ечк-(о), -еч-к-(о)/-оч-к-(о)**, напр.: *голубонько, дівчатонько, зятенько, личенько, музиченько.* Твірними для них служать іменники, пор.: *візник - візниченько, вітер - вітронько, вояк - вояченько, горе - горенько.* При словотворенні іменників такого зразка відбувається чергування приголосних **[к]>[ч], [ц]>[ч]**: *вояк - вояченько, козак - козаченько, лице - личенько.*

Суфікс **-ц-** надає пестливого значення таким іменникам середнього роду, як *пивце, м'ясце, винце, сальце, пшінце, золотце,* напр.: *Він бажав* ***М'ясця*** *свіженького давненько* (Л. Глібов); *- Чи справді, чи лиш так мені ввижається, що чую пахощі від свіжого* ***винця*** (І. Франко); *Санькові хліба не хотілося: — Що хліб! Хіба його вгризеш? У мене аж зуби після нього болять, бо черствий. Якби* ***сальця*** (Словник Б. Грінченка); *Молодиці було стоять, слухають, а інша собі плесне, дивлячись на мене: — Мати Божа! Яке мале, а вже нужду знає... і винесе шматок хліба або* ***пшінця*** *жменю* (Д. Мордовець). Він приєднується здебільшого до непохідних іменників того самого роду (*сало — сальце, м'ясо — м'ясце*), зрідка — до віддієслівних та відсубстантивних (*пиво — пивце*). Перед афіксом **-ц-** чергуються тверді та м'які приголосні (*сало — сальце*), у твірній основі чергуються голосні: *пшоно — пшінце, слово — слівце.*

Словотвірний тип із формантом **-атк-(о)** як виразником експресивності досить продуктивний, особливо в утворенні дериватів від назв істот: *гусенятко, зайчатко, зозуленятко, каченятко, козлятко, кроленятко, лошатко, малятко, немовлятко,* напр.: *Птахи між своїми.. годують тих* ***зозуленяток*** (Словник Б. Грінченка); [Б а б у с я:] *Пасіться, любі* ***каченятка****, Скубіть собі м'яку травичку* (О. Олесь); *А біля воза бігало* ***лошатко*** *та смикало люцерну з-під труни* (Д.Павличко); ***Немовлятко*** *кричало од нестямної болі* (Панас Мирний). Рідше вживаються експресивні іменники, мотивовані назвами предметів, пор.: *збанятко, кухлятко,* напр.: *Коло баби стояв на землі кусень хліба та й* ***збанятко*** *з водою* (В. Стефаник); *Вип'єм, добра паніматко, Ну, по одній наливаю! Вип'єм з горя: Де ж* ***кухлятко****?* (Л. Боровиковський).

Співвідносячись із різноструктурними твірними основами, цей суфікс породжує словотвірні варіанти, пор.: *голуб'ятко — голубенятко, зайчатко — зайченятко, звірятко — звіренятко, перепелятко — перепеленятко,* напр.: *Вставай, вставай, ти, лінюху! Підемо на Ясенову, я тобі там зайчика піймаю,.. — кинув батько приманку, пам'ятаючи, як не раз Петрик хотів піймати маленьке* ***зайчатко*** (І. Чендей); *А онде, відбившись від неньки, Притиснувши вуха до спинки, Сидить* ***зайченятко*** *маленьке* (І. Муратов); *Раптом один з хлоп'ят гукнув: — Хлопці,* ***перепелятко*** *впіймав! Вже трохи й підлітає* (О. Копиленко); *Мініатюрна курочка. Вилупить свої пухнасті* ***перепеленятка****, отакусінькі, водить їх за собою й квокче* (Остап Вишня).

Іменники середнього роду зі значенням пестливості утворюються також за допомогою суфікса **-ячк-** від іменників середнього роду, що мають закінчення **-я**: *вареннячко, весіллячко, вітаннячко, горюваннячко, гуляннячко, дівуваннячко, здоров'ячко, коханнячко, листячко, насіннячко, пір'ячко, подвір'ячко.* Вони виступають з виразним емоційним відтінком пестливості, ніжності, прихильності, напр.: *Чи де бенкет, чи де обід, Або* ***весіллячко****, родини, — Такої гарної години Ніколи не втеряю я: І їм, і ласую до волі* (Л. Глібов); *Він же колись до неї* ***залицявся****, на вечорницях з нею бував. Може, те* ***гуляннячко*** *не забулося?* (А. Шиян); *Серденько* ***щось*** *Рибалочці віщує: Чи то тугу, чи то переполох, чи то* ***коханнячко****?.. не зна він — а сумує* (П. Гулак-Артемовський); *Розправляй маленькі крильця, Сіре* ***пір'ячко*** *помий* (Н. Забіла); *Ой, чого плачеш, чого жалуєш, молодая Ярино? Ой, чи жаль тобі татонька свого Чи* ***подвір'ячка*** *його?* (Укр. лір. пісня). Проте інколи такі іменники в певних контекстах можуть мати

гумористичний відтінок, часом — ускладнений фамільярним чи іронічним забарвленням, напр.: *Гуртом канючили в якогось відставника гумового човна, а діставши відмову, позв'язували своє* ***одежиннячко*** *у вузли, декотрі почіпляли зв'язані черевики просто на шию і гайда вплав* (О. Гончар); *Не менше спасибі і за заходи коло видання моїх* ***оповіданнячок*** (М. Коцюбинський).

Отже, іменники із суфіксами суб'єктивної позитивної оцінки посідають чільне місце в іменниковій системі українського словотвору, виступаючи важливим і продуктивним засобом створення особливої виразності та емоційної наснаженості, потужного емоційного акорду в поезіях, змалювання світу образно й виразно, відтворення найтонших людських почуттів і переживань із надзвичайною силою та проникливістю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова. – К.: Наук. думка, 1981. – 199 с.
2. Журавльова Н.М. Народно-поетична лексика в творчості Т.Г.Шевченка // Українська мова та література в школі. – 1986. – № 3. – С.34-39.
3. Нещименко Г.П. Деминутивные деривационные цепочки и их преобразование в чешском литературном языке // Вопросы языкознания. – 1970. – № 6. – с.54-62.
4. Сікорська З.С., Шарпило Б.А. Іменники з суфіксами суб'єктивної оцінки в сучасній українській мові // Мовознавство. – 1977. – № 6. – с.13-24.
5. Словник української мови: В 11 томах. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
6. Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М.А.Жовтобрюха. – К.: Наук. думка, 1979. – 405 с.

АНОТАЦІЯ

У статті з'ясовано статус словотвірної реалізації категорії суб'єктивної позитивної оцінки як категорії супровідно-предикатного характеру.

Ключові слова: *оцінне значення, словотворчий формант, суб'єктивна оцінка, демінутив, експресія.*

The article shows peculiarities of word building realization of the category of subjective positive valuation as the category with accompanimental and predicative character.

Key words: *valuational meaning, word building formant, subjective valuation, deminutive, expression.*

Олена Семенець
(Кіровоград)

ХУДОЖНЬО-ОБРАЗНА СЕМАНТИЗАЦІЯ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ І КАТЕГОРІЙ У ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ

Семіотична природа поетичного тексту як «вторинної моделювальної» (за Ю. Лотманом) системи зумовлює додаткове змістове навантаження одиниць і категорій усіх ярусів мовно-системної організації завершеного естетичного цілого. Розгляд специфіки явищ граматичного рівня в художньому тексті, представлений працями Р. Якобсона, Ю. Лотмана, Б. Успенського, Р. Барта, У. Еко та інших дослідників, свідчить про плідність і перспективність комплексного семіотичного та структурно-функціонального підходу в аналізі стильової детермінації та самоорганізації граматичних одиниць і категорій у поетичному дискурсі.

Актуальне завдання, зокрема, становить вивчення функціонально-змістової специфіки одиниць і категорій граматичного рівня в межах завершеного мистецького твору, цілісного поетичного ідіолекту, аналіз тих змін, що відбуваються в царині граматичної семантики і свідчать про поглиблення й збагачення змісту поетичного висловлення.

Увиразнення зв'язку між планом вираження та планом змісту в поетичному тексті спричинює семантизацію первинно несемантизованих рівнів (фонетики, графіки, ритмомелодики, пунктуації), що зримо й відчутно свідчить про особливу структурну організацію віршованого твору. У цій вторинній знаковій організації будь-який елемент форми

може підноситися до рівня значущості, зазнаючи додаткової семантизації.

Р. Якобсону належить ідея яскравої аналогії, яка має значний евристичний потенціал, між роллю геометричних структур у просторових мистецтвах та естетичною функцією граматичних категорій у поезії [10, с.472 – 474]. Граматичні повтори, подібно до фонологічних, перерозподіляють, зближують і особливим чином упорядковують лексичні одиниці в поетичному тексті, встановлюючи нову змістову ієрархію, пов'язану з відбиттям мистецької картини світу. Саме граматичні категорії чи не найбільшою мірою здатні відображати модель поетичного бачення дійсності, експліцитно виражати суб'єктно-об'єктні відношення, просторові й часові координати інтенсіонального поетичного світу. Як зазначає Ю. Лотман, "... виділені граматичні елементи неминуче семантизуються. Приписувана їм семантика може нести інформацію про певні відношення, близькі до реляційних зв'язків граматики. Так, система дієслівних часів часто організує темпоральний бік художньої картини світу, категорії числа включаються в опозицію типів "одиничне, унікальне – множинне" і т. п. У цьому випадку між граматичною структурою тексту та її семантичною інтерпретацією формується система безумовних зв'язків іконічного типу" [1, с.160].

Поетичний ідіолект Євгена Маланюка розкриває багаті можливості втілення мистецької істини завдяки взаємодії потенціалу загальномовної граматичної семантики та внутрішніх законів організації вірша.

Показовим є те, що в обґрунтуванні ідеї вічності творів справжнього мистецтва в Євгена Маланюка покладено епістемічну модальність знання. Бачення істини, що відкривається митцеві, наближає його до вічності. У вірші "Краків" характерним є зв'язок понять *вічність – вічна правда*, що постає на тлі опозиції множинних форм іменників конкретної семантики (в тому числі оказіональної множини) та форми одини лексем *вічність, правда*:

І раптом зникнуть ф'якри, авта,
Трамваї, світла і бетони,
І встане ***вічність – вічна*** *правда* <...> [2, с.462].

Поетична рефлексія над безсмертям вершинних злетів людської культури втілена у вірші "Постскриптум": *смерклому небу, кривавості слав, грому ескадр* протистоїть вічний *Парфенон* і його буття, виражене дієслівною формою теперішнього позачасового:

...Та як п'янкий, як заповідний сон,
Що не доснивсь, що обіцяє й кличе, –
Вечірнім сонцем сяйний ***Парфенон***
Пливе в готичну ніч середньовіччя [2, с.378].

"Література призначена для затримання часу в його всезнищувальному бігові, – пише польський дослідник Ян Парандовський. – Це вона закарбовує у вічному теперішньому все, що колись відбувалося. Тадеуш усе ще дивиться на хвіртку саду, яка погойдується; все ще триває у вірші Гете хвилина вечірньої тиші; карета, яка везе мадам Боварі, гримітиме вулицями Руана, поки існує творіння Флобера <...>" [4, с.35].

Ідея вічності й сили мистецтва знайшла відображення і в поезії П. Филиповича "Закликав червень чарівну теплінь...":

І непомітно передай вікам
Оті пилини сховані насіння.
Смерть не мине, і ти загинеш сам,
Та безліч раз зійдуть твої творіння [8, с.105].

Марним, тимчасовим речам емпіричної дійсності мистецтво протиставляє іншу, гармонізовану форму буття, нетлінну й не підвладну часові.

Існування предметів в емпіричній дійсності підлягає дії другого начала термодинаміки – закону зростання ентропії. Фізичне поняття ентропії характеризує незворотне розсіювання, знецінення енергії в ході термодинамічних процесів. Необоротному плинові часу ("стрілі часу", завжди спрямованій з минулого в майбутнє) з неминучістю відповідають зростання ентропії в замкненій системі й неодмінне руйнування речей.

Так звані немарковські процеси, до яких належить і мовно-естетична комунікація, виявляють здатність систем з пам'яттю до саморозвитку. Інформація і знання, підвищуючи рівень організації в системі, спрямовані на вичерпання ентропії. У творчих мистецьких злетах

людство стверджує свою перемогу над ентропійним часом.

Отже, аналізуючи референційний аспект поетичного дискурсу, ми спостерігаємо додаткову семантизацію категорії часу дієслова й постання форми теперішнього позачасового, яка експлікує нескінченне становлення буття референтів у мистецькій дійсності та семіотичне ахронне існування художніх ідей.

У дослідженні О.О. Семенець [5] простежується додаткова естетична семантизація засобів вираження хронотопічного дейксису. Підрозділ 4.3 "Система засобів безпосереднього вираження логічно-нормативного змісту в поетичному тексті" монографії [6] присвячено розгляду змістових та зображальних функцій граматичних форм імператива й інфінітива, що входять до ядра поля засобів вираження деонтично-модальної семантики в соціально ангажованій поезії Євгена Маланюка, а також аналізу інформаційно-обмінних процесів у цьому полі між одиницями різних ярусів мовної системи. У поетичному ідіолекті Є. Маланюка заслуговують на увагу дослідників також особливе змістове навантаження форми орудного відмінка іменників у конструкціях метаморфози, зображальні можливості категорії числа іменників, іконічний потенціал інших граматичних форм і категорій.

Поняттєва категорія квантитативності знаходить своєрідну реалізацію в поетичній моделі світу Євгена Маланюка. У його творах нерідко трапляються узуальні чи оказіональні множинні форми іменників абстрактної, часової семантики та власних назв, причому в семантиці цих форм кількісна характеристика переростає в якісну оцінку інтенсивності душевних переживань ліричного героя: "*А тут **терпінням** і **скорботам** Життя віддало кожну мить*" [2, с.115], "*І власне тут припало заживати Похмуру тугу **осеней і зим** <…>*" [3, с.230], "*А потім знов хай трудна проща, Хай знов **голгофи і хрести***" [2, с.138]. Оказіональна множинна форма іменників-власних назв найчастіше перебуває у сфері дії поля негативної аксіології та звучить виразним емоційно-оцінним контрастом до форми однини оніма:

*Що мені телефоти, **версалі**, експреси?*
*Нащо грім **Аргентин**? Чудеса **Ніагар**? –*
*Сниться синя **Синюха** і верби над плесом,*
*Вільний вітер **Херсонщини**, вітер-дудар* [2, с.101].

Негативна конотація множинної форми хороніма на позначення Батьківщини яскраво виявляється у творах Є. Маланюка в синтагматичній взаємодії з іншими одиницями поетичного тексту, а також на тлі загального перифрастичного смислу складної й суперечливої парадигми номінацій рідної землі: "*А люд – ні елліни, ні скити – З цих візантійських **україн**…*" [2, с.164], "*<…> І, замість цих калічних **україн**, Рослинами зростатимуть народи*" [2, с.167]. До сфери дії поля позитивної аксіології множинна форма антропонімів залучається у зв'язку з художньо-образним утіленням ідеї майбутньої боротьби: "*І вслід Мазепі і Петлюрі Підуть полки **нових Мазеп***" [2, с.223], – пор. також: "*Віку страшний і великий! Правнуки заздрити будуть Тим, що обличчя твого бачили помсту і гнів, Готські навали твої, фаланги **нових Олександрів, Цезарів** очі палкі, Риму воскреслого мідь <…>*" [2, с.377].

Лексичний рівень, зберігаючи своє провідне значення у вираженні художньої семантики, залишаючись "стильовим лідером" – Stil-Führer (Г. Хайнц), активно взаємодіє з усіма іншими мовними ярусами. У єдиній системі художнього цілого набувають значущості не лише відношення дистрибуції між елементами одного рівня, але й ієрархічні відношення між одиницями та категоріями різних ярусів, коли перехід до наступного рівня змістово й функціонально збагачує попередній. Так, еквівалентність або контрастність граматичних позицій вияскравлюють контекстуальну лексичну синонімію чи антонімію (наприклад, контекстуальну антонімію онімів *Аргентини, Ніагари – Синюха* в наведеному вище прикладі). Усі яруси будови вторинної моделювальної системи виявляються пронизані єдиним принципом організації, який у ході інформаційно-обмінних процесів визначається домінантами стилю, врешті-решт – домінантами ментальної сфери автора.

Актуалізація зв'язку signans і signatum, плану вираження та плану змісту в поетичних знаках, обертається ізоморфізмом усіх рівнів повідомлення. Відоме положення естетики про єдність форми й змісту творів мистецтва Умберто Еко інтерпретує як "збіг усіх структурних рівнів за рисунком структури": "Складається щось на зразок сітки ізоморфних відповідностей, яка й становить *специфічний код цього твору*, сукупність найтонше вивірених операцій,

скерованих на дестабілізацію основного коду (національної мови. – О. С.) та створення ситуації неоднозначності на всіх рівнях. Якщо естетичне повідомлення завжди здійснюється, як уважає художня критика, з *порушеннями норми*, і це порушення являє не що інше, як розхитування основного коду, то розхитування це відбувається на всіх рівнях за єдиним правилом. Це правило, цей код твору по суті й є *ідіолект*, що він визначається, як відомо, як *особливий, неповторний код* мовця <…>" [9, с.84 – 85].

Саме тому частина може зберігати інформацію про ціле, про весь художній твір. Саме тому цілісне обличчя мистецького твору може бути відновлене, виходячи з коду тих фрагментів тексту, що збереглися, коли інші частини втрачені, зруйновані часом. На цьому, власне, й ґрунтується мистецтво реставрації: "<…> реставратор, як і критик, музичний виконавець, тим і займається, що виявляє приховане правило твору мистецтва, його ідіолект, той структурний рисунок, який проступає на всіх рівнях" [9, с.85].

На послідовному семіотичному підході, врахуванні взаємозв'язку плану вираження і плану змісту ґрунтується, згідно з Б. А. Успенським, трактування стилю як того спільного, що об'єднує кілька явищ [7]. Семіотичне підґрунтя ідіостилю є тим важливим фактором, який змушує розглядати всі тексти митця як єдиний текст і найбільш адекватним визнавати аналіз вірша в надконтексті всієї творчості поета.

Отже, багаторівнева внутрішня форма твору (зокрема, віршовий розмір як ритмічна внутрішня форма) імплікує єдиний принцип організації, що пронизує всі яруси мовно-естетичної системи.

Вертикальний вимір віршованого тексту й особлива просторова організація поетичних знаків виступають тим підґрунтям, на якому постає конкретика мовно-іконічної зображальності, в тому числі й додаткова семантизація граматичних форм і категорій. Ці мовно-естетичні явища репрезентують зв'язки другого порядку, які надбудовуються над функціонально необхідними зв'язками одиниць загальнонародної мови. Завдяки актуалізації та взаємопідсиленню зв'язків другого порядку досягається експресія й зростання впливової сили вислову, синергізм в організації художньої системи.

Аналіз інформаційно-обмінних процесів між ярусами мовно-системної організації та механізмів експресії, що забезпечують вплив на розумову, вольову й чуттєву сферу адресата поетичного тексту, становить перспективу подальших досліджень у цьому напрямі лінгвопоетики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лотман Ю. М. Структура художественного текста // Лотман Ю. М. Об искусстве. – СПб.: Искусство – СПБ, 1998. – с.14-285.
2. Маланюк Є. Поезії. – Львів: УПІ ім. Івана Федорова; "Фенікс Лтд", 1992. – 686 с.
3. Маланюк Є. Ф. Невичерпальність: Поезії, статті. – К.: Веселка, 1997. – 318 с.
4. Парандовский Я. Алхимия слова // Парандовский Я. Алхимия слова. Петрарка. Король жизни. – М.: Правда, 1990. – с.19 – 300.
5. Семенець О. О. "Євангелія піль" Є. Маланюка: точка зору як смислотворчий чинник // Євген Маланюк: література, історіософія, культурологія. Матеріали міжнар. наук. конф., присв. 100-річчю від дня народження Євгена Маланюка. – Ч. II. – Кіровоград, 1997. – с.101 – 106.
6. Семенець О. О. Синергетика поетичного слова. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.
7. Успенский Б. А. Семиотические проблемы стиля в лингвистическом освещении // Уч. зап. Тартуского ун-та. – 1969. – Вып. 236. Труды по знаковым системам. – № 4. – с.487 – 501.
8. Филипович П. П. Поезії. – К.: Рад. письменник, 1989. – 196 с.
9. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – СПб.: ТОО ТК "Петрополис", 1998. – 432 с.
10. Якобсон Р. Поэзия грамматики и грамматика поэзии // Семиотика / Сост., вступ. ст. и общ. ред. Ю. с.Степанова. – М.: Радуга, 1983. – с.462 – 482.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються закономірності додаткової семантизації граматичних форм і категорій, що відбувається під впливом цілісного поетичного твору. На матеріалі поезій Євгена Маланюка проаналізовано змістові й зображальні функції часових форм дієслова, категорії числа іменників.

Ключові слова: *поетичний текст, контекст, ідіолект письменника, граматичні форми і*

категорії, часові форми дієслова, теперішній позачасовий, категорія числа іменників.

The article deals with the laws of additional semantization of grammatical forms and categories, which is the result of the whole poetic text influence. There have been examined E. Malanyuk's poetic creative works in the aspect of sense and pictorial functions of verbal tense forms, quantity of the noun category.

Key words: *poetic text, context, writer's idiolect, grammatical forms and categories, verbal tense forms, the Present Out of Tense, quantity of the noun category.*

Інна Завальнюк
(Вінниця)

КОРЕЛЯЦІЯ СПОСОБІВ ВИРАЖЕННЯ ЗНАЧЕННЄВИХ ВАРІАНТІВ У СИНТАКСИСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ

Актуальність порушеної проблеми зумовлена потребою осмислити та теоретично інтерпретувати специфіку синтаксису сучасного публіцистичного мовлення як стилетвірного засобу, тісно пов'язаного зі змістом, жанром висловлення, його спрямуванням та адресованістю. До вивчення питань синтаксису публіцистичного стилю неодноразово зверталися російські та українські лінгвісти, зокрема В.Г. Костомаров [6], К.О. Рогова [11], Ю.Ф. Оковитая [10], М.С. Ковальчук [5], А.І. Мамалига [7], С.М. Марич [8], В.І. Грицина [2] та ін., здебільшого досліджуючи явища експресивізації газетного тексту за допомогою синтаксичних структур. Співвідношення активного і пасивного, доцільного/недоцільного у сфері публіцистики потребує витлумачення з позицій сучасних досягнень лінгвістичної науки.

Метою нашої статті є проведення аналізу синтаксичних структур у вказаному аспекті, встановлення закономірностей їхньої актуалізації, ураховуючи сучасні тенденції розвитку виражальних засобів сфери мас-медіа.

Демократизація суспільного життя в Україні спричинила як позитивні, так і негативні тенденції в мові засобів масової інформації (ЗМІ), серед останніх, зокрема, наслідування, калькування російських словоформ та синтаксичних утворень. Ідеться передусім про використання різнотипних пасивних конструкцій, не характерних для української мови, а властивих книжним стилям російської мови. Так, за аналогією в українських газетно-публіцистичних текстах активно вживають двокомпонентні пасивні конструкції, утворені дієсловом недоконаного виду пасивного стану на *-ся* (*афішується, прогнозується, поширюється, очікується, розглядається, бронюються* та ін.) та іменником у формі називного відмінка однини чи множини, що визначає об'єкт дії. Напр.: *Часто й густо на першій сторінці* ***афішується кримінал****, певно, для психологічного тиску та залякування суспільства* (Голос України, 21.02.2006); *Переважно сухим і теплим* ***прогнозується*** *перший літній* ***місяць****; На учасників дорожньо-транспортних випадків* ***компенсація не поширюється*** (Голос України, 28.02.2006); ***Село розглядається*** *не лише як постачальник продовольства, а насамперед як місце проживання третини наших громадян, як поселенська мережа з її віковими традиціями; Для працевлаштування молоді на підприємствах щорічно* ***бронюються*** *робочі* ***місця*** (Голос України, 24.02.2006).

В інформативному газетному мовленні використовують також додаткові уточнювальні поширювачі, якими слугують складнопідрядні, складносурядні, складні безсполучникові речення та багатокомпонентні структури. Для них, на жаль, також характерні двокомпонентні пасивні конструкції із дієсловом недоконаного виду пасивного стану на *-ся* в будь-якій із частин речення. З-поміж складнопідрядних речень активністю вирізняються складнопідрядні речення з підрядними займенниково-означальними та з'ясувальними, причому присудок пасивізується або в головній, або в підрядній частині. Пор.: ***Ситуація ускладнюється*** *тим, що в деякі підвальні приміщення, протікає вода з пошкоджених трубопроводів опалення і водопостачання* (Голос України, 24.02.2006); *Новизна цього видання полягає в тому, що* ***писанкарство розглядається*** *не лише як історична спадщина, а й як складова навчального процесу і мистецького виховання сучасника...* (Культура і життя, 15.11.2006); *Іранська сторона*

заявила, що ***переговори*** *вже найближчим часом* ***продовжаться*** *у Москві* (Голос України, 28.02.2006).

До того ж, присудок може зазнавати пасивізації і в одній з підрядних частин складнопідрядних речень із кількома підрядними, як-от: *Не секрет, що* ***майстерність*** *українських виконавців високо* ***цінується*** *за кордоном і немало наших співвітчизників* ***виступають*** *у найпрестижніших концертних залах, театрах, прославляючи Україну* (День, 25.02.2006); *Це відчувають опоненти Народної партії, бо саме на цю політичну силу* ***спрямовані*** *провокативні анонімні листівки суперякісного друку,* ***що*** *потай* ***розповсюджуються*** *Чернігівщиною* (Голос України, 28.02.2006).

За нашими спостереженнями, названі двокомпонентні пасивні конструкції не виявляють тенденції до збільшення порівняно з попередніми роками. Їх дедалі послідовніше замінюють активні синтаксичні структури. Прагнучи індивідуалізувати газетний текст, журналісти усе більше використовують їх у передових статтях, замітках, інтерв'ю, репортажах та інших жанрах публіцистичного стилю [9, с.279-280]. Пор.: ***Герої книги роздумують, сперечаються*** *– з часом, з проблемами, із собою* (Літературна Україна, 21.09.2006); ***Органи пенсійного забезпечення*** *у Дніпропетровській області активно* ***впроваджують*** *інноваційні проекти вдосконалення умов* ***призначення*** *пенсії та порядок її обчислення* (Урядовий кур'єр, 17.11.2006); *Практично всю землю в районі* ***обробляють інвестори*** *та фермерські* ***господарства*** (Урядовий кур'єр, 18.11.2006); *Європейські* ***посли*** *позитивно* ***оцінюють*** *спільні кроки Кабінету Міністрів та Верховної Ради на шляху набуття Україною членства у СОТ* (Урядовий кур'єр, 30.11.2006); *Європейські* ***дизайнери****, наприклад, зі своєю любов'ю до мінімалізму й чорно-білої гами* ***пропонують*** *клієнтам новинку-2007 – штучні ялинки несподіваного чорного кольору* (Україна молода, 08.12.2006).

У цьому зв'язку слушним є висновок К.Г. Городенської про те, що синтаксис української мови „сформувався на основі синтаксису української народної мови, типовою ознакою якого є розмовний, активний характер його конструкцій [1, с.12]. Тому вважаємо, що активні двокомпонентні конструкції, у яких присудок виражений дієсловом у формі 3-ої особи однини або множини теперішнього (майбутнього) часу, а підмет – іменником (займенником, субстантивованим прикметником тощо) у називному відмінку чи складеною структурою на позначення активного суб'єкта дії, є нормою українського літературного мовлення. Як справедливо зауважує М.Г. Яцимірська, „не варто забувати, що нове, цікаве, незвичне в публіцистичному стилі народжується з особистого усвідомлення національної культури та її історії" [14, с.15]. Донедавна із синтаксису української наукової мови „вилучали питомі синтаксичні елементи – словосполучення, моделі речень тощо і натомість вживали властиві російській мові конструкції" [1, с.12].

Менш уживаними в публіцистичних текстах є трикомпонентні пасивні конструкції, до складу яких уходить дієслово недоконаного виду пасивного стану на *-ся*, іменник у формі орудного відмінка на позначення суб'єкта дії та іменник у формі називного відмінка, що визначає об'єкт дії. Пор.: ***Сила*** *пісенних віршів, так би мовити їхній музичний* ***код,*** ***композиційно закладається поетом-піснярем*** *у ритмомелодиці, у звуках поетичного слова* (Культура і життя, 15.11.2006); *У посольстві України в РФ також підтвердили, що* ***кандидатура*** *Олега Дьоміна* ***розглядається офіційним Києвом*** *на посаду посла* (Голос України, 23.02.2006). Замість таких трикомпонентних пасивних конструкцій потрібно вживати активні, де б місце суб'єкта дії посіло слово, що виступає у формі орудного відмінка, іменник на позначення об'єкта дії набув би форму знахідного відмінка, а дієслівний присудок – форму III особи однини чи множини теперішнього (майбутнього) часу. Пор.: *У 2004 році* ***Верховною Радою приймається Закон України*** *„Про загальнодержавну програму реформування розвитку житлово-комунального господарства на 2004-2010 роки"* (Голос України, 28.02.2006) / *У 2004* ***році Верховна Рада приймає Закон України*** *„Про загальнодержавну програму реформування* ***розвитку*** *житлово-комунального господарства на 2004-2010 роки".*

Національну специфіку синтаксису української мови, як відомо, становлять також безособові конструкції з предикативними формами на *-но, -то*. Їхня історія сягає XIV – XV століть, коли вперше серед синтаксичних форм українських юридичних документів (грамот) зафіксовано появу віддієприкметникової безособової форми на *-но*: „а то все куповано" [12,

с.51]. У контексті колишнього „низького" стилю літератури Київської Русі такі та інші типові українські форми засвідчували поступовий відхід від церковнослов'янської традиції.

Уживають згадані предикативи для акцентування на дії, а не на її виконавцеві. Роль суб'єкта дії в таких конструкціях є другорядною. „Спільність синтаксичної функції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень, – зазначає І.Р. Вихованець, – зумовила витворення у вказаних словах загального значення стану" [13, с.482]. Предикативи на *-но, -то* виражають переважно результативний стан (стан як наслідок виконання дії), що засвідчує тенденцію до входження їх у контексти сучасних газетних публікацій. Відрадно, що такі структури часто слугують замінниками дво- та трикомпонентних пасивних конструкцій. Пор.: *Голодування **припинено** за станом здоров'я* ← ***Голодування припинене** за станом здоров'я* ← ***Голодування припинене** людьми за станом здоров'я.* Предикативам на *-но, -то* властивий певний ступінь граматичної автономності й широкий вжиток у сфері мас-медіа останніх років, напр.: *У першій кімнаті музею **зібрано** історико-краєзнавчі та етнографічні матеріали, **відведено** куточок для книгозбірні* (Культура і життя, 01.11.2006); *Водночас **розпочато** процедуру банкрутства стосовно ще одного дочірнього підприємства холдингу – „Чорноморської електрорадіоавтоматики"* (Голос України, 28.02.2006); *2006 рік **оголошено** роком села* (Голос України, 24.02.2006). Усе частіше натрапляємо на їхнє використання і в ролі заголовків газетних текстів, як-от: *Голодомор **визнано** геноцидом* (Урядовий кур'єр, 29.11.2006); *Фінансування вдвічі **збільшено*** (Урядовий кур'єр, 28.11.2006); *Завдання **поставлено**. Нездійсненне...* (День, 08.02.2006); ***Затримано** виконавців резонансного злочину* (Урядовий кур'єр, 22.11.2006); ***Відновлено** дипломатичні відносини* (Урядовий кур'єр, 23.11.2006). З огляду на те що в мові ЗМІ заголовок „функціонує як структуротвірний засіб тексту і водночас як елемент композиції, тому що в концентрованому вигляді містить у собі єдність теми, проблеми, ідеї статті" [4, с.90], то вживання безособових конструкцій у його ролі допомагає відразу акцентувати на завершенні дії та її результаті.

В офіційно-інформативних текстах, що за специфікою є гранично стислими, семантично одноплановими, структурно стандартними, предикативні форми на *-но, -то* подекуди поєднують із зв'язковим компонентом „бути" у формі минулого часу, що є типовим калькуванням з російської мови, пор.: *Після чотирьох десятиліть досліджень **було з'ясовано*** (пор. рос. „было решено" – І.З.), *що геологічні сховища залишаються єдиним, що заслуговує довіри, з наукової точки зору, довгостроковим розв'язанням проблеми безпечної ізоляції відходів без їх активної переробки* (Голос України, 25.02.2006).

Українські предикативні форми на *-но, -то* функціонують у парі з іменником, уживаним у знахідному відмінку постпозиційно, як того завше потребує нормативна синтаксична структура речення: *відкрито виставку, створено студію* тощо. Газетні тексти і в цьому виявляють власну специфіку: об'єктні іменники у формі знахідного відмінка здебільшого передують присудкові, що сприяє дотриманню особливої стандартної структури „подієво-фактологічної фрази" [3, с.89], яку подають повно, проте особливо – з акцентом на об'єкті. Пор.: ***Справу порушено** за позовом місцевої податкової адміністрації;* ***Президента** компанії Євгена Кожевіна **відсторонено** від виконання обов'язків* (Голос України, 28.02.2006); *Археологічні **знахідки передано** до Музею археології Інституту українознавства, а також Музею давніх пам'яток Львова* (Культура і життя, 15.11.2006); *Запатентовані **конструкції розроблено** на основі найновіших даних кінезіології, біомеханіки та спортивної медицини* (Голос України, 25.02.2006).

Характеризуючи синтаксичну специфіку наукового стилю української мови, К.Г.Городенська зауважує, що, „відновлюючи вживання безособових конструкцій на *-но, -то*, автори нерідко припускаються іншої помилки: вони вводять до їх складу третій член у формі орудного відмінка із значенням виконавця дії, напр.: ***Нами проаналізовано** 6 тисяч речень;* ***Нами було виділено** кілька зон акцентуації"* [1, с.13]. На противагу науковим текстам, у публіцистичному стилі таких структур з іменником чи займенником в орудному відмінку на позначення виконавця дії значно менше. На нашу думку, це спричинено об'єктивною реальністю, оскільки для текстів наукового стилю важливо наголосити на внеску автора в що-небудь. Натомість публіцистичний стиль є стилем суспільної комунікації, де авторське „я" збігається з соціально-політичною, ідеологічною, моральною чи естетичною оцінкою і не

слугує стрижневим компонентом синтаксичних побудов.

Водночас із відновленням в українських публіцистичних текстах конструкцій із формами на *-но, -то* залишається проблема вживання двокомпонентних конструкцій, до складу яких уходить предикативний пасивний дієприкметник доконаного виду, напр.: *Уся ця **акція проведена** до подання нами апеляції* (Голос України, 24.02.2006); *Для юних музикантів **створена** сучасна **студія** звукозапису* (День, 25.02.2006); *Основні **засади** її* (стратегічної програми відродження села – І.З.) ***спрямовані** на інституції: людина, земля, виробництво* (Голос України, 24.02.2006); *Переможцями конкурсу **визнані** також авторські **колективи**, які працювали над двотомним виданням "Малий енциклопедичний словник Корсунщини" та довідником з історії Лисянщини „Край козацький"* (Культура і життя, 18.10.2006); *На виставці **представлені** вишиті **рушники, одяг, ікони, вироби** з бісеру, створені львівськими майстрами Ольгою Возницею і Іриною Івасенко; У дорученні **визначені** першочергові **завдання**, спрямовані на покращення ситуації у сфері культури* (Культура і життя, 15.11.2006).

Обмеженіше представлені тут трикомпонентні конструкції з іменником у формі називного відмінка чи іншою частиною мови у ролі об'єкта дії, предикативним пасивним дієприкметником доконаного виду та іменником (займенником) у формі орудного відмінка зі значенням суб'єкта дії. Пор.: ***Нами була розроблена** довготривала **програма**, що складалася з декількох напрямків: створення театральної атмосфери в місті, залучення глядачів до театру, зміцнення й омолодження трупи, створення режисерського корпусу, а головне – повернення театру до його витоків* (День, 08.02.2006); ***Науковцями** Львівського державного аграрного університету **запропонована низка** нових високоврожайних **сортів** картоплі з високими смаковими якостями* (Сільські вісті, 01.12.2006).

Як зауважує К.Г.Городенська, думка лінгвістів щодо доцільності/недоцільності вживання таких структур у наукових текстах є не одностайною. Одні з них вважають, що з формального боку такі пасивні конструкції не виходять за межі синтаксичної норми, але дієслівні конструкції для української мови природніші, інші – наполягають на заміні їх українськими синтаксичними відповідниками – неозначено-особовими реченнями та безособовими реченнями із головним членом, вираженим предикативною формою на *-но, -то* (пор.: *Програма **розроблена*** й *Програму **розробили*** або *Програму **розроблено***) [1, с.13-14]. На нашу думку, варто використовувати лише двокомпонентні конструкції з пасивними дієприкметниками доконаного виду, бо вони не суперечать літературним нормам і „становлять проміжну ланку в перетворенні особових речень у безособові на позначення результативного стану" [1, с.14]. Напр.: *Ще за часів Радянської влади ця **ділянка** землі була **виділена** Академії наук України для спорудження житлового будинку* (Голос України, 24.02.2006); *На початку 2006 року **була підписана домовленість** про реалізацію у Польщі, Румунії, Угорщині та Україні XYII Міжнародного фольклорного фестивалю „Буковинські зустрічі"* (Голос України, 28.02.2006). Використання трикомпонентних пасивних конструкцій (з орудним суб'єкта) в українській мові, вважаємо, є недоцільним, оскільки їхнє місце – периферія синтаксичної системи української літературної мови.

Отже, зважаючи на те, що публіцистичний стиль є особливо чутливим до суспільних змін, а мова ЗМІ – показником динаміки мовних норм, процес відновлення активних дієслівних конструкцій та конструкцій із предикативними формами на *-но, -то* є нормативно й стилістично вмотивованим. Ці конструкції становлять типологічну ознаку синтаксису сучасної української мови, тому повинні якнайповніше вживатися в усіх функціональних стилях, що сприятиме відродженню й увиразненню живомовних процесів на теренах публіцистики, допомагатиме їй досягти максимального інформативно-дієвого результату.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К.Г. Синтаксична специфіка української наукової мови //Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип IV / Відп. ред. Л.О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2001. – с.11-14.
2. Грицина В.І. Інфраструктура речень публіцистичного стилю: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.
3. Капелюшний А.О. Редагування в засобах масової інформації: Навч. посібник. – Львів: ПАІС, 2005. – 304 с.
4. Карпалюк Н. Стилізація фразеологічних словосполучень у сучасних газетних текстах // Наукові записки

Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство. – 2004. – 1 (11). – с.87-91.
5. Ковальчук Н.С. Синтаксическая структура предложения в информационных текстах. (На материале украинских газет, радио и телевидения): Дис. ...канд. филол. наук. – Днепропетровск, 1980. – 177 с.
6. Костомаров В.Г. Русский язык на газетной полосе. Некоторые особенности языка современной газетной публицистики. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1971. – 267 с.
7. Мамалига А.І. Структура газетного тексту. – К.: Вища школа, 1993. – 137 с.
8. Марич С.М. Емоційно-експресивний синтаксис української мови: Навч. посібник. – К.: Наука, 1994. – 77 с.
9. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови: Підручник. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
10. Оковитая Ю.Ф. Экспрессивные синтаксические конструкции в языке рекламы: соотношение структуры и значения: Дис. ...канд. филол. наук. – Краснодар, 2004. – 143 с.
11. Рогова К.А. Синтаксические особенности публицистической речи. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1975. – 70 с.
12. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
13. „Українська мова". Енциклопедія / Редкол. Русанівський В.М. та ін. – К.: „Укр. енцикл.", 2000. – 752 с.
14. Ящимірська М.Г. Культура фахової мови журналіста. – Львів: ПАІС, 2004. – 332 с.

АНОТАЦІЯ

У статті встановлено співвідношення активних і пасивних конструкції у газетному тексті, висловлено рекомендації щодо їхнього вживання. Акцентовано на процесові відновлення активних дієслівних конструкцій та конструкцій із предикативними формами на -но, -то в публіцистичному мовленні.

Ключові слова: *публіцистичний стиль, газетний текст, активні конструкції, пасивні конструкції, конструкції з предикативними формами на -но, -то.*

The article deals with the correlation of the active and passive constructions in the newspaper's context. The recommendations concerning their usage are determined. The emphasis is put on the process of restoring the active verbal constructions and constructions with predicative forms ending "- но", " -то" in sociopolitical language.

Key words: *sociopolitical style, newspaper's text, active construction, passive construction, construction with predicative forms ending "-но", "-то".*

Прокопчук Людмила
(Вінниця)

МЕТАМОВНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КАТЕГОРІЇ ПОРІВНЯННЯ

Наука про мову закріплює результати пізнання в складній і розгалуженій системі наукових категорій. Багатогранність пізнаної, як і непізнаної лінгвалізованої дійсності зумовлює багатогранну категорійність, особливе місце в якій посідає категорія порівняння.

У найбільш узагальненому витлумаченні порівняння може бути представлене як засіб пізнання, який виявляється у всіх сферах людської діяльності: в науці, художній творчості, навчально-педагогічному процесі, виробничій, побутовій практиці і т.д. Порівняння виступає як один із факторів процесу відображення дійсності у свідомості людини й відтворюваній нею мовній діяльності. В.І.Бартон у цьому зв'язку зауважував, що «порівняння – це є процес відображення в людській свідомості реальних відношень тотожності і відмінності, що існують між предметами та явищами навколишнього світу» [1, с.11].

Як зазначає Р.А.Будагов, про порівняння наявна майже неосяжна література [2, с.166]. В україністиці порівняння вивчають здебільшого в трьох аспектах: формально-граматичному, семантико-синтаксичному та стилістичному.

З'ясуванню формально-граматичної природи порівняльних конструкцій присвячено монографію І.К.Кучеренка "Порівняльні конструкції мови в світлі граматики", у якій представлено логіко-граматичну модель порівняння, визначено його структурні типи. Учений установив формальні ознаки сполучникових і безсполучникових порівняльних конструкцій, їхню синтаксичну роль. Порівняльні конструкції розглянуто в плані протиставлення підрядних порівняльних речень та порівняльних зворотів – членів простого речення.

Підрядні порівняльні речення проаналізовано в дисертаційних роботах М.І.Вихристюк і М.С.Заоборної [6].

Аналізу порівняння як функціонально-семантичної категорії присвячене дисертаційне дослідження Н.П.Шаповалової, у якому з'ясовано її формально-граматичну, семантико-синтаксичну й комунікативну природу.

Вагомі дослідження категорії порівняння є також у русистиці. Їй присвячені монографічні праці М.І.Черемісіної, Н.А.Широкової та В.М.Огольцева. Виконано цілу низку атомарних досліджень, у яких установлено синтаксичні моделі порівняння [12; 15]; визначено його співвідношення з метафорою [2]; з'ясовано специфіку вираження порівняльних відношень [15]; розглянуто порівняння як стилістичний параметр авторського мовлення [9; 10]; подано теоретичне обґрунтування стійких порівнянь [14].

У дослідженнях природи самого явища компаративності, як і його лінгвістичного статусу, є надзвичайно багато суперечностей, різнотлумачень, діаметрально протилежних поглядів мовознавців, що зумовлено об'єктивною складністю цього мовного явища, а також відсутністю єдиної загальноприйнятої системи термінів, необхідних для здійснення аналізу цієї категорії.

Метою нашої статті слугує визначення термінів і понять для інтерпретації лінгвістичної сутності багатоаспектної категорії порівняння.

Специфіку категорії порівняння становлять мовні одиниці, що відображають відношення між речами, процесами, явищами об'єктивної дійсності, у яких акти думки виступають як результат асоціацій за схожістю одних предметів та явищ з іншими.

Практична діяльність людини, сама дійсність знаходить відтворення в мисленні, тому зовнішня мовна форма (порівняльна конструкція) не є безпосереднім відображенням фізичного стану речей, а виступає лише формою, у якій проявляють себе закони мислення. Категорія порівняння має здатність відтворювати мислительні процеси як вищу форму відображення дійсності в пізнанні людиною матеріальної природи речей, як ідеальний процес відображення, що базується на практичній діяльності людини. Вона об'єктивується в її матеріальній субстанції – мові. Отже, мовні одиниці, що утворюють порівняльний комплекс (порівняльну конструкцію), є матеріальним втіленням цієї категорії.

Співвіднесеність позамовної та мовної дійсності в порівняльному комплексі не є безпосередньою. Вона здійснюється лише завдяки нерозривному зв'язку мови і мислення. Висловлювання з наявною в ньому компаративною конструкцією становить собою специфічну модель думки, основною ланкою в якій є наявність асоціативних відношень. Порівняльні відношення мають місце в різних синтаксичних побудовах. Складне синтаксичне ціле, складне речення, просте речення виступають типовими синтаксичними одиницями з наявними в них порівняльними конструкціями. В усіх випадках категорія порівняння відтворює категорійне значення модальності, яка мислиться як відношення висловлювання до дійсності. Наприклад: *Та серце дівоче – як той бутон троянди. Немає тепла, немає сонця – спить собі, загорнувшись цупко, дрімає в зеленому сні. А хай тільки пригріє – повіє весняною ласкою* (Ю. Збанацький). Контекстна канва всіх реченнєвих структур спричиняє до вираження компаративної модальності. У складному реченні *І пам'ять губить образи, як квітка пелюстки* (О.Олесь) з наявним підрядним порівняльним неповним реченням із пропущеним присудком виражається модальне значення порівняння, що ґрунтується на зіставленні предметів *пам'ять* та *квітка* через тотожність дій. Порівняльна модальність виступає в її реальному змістовому варіанті. Подібне має місце і в простому реченні *І ти, як весняний грім, стала совістю, і душею, і щасливим нещастям моїм* (М.Сингаївський). Але саме в простому реченні порівняльні компоненти виступають більш прозоро, а отже, й сама категорія компаративності є більш увиразненою.

У простому реченні категорія порівняння відтворюється в порівняльній конструкції, що являє собою реченнєвий відрізок із властивими йому специфічними ознаками багатовимірної природи. На відміну від складного речення з підрядним порівняльним, просте речення вміщує таку конструкцію як його складову частину, що виявляє свою формально-граматичну, семантико-синтаксичну, власне семантичну, функціональну та стилістичну специфіку. Метамовна інтерпретація багатоаспектної структури простого речення з наявним арсеналом поняттєво-термінологічних одиниць в основному забезпечує метамовну інтерпретацію цієї

категорії в простому реченні. До таких термінів належать: порівняльна конструкція, предмет порівняння, образ порівняння та основа порівняння.

Предметом порівняння виступає об'єкт, ознаки якого пізнають за допомогою іншого об'єкта; образом порівняння є предмет чи явище з відомими (вираженими чи невираженими) ознаками, характерними для нього в певних умовах, що забезпечує використання його для характеристики іншого предмета; основу порівняння становить ознака (сукупність ознак), завдяки якій (яким) два різні об'єкти (предмет і образ) вступають у компаративні відношення, тобто стають порівнюваними.

Термін "порівняльна конструкція" зручний тим, що він не використовується для позначення загальноприйнятих у синтаксисі одиниць, а дає змогу об'єднати різноструктурні побудови, інтеграційним параметром яких виступає компаративна семантика. Лексема "порівняльна" чітко визначає семантичну специфіку цих структур. Її доповнює обов'язкова ознака – достатність компонентів (експліцитна чи імпліцитна), які в сукупності забезпечують мовну реалізацію компаративного змісту і певним чином формалізуються у відповідних мовних одиницях, а іноді – невербалізованими засобами.

З огляду на структурну специфіку мовної реалізації компонентів порівняльної конструкції, вважаємо за доцільне використання таких термінів, як "позиція позитива порівняльної конструкції", яку заміщує предмет порівняння, "позиція компаратива", яку заміщує образ порівняння, а також позиція основи, на семантиці якої (експліцитній чи імпліцитній) ґрунтується утворення порівняльної конструкції. Це, у свою чергу, уможливить виділення мінімальної та максимальної структури порівняльної конструкції загалом, а також кожного її окремого компонента.

Отже, порівняльні конструкції виділяються як особливі семантико-граматичні об'єднання компонентів (предмета, образу та основи), кожен із яких виокремлюється за сукупністю спільних структурно-семантичних ознак. Спільними для всіх компонентів порівняльної конструкції є їхня структурна та семантична вичерпність. Перша ознака (структурна вичерпність компонента) орієнтована на його внутрікомпонентну природу. Така ознака не проектує його (компонента) структуру на всю порівняльну конструкцію й на позамовний денотат. Друга ознака (семантична вичерпність компонента) виявляє семантичну вартість компонента у структурі всієї порівняльної конструкції і відтворює його денотативний зміст.

Урахування першої ознаки для характеристики компонентів порівняльної конструкції дає змогу з'ясувати їх синтаксичну структуру, яка разом із порівняльною семантикою виокремлює порівняльні компоненти у структурі речення (речень). Орієнтація на другу ознаку забезпечує виділення семантично завершеного комплексу членів, що утворюють компоненти порівняльної конструкції. Б.В.Томашевський з цього приводу слушно зауважує: "Та міра, якою розвинені члени порівняльної конструкції, і співвідношення між ними характеризують той чи інший тип цієї категорії" [14, с.213]. У зв'язку з тим, що основні значеннєві компоненти порівняльної конструкції, які заміщують позиції позитива, компаратива та основи, можуть мати одночленну й багаточленну будову, а порівняльні конструкції можуть входити до складу простого (ускладненого чи неускладненого) і складного речень, складного синтаксичного цілого.

Ідеальну інваріантну структуру порівняльної конструкції утворюють компоненти, виражені автосемантичними (абсолютивними) словами повнозначних частин мови. Автосемантизм словоформ у ролі компонентів порівняльної конструкції забезпечує їхню структурну достатність, що уможливлює виражати порівняльну семантику конструкції загалом без участі інших слів: *Чорна, як безодня, ніч* (Ю.Мушкетик); *Полонина гула, як вулик* (Ю.Яновський). Такі компоненти порівняльної конструкції корелюють із формально-граматичними компонентами монопредикативної реченнєвої структури.

Багаточленність компонентів порівняльної конструкції спричиняється структурно-семантичною недостатністю їхнього ядерного елемента: *Гупає серце титана, як океан за горою* (Д.Павличко) або *Життя – що погода. Як серед ясного літнього дня, коли сонце аж пече, так гріє та світить, дивись: де не взявся вітер, надув-нагнав з усіх боків чорні хмари, заклуботали вони; насупилось небо... заховалось сонце – похмурніло, загуло, закрутило, закушпелило* (Панас Мирний).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бартон В.И. Сравнение как средство познания. – Минск: Изд-во БГУ, 1978. – 126 с.
2. Будагов Р.А. Метафора и сравнение в контексте художественного целого // Человек и его язык. – М., 1979. – с.95-170.
3. Голоюх Л.В. Порівняння в романах П.Загребельного "Диво" і "Роксолана" //Культура слова. – 1992. – № 42. – с.34-44.
4. Голоюх Л.В. Порівняння як структурно-стилістичний компонент художнього тексту (на матеріалі сучасної української історичної прози): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/ Інст. укр. мови НАН України. – К., 1996. – 20 с.
5. Довженко Г.Я. Дослідження порівняльних конструкцій в українському мовознавстві// Підсумки і проблеми наукового вивчення української мови в пожовтневий період. – К., 1967. – с.73-75.
6. Заоборна М.С. Складнопідрядні порівняльні речення в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/ Харк. держ. пед. ун-т. – Харків, 1997. – 17 с.
7. Козловська Л.С. "Як тінь" (про одне порівняння у М.Стельмаха) // Культура слова. – 1992. – № 42. – с.44-49.
8. Кучеренко І.К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. – К.: Вид-во КДУ, 1959. – 106 с.
9. Морозов П.А. Структура, семантика та функції порівнянь в художньому тексті (на матеріалі літ. тв. В.Шукшина): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02/ Одеський ун-т. – Одеса, 1993. – 16 с.
10. Некрасова Е.А. Сравнения // Языковые процессы современной художественной литературы. Поэзия. - М.: Наука, 1977. – с.240-294.
11. Павленко Є.І. Порівняння як граматична і стилістична категорія (на матеріалі роману М.Стельмаха "Велика рідня") // Мовознавство. – 1970. – № 3. – с.18-24.
12. Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения. – М.: Учпедгиз, 1959. – 198 с.
13. Ставицька Л.О. В незнане взгвинчуй мисль, як вихори спіральні... (Порівняння в поезії М.Бажана) // Культура слова. – 1985. – № 29. – с.31-35.
14. Томашевский Б.В. Стилистика. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. – 535 с.
15. Федоров А.И. Образные представления и его языковые выражения в семантике сравнений // Вопросы языка и литературы. – Новосибирск, 1968. – Вып. 2. – ч. I. – с.34-50.
16. Черемисина М.И. Сравнительные конструкции русского языка. – Новосибирск: Наука, Сибирск. отд-ние, 1976. – 272 с.

АНОТАЦІЯ

У статті окреслено систему поняттєво-термінологічних одиниць, що забезпечують метамовну інтерпретацію категорії порівняння в українській мові.

Ключові слова: *категорія порівняння, предмет порівняння, образ порівняння, основа порівняння, позиція позитива порівняльної конструкції, позиція компаратива порівняльної конструкції, позиція основи порівняльної конструкції.*

The system of conceptual and terminological units, that provide linguistic interpretation of the categories of comparison in Ukrainian language is outlined in the article.

Key words: *category of comparison, subject of comparison, way of comparison, base of comparison, position of the positive of comparative construction, position of the positive of comparative of comparative construction, position of basic comparative construction.*

Ірина Руснак
(Вінниця)

НАЗВА ТВОРУ Й ЕПІГРАФ ЯК ФОРМИ ДІАЛОГУ З „ЧУЖИМ" СЛОВОМ У ПРОЗІ УЛАСА САМЧУКА

Прийнято вважати, що одним із досягнень епохи модернізму на шляху оновлення літератури стало переосмислення митцями можливостей використання „чужого" слова, що відкрило нові художні горизонти. Іншим мистецьким напрямам, зокрема реалізму з його установкою на „пряме" й „об'єктивне" слово, з його раціональними підходами до моделювання дійсності, подібні явища нібито не властиві, тут цитата як різновид „чужого" слова, стверджують теоретики, перебуває на периферії художніх засобів. Однак проза У. Самчука, який ніколи не поривав із реалістичною традицією, руйнує очікуваний горизонт сподівань, адже свідчить про різні форми діалогу „свого" слова з „чужим".

„Я живу в світі чужих слів. І все моє життя є реакцією на чужі слова, починаючи від їх засвоєння (в процесі початкового оволодіння мовою) і закінчуючи засвоєнням багатств

людської культури (виражених у слові чи в інших знакових матеріалах)", – писав М. Бахтін [1, с.348-349]. Відповідно до концепції одного з найбільших мислителів XX століття, будь-який художній твір живе „подвійним життям": виходячи за межі своєї епохи, він потрапляє у „великий час", веде діалог з „голосами минулого" й одночасно збагачується новими смислами. Поява „чужого" слова в авторській оповіді веде до актуалізації уваги читача; встановлення факту запозичення, відшукування цитати чи алюзії дає філологу почуття задоволення, яке, за Р. Бартом, можемо назвати „задоволенням від тексту", що переходить у задоволення „самостійно розгадати загадку" [8, с.255]. Однак не про саму естетичну насолоду йдеться, оскільки апеляція до „чужого" слова за певних обставин може стати детермінованим компонентом стилю письменника.

Джерелами інтертекстуальної іррадації в У. Самчука найчастіше виступають біблійні тексти та твори світової чи української літератур. Першоджерело в тому чи іншому вигляді завжди представлене в тексті, ступінь „присутності" претекста, його значимість варіюються залежно від специфіки жанру твору чи від авторських настанов. Отже, можемо стверджувати, що ця обставина поряд із іншими свідчить про формування модернізованої реалістичної художності письменника. У статті буде зроблено спробу проаналізувати такі знаково-естетичні феномени, що вказують на „чуже" слово, як назва твору й епіграф.

Назва твору. Тільки на перший погляд може здатися, що назва твору виступає як самостійний текст, який здатний представляти інший, структурно більш складний, адже вона відокремлена від тексту за рахунок різних принципів організації. Однак можна простежити чітку тенденцію до „зрощення" заголовка й твору. Назва відкриває текст і тим самим стає відправною точкою його розгортання, відтак вона виконує роль анотації, оскільки повідомляє, про що піде мова в цьому тексті. З одного боку, вона може програмувати читача на певне прочитання твору, з іншого – може розшифровуватися тільки після знайомства з ним. Особливо цікавими є цитатні назви. „Чуже" слово в заголовку не просто актуалізує в свідомості реципієнта необхідне для сприйняття інформації асоціативно значиме тло, а являє собою важливу ланку в інтерпретації художнього тексту. Осягнення глибинних смислів цитатного заголовка – пізнавальний процес, який стимулює творчий пошук читача і таким чином розвиває його здатність до глибинного аналізу ідейно-тематичного потенціалу твору.

В У. Самчука назви кількох книжок співвідносяться з висловлюваннями відомих історичних осіб чи з конкретними творами інших авторів, що засвідчує серйозну увагу митця до „чужого" слова. Йдеться про романи „Чого не гоїть огонь", „Гори говорять!" і дилогію спогадів „На білому коні" – „На коні вороному". Якщо фрагменти з інших текстів знаходяться в заголовку, то мова йде про „чуже" слово *в сильній позиції*, проблема якої осмислена М. Бахтіним у праці „Проблеми мовних жанрів" [2, с.194]. У таких випадках наміри автора вийти на рівень інтертекстуального діалогу найбільш явні. При цьому „чуже" слово в назві стає тією вершиною айсберга, під якою ховається весь „підводний" ідейно-тематичний зміст твору. Так відбувається міжкультурний діалог між різними епохами, який є, по суті, віртуальним спілкуванням авторів, роз'єднаних просторово-часовою реальністю.

„Чуже" слово в заголовку художнього тексту передає не весь спектр можливих асоціацій із прецедентним текстом, а тільки ті з них, що є контекстуально обумовленими. Характер міжтекстових зв'язків вихідного тексту і тексту з цитатним заголовком залежить від комунікативно-прагматичних настанов автора й інтелектуального рівня читача. Інтертекстуальні паралелі між попереднім текстом і його наступником, у заголовку якого використовується цитата, вказують на кілька можливих видів взаємодії. В У. Самчука спостерігаємо тільки один із них, коли „чуже" слово в заголовку конденсує основну ідею твору й відображає авторську оцінку описаних подій, забезпечуючи неминучі взаємовпливи обох творів; цитата виступає в ролі своєрідного містка між літературними світами. При цьому заголовок зазнає впливу гіперсемантизації, що призводить його до додаткових асоціативних навантажень. Подібне спостерігаємо в назвах мемуарного циклу „На білому коні" – „На коні вороному", які відсилають до тексту біблійного Апокаліпсису. Аби уникнути певних труднощів, що можуть бути пов'язані з ідентифікацією першоджерела в заголовку, У. Самчук подав пояснювальні епіграфи до розділів, у яких цитати наводяться повністю, а також вказівки на їх приналежність: „І я поглянув: і ось кінь білий, а що сидів на нім, – мав лука" („На білому

коні"), „І ось я поглянув: аж ось кінь вороний, а що сидів на нім – мав вагу в руці своїй" („На коні вороному").

Для повноцінного розуміння заголовків названих мемуарів варто звернутися до символіки згаданих образів. Кінь означає рух *часу* – це кількість, а колір коня й вершник вказують на якість – це духовний зміст цього часу. Колір коней відповідає символіці вершника, таким чином підкреслюється взаємозалежність якості часу й духовного стану світу. *Білий час* першого вершника означає духовну перемогу християнської церкви та її швидке розпросторення на землі. На це вказують вінець і лук – символи перемоги й швидкості. *Вороний* колір (чорний із синюватим полиском) ототожнюється з невіданням. Це *час* духовного невігластва, темноти, час девальвації духовних цінностей.

У. Самчук сам розкодовує глибинне значення символів у заключній фразі другого тому спогадів: „Скінчилася моя дорога, яка почалася 8 травня 1941 року в Празі і яка завершилася 21 листопада 1943 року в Рівному. Яку почато під знаком апокаліптичного вершника „на білому коні" з луком переможця, а закінчено „на коні вороному" з вагою в руці своїй, щоб все зважити і все розсудити. Так, як бачило око і відчувала душа" [10, с.279]. Вершник на білому коні – це Воїн-переможець. *Білий час* письменника означав щасливе повернення з еміграції в Україну навесні 1941 року. Вершник на коні вороному з вагою в руці – Суддя, який, оглядаючись назад, повинен усе пережите оцінити і розсудити. Осінь 1943 року – це *вороний час* У. Самчука, що означав пору невідання, сумнівів, вагань і нагальної потреби зважити неоднозначні враження від своєї доби.

Заголовок роману „Гори говорять!" – це алюзія, яка відсилає реципієнта до послання „І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм..." Т. Шевченка й яка розрахована на ерудицію читача, котрий повинен розгадати закодований у епіграфах зміст: „Настане суд!", „Заговорить і Дніпро, і гори".

По суті, цитовані уривки з послання є картинами майбутнього народного суду над гнобителями, в моделюванні яких Т. Шевченко йшов від есхатологічних образів біблійного страшного суду (зауважимо, що вислів „Настане суд!" є крилатим висловом з Апокаліпсису, тож, як слушно зауважує Н. Лисенко, у романі У. Самчука спостерігаємо „аплікативне накладання", тобто використання цитат із двох текстів – Біблії й „Кобзаря" [7, с.64]). У Шевченковому творі, на думку Ю. Івакіна, втілено біль і гнів найбільш пригнобленої й зневаженої частини нації, шукання виходу з трагічних суперечностей доби, пристрасне бажання поета полегшити долю народу [5, с.348]. Подібне маємо й у романі У. Самчука, де провідним є мотив „воскресіння з мертвих" підкарпатських русинів, їх визволення з-під угорського гніту. Назва роману – це глибока метафора, яка символізує боротьбу українського регіону за свободу, а її співвіднесеність з Біблією переносить національну тему в площину загальнолюдських проблем.

Цікава взаємодія „свого" з „чужим" словом у заголовку відбувається в романі „Чого не гоїть огонь", де внаслідок контекстуального співвіднесення з основним корпусом тексту цитата першотексту стає поштовхом для розвитку авторської думки, поглиблює позицію попередника, доповнює її несподіваними ракурсами. Назва роману запозичена в Гіпократа: „Чого не гоять ліки – гоїть залізо, чого не гоїть залізо – гоїть огонь, *чого не гоїть огонь – те варто вважати невигойним*". Виділену частину афоризму в епіграфі У. Самчук зумисно опустив, що й спонукає до роздумів, до логічного розгортання думки, висловленої тут імпліцитно: що ж насправді є невигойним? Замовчування частини цитати розкодовується в другому епіграфі-автоцитаті, взятому з трилогії „Волинь". Символи „темноти", „ночі", „мовчазних постатей у кожухах", „дикої небезпечної історії", „небезпечних людей" і назва твору, з якого взято цитату, допомагають уже на початковому етапі рецепції побачити за всім цим завуальований образ України, задля якої і написано роман про боротьбу загонів УПА за незалежність України в роки Другої світової війни. В. Саєнко підкреслила, що сама назва залишилася б голою, якби імпульси від першопочаткової фрази не резонували з мікроелементами твору, з багаточисленними інтонаціями, зосередженими в подальшій словесній організації тексту, що бере початок із окремої фрази, яка нашаровується й нашаровується, створюючи цілісну систему глибинної семантики роману [9, с.171].

Епіграф (цитата в сильній позиції) вже з самого початку маркований як „своє – чуже"

слово, оскільки з одного боку він інтегрований у авторський текст, а з іншого – чітко відокремлений від власне авторського як відверто чужорідний елемент, як „текст у тексті", як експліцитна, тобто явно виражена цитата (особлива позиція епіграфа визначається його віддаленістю від тексту за рахунок пробілу й зсуву вправо, іноді – маркуванням його іншим шрифтом, курсивом, розрядкою й обов'язково – вказівкою прізвища автора уривка, який цитується). Це розкриває природу цитати як „живця" (фр. *greffe* – Ж. Дерріда): текст будується як розгортання цитати, як імпровізація на чужу тему, оголошену на початку. Ця обставина дала можливість с.Кржижанівському визначити епіграф як „надтекст" і як „збагачений заголовок", взаємозалежність якого з авторським текстом обов'язково треба з'ясовувати [6, с.112].

В У.Самчука епіграф являє собою тезу, яка доводиться, рідше – спростовується авторським текстом. Для письменника особливо важливі сенсоутворюючі можливості цитати, оскільки класична модель епіграфа („чуже" слово, яке передує „своєму") активно використовується для створення нових смислів. Позбавлені початкового контексту слова епіграфа отримують близьке до первинного, але іноді несподіване значення. Так, роман „Морозів хутір" має епіграф із Євангелія від Луки, однак варто зауважити, що це епіграф до всієї трилогії „Ост", оскільки наступні два томи епіграфів не мають. Глава 8, вірші 30-33 названого біблійного тексту звучать так: „*30* А Ісус запитався його: „Як тобі на ім'я?" І той відказав: „Легіон", бо багато ввійшло в нього демонів. *31* І благали Його, щоб Він їм не звелів іти в безодню. *32* Пасся ж там на горі гурт великих свиней. І просилися *демони ті*, щоб дозволив піти їм у них. І дозволив Він їм. *33* А як демони вийшли з того чоловіка, то в свиней увійшли. І череда кинулась із кручі до озера, – і потопилась". Глибинна суть цієї цитати полягає в тому, що перемога Ісуса Христа над темними силами, які владарюють на землі, неминуча. Водночас ця розповідь багато говорить людині про неї саму, про велич і зіпсованість її натури. Духи тьми намагаються перемогти одержимого, але навіть легіон бісів здатен тільки мучити нещасного. Опинившись у стаді свиней, вони відразу забирають своїх носіїв у провалля. У цьому можна бачити особливу значимість людської рішучості, волі. Останні залишки волі, які не вражені злою демонічною силою, допоможуть людині прийти до Ісуса Христа й урятувати саму себе. У підтексті євангельського уривка явно проступає ідея християнського спасіння.

В У.Самчука даний епіграф розшифровується після прочитання трилогії „Ост", де основним предметом зображення є тоталітарна дійсність СРСР. Глибинне онтологічне протистояння радянського тоталітаризму й української людини простежується на рівні осмислення проблеми протиборства Добра і Зла, через бінарну опозицію „божественне – сатанинське", в якій особливо виділяється апокаліптична образність (сатана, червона потвора, рогаті створіння з очима гієн тощо). Жорстокій системі письменник протиставив українську Людину, яка, хоч і несе на собі всю вагу гігантської конструкції, все-таки виступає осердям національної ідеї, що є головною в трилогії. Українці в усі часи були закорінені в рідний терен, мали власну долю, а радянські експерименти ґвалтовно позбавили їх цього. Вони мали чимало творчих, продуктивних сил, які не підходили для потреб будівництва „нового" суспільства. Відтак українцями гноїли дороги від Канева до Воркути, їхніми руками торували сибірські магістралі („Темнота"), вивозили в інші світи („Втеча від себе"), аби тільки оживити ослаблу або й зовсім завмерлу енергію ворожих етносів. Та наперекір усьому Злу вони змогли вистояти в цьому світі, і У. Самчук висловив глибоку впевненість, що українці відродять свою Вітчизну й у політичному, й у духовному плані. Оптимізм письменника закладено вже в обраному ним епіграфі, в якому прочитується ідея духовного й політичного спасіння українства як нації.

Більшість епіграфів У. Самчука мають незначний об'єм, однак письменник іноді вдається до *монтажного цілого*, коли до одного тексту використовує кілька цитат. Так, книга спогадів „На білому коні" має два епіграфи, взятих автором з Апокаліпсису й поезії Зореслава (псевдонім поета с.Сабола); роман „Чого не гоїть огонь" теж має двокомпонентний ланцюжок епіграфів, який складається з вислову Гіпократа й автоцитації з роману „Волинь", про що йшлося вище. У такій позиції „чужі" слова взаємодіють між собою, вони ніби притягуються своїми смислами, тоді ланцюжок епіграфів можна розглядати як конспект авторського тексту, в якому послідовно розгортаються заявлені „чужим" словом теми.

Важливою в прозі У.Самчука є *внутрішньотекстова роль епіграфа*, особливо в мемуаристиці, де до кожного розділу автор подає епіграфи. Цитати-епіграфи письменник

вибрав із добре відомих українському читачеві творів: поеми „Сон" Т.Шевченка („На білому коні"), „Божественної комедії" А.Данте („На вороному коні"), поеми „Енеїда" І.Котляревського („Планета Ді-Пі"). В останній книзі спогадів епіграф, з одного боку, вводить мотив „втечі", спільної для текстів обох письменників, а з іншого – виділяє образ українця-емігранта. У. Самчук ніби продовжує І. Котляревського, рефлексує на тему „мандрів", з'ясовує їх причини, синтезуючи при цьому духовний досвід людства, адже текст автора української „Енеїди " відсилає до тексту римського письменника Вергілія.

У спогадах „На білому коні" виділяється кілька мотивів: „подорожі" (в Т.Шевченка це подорож Російською імперією, в У. Самчука – Україною) і „дороги (шляху) як долі", що матеріалізовані в тексті через низку образів. Важливою деталлю в ланцюжку епіграфів до розділів книжки є той факт, що після цитат з творів Т.Шевченка автор як епіграфи до інших розділів використовує висловлювання Гітлера (розділ „Німці") й поетичні рядки О. Теліги (останній розділ „Понад шляхами"), які переводять мотив „дороги" в ідеологічну систему. Шляхом „перекодування" У.Самчук стає носієм і виразником названих мотивів у принципово іншому часі й масштабі (період Другої світової війни), а тому досвід XIX століття (цитати з Т. Шевченка) є тільки однією зі складових загальної системи ідеологічних цінностей. Вибір письменником легко пізнаваних цитат, які давно стали невід'ємною частиною національно-культурної свідомості, дозволяє говорити про створення ним своєрідної моделі духовної біографії українця XX століття.

У книжці „На коні вороному" до трьох розділів У. Самчук узяв епіграфами рядки з „Чистилища" Дантової „Божественної комедії", які вимальовували емоційну палітру спогадів. Кожен із них узагальнено передавав ідейно-тематичний зміст розділу, містив цілий спектр емоцій, що їх переживала українська людина в умовах екзистенційних зламів. Домінантами були тривога, неспокій, передчуття невизначеності, намагання передбачити завтрашню перспективу. Епіграфи створювали асоціативно-емоційні паралелі між подіями часів А. Данте і подіями новітньої доби. Важливо підкреслити драматичну напруженість, екзистенційний характер цих подій, їх першорядну значущість для буття конкретного народу (в одному випадку італійського, в іншому – українського). Розділ „Назад до точки" має такий епіграф (подано в перекладі Є. Дроб'язка):

Прокляття їй, вовчиці давніх літ,
Чия жадливість всесвіт упихає
В огидний свій ненаситний живіт! (Пісня 20).

Образ страхітливої пажери – вовчиці – можна сприймати в ширшому значенні як символ усієї трагічної епохи й у вужчому – як розпізнавчий знак фашизму, що виступив на підбій усього світу.

Епіграф до розділу „Між молотом і ковадлом" теж узято з Пісні 20:

Ми обережно обирали шлях,
Із жалем слухав я, як люд цей скніє
У стогонах, у лементах, в сльозах.

Нема сумніву, що У.Самчук у своєму моделюванні образу України звертався до архітвору світової літератури з тією метою, щоб підкреслити підневільне становище своєї Вітчизни, статус її бездержавності, одвічні прагнення зовнішніх ворогів до посідання українських земель. Основна сюжетна лінія названого розділу мемуарів – це розповідь про діяльність самого письменника на посаді головного редактора газети „Волинь" у Рівному, про нестерпні умови буття українців під радянською (подано в ретроспективі) й фашистською окупаціями.

В умовах драматичної напруги, гострої боротьби ідеологій, що зіштовхнули двох гігантів у жаскій, небаченій доти війні, українські емігранти повернулися в Україну робити свою справу. Невизнання радянської влади, лояльне на першому етапі війни ставлення до приходу гітлерівців в Україну, легальна праця в тодішніх офіційних установах – усе спричинило неоднозначне ставлення до них, у тому числі й до У. Самчука, породило в повоєнний період міфи про „гріхи" українських націоналістів перед своїм народом, про їхнє колаборантство. Але навіть на тлі глобальних світових руйнацій і жорстокостей ці люди робили велику справу для духовного відродження своєї нації. Ідеал української державності в роки Другої світової війни набирав виразних контурів і ставав єдиною перспективою, яку визнавала патріотично настроєна

спільнота. Принаймні такі асоціації викликає епіграф до розділу „Ідилія Дамоклового меча":

Нам довелось тягар гріхів нести
Аж до хвилини смерти не своєї,
Коли осяяв пломінь нас святий (Пісня 5).

Мав рацію Т.С.Еліот, коли стверджував, що кожне слово в А. Данте тягне за собою асоціації, а слова самих асоціацій відводять нас іще далі [4, с.149]. Варто також зауважити, що спрямовування читацького сприйняття на значно глибше осмислення ідейно-тематичного діапазону спогадів відбувається в У. Самчука шляхом використання цитат саме з „Чистилища", що не є звичайною випадковістю. У названій частині „Божественної комедії" А. Данте, гнівно й щиро обурюючись несправедливою долею країни, піднімає проблему єдиної міцної держави (утопія всесвітньої монархії завершувала численні середньовічні проекти відродження феодальної імперії). Звертання до Італії в Пісні 6 „Чистилища" сповнене почуттями глибокої скорботи, непотамованого гніву, гіркої іронії. На думку О. Білецького, це кульмінаційний пункт поеми [3, с.XVIII]. Очевидно, подібні душевні болі переживав і У. Самчук, що й спонукало його цитувати не уривки з „Пекла", а саме з тієї частини комедії, де прочитується страждання поета, котрому так і не довелося пережити умиротворення, не судилося побачити перед відходом у вічність „кошари", в якій зростав, немов „ягня". Український митець теж не зазнав духовного заспокоєння, бо не побачив української незалежності, але доля дала йому шанс побувати на березі дитинства, понести в світ незамулені спогади про древню Волинь, наділила незбагненною вірою в постання Української держави.

Отже, „чуже" слово й „своє" в цьому випадку перебувають у політико-ідеологічній площині, позиції двох письменників близькі одна до одної, тому „своє" слово є „двоголосим і однонаправленим" (М. Бахтін). „Чуже" слово епіграфа стає авторитетним текстом, до якого апелює У. Самчук, а його власне слово є підтвердженням і продовженням теми, заявленої в епіграфі. У складній взаємодії, взаємопроникненні точок зору різних авторів виникає остаточний смисл аналізованого твору.

Поза межами цього дослідження, зважаючи на обсяг статті, залишилися інші форми діалогу з „чужим" словом, а саме: цитата в тексті; примітка; згадка імені автора, твору, окремих персонажів із класичних творів; використання непрямої форми передачі „чужого" мовлення. Це стане матеріалом подальших наукових студій над творчістю У. Самчука.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
2. Бахтин М. Проблема речевых жанров // Собрание сочинений: В 7 т. – Т. 5. Работы 1940-х – начала 1960-х годов. – М.: Русские словари, 1997. – с.159-206.
3. Білецький О. Поема Данте // Данте А. Божественна комедія. Пекло / Пер. з італ. П. Карманського та М. Рильського. – К.: В-во Художньої Літератури, 1956. – с.III-XXXI.
4. Еліот Т.С. Данте. Пекло: Есе (скорочено) // Всесвіт. – 1996. – № 10-11. – с.148-152.
5. Івакін Ю. Коментар до „Кобзаря" Шевченка. – К.: Наукова думка, 1964. – 372 с.
6. Кржижановский с.Искусство эпиграфа (Пушкин) // Литературная учеба. – 1989. – № 3. – с.102-112.
7. Лисенко Н. Поетика роману У. Самчука „Гори говорять!" // Наукові записки. Вип. VI. Серія: Літературознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2000. – с.63-73.
8. Ронен О. Подражательность, антипародия, интертекстуальность и комментарий // Новое лит. обозрение. – 2000. – № 2. – с.255-261.
9. Саєнко В. Палімсести Уласа Самчука // Наукові записки. – Вип. XVII: До 100-річчя народження Уласа Самчука. – Тернопіль: ТНПУ, 2005. – с.161-181.
10. Самчук У. На коні вороному: Спогади.– Львів: Літопис Червоної Калини, 2000. – 279 с.

АНОТАЦІЯ

У статті на матеріалі прози У. Самчука аналізуються різні форми діалогу з „чужим словом".

Ключові слова: *„чуже" слово, „своє" слово, діалог, заголовок, епіграф.*

Different forms of dialogues with „smb. else's" words are analyzed on the basis of Ulas Samchuk's prose in this article.

Key words: *„smb. else's" words, „my" word, a dialogue, a title, an epigraph.*

Варвара Теклюк
(Вінниця)

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА АКЦЕНТОЛОГІЯ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Нормативне наголошування слів – одна з основ усезагальної культури мовлення. Кожен україномовець, який припускається помилок у наголошуванні слів, порушує вимовні норми сучасної української літературної мови, її норми у сфері наголошування лексем і службових слів, посуттєво демонструє свою мовленнєву некомпетентність, неграмотність, неосвіченість, прозоро компрометує себе, принижує, применшує своє «я».

Учення про наголошування слів уже здавна поіменовується *акцентологією* (від лат. accentus – наголос і logos – поняття; думка; розум; слово). Цей термін – *акцентологія* – використовується у двох функціях: 1) як назва розділу мовознавства, в якому вивчаються акцентні, просодичні (грец. prosoidia – наголос, приспів), наголошувальні засоби мови, 2) назва всієї системи наголошування слів. Акцентологія щонайбільше пов'язана з *орфоепією* (грец. orthos – правильний, epos – слово, оповідання) в обох її значеннях: 1) правила, норми літературної вимови і 2) розділ мовознавства, який містить правила про нормативно усталену вимову слів, кожної фонеми в словах. Обидва терміни обмежено використовуються у шкільному викладанні, «поглинаються» терміном *фонетичні* (звукові) мовні норми, котрими охоплюються і норми власне орфоепічні (літературно усталена вимова кожного окремого звука і вимова його в словах, у фонетичному контексті), і норми власне акцентологічні, наголошувальні, наголошення голосних у словах. Отже, в об'єктах вивчення *акцентології* й *орфоепії* спільне, поєднуване переважає диференційне, розрізнювальне.

Термін *акцентологія* ще в 1880 році запропонував російський лінгвіст Р.Бранд [1], розвинули його О.О.Потебня [9], у наш час (в українському мовознавстві) – М.Ф.Наконечний, П.П.Коструба, В.С.Перебийніс, В.М.Брахнов, М.А.Жовтобрюх, Н.І.Тоцька та ін. Узагальнюючий, підсумковий аналіз змісту терміна *акцентологія* знаходимо в українській [15] і російській [10] лінгвістичних енциклопедіях. Уже досить усталилась теорія і практика розрізнення та інтерпретації таких понять-термінів і відповідних їм мовних і мовленнєвих реалій, як описова акцентологія, теоретична, історична, порівняльно-історична і, певна річ, акцентологія загальна й часткова акцентологія (української мови, російської, англійської тощо).

Проблема нормативного наголошування слів – одна з найскладніших і найактуальніших як у суто теоретичних вимірах, так і в практичних, усномовленнєвих. Двоскладове слово вимовляється з наголосом, як правило, на першому або на другому складі. Двоскладових слів із двома наголосами небагато (тут і далі слова з двома наголосами подаємо за «Орфоепічним словником» [8]), наприклад: ***іменники***: *а́спид, бра́тки, бе́ске́д, бе́ски́д, блє́шня́, бо́бсле́й, валь о́к, ва́таг, ва́хте́р, вбра́ння́, вді́вство́, ви́шни́к, ві́втар, ві́дпа́д, ві́дпли́в, ві́дсі́к, ві́дча́й, гаршне́п, га́сник, гра́бар, гру́ддя́, дба́ння́, до́ві́з, за́хі́д, за́чин, зе́рня́, зна́тник, ке́тчуп, кира́т, коле́дж, ко́ристь*; ***прикметник*** *душни́й*; ***дієслово*** *кля́сти* і ***прислівник*** *за́вжди́*.

Наголос у словах – важливий складник їхньої сутності, явище нібито з достатньою чіткістю зрозуміле, водночас і дещо суперечливе, матеріальна – фізіологічно-акустична – одиниця мовлення, елемент інтонації, котрий виконує не в усіх випадках однозначну функцію, слугує тим своєрідним засобом, яким формується мовленнєва звучність, її мелодійність, стилістична довершеність у ділянці вимовляння слів.

З огляду на неабияку складність самої сутності наголосу, реалізованого в мовленні, навіть у таких найбільш авторитетних мовознавчих працях, якими є лінгвістичні словники (серед них і орфоепічно-акцентологічні), у яких наголос витлумачується ніби й однозначно в його основній сутності, але водночас і з певним відтінковим розрізненням. Вдамося до стислого розгляду явищ цього плану.

У «Лингвистическом энциклопедическом словаре» наголос – це «виділення в мовленні тої чи іншої одиниці в послідовності однорідних одиниць з допомогою фонетичних засобів…»; різновиди наголосів: словесний, фразовий, логічний, динамічний, музичний, кількісний, вільний, зв'язаний… Значно чіткішим і прагматичнішим є таке визначення наголосу: це – «виділення одного складу в слові, яке слугує фонетичному об'єднанню цього слова» [6, с.530];

такий наголос, за названим словником, зреалізовується в окремому слові й називається *словесним;* цей наголос *вільний*, бо ним охоплюється будь-який склад у слові – і перший, і другий, і т.ін.; він же й *рухомий*, бо навіть у межах окремого слова може пересуватися зі складу на склад.

Усі лінгвісти загалом однозначно трактують *логічний наголос,* яким інтонаційно виділяється все слово – з метою акцентування уваги на його семантичній важливості; пор. хоча б: ***Ми прийдемо завтра; Ми прийдемо завтра; Ми прийдемо завтра.***

В «Українській мові. Енциклопедії» читаємо: «*Наголос* – виділення складу в слові (словесний Н.), слова в *синтагмі»* [15, с.355], тобто в ритміко-інтонаційній єдності, мовленнєвому такті, котрий «складається з одного чи кількох слів, об'єднаних у смисловому та інтонаційному відношенні» [15, с.545].

Наголос – дієвий засіб об'єднання дво- і кількаскладового слова в одне-єдине інтонаційне ціле, чим увиразнюється семантична й граматична виокремленість слова. Також і в цьому лінгвістично-словниковому дослідженні наголос витлумачується як окрема, але різноаспектна мовна одиниця: він (наголос) буває і словесним, і силовим, і динамічним, експіраторним, музичним (мелодійним), постійним (стійким, фіксованим), вільним (різномісним, нефіксованим), головним, побічним, синтагматичним, логічним, емфатичним.

Сконцентровано, об'ємно і, мабуть, із найбільшою науково-дослідною вмотивованістю проблематика наголосу розглядається в окремому розділі «Просодика» книги Л.Р. Зиндера «Общая фонетика» [5, с.257-280]. У загальному плані це вже випливає із самого найменування підрозділів у названому розділі: «Просодія складу», «Словесний наголос», «Інтонація» («Загальні зауваження»), «Мелодика», «Інтенсивність. Фразовий наголос», «Тривалість (темп)», «Пауза», «Тембр», «Взаємодія компонентів інтонації». З огляду на обмеженість обсягу цієї статті вдамося тільки до такої цитації із названої праці (переважно тому, що вона важлива з погляду суто лінгвонавчального): «Словесний наголос об'єднує звуки, якими утворюється обсяг слова, а коли слово складається більш ніж з одного складу, то наголошуваний склад пов'язує його [слово] в єдине ціле; наголошений склад ніби підпорядковує собі ненаголошені. Наголос може мати не тільки дві градації (наголошений – ненаголошений), але й більше; тоді поєднуючу (кульмінативну) функцію виконує головнонаголошений склад, позначений найбільш яскравими ознаками наголошуваності» [5, с.258].

Стабільністю й чіткістю позначене визначення наголосу у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови»: «Наголос ... – 1. Вирізнення складу в слові посиленням голосу або підвищенням тону. 2. Вирізнення голосом слова в реченні для підкреслення його логічного значення. 3. Вирізнення, висунення чого-небудь на перший план як найголовнішого. *Висхідний наголос* – наголос із поступовим підвищенням тону. *Логічний (смисловий) наголос* – виділення підсилювальною інтонацією найважливішого щодо сенсу слова в реченні. *Музичний (тонічний) наголос* – вирізнення одного із складів слова висотою тону. *Силовий (динамічний) наголос* – вирізнення одного із складів слова більшою силою артикуляції. *Спадний наголос* – наголос із поступовим зниженням тону або сили звука наприкінці складу» [2, с.708].

Повернувшись до посутньо прикладного розгляду досліджуваної акцентологічної проблеми, зауважимо, що вище йшлося, зокрема, про двоскладові слова з двома наголосами. Значно об'ємнішою є кількість три-, чотири-, п'ятискладових лексем, слів з двобічним наголосом, наприклад: ***іменники***: *а́йова, ба́жаність, беззахисні́сть, бе́сідни́к, бе́сідниця, блу́дниця, вахте́рка, ввігну́тість, вді́вство, ви́димість, ви́нагоро́да, ви́снажність, вихова́нець, вихова́ння, ві́всище, ві́дса́док, ві́дсі́к, ві́дти́нок, ві́дча́й, вла́дарка, уло́говина, воло́дарка, вра́зли́вість, гаршне́п, га́сни́к, госпо́дарка, гра́бар, гру́ддя, дба́ння, дере́вце, ді́тоньки, ді́точки, доброзичливець, доброзичливиця, доброзичливість, до́важка, до́вбало, до́ві́дник, до́ві́з, до́га́дка, дри́та́ння, духо́та, жовти́зна, жовто́брю́ха, жовто́брю́шка, жовто́зі́лля, жовто́цві́т, за́бивка, за́вито́к, за́га́дка, за́га́дочка, загі́не́ць, за́глушка, за́голо́вок, за́гра́ва, за́ди́рка, за́дру́га, за́кле́йка, за́кле́пка, закля́ття, заку́по́рка, заку́по́рювання, за́ма́зка, за́ти́нка, за́сі́чка, за́ско́к, за́ста́вка, за́ти́шність, за́ти́шок, за́три́мка, захи́сни́к, захі́д, за́чи́н, зе́рня, зе́рня́тко, з'є́дна́ння, зі́гну́тість, зна́тни́к, зна́тни́ця, ка́дібе́ць, ка́дібо́к, кармазинка, кармазин (людина), кармазин (сукно), кармазинник, карто́пли́ська, карто́пли́ще, кетчу́п, ки́ра́т, коби́ли́ця, ко́вга́нка, коле́дж,*

коло́ворот, ко́ристь; **прикметники**: *бавовня́ний, ба́жа́ний, ба́жа́ніший, бри́тво́вий, беззахи́сний, ва́хте́рський, ввігну́тий, ввіткну́тий, весня́ний, ви́ди́мий, висна́жний, ві́спяний, віщо́вий, вла́да́рний, вло́го́винний, во́вня́ний, вогня́ний, водопрові́дний, воло́да́рний, воло́шко́вий, вра́зли́вий, в'язні́вський, газона́фто́вий, газопрові́дний, газоспожи́вний, ганчі́рко́вий, го́йдалко́вий, голі́нко́вий, гомі́лко́вий, гу́ня́вий, дві́рський, двовві́гну́тий, до́бре́нький, добрози́чли́вий, до́пи́тний, доручний, досяжний, драби́нча́стий, дра́нко́вий, жерто́вний, жоло́бча́стий, за́гну́тий, заго́но́вий, заку́по́рений, заку́по́рювальний, заку́по́рюваний, зало́го́вий, за́ти́шний, за́ткну́тий, захи́рі́лий, зе́рня́тко́вий, зимо́вий, зі́гну́тий, зли́вко́вий, зши́тко́вий, і́ни́стий, ка́мбало́ві, кармази́новий, карто́пля́ний, ко́клю́шний, ко́коно́вий, коля́дко́вий, кора́ле́вий, ко́рко́вий*; **дієслова**: *ві́три́тися, вра́зи́тися, гни́сти, дзьо́бну́ти, дри́ґа́ти, дри́гну́ти, зави́хри́тися, задри́ґа́ти, закля́сти, закра́си́ти, заку́по́рити, заку́по́рювати, захи́рі́ти, зая́три́тися, зми́лости́тися, зми́лости́витися, зну́ди́ти, кля́сти́ся*; **прислівники**: *ба́жа́но, ба́йду́же, впа́м'ятку, га́ряче, де́ржа́чи, голі́ру́ч, горі́ли́ць, до́гола, задарма́, за́ти́шно, зі́п'я́тий, зна́ско́ку.*

Кількість літер, кожною з яких зазвичай позначається один голосний – окремий склад чи основа складу (пор.: *о – сінь* і *зи – ма*), не є абсолютною, діючою в усіх випадках, бо, наприклад, у таких словах іншомовного походження, як *пауза* й *кляуза* (те саме, що *наклеп*), складів два (перший склад – наголошений, другий – ненаголошений); літер, що ними в усій мовній системі позначаються голосні фонеми, дві (*ау, яу*), фонема ж тільки одна – дифтонг, двозвук, поєднання двох звуків в одній фонемі: *ау [ау], яу [ау],* або: *пауза [пауза], кляуза [клауза].*

Наявність у сучасній українській літературній мові кілька сотень слів із подвійним наголосом, яким не розмежовується семантика того самого слова, – явище, на наш погляд, вкрай небажане. Про це, зокрема, мовиться в деяких публікаціях, зокрема, в «Орфографическом словаре русского языка» (за ред. С.І. Ожигова і А.Б. Шипіро; 1957); подвійне наголошування в цьому словнику зафіксовано тільки в п'яти словах: *ана́пе́ст* (віршована трискладова стопа, в якій два перших склади ненаголошені, а третій склад – наголошений): *Наша ціль/ – людське ща/стя і во/ля* (І.Франко); *недопи́тый* і *недо́питый; обли́тый* і *о́блитый; поча́тый* і *по́чатый; про́сып* і *просип.* Нині в цих російських словах майже усталився один із двох наведених орфоепічних варіантів: *ана́пест, недо́питый, обли́тый, поча́тый, про́сип* [4, с.132]. (Щоправда, і в українській мові слово *ана́пест* уже стало однонаголосним [8, с.40].)

Украй прикро й невмотивовано, що й дотепер допускається подвійне наголошування таких часто вживаних слів, як *за́вжди, зокре́ма, ма́буть, тако́ж.* (Але ж наголошування цих слів з першим наголосом артикуляційно, вимовно зручніше, полегшеніше!).

У багатьох складних словах один із складів може виділятись *головним* наголосом (позначається знаком ˊ) і один чи й два *побічним* (позначається знаком ˋ): *ви`сокоя́кісний, електро`кардіогра́ма;* звісно, в нашій мові наголос *динамічний,* або *силовий, фіксований, постійний* (*береза* – в усіх відмінкових і числових формах цього слова наголос на другому складі), або *вільний, рухомий, різномісний* (*вода́, води́,* але *во́ди* – в усіх формах множини).

Особливо в поетичному мовленні (завжди з метою дотримання його ритміки) допускається *факультативний* наголос, *вибірковий, неосновний, необов'язковий,* що, звісно, становить явище небажане, таке, яким применшується культура поетичного слова, мовлення. Інша річ, коли з наголосом пов'язане розмежування: а) двох різних за семантикою слів (*замо́к* – пристрій для замикання дверей і *за́мок* – фортеця); б) розмежування слів, які належать до різних частин мови, семантично зовсім різні, але однозвучні в якійсь одній морфологічній формі: *ма́ла* (дієслово) і *мала́* (прикметник); в) фонематично однозвучні, однак різнозначеннєві лексеми в усіх властивих їм формах, уживаних з двома наголосами: *кармазин* (старовинне дороге, темно-червоне сукно) і *кармази́н* (той, хто носить одяг із цієї дорогої тканини).

Функціонально вмотивованими є ті випадки, коли слова з тих самих фонем становлять різні лексеми, з яких перша і друга розрізняються лише наголосом: *відо́мість* (повідомлення) і *ві́домість* (документ), *ви́года* (користь) і *вигода* (зручність), *лі́карський* (від лікар) і *ліка́рський* (від ліки), *розхо́дитися* (йти в різні боки) і *розходи́тися* (розім'ятися, захопитися ходінням), і т.д. і т. ін.

У недотриманні орфоепічно-акцентних, вимовно-наголошувальних норм у сучасному

українському літературному мовленні знаходить свій вияв одна з найсуттєвіших причин ненормативності, отже, й безкультур'я українського усно зреалізовуваного слова. Бо громадян чи ненайбільше пригнічують мовленнєві вади саме в орфоепічно-акцентологічній сфері. Їх припускаються навіть письменники (крім, звісно, таких, як П. Загребельний, Д. Павличко та ін.), не кажучи вже чи не про більшість народних депутатів, дехто з яких (навіть україномовних) каже: *чи́тання* (замість *чита́ння*), *випа́док* (замість *ви́падок*), *показни́к* (замість *пока́зник*), *завда́ння* (замість *завда́ння*), *сільськогоспо́дарський* (замість *сільськогосподарський*), *оди́надцять, чоти́рнадцять, сі́мдесят* (замість *одина́дцять, чотирна́дцять, сімдеся́т*), і т.д. і т. ін.

Важко погодитись з тим, про що, зокрема, йдеться в СУМі [14; т. 10, с.172 – 177] про словникову статтю ***той:*** на наш погляд, конче треба семантично розрізняти такі лексичні форми *то́му* і *тому́*; *той* – вказівний займенник, у родовому й давальному відмінках має такі наголошувальні форми: *того́, тому́ (Поважаю того́ [кого?], хто цього вартий; Вдячний тому́ [кому?], хто це вчинив;* у всіх інших випадках мав би наголошуватись перший склад у названих формах: *Не на то́го натрапив; На то́му й припинимо розмову; Не прийшов, то́му що [бо] захворів, і т. ін.)*

Певна річ, зовсім дистильованої, «чистої» сучасної української літературної вимови в її орфоепічно-акцентній системі бути не може. Бо життя, мислення, рівень освіченості українців (і неукраїнців) в Україні щонайрізноманітніший, він постійно змінюється. Все ж не гоже забувати, що орфоепічно й акцентно зранене слово – це ніби мовленнєвий вірус, наявність якого в індивідуальному мовленні дискредитує, применшує рівень загальної культури мовця, характеризує його тільки в негативних вимірах. Суспільство, держава повинні бути максимально уважними до всенародного зростання рівня мовленнєвої культури кожного її громадянина. Майбутнє держави без цього немалою мірою химерне, позитивно незреалізоване.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бранд Р. Начертание славянской акцентологии. – СПб. – 1880.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Київ – Ірпінь, 2005.
3. Винницький В.Н. Наголос у сучасній українській мові. – К.: Вища школа, 1984.
4. Дудик П.С. Стилістика української мови. – К.: ВЦ «Академія», 2005.
5. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М.: Высшая школа, 1970.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990.
7. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови. – К.: Вища школа, 2003.
8. Орфоепічний словник української мови. Т. 1. – К.: Вид-во «Довіра», 2001.
9. Потебня А.А. Ударение (опубліковано в Україні в 1973 р.)
10. Русский язык. Энциклопедия. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1979.
11. Сучасна українська літературна мова. Стилістика. – К.: Наукова думка, 1973.
12. Сучасна українська літературна мова. Фонетика/ За заг ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969.
13. Сучасна українська літературна мова/ За ред. А.П. Грищенка/ Розділ Фонетика (автор Н.І. Тоцька). Вид. 3-є. – К.: Вища школа, 2002.
14. Сучасна українська мова. В 11 томах. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
15. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000.
16. Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики. – К.: Радянська школа, 1962.

АНОТАЦІЯ

У статті прокоментовано деякі з визначальних ознак орфоепічно-акцентної культури українського літературного мовлення.

Ключові слова: *українська орфоепія, акцентологія, вимовні норми мови, фонетична культура українського мовлення.*

Some defining qualities of orthoepic accent culture of Ukrainian literary language are commented in this article.

Key words: *Ukrainian orthoepy accentology, pronunciation standards of the language, phonetic culture of the Ukrainian language.*

Світлана Чугу
(Вінниця)

КАТЕГОРІЯ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ В АНГЛОМОВНОМУ ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Дослідження закономірностей функціонування в тексті лінгвістичних одиниць різних рівнів є одним із напрямків у сучасній лінгвістиці. Використання досягнень прагматики, лінгвістики тексту, теорії комунікації і когнітології дозволяє окреслити нові перспективи у вивченні законів створення, оформлення й інтерпретації текстів різних типів, репрезентації текстових категорій у структурно-семантичному й художньому просторі тексту. Художній текст відображає дійсність і фіксує набуті людьми знання про навколишній світ опосередковано через створений автором художній світ, який є моделлю об'єктивної дійсності. Уявлення про світ загалом і про його параметральні ознаки зокрема, такі як простір та час, що знаходять втілення в тексті, є важливими компонентами концептуальної картини світу як окремої людини, так і певної спільноти.

Вихід лінгвістичних досліджень за рамки речення приводить до перегляду низки усталених положень. У нормативній граматиці одиниці темпоральної семантики традиційно кваліфікуються як обставини часу, що у функціональному аспекті на рівні речення є факультативними другорядними членами. Між тим, кожне речення/висловлювання незалежно від наявності чи відсутності в його поверхневій структурі адвербіальних елементів, характеризується певними темпоральними ознаками, зумовленими зокрема його референційними характеристиками.

Підхід до вивчення ролі обставинних членів як валентнісно залежних членів речення, що семантично і функціонально детерміновані ознаками дієслова-предиката, на рівні тексту виявляється занадто „вузьким" і не дозволяє розглядати темпоральні ознаки текстових ситуацій комплексно. Навіть на рівні речення важливо враховувати сумісність і комплексну взаємодію різних темпоральних елементів. Дж.Лайонз зазначає, що вибір часових ознак дієслова-предиката у реченні обмежується вибором обставини часу, тому що адвербіальні елементи детерміновані певними умовами сумісності з обов'язковою (ядерною) категорією часу дієслова [5, с. 370-371].

У сучасній лінгвістиці існують різні підходи до тлумачення часових ознак дієслова-предиката. Плідним, на наш погляд, можна вважати запропоноване О.В.Бондарком „внутрішнє" і „зовнішнє" часове значення в дієслова [1]. Як внутрішній розглядається час, що вказує на подовженість дії. Зовнішній часовий аспект дозволяє віднести дію до однієї з часових площин, що визначаються як часові універсалії – минуле, теперішнє, майбутнє. Можливість такого підходу до опису часу дії зумовлена тим, що значення дієслова є багатоярусним утворенням, яке включає сукупність денотативних і неденотативних сем [2].

Питання про взаємодію часу дієслова-предиката й темпоральної обставини тісно пов'язане з розмежуванням двох принципово різних видів обставин часу, що функціонують на рівні речення, а саме, темпоральних комплементів та темпоральних ситуантів. На відміну від темпоральних ситуантів, темпоральні комплементи є обов'язковими складовими речення, що зумовлені особливостями валентності дієслова [8; 14]. Системне вивчення темпоральних показників тексту можливе лише при зверненні до поняття темпоральних ситуантів, що оформлюють текстові ситуації і події параметрально.

Ядерні (обов'язкові) складові речення співвідносяться з відповідними компонентами глибинної структури речення, яким, на думку Р.Е.Лонгакра і Ч.Філлмора, відповідають певні семантичні відмінки [6; 15]. Семантичні відмінки ділять на ядерні обов'язкові діагностичні компоненти предикації та на периферійні, недіагностичні, тобто відносно незалежні від дієслова. До останніх належать час та спосіб дії. На наш погляд, у цьому випадку спостерігаємо протиріччя між визнанням необхідності наявності в структурі речення семантичного відмінка, хоча і факультативного за своїм характером, та синтаксичною позицією темпорального комплемента, що є обов'язковим у синтаксичній структурі речення. Це протиріччя можна зняти, якщо ввести поняття „**темпоральний локатив**", тобто відмінок, що в поверхневій

структурі речення представлений експліцитно або імпліцитно. Доцільність виділення такого глибинного відмінка обумовлена наявністю в глибинній структурі речення операторів, серед яких розрізняють: кваліфікатори речення (оператори ствердження, запитання, веління) та часові оператори (оператори часу дієслова-предиката і темпоральні оператори предикації загалом) [14].

Пропозиція (ядро) не має часових значень, що на цьому рівні розглядаються як особливі логічні оператори, які накладаються/ нашаровуються на пропозицію поетапно: спочатку визначається часове значення дієслова-предиката, а наступним етапом є нашарування на предикацію значення темпорального співвіднесення, що передається темпоральними операторами. На відсутність внутрішнього мовлення вказує С.Д.Кацнельсон: „Час як спосіб бачення світу суттєво впливає на форму і ступінь експлікації думки при переході внутрішнього мовлення у зовнішнє" [4, с.6].

Аналіз фактичного матеріалу дозволяє виділити такі різновиди темпоральних локативів і темпоральних операторів (маркерів), різних за значенням:

- темпоральний локатив послідовності;
- темпоральний локатив передування;
- темпоральний локатив включення;
- темпоральний локатив подовженості;
- темпоральний локатив моментності.

Розглянемо приклади темпоральної параметризації текстових подій і ситуацій: ***At seven he heard the sounds that should have ushered in a night of romantic excitement. The Leaming car stopped outside, and a moment later Riply Bucker rang the bell*** [11, с.145]. Темпоральний оператор *at seven* точно вказує на час дії і одночасно локалізує ситуацію, виступаючи репрезентантом темпорального локатива моментності, а оператор *a moment later,* що співвідноситься з ним, позначає послідовність у часі й одночасно представляє темпоральний локатив послідовності. Додаткові темпоральні характеристики подій передаються за допомогою показника *a night,* який не є обставиною за функціональним навантаженням, але виконує роль темпорального маркера.

У наступному прикладі темпоральний оператор *during the last two years* вказує на значення включення: *I wondered what she wanted me for. I had met her perhaps* ***a dozen times during the last two years,*** *but she had never taken any notice of me, and I had never been to her house* [16, с.158]. Врахування семантичних особливостей часових ознак предиката дозволяє вважати темпоральний оператор *during the last two years* також оператором передування, адже вживання перфектного минулого часу свідчить про той факт, що з десяток зустрічей (*a dozen times)* відбулися до того, як головний персонаж відчув потребу дізнатися, на що саме сподівається жінка. Ця обставина стає зрозумілою з речення *I wondered what she wanted me for.*

Звернення до наступного прикладу дозволяє визначити ще один вид темпоральних операторів, а саме операторів слідування: *A coolness towards Vandervoort was evident when the directors resumed their meeting* ***after lunch*** [12, с.26]. Взаємодія оператора *after lunch* зі словосполученням з дієсловом *resumed* локалізує цю ситуацію на осі об'єктивного часу, модель якого створюється в тексті, з посиланням на інформацію в підтексті про зустріч директорів, яка відбулася до ланчу.

Наступний приклад ілюструє взаємодію різних темпоральних операторів та одиниць темпоральної семантики: *Miles awoke with daylight and checked his watch: 6.45. He got up, washed quickly, shaved and dressed. There were no sounds from across the corridor. He walked over, inserted the key quietly and looked in. Danny had changed position* ***in the night*** *but was still asleep, snoring gently. ...He was back* ***twenty minutes later*** *with a breakfast tray of strong coffee, toast and scrambled eggs* [12, с.373]. Темпоральний оператор *twenty minutes later* вказує на одночасність та на довжину періоду, під час якого Денні спав, а також на співвіднесеність двох ситуацій, що мають місце одна за одною. Цей показник є рубіжним, тобто показником передування для першої ситуації і показником слідування – для другої. Він також пов'язаний з темпоральним оператором *6.45.* Отже, темпоральний оператор *twenty minutes later* можна вважати поліфункціональним. У темпоральному локативі також поєднані різні темпоральні значення, а саме значення передування та значення слідування.

Виділення в семантичній конфігурації речення темпорального локатива, який розглядається як часова співвіднесеність дій, подій та ситуацій, знімає протиріччя між визнанням наявності в структурі речення факультативного семантичного відмінка з часовим значенням та синтаксичною позицією темпорального комплемента та темпорального ад'юнкта. На рівні тексту темпоральні показники виконують функцію актуалізації, оформлюючи текстову даність (подію чи ситуацію) в часовому просторі тексту.

Однією з основних текстових категорій є категорія темпоральності, що розглядається як універсальна текстова категорія, представлена на всіх рівнях його організації та пов'язана з параметризацією й локалізацією подій і ситуацій, поданих у тексті. Вивчення темпоральної структури тексту представляє значний інтерес, оскільки дозволяє виявити і проаналізувати особливості референції й актуалізації тексту. Саме тому важливо вивчати закономірності комплексної параметризації текстових подій і ситуацій, що реалізується за допомогою різнорівневих одиниць із темпоральним значенням.

У наратології, що орієнтується на опис текстів наративного типу, виділяють кілька аспектів, при розгляді яких вивчаються темпоральні характеристики [10]. Так, часові показники знакового типу уточнюють позицію в текстовому просторі самого наратора/ оповідача й задають координати його темпоральної ситуації. Темпоральні показники оповіді визначають позицію подій, ситуацій і дій, про які йдеться на темпоральній вісі. Вони також позначають темпоральну „відстань" між оповідачем і читачем. Темпоральні показники «задіяні» в організації часових відносин між подіями і ситуаціями оповіді [3, с.42] і вказують на синхронність / несинхронність дій чи подій, на їх перебіг, тривалість тощо.

Основне призначення темпоральних показників тексту полягає в здійсненні темпоральної локалізації текстових подій і в створенні темпоральної референції тексту. Одночасно часові текстові показники виступають як форманти функціонально-семантичного поля „темпоральна параметризація", що дозволяє визначити функцію параметризації як головну для темпоральних показників [7, с.54]. Темпоральні показники беруть участь в організації оповіді й у її оформленні. Темпоральні показники, які співвідносять текстову ситуацію з певним моментом чи періодом на осі часу тексту, розглядаємо як **темпоральні локалізатори:** *Richard picked her up in his Singer* ***at four on Sunday*** [17, с.240].

Темпоральні релятори співвідносять текстові ситуації та події з умовним моментом у полі текстового дейксису: ***A week later, at the same hour****, there was a knock on the door and she found the boys in the hallway again* [9, с.52].

Функціонування в тексті темпоральних одиниць детерміноване референцією тексту, одною зі складових якої є темпоральна референція тексту.

Фактор часу має багатопланове навантаження в тексті й розглядається по відношенню до організації тексту як зовнішній чи як внутрішній, тобто як такий, що безпосередньо задіяний у створенні тексту. Темпоральні показники мають різний статус на рівні речення / висловлювання і на рівні тексту. Для речення / висловлювання характерними є темпоральні маркери, як правило, виражені морфологічними, синтаксичними засобами та їх комбінацією; на рівні тексту переважають синтаксичні й гіперсинтаксичні одиниці темпоральної семантики та конфігурації темпоральних маркерів, що здійснюють всебічну темпоральну параметризацію текстових подій і ситуацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А.В. Функционально-грамматическое описание полей аспектуальности и таксиса в русском языке / Принципы анализа //Функциональный анализ грамматических аспектов высказывания. – Л, 1985. – с.4-16.
2. Гайсина Р.М. К вопросу о специфике значения глагола // Изв. АН СССР. Сер. Лит. и яз. – 1982. – Т.41. – № 4. – С.59-64.
3. Городенська К.Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу // Мовознавство. – 1997. – № 1. – с.39 – 42.
4. Кацнельсон С.Д. Речемыслительные процессы // Вопросы языкознания. – 1984. – №4. – с.3-12.
5. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978. – 543 с.
6. Филлмор Ч. Дело о падеже// Новое в зрубежной лингвистике. – Вып. X.: Лингвистическая семантика. – М., 1981. – С.369-495.
7. Чугу С.Д. Темпоральні показники тексту// Іноземна філологія. – 1989. – Вип. 93. – С.50-55.
8. Block M.Y. A Course in Theoretical English Grammar. – Moscow: Vyssaja Skola, 1983. – 383 p.

9. Cheever J. Selected Short Stories. – Moscow: Progress Publishers, 1980. – 343p.
10. Dik S.C. Studies in Functional Grammar. – London: Academic Press, 1980. – 230 p.
11. F.Scott Fitzgerald. Selected Short Stories. – Moscow: Progress Publishers, 1979. – 355 p.
12. A.Hailey. The Moneychangers. – London: Pan Books, 1976. – 192 p.
13. Hintikka J. Temporal Discourse and Semantics of Temporal Elements. – Dordrecht - Boston: D. Reidel Publishing Company. – 1982. – Vol.5. – No.1. – P.3-22.
14. Leech G., Startvik J. A Communicative Grammar of English. – Moscow: Prosveshcheniye, 1983. – 304 p.
15. Longacre R.E. The Grammar of Discourse: Notional and Surface Structures. – New York – London: Plenum Press, 1983. – XI. – 423 p.
16. W. S. Maugham. Cakes and Ale: or the Skeleton in the Cupboard. – Moscow: Progress Publishers, 1980. – 237 p.
17. Spark M. The Public Image. Stories. – Moscow: Progress Publishers, 1976. – 300 p.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються закономірності функціонування різнопланових темпоральних показників у художньому тексті з урахуванням особливостей репрезентації семантичного темпорального відмінка в структурі речення/висловлювання мовними засобами. Темпоральні показники є формантами текстової функціонально-семантичної категорії темпоральності.

Ключові слова: *референція тексту, темпоральна референція тексту, темпоральні показники тексту, темпоральні локалізатори, темпоральні релятори.*

The article deals with the semantic and functional peculiarities of diverse temporal markers in the literary text in regard to the way they represent the semantic temporal case in the structure of the sentence/utterance. Temporal markers are considered to be the markers of the textual functional-semantic category of temporality.

Key words: *text reference, temporal text reference, temporal markers, temporal locators, temporal relators.*

Тамара Ямчинська
(Вінниця)

ЗАГОЛОВОК АНГЛОМОВНОГО ЖУРНАЛЬНОГО МІКРОТЕКСТУ-ПОВІДОМЛЕННЯ: СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА
(на матеріалі тижневика Newsweek)

Заголовок як компонент композиційної структури мікротексту покликаний виразити основну мету повідомлення, встановити контакт із читачем, привернути його увагу, викликати зацікавленість до теми матеріалу, що публікується [1; 2]. У той же час заголовок актуалізує найбільш важливу інформацію повідомлення та слугує дійовим засобом впливу на її сприйняття читачем.

Незалежно від його синтаксичної структури, заголовок журнального мікротексту-повідомлення набуває статусу речення, оскільки має предикацію через його включення до вищої комунікативної одиниці – тексту й реалізує комунікативну інтенцію адресанта.

Опосередкований характер комунікації в системі "адресант – адресат" зумовлює спектр функцій, які виконують журнальні заголовки: *інформативну, оцінну, спонукальну* та *інтригуючу* [4, с.170]. Функція, що домінує в кожному конкретному заголовку, дає простір для його інтерпретації. *Інформативна* функція передбачає наявність у заголовках опорних елементів, які забезпечують висвітлення основного змісту повідомлення, однак залишають поза увагою окремі деталі повідомлення, що заохочує читача звернутися до всієї статті. Наприклад: *How Runaway Slaves Found the Path to Freedom (January 25, 1999), China's New Radar Replacement* (December 6, 1999).

Виконуючи *оцінну* функцію, заголовок експліцитно або імпліцитно виражає оцінку адресантом подій, про які йдеться в журнальній статті. Наприклад: *A Lousy Diplomat* (January 5, 1998), *Still More Tawdry Tales* (April 6, 1998), *Lucky Duck* (October 16, 2000). У наведених прикладах прикметники *lousy, tawdry* надають заголовкам негативної оцінки, а прикметник *lucky* – позитивної, тобто адресант здійснює прямий вплив на сприйняття інформації адресатом.

Заголовок, у якому виражається заклик до дії, виконує *спонукальну* функцію. Наприклад: *Don't Eat This* (January 5, 1998), *Paint It Black...No, Pink! No, Blue!* (February 22,1999).

Інтригуючу функцію виконують заголовки, які спонукають читача до певного тлумачення змісту, викликаючи здивування та подив, але не дозволяють заздалегідь зробити висновок про зміст повідомлення. Наприклад, у заголовку *Meteorite – Or Wrong?* (January 26, 1998) використовується гра слів, яка будується на комічному об'єднанні співзвучних слів з несумісним значенням, що привертає увагу та створює інтригу для читача.

Таким чином, заголовки журнальних мікротекстів-повідомлень є поліфункціональними. Наприклад, заголовок *Wine With a Twist* (July 17, 2000) водночас виконує такі функції: інформативну, тому що містить тему статті (*wine*), оцінну, оскільки виражає оцінку предмета повідомлення *(with a twist),* та інтригуючу, не дозволяючи читачеві зробити висновок про зміст тексту, що заохочує його звернутися до всієї статті.

Спектр функцій, що виконує заголовок журнального мікротексту-повідомлення, залежить від його структурної організації, яка представлена такими структурними моделями: односкладні (номінативні та віддієслівні), двоскладні (поширені, непоширені), складні, еліптичні, сегментовані речення та ізольовані підрядні речення [4, с.170].

Односкладні речення широко вживаються в заголовках журнальних мікротекстів-повідомлень, оскільки вони виражають думку в максимально стислій формі, що привертає увагу та зосереджує читача на найголовнішому в повідомленні. До заголовків, виражених односкладними реченнями, відносяться:

а) номінативні заголовки, ядерний компонент яких виражений іменником: *Saddam's Private Disneyland* (September 27, 1999); *An Unforgettable Birthday* (December 3, 2001);

б) віддієслівні заголовки, ядерний компонент яких є інфінітивом (Vinf): *To Sue or Not to Sue* (November 12, 2001). Частіше вживаються поширені інфінітивні моделі: *How to Test Those Nukes?* (March 23, 1998); *Where to Find Ready Cash on Rodeo Drive* (November 29,1999).

Аналіз заголовків, виражених *двоскладними реченнями,* проводимо з позицій конструктивного синтаксису. Елементи, які входять до складу ядерного речення, зберігають свої незмінні граматичні та лексико-семантичні характеристики. Так, заголовок *Gentlemen Prefer Brunettes* (January 3, 2000) виражений двоскладним непоширеним реченням, єдність елементів якого забезпечується обов'язково-дистрибутивними відношеннями між його елементами: «підмет-дієслово-присудок- прямий додаток».

Поширення ядерного речення досягається шляхом відповідних синтаксичних процесів, найбільш типовим з яких для заголовків журнальних мікротекстів-повідомлень є розгортання. Аналіз фактичного матеріалу свідчить про те, що відношення між елементами розгортання можуть бути:

а) атрибутивними: *The Golden Years Begin* (July 27, 1998);

б) адвербіальними: *Merrily We Stroll Along* (May 10, 1999).

Атрибутивні та адвербіальні відношення між елементами речення зумовлюють поєднання інформативної та оцінної функцій, оскільки атрибутивні елементи вказують на ознаки, а адвербіальні – на характер висвітлюваних подій.

Кількість предикативних центрів, які наповнюють заголовки, виражені *складними реченнями,* зумовлюють їхній інформаційний потенціал та виконувані ними функції. Інформативна функція є домінуючою і може поєднуватися з оцінною, спонукальною або інтригуючою залежно, наприклад, від типу підрядного речення.

Серед заголовків, виражених складними реченнями, трапляються такі типи:

а) складносурядні речення:

- безсполучникові: *Boy Bands Go Bust, Civilization Is Saved!* (July 23, 2001);
- сполучникові: *Is It Just Us, or Is It Hot in Here?* (November 6, 2000);

б) складнопідрядні речення:

- з підрядним з'ясувальним: *I Thought You'd Never Ask!* (October 30, 2000);
- з підрядним означальним: *Hi, Is Someone Who Has an Opinion Home?* (September 25, 2000).
- з підрядним обставинним часу: *When I Grow Up, I Wanna Be Boba Fett* (June 7, 1999);
- з підрядним обставинним умови: *Till We Build It, You Can't Come* (July 30,2001);

в) складносурядне з підрядністю: *It's Our Party and We'll Fish If We Want To* (August 7, 2000).

Для того, щоб зробити заголовок більш ємним та емоційним, журналісти використовують *еліптичні конструкції,* наближені за будовою до розмовних: а) *еліпсис допоміжного дієслова:*

Brazil Burning (March 30, 1998) → *Brazil Is Burning;* б) *еліпсис дієслова-зв'язки: One Man Down* (December 14, 1998) → *One Man Is Down.*

Еліпсис допоміжного дієслова або дієслова-зв'язки в заголовку привертає увагу читача, а опущений елемент легко встановлюється ним зі змісту та граматичної форми заголовка.

Дещо складніше встановити *еліпсис підмета,* коли заголовок виражається іменником із прийменником: *Out of Vogue* (March 23, 1998); *In the Shadow Of Osama* (November 19, 2001); Ving: *Not Showing Their Age* (December 10, 2001); Ven: *Imprisoned* (March 30, 1998); Adj: *Undiplomatic* (September 27, 1999). Для того, щоб встановити опущений елемент, читач змушений звернутися до всього тексту.

Отже, еліптичні речення в заголовках журнальних мікротекстів-повідомлень зумовлюють поєднання інформативної, оцінної та інтригуючої функцій, оскільки зазначені заголовки здатні лаконічно виражати думку, а елімінація певних елементів створює інтригу для читача й стимулює його інтерес до тексту.

Використання лише інформативно необхідних елементів у заголовку призводить до необхідності його членування на частини, що зумовлює використання *сегментованих конструкцій: Sudan: The Factory Fights Back* (June 7, 1999); *Still Secret: The KGB's Oswald* (July 5, 1999); *The Earth: 6 Billion and Still Growing Strong* (October 4, 1999). Сегментованим конструкціям властива надзвичайна лаконічність та змістовна ємність, що визначає домінантну роль інформативної функції, яка може поєднуватися з оцінною.

Характерною рисою заголовків, виражених *ізольованими підрядними реченнями,* є компактність, а також уживання сполучників і займенникових прислівників, які спрямовують читача на певне тлумачення змісту. Ізольовані підрядні речення як заголовки містять лише ті елементи, які семантично складають необхідний мінімум висловлювання: *When the Shooting Stops* (August 3, 1998).

Заголовок журнального мікротексту-повідомлення як репрезентант тексту передає певну інформацію про події, які відбуваються у світі, тобто певним чином співвідноситься зі змістом об'єктивної дійсності. Це положення є ключовим для встановлення семантичних особливостей заголовка [3, с.183].

Семантика заголовків журнальних мікротекстів-повідомлень формується навколо опорних елементів ХТО, ЩО, ДЕ, КОЛИ в результаті згортання всіх складників тексту. Вибір зазначених елементів у заголовку, які співвідносяться зі змістом тексту, зумовлює семантичні типи заголовків: 1) заголовок-резюме (інформативно-нейтральний та інформативно-оцінний); 2) заголовок-індикатор і 3) заголовок-локалізатор.

Для *заголовка-резюме* притаманною є максимальна наявність опорних елементів тексту ХТО, ЩО, ДЕ, КОЛИ, які в компресованій формі передають його зміст. Такі заголовки розрізняються залежно від ступеня об'єктивності передачі змісту й уживаються як а) інформативно-нейтральні або б) інформативно-оцінні. Інформативно-нейтральний заголовок виконує суто інформативну функцію. Наприклад, заголовок *Death on the Mountain* (July 12, 1999) інформує читача про трагічний випадок, що стався в горах, в результаті якого загинули люди.

Інформативно-оцінний заголовок є оцінним узагальненням змісту тексту: *When Good Actors Go Bad* (November 5, 2001). У наведеному заголовку прикметник *good* надає позитивної оцінки акторам, які отримували Оскарів за виконані ролі, *go bad* вказує на не зовсім удалу долю акторів, коли вони самі вибирали ролі. Отже, завдяки оцінним прикметникам *good* та *bad* заголовок виражає також авторську оцінку подій, про які йдеться в тексті.

Заголовок-індикатор указує на предмет повідомлення, але не містить інформації, яка дозволяє заздалегідь передбачити зміст статті. Семантика заголовка-індикатора максимально згорнута та має мінімальну кількість опорних елементів. Зазначений тип заголовка може вказувати на певний суб'єкт дії: *The Fighter* (November 22, 1999) чи на певну ситуацію: *He Lost It* (January 5, 1998). Для того, щоб дізнатися, про кого саме та про яку поразку інформує заголовок, читачеві необхідно звернутися до всього тексту. Заголовок-індикатор може також називати просторово-часові або інші координати ситуації: *Only Questions in Connecticut* (December 3, 2001).

Заголовок-локалізатор має усічену форму та закінчується трьома крапками. Така форма заголовка привертає увагу читача й заохочує його ознайомитися з усім текстом, оскільки заголовок не дає можливості передбачити зміст повідомлення. Наприклад: *Tokyo Is Talking...* (April 5,

1999); *The Dutch Are Talking...* (October 4, 1999). Наведені приклади свідчать про те, що в таких заголовках міститься топонім або елемент, який задає просторові координати ситуації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вайнрих Г. Заглавие текста // Учен. зап. МГПИИЯ. – 1982. – Вып. 189. – с.174 -187.
2. Евса Т.А. Заглавие как первый знак системы целого текста // Системные характеристики лингвистических единиц различных уровней. – Куйбышев, 1985. – с.95-101.
3. Коваленко А.М. Семантико-функціональні особливості заголовка журнального мікротексту-повідомлення //Вісник Київського лінгвісти-чного університету. Серія: Філологія. – 2000. – Т. 3. – № 2. – с.178-186.
4. Коваленко А.М. Поліфункціональний характер заголовка журнального мікротексту-повідомлення //Філологічні науки: Зб. наук. пр. – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка. – 2003. – с.168-175.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню структурних і семантичних особливостей заголовка англомовного журнального мікротексту-повідомлення. Поєднання зазначених аспектів вивчення заголовка дає можливість визначити його роль у репрезентації текстової інформації. У роботі аналізуються структурні моделі, що використовуються в заголовках журнального мікротексту-повідомлення. Дістало подальший розвиток питання про функції, які виконує заголовок. Розкривається роль заголовка у смисловій організації всього мікротексту, наводиться класифікація семантичних типів заголовків.

Ключові слова: *заголовок журнального мікротексту-повідомлення, структурні моделі, семантичні типи заголовків, прагматична спрямованість, англійська мова.*

The article focuses on structural and semantic peculiarities of Newsweek informative microtext headlines. The integration of these aspects allows to determine the role of the headline in presenting text information. The study analyzes the structural models used in informative microtext headlines. The functions performed by the headlines receive their further specification. The role of headlines in text semantic organization is revealed, their semantic types are given.

Key words: *informative microtext headline, structural models, semantic types of headlines, pragmatic directionality, the English language.*

КАТЕГОРІЇ ДІЄСЛОВА ТА ІМЕННИКА: СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ В МОВІ

Віталій Борецький
(Вінниця)

СИНТАКСИЧНО ЗУМОВЛЕНІ ТРАНСПОЗИЦІЇ У СФЕРІ СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ІМЕННИКА

У сучасній україністиці вже здійснені спроби цілісного аналізу транспозиційних явищ в окремих сферах, переважно в граматичних категоріях різних частин мови та синтаксисі (Л.Ю.Алтинцева, О.К.Безпояско, В.О.Горпинич, Н.В.Гуйванюк, А.С.Джура, Г.М.Куцак, О.В.Піддубська, О.О.Тараненко, С.Т.Шабат-Савка й ін.), проте залишається чимало семантичних явищ, які є недослідженими й транспозиційно релевантними при правильному виборі предмета й методології дослідження.

Так, у сфері семантико-граматичних категорій (далі – СГК), окрім лексикографічно фіксованих транспозицій, які відбуваються на рівні лексеми, існує ареал потенційних транспозиційних явищ, що витворюються безпосередньо в мовленні. **Актуальність дослідження** пов'язана з тим, що опис такого типу транспозицій в україністиці поки що не здійснювався, оскільки пов'язаний із кваліфікативними труднощами: міжрівневість, нелінійність, оказіональність тощо. Це ускладнює загальну ієрархічну картину транспозиційних відношень. С.Д.Кацнельсон з цього приводу зазначав: „Склад лексико-граматичних класів і синтаксичних функцій значно ускладнюється внаслідок того, що до лексико-граматичних класів і семантико-синтаксичних функцій підключається ряд універсально-мовних функцій, що виникають на базі універсальних властивостей актів мовленнєвої комунікації й проективних властивостей мови" [3, с.216].

Мета дослідження – коротко розглянути основні типи синтаксичних одиниць-конструкцій, які зумовлюють транспозицію СГК-значень іменника. Це – діапазон явищ від типових стилістичних фігур (редуплікація, порівняння, еліпсис тощо) до метафоричних явищ, які реалізуються на текстовому рівні.

Матеріалом для наукового дискурсу послугувала картотека, що містить біля 200 синтаксичних одиниць, у складі яких є іменники з транспонованим СГК-значенням. Речення дібрано методом суцільної вибірки з творів українських письменників та деяких періодичних видань. Для успішного досягнення мети нами було виконано ряд конкретних **завдань**:

1. Визначити обсяг поняття "синтаксично зумовлена транспозиція у сфері СГК іменника";
2. Описати основні типи вищезазначених конструкцій і транспозиційних відношень СГК іменника на рівні словосполучення, речення, тексту;
3. З'ясувати місце описаних відношень у системі транспозиційного поповнення семантики іменникових СГК.

Зазначаючи, що транспозиція здійснюється в дискурсі й підлягає його комунікативній меті, О.С.Кубрякова наголошує на тому, що „транспозиція становить особливу семіотичну операцію, операцію маніпулювання знаками, їхнім переміщенням, їхньою трансформацією, комбінаторикою" [4, с.342]. Синтаксичні транспозиційні відношення у сфері СГК іменника, на відміну від лексико-семантичних (метафора, метонімія) та морфологічних (зміна числової парадигми, конверсія, конвергенція), значною мірою становлять випадки такого маніпулювання. Вони не виявляють тенденції до узуалізації й реалізуються передовсім у специфічних синтаксичних структурах. Іменники, які модифікують або змінюють СГК-значення виявляють останні в синтаксично зв'язаному вигляді.

На рівні словосполучення такий перехід реалізується передовсім через утворення так званого імпліцитного порівняння, в результаті чого номінація явища, з яким порівнюється предмет, потрапляє в позицію головного слова. Розглянемо приклади та їхні трансформи: *Випадки, нагадування, вчинки, події стоять на **обріях пам'яті**, мов незрушні дороговкази*

твого минулого (П. Загребельний); *І, гортаючи трагічні* ***сторінки*** *давнього* ***минулого****, думаю: яким же тяжким і тернистим був шлях народів-братів!* (О. Довженко); *І нехай* ***вітри тисячоліть*** *вкривали* ***пилом небуття*** *щось дуже важливе і для нас, і для світу – залишається біль душі, котрий рятував над останньою прірвою* («Дзвін»). Будучи компонентом художнього образу, виділені іменники поривають із власним денотатом і референційно співвідносяться із денотатом залежного компонента імпліцитного порівняння: *стояти на обріях пам'яті = бути у пам'яті, наче на обрії; гортати сторінки минулого = гортати минуле, немов сторінки; вітри тисячоліть вкривають = тисячоліття вкривають, наче вітри; вкривати пилом небуття = відсилати у небуття, забувати.* У лінгвостилістичному плані в подібних конструкціях відбувається передовсім транспозиція об'єкта й предмета порівняння [2, с.140-141].

Співвідносяться з вищенаведеними транспозиціями і ряд лексикографічно зафіксованих у "Словникові української мови: В 11 томах" метафоричних перенесень, які проявляють аналітичну збірність, поширюючись неузгодженими означеннями: *ліве* ***крило*** *парламенту,* ***кіш*** *козаків,* ***батарея*** *пляшок, ціла* ***армія*** *хлопців, цілий* ***гарем*** *дівчат*; рідше – узгодженими: *передовий* ***кулак*** (військ. термін), *сільська* ***темнота****, соціальний* ***низ*** *(низи)*. У художньому дискурсі ця група транспонантів максимально розширена, включаючи оказіональні функціонанти. Наголошуємо, що одиниці, у яких предметно-образне значення стерте, а на перший план виходить сема множинності, транспонуються міжкатегоріально – до розряду неозначено-кількісних числівників і можуть однаково поєднуватися як з рахованими, так і з нерахованими іменниками (абстрактними, речовинними тощо): *море роботи, купа посуду, тьма людей = багато роботи, посуду, людей.*

Специфічним способом творення оказіональної аналітичної збірної номінації на рівні словосполучення є редуплікація близькозначних парономастичних слів, що є виявом наївно-побутового узагальнення назв функціонально споріднених предметів. „Узагальнення в клас – це операція, яка також здійснюється в російській мові на більш конкретному рівні... За моделлю співрозміщення двох видових імен: *Вилки-ложки* взяли? (столові прилади); *Свеклу-брюкву* сажать там ..." [5, с.70]. Причина виникнення узагальнених номінацій редуплікаційного характеру полягає, на думку О. В. Красильнікової, у тому, що „в реальному житті людина має справу із таким безмежним розмаїттям предметів, що віднести їх до певного роду (тобто виділених свідомістю якісно визначених груп предметів) дуже важко" [5, с.70].

Хоча на рівні образу-символу на зразок *гуси-лебеді, трава-мурава, хліб-сіль* аналізовані моделі зорієнтовані на піднесено урочисті стилістичні регістри, все-таки подібні випадки оказіональних аналітичних збірних імен за сферою уживання виключно розмовні: *Ото як турнули мене з кондукторів, заходився я торгувати.* ***Голки-шпильки, пундики-мундики, табачок-сірничок*** *– ат, чортзна-що!* (Б. Грінченко).

Транспозиційні відношення оказіонального характеру на рівні словосполучення можуть бути спричинені й іншими авторськими художньо-образними прийомами, як-от ненормативне (діалектне, розмовне, авторське) слововживання, послуговування історизмами, старослов'янізмами в контрастуючому контексті (*сльози мов* ***перло*** – недискр., ***живіт*** *мій вічний* – абстр., *починається* ***лектура*** – абстр. тощо) та іншими випадками, які не вкладаються як у визначені семантичні схеми, так і в предмет нашого дослідження.

Синтаксична транспозиція як наслідок авторської характеризації, образотворчості пов'язана безпосередньо із самим актом характеризації або номінації, що на формально-синтаксичному рівні співвідноситься з реченням. Типові речення, у яких з експресивною метою автор реалізує свідоме транспонування іменникової номінації на інший денотат – речення зі складеним іменним присудком, у якому іменник, що набуває нового значення, може займати як позицію підмета, так і іменної частини складеного присудка (пропозиція речення): ***Огнище*** *те –* ***любов*** *до своєї країни, до свого народу;* ***світло*** *– то* ***ідея****, що дала зміст життю, то свідомість своїх обов'язків* (М. Коцюбинський); ***Родина*** *– це* ***цемент*** *людей, це єдине* ***щастя****, на яке може людина претендувати* (В. Винниченко). Можливі конструкції з особовим займенником у позиції підмета: *–* ***Я*** *робочий* ***клас****!* (П. Загребельний); *–* ***Ти*** *спеціаліст і* ***талант****, – сухо сказав академік* (П. Загребельний). Спорадично зустрічаються висловлення, які експлікують акт авторської номінації й за більш складними прагматичними настановами: *В цьому і тільки в цьому сенсі ми можемо погодитися з Грабовичем, що „у Шевченковому міфі*

*Україна зовсім не місце, територія чи країна, вона – **стан буття...**"* (О. Забужко); *Карналь підстрибнув, щоб вирвати з рук у Дудика телеграму, але той ухилився, відскочив. – Без гопака не віддам! / – Сам **ти гопак!*** (П. Загребельний).

Поширеною стилістичною фігурою художнього мовлення є еліпсис. Транспозиціогенні еліптичні конструкції, як правило, спричиняють зсув СГК-значення пропущеного іменника на інший, синтаксично залежний від нього (в дужках подано гіпотетичний пропущений член): *З тиждень чи й більш блукав я після того по тій Москві, тілько вже не **лічив ворон на*** (пам'ятникові) ***Івані** великому, а все дивився по улицях, чи не зустріну де хоч поганенького чорноморця, щоб доскональне розпитать про тебе, друже мій єдиний!* (Т. Шевченко); *... Мартофляк Ростислав, **схильний до повноти й*** (уживання) ***алкоголю**, тяк, волоцюга, люблячий батько, популярний громадський діяч... фантастичний коханець, промінь у моєму тілі, о Мартофляк!* (Ю. Андрухович); *Одного дня раненько йду з **водою*** (відром води), *коли назустріч мені чоловік* (Марко Вовчок). Еліпсис, за словами О.О.Тараненка, може зустічатися в конструкціях усталеного значення (*бути у формі*), а може реалізувати ситуативне значення (*лежати з ногою, вийти на повітря*) [6, с.22-23]. Як фактор синтаксичної транспозиції в художньому тексті він зустрічається в обох різновидах.

Інший випадок транспозиціогенного еліпсису витворюється шляхом елімінації неіменної частини ідіоматичних словосполучень, внаслідок чого іменник, що залишається, потрапляє в позицію головного члена речення й сприймається як метафора (у дужках наведено пропущений компонент): *Щоправда, Карналь не належав до прямого директорового начальства, але ж однаково: **світило*** (світило науки), ***авторитет*** (має авторитет), *величина* (П.Загребельний); *О, твоє слово **вага*** (має вагу): *я й по собі знаю...* (М.Старицький). Еліпсис, окрім експресивної, слугує також функції згортання конструкції, перерозподілу логічних акцентів речення.

Окремим характерним типом вияву оказіональних транспозиційних відношень, які зміщують переважно СГК-значення конкретних імен у бік абстрактності, є авторські конструкції реченнєвого або текстового рівня, у яких реалізуються специфічні види метафор. Особливість таких метафор – неможливість виявлення конкретного референта, з яким співвідноситься слово-образ або ж відсутність такого референта: *Тож є в „Кобзарі" цей **ключ**. Це поезія „думи мої"* ("Дзвін"); *І нехай вітри тисячоліть вкривали пилом небуття щось дуже важливе і для нас, і для світу – залишається біль душі, котрий рятував над останньою **прірвою*** ("Дзвін"). Виділені іменники набувають абстрактного СГК-значення за метафоричною настановою „предмет з яскравою диференційною ознакою – філософське поняття-асоціант". Обширний контекст слугує простором адаптації зазначених поняття й предмета. Інший випадок референційно неспіввідносного вторинного поняття представляють авторські експлікувальні конструкції. Для адекватного сприйняття слова-образу автор послуговується принципом загальної метафоризації. У її контексті це слово набуває значення, а образ постає „розлитим" по тексті: *Правда, кожна нова думка, що не згоджувалася з її дотеперішнім світоглядом, викликала цілу бурю в молодій, незміцнілій ще душі, але **мур**, що **відділяв** її від села, **валився** й **відкривав** не бидло, а справжніх людей, з людськими інтересами, болями й радощами* (М. Коцюбинський). Загальна метафоризація у фрагментах художнього мовлення є важливим текстотвірним засобом.

Отже, синтаксично зумовлені транспозиції на рівні СГК іменника виявляють такі особливості: а) вони є елементами авторського модусу; б) мають стилістичний ефект; в) на рівні словосполучення частково відображені в лексикографії; г) на рівні словосполучення й частково речення можуть бути представленими у вигляді конкретних моделей; ґ) є периферійними репрезентантами транспозиції у сфері СГК.

Аналізовані явища є окремим аспектом функціонування СГК іменника Вони реалізують функціональний зв'язок "синтактика – синтагматика – синтактика – прагматика" й потребують окремого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: „Языки русской культуры", 1999. – 896 с.
2. Іванищька Н.Л., Борецький В.В. Специфіка конотацій іншомовних іменникових лексем / Студії з лексикології, граматики та лінгводидактики української мови: Збірник наукових праць. – Вінниця: Нова книга, 2001. – с.138-

142.
3. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, ЛО, 1972. – 216 с.
4. Кубрякова Е.С. Язык и знание / Ин-т яз-ния РАН. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 555 с.
5. Красильникова Е.В. Имя существительное в русской разговорной речи. Функциональный аспект. – М.: Наука, 1990. – 128 с.
6. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах/ Отв. ред. Л.С.Паламарчук. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.

АНОТАЦІЯ

У статті викладено основні типи синтаксично зумовлених транспозицій у сфері семантико-граматичних категорій іменника на рівні словосполучення, речення й частково тексту.

***Ключові слова**: семантико-граматична категорія, синтаксично зумовлені транспозиції, синтаксичні одиниці, метафора, еліпсис, речення, текст.*

The article covers the most important types of the syntactically based transpositions in the sphere of the semantic-grammatical categories of noun on the level of word combination, sentence and partly the text.

***Key words**: semantic-grammatical category, the syntactically based transpositions, syntactic units, metaphor, ellipsis, sentence, text.*

Юлія Драч
(Вінниця)

ДО ПИТАННЯ РЕЧЕННЄВОТВІРНИХ ПАРАМЕТРІВ ДІЄСЛОВА

Сучасна граматична теорія характеризується багатоаспектним вивченням синтаксичних одиниць у взаємозв'язку їхніх формальних, семантичних ознак та функцій, що забезпечує виявлення найбільш виразних тенденцій розвитку структури мови як складної системи. Це спричинило поглиблене вивчення семантичних, формально-граматичних та функціональних особливостей слова. У центрі таких досліджень виокремлюється дієслово з його складною категорійною системою, широкою семантикою, функціональною першорядністю в структуруванні речення. В україністиці вагомий внесок у дослідження дієслівної лексики зробили О.О.Потебня, В.М.Русанівський, І.Р.Вихованець, О.С.Мельничук, К.Г.Городенська, А.П.Грищенко, С.Я.Єрмоленко, А.П.Загнітко та ін.

Останнім часом значна увага приділяється дослідженню семантичного потенціалу дієслова, як й інших повнозначних слів щодо їхньої здатності утворювати формально-граматичні компоненти речення. Це дозволило поглибити теорію формально-граматичного членування речення на компоненти, а також більш-менш об'єктивно інтерпретувати поняття «аналітизм» у сфері формально-граматичної моделі «членів речення» (І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.П.Грищенко, Т.В.Савчук, Л.М.Коваль та ін.). В українському мовознавстві дослідженням реченнєвотвірної здатності дієслова займались І.Р.Вихованець, Н.Л.Іваницька, А.П.Загнітко, М.Я.Плющ, К.Г.Городенська, А.П.Грищенко, М.В.Мірченко, М.І.Степаненко, Н.В.Гуйванюк, В.М.Ожоган та ін.

«Основою речення у переважній більшості випадків виступає семантичний або логіко-семантичний предикат, що у типових випадках виражається дієсловом» [3, с.269]. Надання дієслову статусу найпоказовішого частиномовного класу предикатів пов'язане і з тим, що воно має найскладніші й найрізноманітніші сполучувальні можливості. Саме тому сучасні мовознавці, у тому числі й україністи, значну увагу приділяють дослідженню семантичних та граматичних особливостей дієслова. Як наслідок, поширеними стали теорії «сполучуваності», «валентності», «дистрибуції», «інтенції» «семантичної вибірковості», «семантичної потенції», «конфігурації», в основу яких покладено потенційну можливість дієслова, яка реалізується в контексті, вступати чи не вступати у сполучуваність з іншими словами чи словоформами.

На основі сполучувальних властивостей дієслова розмежовують обов'язкові та факультативні компоненти віддієслівної залежності (обов'язкові віддієслівні компоненти формально-граматичної структури речення, факультативні віддієслівні компоненти формально-

граматичної структури речення), а отже, і вивчають семантико-синтаксичну структуру простого двоскладного речення дієслівної будови.

У дієслівній системі української мови функціонують дієслова з різним ступенем семантичного наповнення, що зумовило розмежування дієслівної лексики на релятивні й абсолютивні одиниці [3, с.190; 4, с.46-48; 7, с.74]:

- абсолютивні (закритої семантики, з самодостатнім смислом), тобто такі, які самостійно реалізують значення поза синтагматичними обов'язковими сполучуваностями з іншими словами в словосполученні: *дихати, танцювати, плавати, бренькати, світити, тремтіти, слабувати, втомлюватись, червоніти, чорніти* та ін.;
- релятивні (синсематичні), тобто такі, для реалізації значення яких необхідні інші повнозначні слова в певних граматичних значеннях: *вливати в себе напій, люблю тебе, з'явився на світ, хапаюсь за тебе, ловлю промінь, збираю з квіток, ховаю у серці, звертаюсь до сонця* та ін.;
- відносно релятивні, тобто дієслова, які в одному випадку спроможні самостійно реалізувати семантику, а в іншому – потребують обов'язкового поширення: *малювати, шити, писати, співати* [6, с.99, 101].

Отже, абсолютивність/релятивність дієслів ґрунтується на інформативній достатності/інформативній недостатності, формалізованій сполучуваності слів [11, с.59].

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб простежити роль дієслівної лексики в утворенні різних моделей речень дієслівної будови (на матеріалі новели М.М.Коцюбинського «Intermezzo»). Нами було проаналізовано близько 450 речень дієслівної будови. Такий матеріал дав змогу зосередитись на одній із головних проблем: простежити утворення семантичних єдностей повнозначних слів із опорним словом – дієсловом.

Семантичні єдності дієслів ми розглядаємо як поєднання (мінімум) двох повнозначних слів на основі сильного підрядного зв'язку керування. У таких конструкціях опорне слово – дієслово релятивної семантики [7, с.15]. При транспонуванні таких словосполучень у речення опорне слово виступатиме в ролі окремого члена речення, а залежне слово являє собою обов'язковий компонент речення придієслівної залежності. Наприклад, у семантичних єдностях *дивитись на сусіда, затулювати вуха* і т. ін. опорні слова (дієслова) при транспонуванні в речення виконують роль присудка: *дівчинка дивилась на сусіда; діти затулили вуха.* «*На сусіда*», «*вуха*» – обов'язкові компоненти речення придієслівної залежності.

Характеристика «сполучувальних» можливостей релятивних дієслів передбачає встановлення повного набору поширювачів. При повній реалізації сполучуваності дієслова вживаються всі обов'язкові й факультативні поширювачі. Порівняймо: *Туман висить над містом величезною стіною протягом тижня;* і *Туман висить над містом.* Обидва речення інформаційно ідентичні, лише наявність факультативних компонентів (*величезною стіною, протягом тижня*) деталізує основний зміст (*туман висить над містом*). У новелі М.Коцюбинського зустрічається неповна реалізація сполучуваності: *А люди йдуть* (с.322)[1]. *Йдуть (куди?); Прошу білети... трах-тарах-тах... трах-тарах-тах...*(с.320). *Прошу (що?) білети (у кого?); Його* [Трепові] *вуха стрижуть* (с.325); *стрижуть (кого?)* тощо.

Обов'язкові компоненти придієслівної залежності – залежні слова, без яких не можлива повна реалізація семантичного значення дієслова. Порівняймо: *Се ти одягла землю в камінь й залізо*...(с.318); *Ти **бичуєш** святу **тишу** землі **скреготом фабрик, громом коліс, бичуєш повітря пилом та димом**...* (с.318). Трансформація вилучення обов'язкових поширювачів впливає не семантику релятивного дієслова (а відтак і речення): воно стає семантично незавершеним: *Ти одягла (кого/що? в що?); Ти бичуєш (кого/що? чим?)* (с.56). Поширювачі, що інформативно збагачують зміст речення, називаються факультативними (*Як **тільки** бричка викотилась на **широкий зелений** двір – закувала зозуля* (с.321); *Здавалось, город витягує **в поле** залізну руку **за мною** і не пускає* (с.320); ***Тихо** пливе **блакитними** річками льон* (с.323)).

Найголовнішою властивістю абсолютивних дієслів – здатність реалізувати семантику самостійно, без обов'язкових поширювачів. Це означає, що семантично елементарному реченню, утвореному предикатами, вираженими абсолютивними дієсловами, відповідає

[1] Тут і далі: М.Коцюбинський Вибрані твори. – К., 1969. – 482с.

формально-граматичний різновид елементарних простих речень, сформованих лише головними з формально-граматичного погляду компонентами [5, с.118]. Уживання факультативних поширювачів присудка, вираженого абсолютивним дієсловом, зумовлене комунікативними потребами образного висловлювання: *Тихий шепіт пливе* ***перед нами****...(с.326);* ***Тепло дихнула в лице*** *пухка чорна рілля, повна спокою і надії (с.326); Або той чорний разовий хліб, який так* ***гарно, по-сільськи*** *пахне* (с.327) та ін.

Абсолютну більшість дієслівних лексем у новелі становить релятивна лексика, значній частині яких властиві одиничні обов'язкові поширювачі, що можуть бути виражені:

- формою непрямого прийменникового/безприйменникового іменника або займенника: *стаєш невільником (с.318), заздрю планетам (с.318), мають орбіти (с.318), стрічаю людину (с.318), одягла землю (с.318), слухав потоки (с.320), йду поміж люди (с.330), шукаю спокою (с.323), керує мною, мене утомили (с.321), влазять у мене, мучиш мене (с.318), робиш се, чекав їх (с.320), брав мене (с.320), чигали на мене* та ін.;
- прислівником: *мчали назустріч (с.320), йду далі (с.324), ступає поважно (с.325)* та ін.

Менш частотним є використані автором у новелі дієслова релятивної семантики, які вимагають для семантичного заповнення придієслівних позицій двома обов'язковими поширювачами: *мені рекомендують Паву (с.323), він перекусить вам горло (с.323), а він кине його* [серце] *собакам (с.329), ти сієш засів у душу (с.325)* та ін.

Отже, лексична семантика дієслів зумовлює їхню сполучувальність, забезпечуючи поділ їх на абсолютивні/релятивні, відносно релятивні дієслова. Лексичні властивості дієслів абсолютивної семантики прогнозують її реалізацію самостійно щодо інших повнозначних слів у словосполученні й реченні, відкриваючи позиції для факультативних синтаксичних компонентів синтаксичної структури речення. Компоненти, утворені такими дієсловами, є самостійними. При заміщенні відповідних позицій у реченні вони завжди будуть поширюватись необов'язковими членами речення.

Перевага дієслів релятивної семантики у новелі «Intermezzo» зумовлена загальномовною системою української мови. Дієслова цього класу активізують утворення поширених речень.

Лексичні особливості дієслів релятивної семантики вимагають інших слів для повної її реалізації (завершеності), при цьому утворюються словосполучення і відкриваються позиції для обов'язкових синтаксичних компонентів у синтаксичній структурі речення. Компоненти, утворені такими дієсловами, завжди поширюються залежними від них обов'язковими компонентами. Обробка кожного дієслова, краса і точність кожної фрази дає можливість сприйняти живу дійсність зором, слухом, дотиком. Автор, прагнучи до нових яскравих образів, надає перевагу релятивним дієсловам, семантичний потенціал яких забезпечує утворення різноманітних моделей речення як у формально-граматичному, так і семантичному аспектах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 220 с.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 435 с.
4. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
5. Іваницька Н.Б. Валентно непов'язані компоненти як значеннєві варіанти граматичної категорії члена речення// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Філологія. – 2000. – №2. – с.118-121.
6. Іваницька Н.Л. Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення// Мовознавство. – 2001. – №3. – с.97-103.
7. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
8. Іваницька Н.Л. Формально-граматична та семантико-синтаксична структура простого речення. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ун-ту, 2001. – 118 с.
9. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій. – Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.
10. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971. – 314 с.
11. Савчук Т.В. Релятивні дієслова як структурно семантичний клас дієслівної лексики// Українська мова. – 2003. – №1(6). – С.51-60.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена реченнєвотвірним параметрам дієслова. Розглянуто особливості сполучувальних властивостей дієслова та їх вплив на структурну модель речення.

Ключові слова: *семантичний потенціал слова, абсолютивні дієслова, релятивні дієслова, обов'язковий компонент, факультативний компонент.*

The article is devoted to the Verb and its property to build the sentence. The combinational features and their influence on the structure of the sentence are showed in this article.

Key words: *semantically potential of the word, verbs with absolutive and relative meaning, obligatory and facultative components.*

Наталя Іваницька
(Вінниця)

УКРАЇНСЬКА ТА АНГЛІЙСЬКА ДІЄСЛІВНА ЛЕКСИКА В АСПЕКТІ СУЧАСНИХ КЛАСИФІКАЦІЙНИХ ВИМІРІВ

Проблеми лінгвістичних досліджень, пов'язаних із дієсловом, мають давню традицію і привертають увагу дослідників від античності до нашого часу. Проблематика і роботи, присвячені вивченню дієслів у різних мовах, багаточисельні. Вони стосуються питань лексико-граматичної структури речення, семантичної синтагматики, співвідношення граматичної та семантичної структури речень дієслівної будови, самих принципів дослідження, їх системної й функціональної природи. Активізувалось вивчення логіко-функціонального, логіко-прагматичного змісту таких речень. Це, у свою чергу, сприяло виявленню, систематизації, типології лексичних значень дієслів у аспекті комунікативних можливостей останніх.

Історія мовознавства знає немало різних класифікацій дієслівної лексики. Можна з упевненістю твердити, що однозначних класифікацій немає і навряд чи може бути. Складність проблем, пов'язаних із різноаспектною систематизацією дієслівної лексики в зіставлюваних мовах полягає в тому, що вона (лексика), по-перше, безпосередньо пов'язана з онтологією самої природи мови, процесами відображення мовними засобами навколишнього світу; по-друге, кожна мова володіє системою специфічних, властивих їй мовних засобів відображення світу і, по-третє, сам філософсько-методологічний підхід і принцип системності у вивченні мовних фактів, пов'язаних із багатомірною сферою буття, не завжди адекватно „спрацьовує" в класифікаційних моделях, у тому числі й у моделях чи класах дієслів української та англійської мов.

Стаття не претендує на висвітлення й узагальнення усіх існуючих у лінгвістиці теорій класифікації дієслівної лексики. Зауважимо, що чимала кількість сучасних теорій сягають своїм корінням традиції, але характеризуються дещо нестандартними, новими підходами до розв'язання багатьох питань.

Зауважимо, що універсальність мислення як необхідної ланки в ланцюгу „навколишній світ – мова" є тією основою, яка забезпечує зіставний аналіз різноманітних мовних форм, що виражають відношення думки до навколишньої дійсності.

Лінгвістика має вагомі напрацювання в дослідженні дієслівної лексики в різних мовах. Значний внесок у загальну теорію різноаспектного вивчення дієслів зробили: Ю.Д. Апресян, Д.Х. Баранник, Ф.С. Бацевич, О.В. Бондарко, Х. Брінкман, Л.М. Васильєв, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, Є. Гусел, А.П. Загнітко, Г.О. Золотова, Н.Л. Іваницька, С.Д. Кацнельсон, Є.В. Кузнєцов, В.П. Малащенко, Т.Є. Масицька, О.С. Мельничук, І.І. Мещанінов, А.М. Мухін, М.Я.Плющ, М.М.Прокопович, В.М. Русанівський, Г.Г. Сильницький, С.О. Соколова, Л. Теньєр, Г.А.Уфімцева, Н.Ю. Шведова, В. Шмілауер.

В історії мовознавства неодноразово розглядались питання розмежування дієслів за їхньою семантикою, змістом на окремі класи й розряди. Так, О. Єсперсен писав: „...дієслова можна поділити на такі групи: дієслова, що означають дію (*їсти, дихати, зменшуватись, говорити* і т.д.), дієслова, які означають процес (*ставати, рости, умирати* і т.д.), і дієслова, що означають стан (*стати, замерзнути, чекати, жити, терпіти* і т.д.) [7, с.95]. Інтуїція, навіть

добре відшліфована, зрозуміло, не завжди є достатньо надійним помічником у таких операційних процедурах ранжування дієслів. Справді, те ж дієслово *терпіти*, віднесене О. Єсперсеном до класу дієслів стану, має всі підстави бути включеним до дієслів процесу, а дієслово *умирати* в окремому контекстному оточенні – до дієслів стану (*Він помер = Його уже немає в живих = Він уже мертвий*). З цього приводу сам учений зазначає, що «... є немало дієслів, які важно включити в один із цих класів» [7, с.95].

Особливо неоднозначними й різноплановими виявились семантичні класифікації дієслівної лексики в різних мовах. У найзагальніших вимірах у цьому плані виділяють стативні (нестативні) дієслова, дієслова дії, стану, процесу із найрізноманітнішими варіантами лексико-семантичних груп (дієслова мовлення, руху, перетворення, фізичної дії, фізіологічної дії / стану, буттєві дієслова і т.д.). Останнім часом, зокрема в україністиці, поглиблено теорію виділення лексико-семантичних шарів дієслівної лексики у зв'язку з розвитком учення про абсолютивно-релятивну природу дієслова і диференціацію лексико-семантичних груп дієслів у межах дієслів окремо абсолютивної та релятивної семантики [10; 11; 12].

Загальнометодологічні основи й принципи семантичної класифікації дієслівної лексики розроблені в працях Ю.Д.Апресяна, Л.М. Васильєва, Р.М. Гайсиної, О.І. Леути, Т.Є. Масицької, О.С. Мельничука, А.М. Мухіна, Г.Г. Почепцова, М.М. Прокоповича, В.М. Русанівського, Г.Г. Сильницького, Г.А. Уфімцевої, Н.Ю. Шведової. Окремим аспектам цієї проблеми присвятили свої розвідки Л.В. Бистрова, Є.В. Гулига, Г.О. Змудяк, Т.Я. Зотова Н.Д. Кашпрук, Е.В.Кузнєцова, М.М.Лебедєва, В.В.Левицький, Р.О.Орлова, Л.Б. Пастухові, А.Я. Середняцький, Н.М. Сухаріна.

Написана низка наукових розвідок, присвячених аналізу конкретних лексико-граматичних груп дієслів чи окремих аспектів цієї проблеми на матеріалі російської мови (Л.О.Білоконенко, Г.О.Боброва, М.П.Володченков, Р.М.Гайсина, О.П.Жданова, В.Л. Ібрагімова, Г.О. Каптур, Я. Качала, Т.О. Кильдибекова, Н.О. Козинцева, С.Е. Мельникова, В.П. Москвин, З.В. Ничман, Л.О. Новикова, О.Б. Олійник, Г.В. Степанова, Е.Х. Суванова, В.С. Третьякова, В.Г. Якубова та ін.), української мови (В.В. Бабич, М.П. Баган, Г.І. Вовченко, Н.І. Грицик, А.В. Даниленко, В.В. Дятчук, В.М. Заханевич, В.М. Конєва, Н.М. Мединська, М.І. Навальна, Н.Г. Ніколаєва, Л.О. Пустовіт, І.І. Овчиннікова, Л.Г. Погиба, І.М. Прокопенко, Т.В. Савчук, П.П. Усатенко та ін.), англійської мови (Н.Б. Гигаурі, Л.О. Курицина, Г.М. Садовська, Л.М. Давиденко, О.С. Цимеринова, Н.М. Юликова та ін.), у зіставлюваних дієслівних системах української, російської, німецької, англійської, французької, сербської та інших мов (І.П.Альошина, О.І.Бондар, О.С.Ванівська, П.П.Драгомирецький, Н.Б.Іваницька, П.В.Мирослін, Н.С. Пак, А.К. Смольська, Т.Г. Яременко).

В україністиці актуалізувались дослідження семантики, у тому числі й лексико-семантичних класифікацій дієслів, у зв'язку з розвитком учення про „валентну" структуру речень дієслівної будови (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, Н.Л. Іваницька, В.М. Каленич, О.В. Куц, О.Ф. Ледней, Л.І. Лонська, Т.І. Матвієнко, В.В. Моргунов, Г.В. Ситар, М.І. Степаненко та ін.).

Усе ж, незважаючи на посилену увагу до цієї проблеми і значні напрацювання в цій галузі, доводиться констатувати, що семантичні класифікації дієслів у сучасній вітчизняній лінгвістиці є настільки багаточисельними, а класифікаційні критерії настільки різноманітними, що навряд чи можна відтворити їх, навіть узагальнивши основне й не беручи до уваги частковостей, які породжують неоднозначності й суперечності класифікаційних систем.

Поширеною в сучасній лінгвістиці є теорія семіологічної класифікації дієслів, яка базується на протиставленні двох важливих логіко-граматичних категорій – „сфери суб'єкта дії, стану" і „сфери об'єкта дії", що включає відношення й семантичну спрямованість ознакового слова-дієслова до тієї чи іншої сфери і визначає змістову й формальну валентність (сумісність, лінійну сполучуваність) дієслова [16].

У руслі цієї теорії розробляються класифікаційні системи способів номінації, розмежовуються номінативні значення дієслів, з одного боку, а, з іншого боку, досліджуються предикативні, реченнєві значення. Проводиться ономасіологічний аналіз дієслівної лексики, тобто співвіднесеність дієслівного найменування (через його значення) з об'єктивною дійсністю. При цьому розмежовуються субстанціональні дієслова, у яких значення

співвідноситься з предметним світом, та несубстанціональні, співвідносні зі сферою понять. Такий опис забезпечує конфігурація семної структури дієслів, яка полягає в розмежуванні двох видів дієслівних ознак: основної (елементарної) – вираження дії, стану, руху та ін. та супровідних (манера, мета та інші ознаки). [14; 16]. Необхідною складовою таких класифікаційних систем є опис обсягу й специфіки імен, які конкретизують лексичне значення і впливають (чи не впливають) на лексичне значення дієслова.

Дієслівна номінація завжди орієнтована на сферу суб'єкта і/або сферу об'єкта. Тому його номінація складається з двох частин: із семантики „власне дієслівність" і значення предметного найменування, у яке „входить", отже, суб'єктна чи об'єктна спрямованість найменування дії, відношення та конкретна ознака, що її називає дієслово. Дієслівний денотат, крім ознак, що їх сприймає людина, включає також увесь обсяг предметних імен, семантично співвідносних із ним.

Говорячи про значення дієслівних лексем, вважають, що його розкривають „імпліцитні синтагми", здатні перетворюватися в експліцитні, актуалізовані, у яких ознакові і предметні найменування, сполучаючись, взаємно передбачають актуалізацією семантичної валентності дієслова. Дієслівне найменування може експлікуватися як стосовно об'єкта (*Він примножує успіхи. He writes a letter*), так і стосовно суб'єкта (*Він спить. He works*). Семіологічний аналіз (семіологічна класифікація) передбачає також відмежування лексичної валентності від синтаксичної, залежної від інтенції висловлювання, „семантичних актантів" дієслова від його „синтаксичних актантів" [8; 9; 13; 16].

Так, наприклад, дієслово *брати (взяти) – to take* в обох мовах лише узагальнено виражає значення „відчуження" (переміщення об'єкта) в прямому чи переносному розумінні „руху". Для конкретного називання такої процесуальної ознаки мови (носії мови) „вибрали" її домінантну (інваріантну), загальну властивість – „переміщення об'єкта в просторі", що лягла в основу різних найменувань, конкретизація яких у різних мовах відбувається по-своєму, за наявними в цих мовах знакотворчими процесами, закріпленими мовними моделями: *користуватися* (укр. *Можна взяти вашу машину?* – англ. *Will you let us take your car?*); *красти* (укр. *Хтось украв мою шляпу* – англ. *Someone has taken my hat*); *присвоювати* (укр. *Він любить присвоювати чужі ідеї* – англ. *He's always taking other people's ideas*); *приписувати (собі)* (укр. *Усі заслуги вона приписала собі.* – англ. – *She took all the credits*); *витрачати* (укр. *Ця машина витрачає багато пального* – англ. *This car takes a lot of oil*); *харчуватися (їсти)* (укр. *Він не може їсти* – англ. *He can take no food*).

Ця загальна „налаштованість" дієслівної ознаки на предмет відтворюється, крім цього, багаточисельними фразеологізованими мовними штампами: укр.: *брати бика за роги, брати ноги на плечі, брати початок, брати верх, брати приклад*, англ. *to take action, to take a short cut, to take the path of least resistance, to take one's own way, things must take their course, events took another course, to take a rise, to take legal action, to take steps, to take one's chance, to take peace, to take root, to take aim, to take (no) notice, to take revenge, to take offence, to take shelter, to take a look, to take a risk, to take a seat.*

Отже, в кожному конкретному випадку дієслівну лексему *брати – to take* із загальним значенням „відчуження" супроводжують обов'язково залежні від неї слова (обов'язкові придієслівні компоненти, предметні імена, семантичні актанти, предикандуми). Як бачимо, без завершення дієслівного найменування процесуальної ознаки предмета неможливо реалізувати саме найменування для його змістової ідентифікації.

На відміну від таких дієслів, що формують широкий обсяг змісту, у кожній мові є протилежні дієслівні назви – з вузьким, а то й одиничним змістовим потенціалом. Такими є, наприклад, українські дієслова *кукурікати (Півень кукурікає), гавкати (Собака гавкає), кувати (Зозуля кує), воркувати (Голуби воркують)*, які ідентифікують значення лише в поєднанні із вищеназваними суб'єктами, індивідуальними найменуваннями суб'єктів. Змістову наповнюваність таких суб'єктів утворює множність однорідних у своєму роді предметів, осіб із властивою усім їм ознакою, що має процесуальну природу. Вживані в ролі суб'єкта, такі іменникові найменування можуть дещо видозмінювати дієслівну ознаку залежно від категорійних ознак (однина / множина). Пор: *Собака гавкає і Собаки гавкають.* У першому випадку (*Собака гавкає*) дієслівний предикат, окрім вираження процесуальної ознаки – дія, має

нашарування дещо іншої семантики (*Собака гавкає, а кішка нявкає, а курка сокоче, а кінь іржe*). Дієслівні ознаки, отже, індивідуально характеризують суб'єкти, є їхніми сталими характеристиками. Вдаючись до експериментів (побудови речень із названими дієслівними предикатами), можна спостерігати явище однозначного заповнення позиції суб'єкта тією самою лексемою. У другому випадку (*Собаки гавкають*) якісний зміст дієслова-предиката зрушується до звичайної процесуально вираженої дії, що супроводжує суб'єкти в певних часово-просторових вимірах (*Собаки гавкають* – повідомляють про небезпеку).

Отже, лексико-граматичне заглиблення з акцентами на узагальнену семантику дозволяє з нових позицій підійти до тлумачення лінгвальної природи дієслова у взаємозв'язку його лексичних, граматичних та функціональних ознак. Тому навряд чи доцільним зараз було б роз'єднання цих основних аспектів для адекватної характеристики слів цієї частини мови. Одноаспектність чи, краще сказати, увага до того чи іншого аспекту, що завжди має місце у вивченні мовних явищ, як це властиво й дієсловам, лише поглиблює і збагачує загальну теорію дієслова, у тому числі й теорію зіставного вивчення цього класу повнозначних слів.

Поширеною в сучасній лінгвістиці є теорія семної структури дієслова, що може розглядатися як окрема класифікаційна система дієслова. Дієслово характеризує специфічний семний склад їхньої структури. У нього входить велика кількість абстрактних сем. Ступінь абстрактності дієслівних сем неоднаковий: одні семи є більш абстрактними (сема буття, становлення, семи дії, стану, відношення). Інші семи є менш абстрактними (сема руху, почуття, мислення, поведінки, звучання). Ще на нижчому щаблі знаходяться семи-конкретизатори перших (спосіб пересування, характер поведінки). Деякі семи є ще більш конкретними (сема „назва транспортного засобу" в значенні дієслова укр. *їздити*, англ. *to ride*). Така якісна диференціація сем може бути доповнена їхніми кількісними характеристиками: найбільш абстрактні семи є найбільш частотними, менш абстрактні – менш частотними, конкретним семам властива найнижча частотність, а в поодиноких випадках вони взагалі можуть бути унікальними і складати специфіку тієї чи іншої мови.

Усі дієслівні найменування в різних мовах об'єднує сема „процесуальність". Ця сема проектує дієслівну назву на процесуальний денотат, як щось таке, яке протікає в часі, в цілому виражає поняття руху в якнайширшому значенні цього слова. Сема „процес", відомо, властива також деяким іменникам (*співробітництво, розв'язання, втручання*), але, на відміну від них, дієслова граматично орієнтовані на вираження процесу – мають форми часу, способу.

Теорія семної структури дієслова лягла в основу ще однієї класифікації дієслівної лексики. Класифікація в цьому аспекті базується на розрізненні ієрархізованих денотативних сем (тих, що мають об'єктивний зміст, зумовлений денотатом) та неієрархізованих, не пов'язаних безпосередньо з денотатом, таких, що входять у значення дієслова автономно. «Можливою також буває рівноправність сем. Чітку ієрархію залежностей у складі семем мають лише лексичні семи, граматичні семи супроводжують лексичні» [3, с.42].

Автономні семи, на відміну від ієрархізованих, не виражають ознак денотата і не змінюють значення дієслів, його денотативної семантики. Вони можуть відтворювати суб'єктивне ставлення до денотата, його емоції чи раціональну оцінку, логічне осмислення тих асоціацій, які викликає денотат [5, с.43].

Факультативні семи є досить неоднорідними за змістом і за формами вираження, особливо якщо брати до уваги різні мови, зокрема українську та англійську. Р.М. Гайсина систематизувала такі семи в такі групи: сема пейоративності (відображає негатив наслідків того чи іншого процесу: *добалакатися)*, сема сативності (виражає задоволення процесом: *напрацюватися)*, сема комітативності (виражає супроводжувальне значення: *пританцьовувати*), сема, що виражає зацікавленість процесом (*задивитися)*. На базі таких сем утворюються класи пейоративних, сативних, комітативних та ін. дієслів. Автономність таких сем засвідчує їхня участь в утворенні дієслівних назв у сфері різних лексико-семантичних груп. Так, наприклад, сема пейоративності властива українським дієсловами мислення (*домудруватися*), мовлення (*добазікатися)*, поведінки (*докривлятися*).

Автономні семи із відсутніми в них ієрархічними залежностями і зв'язками з іншими семами, виражаються в українській мові специфічними моделями: *на...ся, до...ся, за..ся*. Вони, отже, нашаровуються на денотативну семантику дієслів у процесі розвитку й ускладнення

семантичної системи мови загалом. Так, нашарування на денотативну семантику властиві англійським дієсловам, хоча їхнє формальне вираження є зовсім інше – аналітичне. Якщо Р.М. Гайсина в 1981 р. писала, що „...цікаво було б простежити повний набір автономних лексичних сем, а також відповідних класів дієслів" [5, с.43], то зараз можна констатувати досить активне, послідовне й результативне вирішення цієї проблеми в межах різних лексико-семантичних груп дієслів у різних мовах.

З-поміж класифікаційних систем виділяється класифікація дієслівної лексики англійської мови, здійснена Г.Г. Сильницьким. Узявши за основу поділу „ситуативні поля", учений поділяє дієслівні конструкції на три класи: „Рух, „Дія", „Процес". Під „ситуативними полями" автор розуміє конкретні ситуації, співвідношення явищ реальної дійсності, що виражаються дієсловами. „Рух" об'єднує конструкції, що відображають не все ситуативне поле, а лише його частину, відтворюючи при цьому просторові зміни: *A bird flies, A ship sails, The sun rises.* До „Процесів" віднесено сполучення, які нерозчленовано, синтетично відображають усе поле загалом: *A plant grows, The weather changes, Wood burns.* Відмінність „Дії" від „Руху" і „Процесу" автор вбачає в тому, що дієслова, об'єднані в групи „Дія", виражають ситуацію, коли суб'єкт є причиною, джерелом змін, що відбуваються в зовнішньому світі: *A person thinks.*

Класифікація Г.Г. Сильницкього носить ранговий характер. Деталізують запропоновані автором класи класифікаційні ряди, які варіюють розділи. Так, якщо дієслівна конструкція позбавлена будь-яких додаткових характеристик, вона виділяється в „нейтральний розділ": *A vehicle moves, A process evolves.* Конкретизують розділи різного роду характеристики: якісна (*A person labours*), просторова (*A bird rises*), часова (*A person breakfasts*), кількісна (*The population grows).*

Проведена класифікація дала змогу авторові виділити три групи конструкцій „іменник + неперехідне дієслово", кількісно представивши їх такими показниками: конструкції з дієсловами „Рух" (44,9%), конструкції з дієсловами „Дія" (29,3%), конструкції з дієсловами „Процес" (18,7%). Доречним, на наш погляд, є введення в науковий обіг поняття „ситуативне поле", під яким автор розуміє „ситуації, конкретні співвідношення явищ реальної дійсності, виражених даною мовною одиницею" [13]. На перший погляд, така класифікаційна сітка, в повному обсязі охоплюючи усю систему неперехідних дієслів, може претендувати на деяку універсальність щодо об'єктивації названих класів неперехідних дієслів не лише англійської, а й інших мов. Все ж, нам здається, орієнтація лише на емпірику, відсутність у класифікації чітких, більш-менш однозначних, формалізованих показників дещо послаблює потенційну спроможність вимірних характеристик, на яких базується виділення „класів" і „розділів" запропонованої класифікаційної системи. Тому процедура „ситуативного поля" не завжди чітко „спрацьовує" на користь більш-менш однозначного розподілу дієслівних найменувань. Сам автор з цього приводу зауважує: „Процес" і „Рух" часто мають об'єктом одне ситуативне поле і являють собою „розщеплений" і „звужений" варіанти однієї і тієї ж комунікації. Пор.: *The temperature rose – The mercury in a thermometer rose, A person bleeds – Blood gushes forth.* На думку автора, перші конструкції в кожній парі відносяться до „Процесів, а другі – до „Рухів", з чим, без наявності відповідних (формалізованих) критеріїв, навряд чи можна погодитись.

Одним із аспектів дослідження дієслова є вивчення цієї групи слів у номінативному плані. Особливо важливим такий підхід виявляється в зіставному вивченні близькоспоріднених та неспоріднених мов. Зауважимо, що поняття „номінація" отримало в мовознавстві широке потрактування. Так, В.Г. Гак вважає засобами вираження номінації не лише лексеми, але й „будь-які мовні недесемантизовані одиниці, що позначають об'єкти, зв'язки, якості, відношення". При цьому автор вважає, що „... глибинна ідентичність значущих елементів різного рівня виявляється, зокрема, в тому, що один і той же екстралінгвістичний елемент може позначатися різними засобами – повнозначними й службовими формантами" [6, с.236-242, 262]. Так, порівнюючи дієслівні найменування одних і тих же позамовних реальностей в українській та англійській мовах, можна спостерігати, наприклад, явище однослівних та неоднослівних найменувань, пор.: а) *читати – to read, співати – to sing, повторювати – to say again*; б) *розкриватися – to spring (to come, to snap) open, обнімати – to clasp in one's arms, складати – to bring (to join) together, обривати – to remove by sudden force, підписуватися – to write (one's name) on (a written paper), проспівати – to sing drawlingly, зацікавитися – to take an interest,*

снитися – to appear in dream, to be seen in a dream.

Останнім часом, зокрема в україністиці, утвердився, можна вважати, новий загальний напрям вивчення дієслова, головна суть якого полягає в тому, що такі слова в різних мовах розглядаються як слова ознакові на фоні предметних (іменникових) найменувань. На відміну від імен, їхні динамічні (процесуальні) ознаки, що відтворюються в мовах дієслівними найменуваннями, часто бувають досить складними, важко диференційованими в ланцюгу їхнього словесного називання. Нерідко такі процесуальні ознаки не „вміщуються" в контури однослівного словесного найменування: укр.: *володіти (чим?) – скарбом, належати (кому?) – батькові, уникати (чого?) – розбіжностей, мурувати (що?) – стіни, мити (що?) – посуд, маринувати (що?) – огірки, перешкоджати (чому?) – розвиткові, покривати (що? чим?) – стіл скатертиною, обрати (кого? ким?) – Вишневецького гетьманом; англ.: to hand (what? whom?) – something to someone, to take (what? off what?) – to take one's eyes off somebody, to put back (what? in what manner?) – something in a good condition.*

У дієслівних лексемах, що виражають узагальнені процесуальні ознаки предметів, змістова сутність таких ознак є досить загальною, позбавленою конкретики, їхньої справжньої семантичної „насиченості", „достатності" для іменування тих чи інших процесуальних ознак предметних денотатів. Або, наприклад, згадаємо, вираження в обох мовах такого поняття, як „відношення". Це поняття носить всезагальний характер: воно пронизує всі мовні рівні й певною мірою характеризує більшість одиниць кожного рівня. Це цілком закономірно. За допомогою мови ми називаємо об'єктивну дійсність, отримуємо інформацію про неї. А у світі всі предмети, явища, ознаки перебувають у зв'язках і відношеннях. У мовах як у системах інформації про світ відображаються найрізноманітніші відношення, що об'єктивно існують у ньому. Саме дієслівна лексика найбільш рельєфно і концентровано відтворює такі відношення: а) між предметом і його процесуальною ознакою: укр. ***Сонце заходить. Гори чорніють. Пташечка тихне. Поле німіє*** (Т. Шевченко); англ. *This material **will** never fade. **The prisoner escaped.** Wait, till **your coat dries**;* б) між предметом, його процесуальною ознакою та іншим предметом: укр. *Безсмертні всі: **той виростив дитину той пісню написав**, хоч і єдину* (Д. Павличко); англ. *Some day **you will love someone** who is free to love you in return* (S. Hocking); в) між предметом, його процесуальною ознакою та двома іншими предметами: укр. *Твоє **ім'я наповнить душу сонцем і печаллю*** (Л. Костенко); англ. ***They allowed him a free passage;*** г) між предметом, його процесуальною ознакою та обставиною: укр. ***Марія стала** по-іншому **ставитися до чоловіка*** (У.Самчук); англ. ***The author put together a large amount of facts** in his book.*

Виявлені відмінності синтагматики спричинили виділення автосемантичних дієслів (дієслів абсолютивної семантики), синсемантичних (дієслів релятивної семантики) та інформативно недостатніх дієслів [10]. Сполучувальні можливості (сполучуваність, дистрибуції), отже, уможливили поділ дієслівної лексики за їхніми абсолютивно-релятивними характеристиками: укладено різного роду словники-довідники: В.М. Деригас „Устойчивые глагольно-именные словосочетания русского языка" (М., 1975, 1979); Н.Б. Іваницька „Абсолютивні дієслова української мови" (Вінниця, 1998), Т.В. Савчук „Релятивні дієслова української мови" (Вінниця, 2005). У такому руслі виконано ряд дисертаційних досліджень, зокрема на матеріалі української мови, у яких лінгвальна природа українського дієслова розглядається в аспекті його семантико-функціональних властивостей у системі мови загалом [11; 12]. Крім того, в опублікованих монографіях, наукових працях із лексикології та граматики відображені загальні принципи синтагматики різних лексико-граматичних груп дієслів, методика наукового дослідження дієслова в поєднанні його лексичних та граматичних ознак.

Нові підходи й сучасні теорії різноаспектного вивчення дієслів у різних мовах значною мірою поглибили традиційне вивчення дієслів, об'єктивували критерії класифікації, породжені вимогами давньої функціоналістики, граматичним (синтаксичним) ученням про члени речення (компоненти формально-граматичної структури речення) та про синтаксеми (компоненти семантико-синтаксичної структури речення).

Суттєві відмінності, пов'язані з особливостями дієслів у їхній проекції на денотат, спричинилися до використання більш-менш формалізованих процедур виділення дієслівних зв'язок, допоміжних дієслів, особових, безособових, перехідних, неперехідних. Таке

групування дієслів забезпечує виділення відповідних граматичних категорій та їхніх значеннєвих варіантів. Так, зв'язкові й допоміжні дієслова беруть участь в оформленні категорії присудка та інших членів речення аналітичної будови: укр. *Старі чорногузи є **відважні й розумні птахи*** і *Дівчата щиро вірили, що „Андрієва ніч" **може допомогти** їм пізнати долю*; англ. *You **are** my **sun-shine**, my only **sun-shine*** і *Jilly **couldn't say** a word in a reply.* Особові й безособові дієслова диференціюють формально-граматичну структуру простого речення: речення особові й безособові: укр. *Вітер **збиває** білий цвіт з дерев* і ***Світає**; По Україні **розсипано** сотні назв, похідних від слова „дуб"*; англ. *The engine **roared** and the lorry **swung** forward* і *It **snows**.* Перехідні й неперехідні дієслова визначають дієслівну категорію перехідності: укр. *Ніч **обгорнула** біленькі хати* (Леся Українка) і *Вітерець весняний тихенько **дише*** (Леся Українка); англ.: *Today is Jimmy's birthday. He **has received** a lot of presents* і *Jimmy, will you **play** with me?*

Узагальнюючи деякі теорії, що стосуються класифікаційних систем української та англійської дієслівної лексики, а також порівнюючи ці мови на матеріалі окремих лексикографічних праць, що послужили джерельною базою існуючих класифікацій, можна зробити висновок про велику кількість цієї групи слів в обох мовах, досить розвинену їхню категорійну систему, переносність значень, синоніміку й конотацію.

Описані вище, як і інші характеристики дієслова, можуть бути основою класифікаційних систем дієслівної лексики конкретної мови. Кожна із таких систем так чи інакше „спеціалізується" на увиразненні особливостей мови в зіставленні її з іншою мовою. Якісно-кількісне представлення й зіставне вивчення різного роду класифікаційних систем (моделей) української та англійської мов відкриває можливість конкретного вивчення лексики та граматики цих мов, створює практичний механізм виявлення еквівалентності / нееквівалентності мовних засобів вираження процесуальних динамічних понять і пропозицій у кожній мові зокрема та в їх зіставному вивченні.

Ми коротко описали лише кілька усталених, апробованих дослідницькою практикою класифікаційних систем вивчення дієслова. Можна констатувати, що ці системи уже надійно „працюють", зазнаючи, зрозуміла річ, уточнення, корекції, дещо видозмінюючись у частковостях стосовно різних мов, зокрема української та англійської, все ж залишаючись надійними методолого-практичними засобами вивчення лексичної та граматичної будови цих мов.

Активізація різноаспектних досліджень дієслова переконливо доводить правомірність і можливість побудови багатьох інших класифікаційних систем: лексико-семантичних (синонімічних рядів, антонімічних протиставлень, омонімії, прямого / переносного значень); граматичних – у сфері: а) словосполучення (за критеріями утворення дієслівних словосполучень, вираженням синтаксичних зв'язків, семантико-синтаксичних відношень та ін.); б) речення (за здатністю / нездатністю утворювати формально-граматичні компоненти (члени речення), семантико-синтаксичні компоненти (синтаксеми), за прогнозуванням позицій (сильних / слабких) у позиційній структурі речення / обов'язкові / факультативні придієслівні компоненти) та ін.

Найголовніший висновок полягає в тому, що дієслівним найменуванням обох мов властиві загальні вимірні параметри (ономасіологічні, номінативні, семантичні, семасіологічні та граматичні), які можна розглядати як базові діагностичні ознаки для зіставного аналізу дієслівної лексики обох мов. Незважаючи на наявні розбіжності в термінології, як і в окремих підходах до семантичних, формально-граматичних, семантико-синтаксичних та функціональних характеристиках дієслівної лексики в обох мовах, слова цієї частини мови разом з іменниками складають структурно-семантичне ядро цих мов. А визначальні параметри можуть слугувати надійними чинниками виявлення їхньої специфіки за найсуттєвішою, на наш погляд, ознакою, – процесуальним динамізмом, що виявляє себе в предметному світі явищ і виражається в мовах за допомогою дієслівних найменувань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. – М.: Наука, 1967. – 252 с.
2. Бурлакова В.В. Структура глагольных словосочетаний в современном английском языке. – Л., 1971. – 182 с.
3. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. – М.: Высш. шк., 1981. – 184 с.

4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Гайсина Р.М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. – Саратов, 1981. – 149 с.
6. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций// Языковая номинация. Общие вопросы. – М.: Наука, 1977. – с.233-293.
7. Есперсен О. Философия грамматики. – М.: Изд-во иностр. лит, 1958. – 404 с.
8. Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк: ДонДУ, 2006. – 378 с.
9. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 433 с.
10. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.
11. Іваницька Н.Б. Функціонально-семантична класифікація українських та англійських дієслів. – К.: КНТЕУ, 2004. – 196 с.
12. Савчук Т.В. Релятивні дієслова в українській мові: семантика, функція: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006. – 23 с.
13. Сильницкий Г.Г. Семантическая классификация структур типа «существительное + непереходный глагол» в современном английском языке»: Автор. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1962. – 15 с.
14. Толковый словарь русских глаголов. Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы /Под. ред. проф. Л.Г. Бабенко. – М.: АСТ Пресс, 1999. – 704 с.
15. Урысон Е.В. Проблемы исследования языковой картины мира. Аналогия в семантике. – М., 2005. – 221 с.
16. Уфимцева А.А. Роль лексики в познании человеком действительности и формировании языковой картины мир // Роль человеческого фактора в языке. – М.: Наука, 1988. – с.108-140.

АНОТАЦІЯ

У статті подано короткі відомості про класифікаційні системи дієслівної лексики в українській та англійській мовах. Обґрунтовуються закономірність і специфіка появи різних класифікаційних моделей, що є результатом поглибленого вивчення лексико-граматичної природи дієслова.

Ключові слова: *дієслово, класифікаційна модель.*

The article presents the short review of the verb classification systems in Ukrainian and English. It gives the proofed regularities and specification of different classification models which are viewed as a result of the all-sided investigation of the lexical and grammatical nature of the verbs.

Key words: *verb, classification model.*

Володимир Каленич
(Вінниця)

АСПЕКТУАЛЬНІ ВАРІАНТИ ПРЕДИКАТИВНОЇ ОЗНАКИ ОДНОВАЛЕНТНИХ ДІЄСЛІВНИХ ПРЕДИКАТІВ

Динамічні процеси у функціонуванні предикатних компонентів відображають міжкатегоріальну взаємодію граматичних категорій і граматичних одиниць. Модифікація семантики й виявлення інтенсивності предикативної ознаки дієслівних предикатів пов'язані із загальнодієслівною категорією аспектуальності, яка неодноразово привертала увагу мовознавців (В.М. Русанівський, К.Г. Городенська, Н.Л. Іваницька, А.П. Загнітко, О.В. Бондарко, Н.С. Авілова й ін.). В аспектах дії «перетинаються лексичні, словотвірні, граматичні ознаки, між якими не завжди можна провести чітку межу» [4, с.218].

Аналізуючи семантико-синтаксичні моделі двоскладних речень дієслівного типу, Н.Л. Іваницька зауважує, що «значення моделі частково піддається змінам за рахунок наявності в предикатах дієслівних сем неденотативного характеру, які відображають суб'єктивне враження від денотата, його емоціональну оцінку, логічне осмислення асоціацій, викликаних денотатом», «різні аспектуальні, суб'єктивно та об'єктивно зумовлені субкатегоріальні варіанти предикативної ознаки» реалізують значення початковості (*зазвучати, закувати*), інтенсивності (*розгавкатися, розстукатися*), часової обмеженості (*стукнути, гикнути*), пейоративності (*доспіватися, досичатися*) тощо [6, с.135, 140].

Мета статті – проаналізувати семантичні особливості аспектуально маркованих одновалентних дієслівних предикатів в українській мові.

У двоскладних реченнях одновалентні дієслівні предикати можуть мати аспектуальні

варіанти предикативної ознаки з різними додатковими семантичними нашаруваннями, що репрезентують дієслівні роди (способи дієслівної дії) [1, с.250; 8, с.230]. Додаткові аспектуальні семи дієслів, підкреслює Н.Б. Іваницька, «лише конкретизують значення дієслова в різних об'єктивних планах (повторюваності, дистрибутивності, початковості тощо), на відміну від базових денотативних сем, які співвідносять дієслівну номінацію з позамовним світом» [5, с.43]. Щодо характеру перебігу дій, процесів і станів у часі, щодо їхнього кількісного вияву, результативності виконаних дій та завершених процесів і станів в україністиці виокремлюють часові, або фазові, кількісні, результативні дієслівні роди [2, с.201; 3, с.235].

Часові дієслівні роди вказують на фазовість дій чи процесів, рідше станів. Початкову фазу дії, розгортання процесу або стану виражають дієслова з префіксом *за-* в ролі одновалентних дієслівних предикатів. Особливо продуктивними є предикати, що позначають дії (*забамкати, забулькати, заверещати, завити, заворкотати, загарчати, загелгати, заголосити, загриміти, загудіти, задзвеніти, закашляти, закричати, закувати, замекати, замурчати, заридати, засичати, засопіти, засюрчати, заторохтіти, затріщати, затьохкати, захлипати, зашуміти, загомоніти, зарепетувати, забігати, завертітися, заметушитися, заплигати* тощо): ***Закричали, загоготіли, зареготали*** *всі* (С. Васильченко); *Десь у кутку* ***задзижчала*** *муха* (І. Нечуй-Левицький); *Собака* ***загарчав*** (Є. Гуцало); *Мати* ***заголосила*** (П. Тичина); *Тиміш невдоволено* ***засопів*** (Ю. Мушкетик); *Донька* ***захлипала*** (В. Дрозд); *Чоловіки* ***загомоніли*** (Ю. Яновський); *Юрба* ***заметушилась*** (О. Довженко). Дещо рідше такого типу предикати передають початкову фазу в розгортанні процесу або стану: *заблимати, заблищати, заболіти, забрунькувати, забуяти, загасати, задиміти, зажевріти, закипати, заколоситися, замерехтіти, занервувати, запалати, засумувати, затремтіти, затурбуватися, зацвітати, защеміти* тощо: *Тоді* ***забуяє*** *рослина* (М. Хвильовий); *На голубому небі* ***замерехтіли*** *золоті зорі* (А. Чайковський); *Матій* ***задумався*** *і* ***засумував*** (І. Франко); *Графиня* ***затурбувалася*** (І. Ле); *От і мак* ***зацвів*** (О. Олесь). Семантична структура таких предикатів містить лексичний конкретизатор *почати*: *загарчати* – «почати гарчати»; *забуяти* – «почати буяти»; *засумувати* – «почати сумувати», *заголосити* – «почати голосити»; *замерехтіти* – «почати мерехтіти»; *закричати* – «почати кричати»; *зареготати* – «почати реготати»; *засопіти* – «почати сопіти»; *захлипати* – «почати хлипати»; *заметушитися* – «почати метушитися». Одновалентні дієслівні предикати, репрезентовані дієсловами з префіксом *за-*, корелюють із предикатами, що реалізують початкову фазу дії, процесу чи стану у сполученні основного дієслова з фазовим модифікатором *почати*, пор.: *Грім* ***загримів*** *– Грім* ***почав гриміти****; Каганець* ***заблимав*** *– Каганець* ***почав блимати****; Садки* ***зацвітали*** *– Садки* ***починали цвісти****; Голова* ***заболіла*** *– Голова* ***почала боліти****.*

Проте деякі одновалентні дієслівні предикати, виражені дієсловами із префіксом *за-*, не мають додаткових семантичних нашарувань (значення початковості), а реалізують дієслівну форму доконаного виду (значення внутрішньо обмеженої дії, процесу чи стану), або вказують на процесуальні зміни, перехід з одного стану в інший: *загасати* – «переставати горіти, світити»: *Полум'я загасає*; *загусати* – «ставати густим, в'язким, гуснути»: *Каша загустає*; *зазеленіти* – «стати зеленим, укритися зеленню – листям, травою і т. ін.»: *Поле зазеленіло*; *заіржавіти* – «покритися іржею»: *Цвяхи заіржавіли*; *заніміти* – «втратити здатність говорити, стати німим; втратити чутливість, здатність рухатися»: *Вона заніміла*; *застигати* – «твердіти або згущуватися під час охолодження» тощо: *Борщ застигає.*

Функцію одновалентних дієслівних предикатів, що виражають кінцеву, завершальну фазу в перебігу дій або процесів як наслідок їхньої вичерпаності виконують дієслова з префіксом *від-* (*од-*): *відблискати, відбушувати, відвихрити, відгриміти, відгудіти, віддзвеніти, відквітувати, відлютувати, відплодоносити, відтьохкати, відцвітати, відшуміти, відхурделити, відплакати, відбубоніти* тощо: ***Одзвеніли*** *коси.* ***Одшуміло*** *жито* (В. Сосюра); *Весна* ***відцвіла*** (З. Тулуб); ***Одвихрила, одхурделила*** *зима* (В. Малик); ***Одплакали*** *скрипки,* ***одбубоніли*** *бубни* (Л. Костенко); ***Відлютують*** *сиві морозища і буранисті заметілі* (І. Цюпа). Реалізуючи аспектуальне значення фінітивності, такі одновалентні дієслівні предикати містять у своїй семантичній структурі лексичний конкретизатор *перестати, закінчити*: *одзвеніти* – «перестати дзвеніти»; *одшуміти* – «закінчити, перестати шуміти»; *відцвісти* – «закінчити, перестати цвісти»; *одвихрити* – «перестати вихрити»; *одхурделити* – «перестати хурделити»; *відплакати*

– «перестати плакати»; *одбубоніти* – «перестати бубоніти»; *відлютувати* – «перестати, закінчити лютувати». Одновалентні дієслівні предикати, виражені такими дієслівними лексемами, співвідносні з аналітичним сполученням фазового модифікатора й основного дієслова: *Діти вже **відколядували** – Діти вже **закінчили колядувати**; Липа **одквітувала** – Липа **перестала квітнути**; Соловейко **відщебетав** – Соловейко **перестав щебетати**.*

У функції одновалентних дієслівних предикатів дієслова із префіксом *пере-* виражають припинення дій, процесів чи станів унаслідок їх попереднього тривалого вияву: *переболіти, перéгнити, перегоріти, передзвонити, пережевріти, пережуритися, переквітувати, пересвистіти, пересумувати, перетремтіти, переплакати, перехлипати, перецвітати, перещеміти* тощо: ***Перегриміла**, одгула ніч горобина, ніч грозова* (Є. Маланюк); ***Перетривожилась** генеральша* (Панас Мирний); *Чи **переплакала** вже? – спитав Ястшембський, виглядаючи з кабінета* (І. Нечуй-Левицький); *Вже й спина **переболіла*** (С. Васильченко); ***Передзвонили** дзвони* (Б. Лепкий). Значення предикатів, роль яких виконують дієслова з префіксом *пере-*, як і дієслова з префіксом *від-* (*од-*), виявляється у сполученні «закінчити, перестати + інфінітив»: *передзвонити* – «закінчити дзвонити»; *перегриміти* – «перестати гриміти»; *переплакати* – «довго проплакавши, перестати плакати»; *переболіти* – «перестати боліти».

Деякі одновалентні дієслівні предикати, виражені дієсловами із префіксом *пере-*, репрезентують не кінцеву фазу дій, процесів, станів, а вказують на інтенсивність вияву предикативної ознаки: *перезрівати* – «ставати надто зрілим, спілим»: *Малина перезріває; перенервувати* – «дуже понервувати»: *Мати перенервувала; перержавіти* – «густо вкритися іржею, сильно заржавіти»: *Дроти перержавіли; пересихати* – «втрачаючи вологу, ставати дуже сухим, надто висихати»: *Сіно пересохло; перестраждати* – «страждати довго, багато, переживати багато страждань»: *Жінка перестраждала* тощо.

Аспектуальне значення делімітативності реалізують одновалентні дієслівні предикати, виражені дієсловами із префіксом *по-*, і вказують на обмеженість дій, процесів і станів у часі (*побекати, погавкати, погриміти, покашляти, посвистіти, пошуміти, погомоніти, помовчати, побігати, поплавати, подівувати, поковалювати, попасічникувати, побешкетувати, повередувати, подрімати, понервувати, понудьгувати, посумувати, поспати, похвилюватися, поблискати, покипіти, помигати* тощо): *Судді ще **помовчали*** (Б. Грінченко); *Карнаць задоволено **погмикав*** (П. Загребельний); ***Погомоніла** Варка й пішла* (Є. Гуцало); *Вона трохи **посумувала**; Пташки **пощебетали** й затихли.* Одновалентні дієслівні предикати, що позначають обмеження тривалості дій, процесів, станів незначним відтинком часу, можуть супроводжувати часові конкретизатори типу *трохи, недовго, якийсь час, кілька хвилин* й ін.: ***Попасічникував** він **недовго**; **Подрімали** ми **кілька годин**; Вогник **помигав якийсь час**.* У семантиці визначених предикатів міститься вказівка на обмеженість дій, процесів, станів у часі: *погомоніти* – «гомоніти якийсь час»; *помовчати* – «мовчати якийсь час»; *подрімати* – «дрімати якийсь час»; *попасічникувати* – «пасічникувати якийсь час»; *помигати* – «мигати якийсь час».

Кількісні дієслівні роди вказують на кратність і ступінь вияву предикативної ознаки одновалентних дієслівних предикатів. Кратність вияву самої дії передають однократні й багатократні одновалентні дієслівні предикати. Однократні дієслова із суфіксом *ну-* в ролі одновалентних дієслівних предикатів передають разовий вияв дій з відтінком раптовості: *гримнути, крикнути, кахикнути, охнути, ухнути, пирхнути, мугикнути, свиснути, гавкнути, бекнути, ахнути, клацнути, бахнути, блиснути, мигнути* тощо, пов'язані зі звуковими і світловими явищами: *Василина тільки **крикнула*** (І. Нечуй-Левицький); ***Кахикнув** я* (М. Коцюбинський); *Козаки **охнули*** (В. Малик); *Тарас **свиснув*** (А. Чайковський); *Крамар **мугикнув*** (В. Підмогильний); ***Ухнув** сич* (М. Хвильовий); *За кущами **пирхнула** коняка* (Г. Тютюнник); *Блискавка **мигнула**...*(М. Коцюбинський); ***Блиснуло** сонце* (О. Олесь).

Одновалентні дієслівні предикати, виражені багатократними дієсловами із префіксом *попо-*, вказують на багато разів повторювану дію (*попокричати, попостогнати, попотинцати, попошуміти, попоговорити, попогомоніти, попогуляти, попожуритися, попомучитися, попогорювати, попоплакати* та ін.): ***Попогуляв** і Оксен за свого парубоцтва* (Г. Тютюнник); – *Що вже **попокричав**, що **попостогнав** уві сні, так бодай і не згадувати* (Остап Вишня). Такі предикати реалізують додаткове аспектуальне значення ітеративності як неоднократної

повторюваності дії або тривалого протікання стану в часі.

Функцію одновалентних дієслівних предикатів, що називають неодноразове виконання дій (рідше процесу чи стану) через певний інтервал, час від часу, виконують дієслова з префіксом *по-* і суфіксом *-ува-*: *погейкувати, погелгувати, погримувати, покашлювати, покрикувати, покаркувати, поойкувати, попихкувати, посапувати, постогнувати, потріскувати, пошумовувати, поблискувати, подрімувати, поплакувати* тощо: *Ромко* ***погейкує*** (О. Дмитренко); *Гуси мирно* ***постогнували, покаркували, погелгували*** (Є. Гуцало); *Лише дехто стримано* ***покашлював*** (М. Трублаїні); ***Поблискувало*** *осіннє сонце* (Б. Харчук); *Він* ***поплакував*** (І. Цюпа); *Філик* ***подрімував*** (Б. Харчук). Семантику цих предикатів, що виражають додаткове значення перервності, конкретизує сполучення «час від часу»: *погейкувати* – «гейкати час від часу»; *постогнувати* – «стогнати час від часу»; *покашлювати* – «кашляти потроху або час від часу»; *поплакувати* – «плакати час від часу»; *подрімувати* – «дрімати потроху, час від часу».

Одновалентні дієслівні предикати можуть вказувати на різні ступені вияву предикативної ознаки. Значення достатньої інтенсивності реалізують предикати, виражені дієсловами з префіксом *на-* і постфіксом *-ся*: *набідуватися, наговоритися, надівуватися, нажартуватися, нажитися, нажуритися, накричатися, нанервуватися, напарубкуватися, наплакатися, нареготатися, настраждатися, нацарюватися* тощо: *Але ж вона недаром покинула задля нього батька й матір, недаром* ***набідувалася*** *так багато!* (І. Франко); *Але дядько, видно,* ***наговорився*** *вже вволю і більше не має бажання* (У. Самчук); ***Нажився*** *він* (Л. Костенко); *Ну й* ***накричалася*** *ж Нюра! А* ***наплакалася*** (А. Дімаров); *Тепер вона вже* ***нацарюється*** (З. Тулуб). Додаткове аспектуальне значення сативності у семантичній структурі таких предикатів конкретизують лексеми *багато, досхочу: набідуватися* – «зазнати багато горя, нужди, лиха»; *наговоритися* – «досхочу поговорити»; *нажитися* – «багато, довго прожити; досхочу, добре пожити»; *наплакатися* – «багато, досхочу плакати»; *нацарюватися* – «багато, досхочу поцарювати».

Аспектуальне значення надмірної інтенсивністі дій, процесів, станів передають одновалентні дієслівні предикати, виражені дієсловами з префіксом *роз-* і постфіксом *-ся*: *розболітися, розбушуватися, розгавкатися, розгомонітися, розгорітися, розгосподарюватися, розгулятися, розкашлятися, розкричатися, розплакатися, розростися, розфілософствуватися, розчервонітися, розцвірінькатися* тощо: ***Розболілась*** *нога* (І. Цюпа); *У лісах* ***розбушувалась*** *хурделиця* (М. Стельмах); *Дівчата* ***розгомонілись*** (О. Гончар); *Вогонь* ***розгорався*** *з усією силою* (А. Чайковський); *Дівки неймовірно* ***розгосподарились*** (У. Самчук); *А професор як* ***розкричиться*** (О. Чорногуз); *Вона* ***розплакалась*** (І. Франко); ***Розрослися*** *ліси* (О. Донченко); *Ну й* ***розфілософствувався*** *я...* (В. Дрозд); *Михайлик* ***розчервонівся*** (І. Сенченко). Лексичними конкретизаторами семантичної структури таких предикатів є прислівники зі значенням міри вияву ознаки – *багато, сильно, дуже* й ін.: *розболітися* – «почати сильно боліти»; *розгоратися* – «починати горіти дедалі сильніше»; *розкричатися* – «почати дуже кричати»; *розплакатися* – «почати сильно плакати»; *розчервонітися* – «сильно почервоніти від припливу крові до шкіри» тощо.

Реалізуючи аспектуальне значення пейоративності, одновалентні дієслівні предикати, функцію яких виконують дієслова з префіксом *до-* і постфіксом *-ся*, що репрезентують результативний дієслівний рід, виражають значення негативного результату внаслідок тривалого виконання дії (*догратися, докозакуватися, дожартуватися, догулятися, допарубкуватися, допрацюватися, дореготатися* тощо): – *Ну от і* ***докозакувались*** *ми* (І. Цюпа); – ***Допарубкуєтесь*** *ви, що прогавите Тетяну. Будете кусати лікті* (С. Добровольський); *Одні жартували, жартували та й* ***дожартувалися*** (А. Дімаров). Значеннєву домінанту таких дієслівних предикатів складають два взаємопов'язані елементи семної структури дієслів: протяжність дії в її часових вимірах та її результативність із відповідним негативним впливом на суб'єкт («багато робити що-небудь, зазнаючи неприємностей, розчарувань»): *докозакуватися* – «довго козакуючи, зазнати чогось неприємного»; *допарубкуватися* – «довго парубкуючи, зазнати неприємних наслідків»; *дожартуватися* – «багато жартуючи, зазнати чогось небажаного, неприємного».

Як засвідчують спостереження, особливо продуктивними серед аспектуально маркованих одновалентних дієслівних предикатів є предикати, що вказують на різні етапи (фази) дії,

процесу чи стану. Дещо рідше функціонують одновалентні дієслівні предикати з іншими аспектуальними значеннями, які характеризують кратність і ступінь вияву предикативної ознаки, виражають значення негативного результату внаслідок тривалого виконання дій чи вияву процесуальних станів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова. – М.: Наука, 1976. – 328 с.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика уктаїнської мови: Морфологія. – К.: Либідь,1993. – 336 с.
3. Городенська К.Г. Дієслово// Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика української мови. – К.: Унів. вид-во „Пульсари", 2004. – с.217 – 297.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк.: ДонДУ, 1996. – 437с.
5. Іваницька Н.Б. Функціонально-семантичні параметри абсолютивних дієслів української мови: Дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. – Вінниця, 1999. – 198 с.
6. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.
7. Каленич В.М. Одновалентні дієслівні предикати у двоскладних реченнях української мови// Українська мова. – 2005. – №3. – С.46-53.
8. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.

АНОТАЦІЯ

У статті описано особливості аспектуально маркованих одновалентних дієслівних предикатів із додатковими семантичними нашаруваннями, що репрезентують дієслівні роди. З'ясовано словотвірні ознаки дієслів, які виконують функцію цих предикатів.

Ключові слова: *предикат, дієслово, одновалентний дієслівний предикат, аспектуальне значення.*

The peculiarities of aspect meanings of one-valency verbal predicates are considered in the article. The word-building features of verbs, which function as these predicates, are determined.

Key words: *predicate, verb, one-valency verbal predicate, aspect meaning.*

Лариса Колібаба, Валентина Фурса
(Київ)

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ПАРАМЕТРИ ДІЄСЛІВ СЛОВОТВІРНОЇ КАТЕГОРІЇ СТАНУ

Однією з характерних ознак сучасних дериватологічних досліджень є прагнення систематизувати словотвірні одиниці. Їхню категоризацію здійснюють з урахуванням різних підходів, панівним серед яких на сьогодні є синтаксичний. Згідно з цим підходом дериваційні процеси ґрунтуються на складних взаємозв'язках предикатних і непредикатних знаків семантично елементарних речень, які самостійно або в сполученні з іншими семантично елементарними реченнями трансформуються в конкретні деривати, і розпочинаються з переведення базової синтаксичної одиниці (речення чи словосполучення) у відповідну семантико-синтаксичну позицію, на "стартову" площину, що дає поштовх наступним перетворенням [2,. с.133]. Відповідно похідні деривати є конденсатами семантично елементарних речень або формально-граматичними репрезентаціями предикатно-аргументних та предикатно-предикатних структур, а суфікси та префікси, які входять до їхнього складу, – виразниками значень предикатів або аргументів.

Префіксальні, суфіксальні, префіксально-суфіксальні та інші дієслова є формально-граматичними репрезентантами предикатно-аргументних та предикатно-предикатних семантичних структур, що згортаються в реальне слово в будь-якій позиції речення. Для більшості похідних дієслів базовими одиницями є дієслівне словосполучення "предикат із значенням дії, процесу або стану + залежний від нього непредикатний аргумент" як самодостатня базова одиниця, виокремлена з семантично елементарного речення, та невласне дієслівне словосполучення "предикат із значенням дії, процесу або стану + супровідний

предикат (предикат предиката)". Отже, основною умовою виокремлення словотвірних категорій дієслів є значення залежного компонента (непредикатного аргумента чи супровідного предиката), яке реалізують відповідні словотворчі форманти в процесі трансформації базової синтаксичної одиниці в конкретне похідне дієслово. На ґрунті значень залежних компонентів базових синтаксичних структур у сучасній українській мові виокремлено й докладно схарактеризовано два типи словотвірних категорій дієслів: 1) словотвірні категорії, що ґрунтуються на семантико-синтаксичних функціях непредикатних компонентів (словотвірна категорія локативності, словотвірна категорія інструментальності (знаряддя та засобу дії), словотвірна категорія результатива та словотвірна категорія об'єкта); 2) словотвірні категорії, які базуються на значеннях супровідних предикатів (словотвірна категорія темпоральності та словотвірна категорія квантитативності) [12].

Проте у системі дериваційних категорій дієслова наявна ще одна, на сьогодні маловивчена – **словотвірна категорія стану**, що належить до категорій особливого, проміжного типу. Словотвірну категорію стану слід відрізняти від категорії стану, яку донедавна виділяли в традиційній граматиці і зараховували до неї "прислівникові та невідмінювані іменні слова, які передають різні стани і виконують роль головного члена в безособовому реченні" [14, с.294]. Названі категорії відрізняються своєю природою. Одиниці словотвірної категорії стану семантику стану набувають унаслідок дериваційного процесу, тоді як слова категорії стану є безпосередніми лексичними виразниками цієї семантики.

Окремішність у системі дериваційних категорій і особливий статус словотвірної категорії стану зумовлені особливостями формування її одиниць, які ґрунтуються на семантико-синтаксичних функціях як предикатних, так і непредикатних компонентів. Дієслова словотвірної категорії стану утворюються внаслідок згортання базової двокомпонентної синтаксичної структури, яка з власне семантичного погляду є двочленним предикатом (синтаксичним дієсловом) із значенням стану, а з формально-граматичного – аналітичним присудком із двома функціонально неоднорідними членами. Перший компонент базової синтаксичної структури – граматично навантажені зв'язкові елементи *бути, ставати (стати)*, які "уможливлюють предикативне (у позиції присудка) вживання іменників і прикметників, оскільки забезпечують їм дієслівне граматичне оформлення, що виявляється у вираженні значень часу, особи, виду" [6, с.124]. Окрім того, на думку К.Г.Городенської, цей компонент базової синтаксичної структури можна вважати "частково семантично навантаженим, адже дієслово *бути* вказує на перебування в стані *(бути хитрим, бути лукавим, бути гордим)*, дієслово *ставати* – на набуття певного стану *(ставати чорним, ставати блідим, ставати старішим)*" [6, с.124]. Другий, семантично навантажений, компонент у категорійному плані може мати кілька виявів і бути представленим: 1) непредикатним аргументом – іменником із семантичними функціями композитива, експерієнсива, носія фізичного стану, носія всеохопного фізичного стану; 2) предикативним прикметником, що вказує на якість, яку постійно виявляє носій або якої він лише набуває; 3) предикативно вживаним іменником, що називає предмети чи істоти, до яких уподібнюються інші предмети чи істоти за певними ознаками.

Механізм формування дієслів словотвірної категорії стану полягає в наступному: семантично навантажений іменниковий чи прикметниковий компонент зазнає акцентування і трансформується в кореневу частину похідного дієслова. Зв'язковий компонент перетворюється на суфікс, який "представляє частину предиката – граматично навантажений компонент, що вказує на перебування в певному стані або ж на набуття певного стану" [5, с.26] і виконує функцію заміщення, оскільки заступає у структурі похідного дієслова предикат стану. Формально-граматичними репрезентантами форм зв'язкового компонента *бути*, який вказує на перебування в стані, у структурі похідного дієслова виступають переважно суфікси ***-и-, -ува-, -а-: лікарювати*** ← *бути лікарем;* ***парубкувати, парубочити*** ← *бути парубком;* ***шоферити*** ← *бути шофером;* ***хитрити, хитрувати*** ← *бути хитрим;* ***лукавити*** ← *бути лукавим;* ***розбійничати*** ← *бути розбійником* тощо. Дієслово-зв'язку *ставати*, що передає значення набуття стану, перехід до стану, у структурі похідних дієслів заступають суфікси ***-і-, -ну-, -а-***: ***твердіти*** ← *ставати твердим;* ***гіркнути*** ← *ставати гірким;* ***добрішати*** ← *ставати добрішим.* Зв'язковий компонент *ставати* може вказувати також на уподібнення за певними

ознаками до предметів, істот, позначених предикативно вжитими іменниками. Дієслівну морфологізацію відсубстантивних синтаксичних дериватів здійснює лише суфікс *-і-* [6, с.125], пор.: ***звіріти*** ← *ставати лютим, як звір, уподібнюватися до звіра;* ***дубіти*** ← *ставати твердим, як дуб;* ***полотніти*** ← *ставати білим, як полотно.*

Отже, за набором компонентів базової синтаксичної структури похідні дієслова з семантикою стану неоднорідні, унаслідок чого їх можна розподілити на кілька груп.

1. Дієслова стану, утворені на основі двокомпонентної синтаксичної структури "зв'язковий предикатний компонент *бути* + непредикатний компонент-іменник із семантичною функцією композитива". Зв'язковий компонент семантично співвідноситься з предикатом стану із значенням входження, непредикатний – із композитивом-іменником, що "характеризує семантему неживого предмета або істоти, які включають або виключають певні елементи або підкласи, тобто виступають класом щодо елементів або підкласів [4, с.42], пор.: ***учителювати*** ← *бути учителем,* ***вівчарити*** ← *бути вівчарем.*

Непредикатний іменниковий компонент із функцією композитива може мати різноманітне лексико-семантичне наповнення і позначати: 1) осіб за професією, спеціальністю, видом діяльності: *бондар → бондарювати; писар → писарюват; чоботар → чоботарювати; швець → шевцювати; адвокат → адвокатувати; професор → професорувати; директор → директорувати; рибалка → рибалити; штукатур → штукатурити* та ін. Напр.: *До того ж* ***учителювати*** *йому* [Григорію] *довелося недовго через рану та операції...* (Григір Тютюнник); *Тепер у цій частині Вавилона найперше просинається не Явтушок, як раніше, а Даринка, яка звикла рано вставати ще коли* ***пастушила*** (В.Земляк); *...А колеса в мене, чуєте, як хуркалки – сам* ***стельмахував!*** (М.Стельмах); *Він поїхав* ***лікарювати*** *у глибоку провінцію, та так і застряв у нашому містечку* (Юрій Збанацький); *Дід* ***шечив****. Бувало, нанесуть йому чобіт, черевиків, патинків, а дід лише б'є та й б'є клевцем, шиє та й шиє дратвою* (С.Пушик); *Два роки Діденко мав пільгу, бо йому доводилось усі ці літа, відколи підкосило його жінку,* ***куховарити****, здавати білизну...* (Валерій Шевчук);

2) осіб за їхнім станом у суспільстві: *наймит → наймитувати; слуга → слугувати; староста → старостувати; козак → козакувати; князь → князювати; жебрак → жебрачити* та ін. Напр.: *Батька розстріляли німці. Він* ***партизанив*** (В.Симоненко); *Даринчин батько* ***отаманував*** *довше за всіх, не одне літо водив пастухів на нічні баталії...* (В.Земляк); *– Я вже три роки не був удома... – похмуро мовив Доля. – До смерті, видно,* ***бурлакуватиму*** (Василь Шевчук); *Недаром же діди наші на морі* ***козакували****, і саме Чорне море називалось Козацьким* (О.Гончар);

3) осіб за зовнішніми чи внутрішніми ознаками: *злидар → злидарювати; ледар → ледарювати; шахрай → шахраювати; блазень → блазнювати; відьма → відьмувати, відьмити; хуліган → хуліганити* та ін. Напр.: *Після розлучення з першою дружиною батько десять років* ***одинакував****...* (Григір Тютюнник);

4) осіб за зв'язком з іншими людьми: *ворог → ворогувати; гість → гостювати; кум → кумувати; товариш → товаришувати* та ін. Напр.: *Був такий гарний працьовитий парубок, вчився у райцентрі на агронома, Параска добре знала усю його родину і* ***приятелювала*** *із матір'ю* (О.Компанієць); *Каже, ходім, товаришко, а ми собі замолоду удвох* ***товаришували****, ходім та заберемо лиш сорочки* (М.Матіос); *Коли вони переїхали брід, Богдан запитав: „Ви, Панасе Михайловичу,* ***ворогуєте*** *з мельником?"* (М.Стельмах).

2. Дієслова стану, утворені внаслідок згортання двочленної синтаксичної структури "зв'язковий предикатний компонент *бути, зазнати* + непредикатний компонент-іменник із семантичною функцією експерієнсива (носія фізіологічного або психічного стану)". Зв'язковий компонент за семантикою співвідноситься з предикатом зі значенням фізіологічного або психічного стану і стосується істот (переважно осіб), непредикатний – з іменником-експерієнсивом, що називає істоту (переважно особу), яка "перебуває в певному фізіологічному або психічному стані" [4, с.40], пор.: ***бідувати, бідити*** ← *бути в біді, зазнати біди;* ***нудьгувати*** ← *зазнати нудьги;* ***сумувати*** ← *зазнати суму;* ***панікувати*** ← *бути в паніці;* ***дівувати*** ← *бути дівкою;* ***парубкувати, парубочити*** ← *бути парубком* та ін. Напр.: *І коли вістка долетить До батьківської хати, Не треба марно сльози лить І довго* ***сумувати*** (М.Луків); *Іван зажурено похитав головою: „Напевно, мені доведеться* ***парубкувати*** *через свій*

сірано де бержаківський ніс" (М.Стельмах); *Катерина дуже довго* ***дівувала***... (С.Пушик); *Марія Марчак ...тихо-мирно жила собі на Лужку, сміялася й плакала, веселилася й тужила, ґаздувала й* ***бідила*** (С.Пушик).

3. Дієслова стану, сформовані на ґрунті двокомпонентної синтаксичної структури "зв'язковий предикатний компонент *бути, зазнати* + непредикатний компонент-іменник із семантичною функцією носія фізичного стану". Зв'язковий компонент у семантичному плані співвідносний з предикатом зі значенням фізичного стану, непредикатний – з іменником-носієм фізичного стану, який "характеризує семантему неживого предмета або істоти, що перебуває в певному фізичному стані" [4, с.41], пор.: ***голодувати, голодати*** ← *зазнати голоду;* ***днювати*** ← *перебути день чи певну кількість днів;* ***вікувати*** ← *перебути вік;* ***зимувати*** ← *перебути зиму* та ін. Напр.: – *Цить, Кать, цить. Тут, бач, таке діло:* ***не вікувать*** *же тобі з батьками* (Григір Тютюнник); ***Днювати*** *зупинились у лісі* (Юрій Збанацький); – *Та які ж дива, – спроквола, розважливо мовив Коряк. – Перезимували, от і слава богу. Тепер* ***літувати*** *доведеться* (Григір Тютюнник).

4. Дієслова стану, що постали внаслідок згортання двочленної синтаксичної структури "зв'язковий предикатний компонент *бути, ставати (стати), робитися (зробитися)* + непредикатний компонент-іменник із семантичною функцією носія всеохопного фізичного стану". Зв'язковий компонент за семантикою співвідноситься з предикатом всеохопного фізичного стану, непредикатний – з іменником-носієм всеохопного фізичного стану, що "стосується семантеми аргумента, який вказує на все (або дуже широке) оточення, на всю сукупність предметів у навколишньому середовищі, а не на який-небудь окремий предмет у ньому" [4, с.41], пор.: ***весніти*** ← *бути, ставати (стати), робитися (зробитися) подібним до весни;* ***вечоріти*** ← *бути, ставати (стати), робитися (зробитися) подібним до вечора;* ***туманіти*** ← *бути, ставати (стати), робитися (зробитися) подібним до туману* та ін. Напр.: *В селі ледь* ***вечоріє****, а в сосні вже крони зімкнулись пітьмою* (Григір Тютюнник); *Іще лиш тілько* ***зоріло****, як Михайло почув обережний стук у вікно* (М.Матіос); *Невже це* ***туманіє*** *те саме село, що всюди озивалося йому то материнським словом, то задумою дівочої пісні, то жебонінням безіменної річечки, то дзвоном Петрівчанської коси?* (М.Стельмах).

5. Дієслова стану, утворені на основі двочленної синтаксичної словосполуки "зв'язковий предикатний компонент *ставати (стати)* + предикативно вживаний іменник". Перший член базової синтаксичної структури співвідноситься з предикатом, що вказує на уподібнення за певними ознаками до предметів, істот, позначених другим, семантично навантаженим, членом – предикативно вжитим іменником, пор.: ***дубіти*** ←*ставати (стати)* міцним, *як дуб;* ***зоріти*** ← *ставати (стати)* яскравою, *як зоря;* ***каменіти*** ← *ставати (стати)* твердим, *як камінь;* ***сатаніти*** ← *ставати (стати)* лютим, *як сатана;* ***вирувати*** ← *ставати (стати)* бурхливим, *як вир* та ін. Напр.: ***Дубіли*** *ноги,* ***дубіло*** *обличчя, і тільки серце кричало безнадією і болем* (М.Стельмах); ***Вирують*** *весняні струмки, Курличуть ключі журавлині* (М.Луків); *Ніхто без подиву не міг глянути на ті волошкові очі, що так незвично* ***зоріли*** *на смаглявім виду...* (М.Стельмах).

6. Дієслова стану, які утворилися внаслідок згортання двокомпонентної синтаксичної структури "зв'язковий предикатний компонент *бути* + предикативний прикметник". Зв'язковий компонент цієї структури співвідносний з предикатом зі значенням "перебувати в певному стані", головний – з прикметником, що вказує на якість, яку постійно виявляє носій, пор.: ***лукавити*** ← *бути лукавим;* ***хитрити, хитрувати*** ← *бути хитрим;* ***мудрити, мудрувати*** ← *бути мудрим;* ***лютувати*** ← *бути лютим;* ***гордувати*** ← *бути гордим;* ***пустувати*** ← *бути пустим;* ***німувати*** ← *бути німим* та ін. Напр.: *Не знаю, що з ченцями сталося: чи повбивав їх хто, чи погнали з лісу, чи самі пішли, чи повмирали, але монастир довго* ***пустував*** *(С.Пушик); Змолоду Галя* ***гордувала*** *всіма* (Т.Пишнюк); *Снігурський бачив, що дядьки* ***хитрують****, але ніяк не міг збагнути, чого вони так огинаються* (М.Стельмах).

7. Дієслова стану, сформовані на основі двокомпонентної синтаксичної структури "зв'язковий предикатний компонент *ставати (стати)* + предикативний прикметник". Перший компонент базової синтаксичної структури співвідносний із предикатом із значенням "набувати певного стану" або "перехід до певного стану", другий – із прикметником, що вказує на якість, якої набуває носій, пор.: ***тепліти*** ← *ставати теплим;* ***старіти*** ← *ставати старим;*

багатіти *← ставати багатим;* ***дужчати*** *← ставати дужчим;* ***повнішати*** *← ставати повнішим;* ***тоншати*** *← ставати тоншим;* ***глибшати*** *← ставати глибшим;* ***хоробрішати*** *← ставати хоробрішим;* ***сліпнути*** *← ставати сліпим;* ***глухнути*** *← ставати глухим;* ***тверднути*** *← ставати твердим* та ін. Напр.: *Тут річка* ***ширшає****, а на річці* ***більшає*** *зелених острівців з рогози та осоки* (Є.Гуцало); ***Тоншає*** *сніговий покрив на лапатих соснових гілках, непомітно* ***тане*** *сніжинка за сніжинкою, набухає сльозою на зеленій голці, звисає донизу прозорою краплею...* (Юрій Збанацький); *Уважно стежачи за хлопцем, я радів, що він з кожним днем росте й* ***міцніє****, стає кмітливішим* (Юрій Збанацький); *Ну, а діти, бідні діти, Стали* ***худнути****, марніти, Стала їх бороти втома, Закортіло всім додому* (В.Симоненко).

8. Дієслова стану, семантико-синтаксичним підґрунтям яких є двокомпонентна синтаксична структура "зв'язковий предикатний компонент *бути, ставати (стати)* + предикативний прикметник". Зв'язковий компонент співвідноситься з предикатом із значенням "перебувати в певному стані" або "набувати певного стану", "перехід до певного стану", другий – із прикметником, що вказує на якість, яку постійно виявляє носій або якої він лише набуває. Зважаючи на це, особливість дієслів аналізованої групи полягає в тому, що вони можуть мати значення і переходу до певного стану, і перебування в ньому, пор.: ***зеленіти*** *← бути зеленим, ставати (стати) зеленим, набувати зеленого кольору;* ***голубіти*** *← бути голубим, ставати (стати) голубим, набувати голубого кольору;* ***ясніти*** *← бути ясним, ставати (стати) ясним;* ***радіти*** *← бути радим, ставати (стати) радим;* ***пліснявіти*** *← бути пліснявим, ставати (стати) пліснявим;* ***кучерявіти*** *← бути кучерявим, ставати (стати) кучерявим* та ін. Напр.: *Між верб над сонним ставом* ***сірів*** *туман* (Василь Шевчук); *Густа, коротка, гольчаста травичка соковито, молодо й невинно* ***зеленіла*** *навіть крізь брудну шибку* (В.Винниченко); ***Зеленіли*** *буйними пшеницями Видубецькі гори* (М.Зарудний); *На колгоспному баштані* ***червоніють*** *баклажани* (М.Стельмах); *Згодом переді мою відкрилася широка поляна. На ній подекуди вже* ***чорніли*** *голі латки землі, синіли голубі весняні озерця* (Юрій Збанацький); *На місці всіх сімнадцяти корчмі страшно* ***чорніли*** *згарища, і на них тепер, не боячись людей, походжали чорні круки...* (М.Матіос).

Отже, за семантикою і специфікою формування одиниць словотвірна категорія стану є дериваційною категорією проміжного типу. Її особливий статус у системі словотвірних категорій дієслова зумовлений неоднорідним набором компонентів базових синтаксичних структур похідних дієслів, що ґрунтуються на семантико-синтаксичних функціях як предикатних, так і непредикатних компонентів. За типом базових синтаксичних структур дієслова словотвірної категорії стану можна диференціювати на вісім груп. Дериваційні суфікси в структурі похідних дієслів репрезентують лише частину предиката – граматично навантажений компонент і виконують функцію заміщення. Здатність зв'язкового компонента базових синтаксичних структур за семантикою співвідноситися з різними типами предикатів стану (із значенням входження; фізіологічного, фізичного, психічного, всеохопного фізичного станів; перебування в певному стані; набуття певного стану; переходу до певного стану) ще раз доводить можливість його кваліфікації як частково семантично навантаженого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 211 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
3. Вихованець І.Р. Словотвірні категорії прикметника в сучасній українській мові // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – Вип. І. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. – с.130-134.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.
5. Городенська К.Г. Семантичні функції дериваційних морфем // Мовознавство. – 1987. – № 1. – с.21-29.
6. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наукова думка, 1991. – 192 с.
7. Городенська К.Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) // Мовознавство. – 1994. – № 6. – с.22-28.
8. Городенська К.Г. Проблема зв'язку словотвору та синтаксису в новій академічній граматиці української мови // III Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство (26-29 серпня 1996 р.). – Харків, 1996. – с.182-185.
9. Городенська К.Г. Синтаксичні засади категорійного словотвору // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту. Серія: Філологія. – 2000. – Вип. 2. – с.6-9.
10. Городенська К.Г. Синтаксичні засади словотвірних категорій граматичної ад'єктивації // Актуальні проблеми

українського словотвору / За ред. д-ра філол. наук В.В.Ґрещука. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – с.46-54.
11. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова. – К.: Наукова думка, 1981. – 200 с.
12. Колібаба Л., Фурса В. Синтаксичні засади виокремлення словотвірних категорій дієслів // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Лінгвістика": Зб. наук. пр. Випуск II. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. – с.298-305.
13. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – 403 с.
14. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І.Вихованець, К.Городенська; За ред. І.Вихованця. – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.

АНОТАЦІЯ

У статті окреслено семантико-синтаксичні параметри дієслів словотвірної категорії стану, пояснено механізм їхнього формування, схарактеризовано форманти, що виокремлюють названу дієслівну словотвірну категорію.

Ключові слова: *дієслово, словотвірна категорія стану, базова синтаксична структура, предикат, непредикатний компонент, суфікс.*

The article is devoted to the syntactic bases of wordbuilding categories of verbs in the modern Ukrainian language. The formation of wordbuilding category voice is explained. The formants that determine certain wordbuilding verbal category are analyzed.

Key words: *verb, wordbuilding category, voice, prefix, suffix, predicate, argument.*

Тетяна Савчук
(Вінниця)

КАТЕГОРІЙНО ЗУМОВЛЕНА ПРИРОДА ПРОГНОЗУВАННЯ РЕЛЯТИВНИМИ ДІЄСЛОВАМИ ПРИДІЄСЛІВНИХ СИНТАКСИЧНИХ ПОЗИЦІЙ

Питання про природу прогнозування синтаксичних позицій у структурі речення є одним із найбільш актуальних і дискусійних у сучасному мовознавстві. Проблема встановлення специфіки обов'язкових синтаксичних позицій у формально-граматичній структурі речення знайшла розвиток у сучасних синтаксичних теоріях багатьох українських мовознавців (І.Р.Вихованця, Н.Л.Іваницької, А.П.Загнітка, К.Г.Городенської, Н.В.Гуйванюк, М.В.Мірченка, О.І.Леути та ін.). Складність цієї проблеми спричиняється організацією речення як специфічної мовної одиниці, що відтворює фрагмент навколишньої дійсності з властивими їй різноманітними відношеннями [1; 3; 9].

Синтаксичні одиниці – словосполучення і речення – є досить диференційними щодо формально-граматичної та семантико-синтаксичної будови, але їхні компоненти вступають у семантико-синтаксичні відношення не хаотично, а відповідно до закономірностей сполучуваності, властивих семантичній та граматичній системам мови. В особливостях сполучуваності дієслівних лексем з іншими словами, що утворюють компоненти словосполучення і речення, виявляється специфіка дієслова як частини мови, що, крім семантичних та морфологічних ознак, наділене синтаксичними властивостями. Здатність дієслова відкривати чи не відкривати функціональні позиції для заповнення їх залежними компонентами має для структурування речення вирішальне значення, оскільки дієслово визначає систему придієслівних залежних позицій з відповідним лексико-граматичним наповненням.

Потреба сполучатися з іншими повнозначними словами закладена передусім у лігнгвальній природі релятивних лексем, зокрема дієслів. Дієслова релятивної семантики завжди пов'язані зі своїм синтаксичним оточенням, детермінованим його семантикою. Саме релятивні дієслова як семантично несамодостатні потребують обов'язкового придієслівного компонента, оскільки разом із ним становлять семантичну єдність компонентів, здатних лише у поєднанні виражати завершений зміст [8, с.9].

Дієслово є реченнєвопороджувальним елементом і займає в реченні визначальну позицію, виражаючи дію, процес або стан [1, с.217-218]. По-різному характеризується перебіг дії, процесу, стану у структурі речення завдяки розгалуженій системі граматичних категорій

дієслова. У нашому дослідженні ставимо за мету з'ясувати, як дієслівні категорії впливають на прогнозування придієслівних синтаксичних позицій у структурі речення. Зауважимо, що з'ясування природи прогнозування релятивними дієсловами обов'язкових позицій у структурі речення обмежено розглядом визначальних дієслівних категорій – валентності, перехідності, виду, стану.

У сучасних працях із семантичного синтаксису прийнято вважати валентність найпоказовішою дієслівною міжрівневою категорією [5, с.7]. Категорія валентності характеризує кожне дієслово з погляду його сполучувальних спроможностей щодо залежних іменників і семантичних потенцій у побудові елементарного речення. Валентний потенціал дієслова вважають складовим компонентом його семної структури, що в комплексі витворює особливу синтагматичну площину, яка взаємодіє і перетинається з відповідною парадигматичною площиною власне-іменників [2, с.51]. Завдяки цій спрямованості утворюються реченнєві структури: *А справжня слава – це прекрасна жінка, що на могилу квіти* ***принесе*** (Л. Костенко); ***Забирає*** *ця краса утому, а красу природою* ***зовуть*** (Л.Біленька).

Дієслова зі спектром залежних валентних позицій від двох до семи є дієсловами релятивної семантики, проте кількість валентно зумовлених позицій та обов'язкових компонентів при релятивних дієсловах неоднакова. Так, для тривалентних дієслів зі значенням конкретної фізичної дії, які мають у своєму прислівному валентному оточенні іменник на позначення об'єкта дії та іменник зі значенням знаряддя дії *(прикрашати кімнату квітами, мастити стелю щіткою, різати дрова пилкою, тесати дошку фуганком* та ін.), перший залежний іменник є обов'язковим, оскільки прогнозований семантикою дієслова, а другий уживається факультативно, бо не конкретизує значенням дієслова, а лише вносить додаткову інформацію про знаряддя виконуваної дії.

Повний набір валентно зумовлених правобічних позицій при полівалентних релятивних дієсловах вживається рідко, оскільки комунікативна ситуація значно впливає на актуалізацію кількісно-якісного складу залежних іменників з потенційно можливих. Однак обов'язкові придієслівні компоненти з переліку валентно можливих компонентів необхідні при релятивних дієсловах. За умови їхньої відсутності семантика релятивного дієслова або стає незавершеною (тоді зміст речення втрачається зовсім), або дієслово набуває узагальненого значення (при відносній релятивності семантики), що призводить до модифікації семантики речення.

Валентність дієслова найрельєфніше виявляє свої особливості на фоні дієслівної категорії перехідності / неперехідності. В.В.Мозгунов, кваліфікуючи перехідність як тип валентності дієслова, акцентує на тому, що категорія перехідності / неперехідності, „становлячи одну з глибинних властивостей дієслова, взаємодіє з граматичними категоріями стану і виду, корелює з особливостями його сполучуваності" [6, с.9]. Поняття перехідності в сучасній українській мові базується на такій інтерпретації дії, згідно з якою вона переходить на об'єкт (предмет у широкому розумінні поняття), охоплює його або виступає безпосереднім джерелом створення чи руйнування об'єкта, що характерно передусім для численних дієслів зі значенням конкретної фізичної дії, інтелектуальної діяльності, мовлення тощо [1, с.247-248]. Це дає підстави розглядати перехідність / неперехідність як семантичну властивість дієслова, що об'єктивується в регулярній залежності синтаксично зумовленої правобічної позиції, вираженої іменним словом з об'єктним значенням.

Усі перехідні дієслова є дієсловами релятивної семантики, оскільки дієслівна ознака, виражена такими лексемами, є семантично незавершеною і потреба в доповненні дієслівного змісту прямим об'єктом зазнає актуалізації. Так, у реченнях *Вітри з розгону* ***поламали*** *скрипку...* (Л.Костенко), ***Різьбить*** *печаль свої дереворoти* (Л.Костенко), *І дощ* ***колише*** *світ розпуклого ясмину* (В.Стус) перехідні дієслова *поламали, різьбить, колише* є дієсловами релятивної семантики, що моделюють поширені речення дієслівної будови з обов'язковими придієслівними компонентами, бо синтагматика цих дієслів виявляє їхню потребу вживатися із залежними іменниками у знахідному відмінку.

Переважну кількість релятивних дієслів української мови становлять перехідні дієслова, проте не всі перехідні дієслова постійно вимагають обов'язкових залежних слів об'єктного значення. В умовах конкретних мовленнєвих реалізацій, коли увага зосереджується на самій дії, а не на її об'єктові, дієслова відносно релятивної семантики легко піддаються абсолютивації [3,

с.29-37]. Такі лексеми цілком самодостатньо передають специфічне значення – здатність до виконання фізичної дії, професійної діяльності: ***Гаптує** дівчина й ридає - чи то ж шиття!* (П.Тичина); *Тихо. Сумно. Ніщо не пролетить, не **заспіває*** (П.Тичина); ***Писати** для дітей, дбати про їхнє виховання стало традицією всієї літератури* (О.Гончар); *У нас **кохати** – **полюбить** сповна, і серце з милим вік не розлучати* (А.Малишко).

Формальна відсутність обов'язкових придієслівних компонентів не завжди засвідчує неперехідний характер релятивних дієслів. Редукція обов'язкового придієслівного компонента може бути ознакою неповного речення, у якому не відбуваються семантичні зрушення в дієслові, а невербалізований обов'язковий придієслівний компонент об'єктного значення легко встановити за допомогою контексту або ситуації. Наприклад, у реченні *Я **не чую й не бачу** – я знаю напам'ять ті хвилі* (І.Драч) дієслова *не чую, не бачу* не втрачають своїх релятивних ознак, оскільки обов'язково залежне слово просто виявити в контексті (*не чую, не бачу хвилі*).

Відсутність граматичного значення прямо-перехідності не виводить дієслово за межі релятивності. У масиві дієслів релятивної семантики є чимало лексем, що, будучи непрямо-перехідними, задля структурно-значеннєвої завершеності потребують обов'язкових придієслівних компонентів об'єктного значення, виражених іменниками в різних відмінкових формах: *Ходи за мною, бо тобі **бракує*** (чого?) *рідної колиски* (І.Калинець); *Я **заздрю*** (кому?) *не багатому, не зовнішньо красивому, а **заздрю*** (кому?) *заповзятому, у праці одержимому* (Л.Біленька); *Парубки нахмурились і люто **махали*** (чим?) *граблями й вилами* (В.Винниченко).

Своєрідною виступає взаємодія перехідності / неперехідності та виду дієслова, що донині в лінгвістиці не знайшла остаточного розв'язання. Безперечно, категорія перехідності не прямо залежить від видотворення, але досить часто зі зміною виду дієслово змінює сполучувальні спроможності та значення перехідності / неперехідності. Останнє поширене здебільшого при префіксації неперехідних дієслів: *їхати – об'їхати (кого? що?), скакати – обскакати (кого? що?), ступати – обступати (кого? що?), ходити – обходити (кого? що?), летіти – облетіти (що?), ходити – переходити (що?), віяти – привіяти (що?), дрімати – продрімати (що?).*

Префіксація в українській мові тісно пов'язана з перфективацією. Оскільки видовий компонент (значення доконаного виду) обов'язковий у семантиці префіксованого дієслова, а видова характеристика є невід'ємною частиною семантики дієслова, тому категорію виду враховуємо при встановленні обов'язкових придієслівних позицій. Характерним для видової системи української мови є те, що майже кожне дієслово недоконаного виду здебільшого має один або декілька відповідників доконаного виду. Проте лише в межах видової пари прослідковується семантична тотожність дієслів у формах недоконаного і доконаного виду, що підтверджує їхня здатність керувати іменниками в однакових відмінках, пор.: *Я в людей не **проситиму** сили, я нічого в житті не **просила**...* (Л.Костенко) і *Я в людей **попрошу** тільки віри в кожне слово, почуте від мене...* (Л.Костенко); *Заєць заходився щось **малювати** пальцем на піску* (П.Коломієць) і *У неї в хаті на стелі небо хтось **намалював*** (Л.Костенко).

Префіксальна природа дієслова часто відтворює граматичне значення доконаного виду. У процесі префіксації з таким дієсловом відбуваються категорійні зміни, зокрема, приєднання префікса до дієслова недоконаного виду зазвичай спричиняє його перехід до дієслів доконаного виду. При цьому дієслово зберігає всі свої граматичні характеристики, крім виду, проте суттєво змінюється природа прогнозування обов'язкових придієслівних позицій. Це є аргументом на користь того, що в основі категорії виду лежить система синтаксичних зв'язків і видове протиставлення є протиставленням дієслів лексично тотожних, але з різним граматичним значенням, зі своїми специфічними семантичними особливостями. Дієслово *писати* в недоконаному виді може бути неперехідним: *А він натхненно **пише, пише, пише**, і жар надії жевріє в очах* (Д.Луценко), а у префіксованій формі доконаного виду обов'язково вимагає залежного слова об'єктного значення: *Я міг би кожен її погляд перекласти на мову і **записати** з точністю до єдиного слова* (О.Гончар); *Передруковуйте прокльони і **переписуйте** печаль* (В.Стус); *Звичайна хмара, сіра і осіння, **пропише** раптом барви золоті* (Л.Костенко).

Сучасні мовознавці зазначають зв'язок дієслівних категорій виду і перехідності з семантичним та синтаксичним рівнями мови й водночас перетин із категорією стану [1; 2; 5]. Спільним у семантиці всіх дієслівних утворень є вираження динамічної ознаки (розгортання, становлення або результат) у її стосунку до діяча і до об'єкта дії [7, с.299]. Стосунок ознаки до

діяча і до об'єкта може бути виражений у двох планах: 1) ознака, пов'язана з наявністю / відсутністю об'єкта, виражена грамемами категорії перехідності / неперехідності; 2) ознака, що виникає як результат діяльності суб'єкта чи взаємодії суб'єкта й об'єкта, виражена категорією стану.

Граматична категорія стану виражає взаємовідношення між суб'єктом і об'єктом дії. Сучасні мовознавці вважають, що категорія стану ґрунтується на двох взаємопов'язаних корелятивних значеннях – активності й пасивності [1, с.243]. Активне значення виражається морфологічними формами, пасивне – морфологічними і синтаксичними [7, с.399]. Дослідники дієслівної категорії стану підкреслюють, що дієслова, які належать до різних станів, відмінні своїми сполучувальними властивостями, але змістових розрізнень, пов'язаних зі станом, між ними не існує [1, с.243-244; 7, с.400].

Значення активного стану охоплює дієслова різних лексико-семантичних груп, проте незалежно від конкретного лексичного наповнення дієслівна лексема виявляє необхідну сполучуваність з іменником (займенником) у знахідному відмінку без прийменника (чи в родовому) при вираженні об'єктних відношень спрямованої на об'єкт дії. Форма активного стану позначає дію, джерелом якої виступає суб'єкт (виконавець дії, носій стану), формально представлений у реченні як головний член – підмет. Виконувана дія безпосередньо спрямована на предмет, позначений у реченні другорядним членом – прямим додатком: *Мені поля задумливо* ***шептали*** *свої ніким не співані пісні* (В.Симоненко); *Золотих* ***не хочу*** *лаврів, з ними щастя* ***не здобуду*** (Леся Українка).

Отже, релятивне дієслово зі значенням активного стану прогнозує трикомпонентну конструкцію, до складу якої входить іменник у називному відмінку зі значенням суб'єкта (виконавця) дії, перехідне релятивне дієслово в ролі присудка та іменник у знахідному відмінку зі значенням об'єкта дії.

Форма пасивного стану позначає дію, спрямовану на об'єкт, який формально виражений граматичним підметом. Реальний суб'єкт дії або стану з формального погляду потрапляє в позицію додатка, вираженого формою орудного відмінка іменника або редукованою в синтаксичних конструкціях: *Хай добром красується* ***засіяна*** *нива і* ***не марнується*** *хліборобська доля, вітрами* ***бита***, *дощами* ***омита*** (І.Пальчук); *Хай буде все небачене* ***побачено***. *Хай буде все пробачене* ***пробачено*** (Л.Костенко); *Нічого нам у спадщину по закутках* ***не сховано*** (Б.Олійник).

Релятивні дієслова зі значенням пасивності утворюють трикомпонентні та похідні від них двокомпонентні пасивні конструкції, у яких позицію підмета заміщує іменник у називному відмінку зі значенням об'єкта дії (об'єктний суб'єкт), функцію присудка може виконувати предикативно вжитий пасивний дієприкметник, утворений від співвідносного перехідного дієслова, а позицію придієслівного обов'язкового компонента заповнює іменник в орудному відмінку зі значенням суб'єкта чи вона взагалі редукується. За умови вживання релятивного дієслова у предикативній формі на **-но**, **-то** відбувається цілковита нейтралізація суб'єкта дії.

Отже, незважаючи на те, що найбільш суттєві умови сполучуваності релятивного дієслова з іншими словами в синтаксичних одиницях-конструкціях – словосполученні і реченні – прогнозовані семантикою дієслова, однак не менш важливу роль відіграють категорійні дієслівні ознаки, що зумовлюють здатність дієслова граматично та семантично сполучатися з іншими повнозначними словами. Категорійна зумовлюваність прогнозування придієслівних синтаксичних позицій передусім виявляється у взаємозалежності семантики релятивного дієслова і його синтаксичної здатності керувати певними граматичними формами іменника. Значення дієсловної валентності проектує кількість, семантику й функції субстанціальних компонентів у структурі речення. У розрізі проблеми категорійної зумовленості прогнозування придієслівних синтаксичних позицій актуальним також постає зв'язок обов'язковості / необов'язковості дієслівної сполучуваності з категоріями перехідності, виду, стану, частково пов'язаних із префіксацією дієслів.

Дослідження категорійно зумовленого прогнозування релятивними дієсловами обов'язкових синтаксичних позицій сприятиме поглибленому висвітленню проблеми співвідношення форми і змісту в багатоаспектній теорії речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови. – К.: Унів. вид-во „Пульсари", 2004. – 400 с.
2. Загнітко А.П. Позиційна модель речення і валентність дієслова // Мовознавство. – 1994. – №2-3. – с.48-56.
3. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
4. Куц О.В. Семантико-синтаксична структура речень з чотиривалентними предикатами: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2003. – 20 с.
5. Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк, 1998. – 206 с.
6. Мозгунов В.В. Перехідність як тип валентності дієслова (на матеріалі української мови): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 /Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1997. – 22 с.
7. Русанівський В.М. Дієслово // Сучасна українська літературна мова. Морфологія /За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – с.296-426.
8. Савчук Т.В. Функціонально-семантичні параметри релятивних дієслів української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Ін-т української мови. – К., 2006. – 21 с.
9. Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано роль дієслівних категорій у прогнозуванні релятивними дієсловами обов'язкових синтаксичних позицій у формально-граматичній структурі речення.

Ключові слова: *українська мова, граматична категорія, граматичне значення, формально-граматична структура речення, обов'язковий компонент придієслівної залежності.*

The article deals with the analysis of the role of verbal categories in prognostication of obligatory syntactic position by the relative verbs in the formal-grammatical structure of a sentence.

Key words: *Ukrainian, grammatical category, grammatical meaning, formal-grammatical structure of the sentence, obligatory component of verbal dependness.*

Лілія Федчук
(Вінниця)

РОЛЬ ДІЄСЛІВНОЇ ЗВ'ЯЗКИ «БУТИ» У СТРУКТУРУВАННІ БІНОМІНАТИВНИХ РЕЧЕНЬ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ВКЛЮЧЕННЯ

Незважаючи на посилену увагу синтаксистів до співвідношення між формальною й семантичною організацією простого речення, у вирішенні цього питання більше дискусійного, аніж загальноприйнятого. Зокрема, однією зі складних є проблема ролі дієслова-зв'язки *бути* у структуруванні простих предикативних конструкцій. Відсутність у лінгвістичній літературі однозначного вирішення цього питання зумовлює актуальність окремих досліджень, об'єктом структурно-семантичного вивчення яких є певний фрагмент синтаксичної системи, наприклад біномінативні речення зі значенням включення (інклюзії) типу *Петренко – лікар, Олово – метал.*

Мета статті – описати формальну й семантичну будову таких речень і на цій основі з'ясувати характер їх співвідношення.

Біномінативними вважаємо речення, предикативний мінімум яких складають два іменники-номінативи, вжиті у формі називного відмінка. У сучасній лінгвістичній літературі такі синтаксичні конструкції отримали й інші формально-граматичні кваліфікації: їх називають двоскладними іменними реченнями [6, с.129], двокомпонентними бездієслівними підметово-присудковими реченнями з присудком – координованим іменником [12, с.278], номінативно-номінативним різновидом двоскладних речень недієслівної (іменної) будови з координованими номінативним підметом та іменним присудком [5, с.149-150]. Як засвідчують перелічені кваліфікації, формально-синтаксичною ознакою аналізованих речень є двокомпонентна мінімальна структурна схема з координованими іменниками в позиції підмета і присудка. Однак характер одного з компонентів – присудка – у біномінативних реченнях визначається синтаксистами неоднаково. «Окремі лінгвісти відносять такі присудки, – як зазначав

Г.О. Піскун, – до простих іменних (А.А. Шахматов Синтаксис русского языка, 1941, с.186; Грамматика русского языка, т.2, ч.1, 1954, с.417), а інші – О. Потебня, О. Пешковський, с.Абакумов, А. Шапіро, О. Гвоздєв, Е. Галкіна-Федорук, А. Руднєв і всі представники українського мовознавства, які вважають, що присудковість повинна виражатися дієсловом навіть у нульовій формі, – відносять такі присудки до складених іменних» [11, с.8].

Т.П. Ломтєв з приводу наявності / відсутності дієслова в реченнях типу *Батько – вчитель* пише: « Мова йде не про те, що дієслово «опускається» чи воно «мається на увазі». Воно не мається на увазі й не опускається, воно просто є в цій структурі, але має нульову форму: відсутність слова в деяких випадках і є слово» [8, с.57]. Так, хоча речення *Батько – вчитель* не містить матеріально вираженого дієслова, але розглядається як предикативна структура, в якій «є місце для дієслова, і в цьому місці є дієслово – нульове дієслово в значенні теперішнього часу» [8, с.57].

Отже, беручи до уваги визначальну роль дієслова у формуванні такої обов'язкової для кожного речення ознаки, як предикативність, та враховуючи традицію, що склалась у мовознавстві і знайшла втілення у працях українських синтаксистів, вважатимемо присудок у біномінативних реченнях складеним іменним з нульовою формою дієслова *бути* в теперішньому часі дійсного способу.

Не менш суперечливим у лінгвістичній науці є й питання про роль дієслова *бути* у формуванні семантики біномінативних речень, зокрема – предикативних конструкцій зі значенням включення (інклюзії), наприклад: *Марс – планета земної групи, Ліроxвіст – птах.* Терміни «включення», «інклюзія», використовують для інтерпретації мовної семантики аналізованих конструкцій й інші дослідники – Н.Л. Кириченко [7, с.27], І.Р. Вихованець [4, с.55], Н.Д. Арутюнова [1, с.308, 312, 316]. Ці терміни зорієнтовані на відображення специфіки елементів позначуваної такими реченнями екстралінгвістичної ситуації включення окремої реалії (елемента чи підкласу) в клас, яка є результатом застосування відповідної розумово-пізнавальної операції, спрямованої на усвідомлення певного факту реальної дійсності – наявності в кожній матеріальній та ідеальній субстанції ознак одиничних і загальних, існування яких зумовлює об'єктивну згрупованість предметів реального світу. Розрізнювальною ознакою біномінативних речень зазначеної мовної семантики є таке співвідношення лексичних значень іменників, які заповнюють позиції компонентів предикативного мінімуму, за якого поняття, назване першим із них, сприймається як елемент (чи підклас) більшого за обсягом поняття, позначеного другим іменником.

Відсутність загальноприйнятої думки у вирішенні питання про роль дієслова *бути* у формуванні семантики біномінативних реченнях зі значенням включення зумовлюється перш за все розбіжністю в поглядах різних дослідників щодо кількості й функціональних характеристик компонентів семантичної структури таких речень.

У класичній формальній логіці та в більшості тих синтаксичних досліджень, де семантична структура речень аналізованого типу розглядається як двочленна (двокомпонентна) суб'єктно-предикатна конструкція, дієслово-зв'язка *бути* інтерпретується як «абстрактна зв'язка», як «порожнє слово», як «допоміжне», «службове» дієслово, яке позбавлене будь-якого лексичного значення і виконує тільки зв'язкову (синтаксичну) функцію, суть якої полягає в тому, що це слово не виражає ознаки предмета, не позначає дії чи стану, а здійснює зв'язок між суб'єктом-підметом і предикатом – іменною частиною присудка та вказує при цьому на необхідні кожному реченню граматичні значення способу і часу [2, с.167-170; 6, с.37-40; 5, с.74].

У деяких синтаксичних дослідженнях, у яких семантична структура речень з дієслівною зв'язкою *бути* розглядається як двочленне утворення, викладається точка зору, згідно з якою семантичний предикат є результатом синтаксичної деривації дієслова *бути* з іменником. Зокрема, У.Чейф, називаючи «дієсловом» предикатний елемент, який є невід'ємним семантичним компонентом речення, стверджує, що дієслово в реченнях типу *Роджер – студент* являє собою предикат зі значенням неамбієнтного (невсеохоплюючого) стану і є похідним від іменника *студент,* який і надає йому значення стану. При цьому іменник перетворюється в компонент предиката й виконує основну роль у його семантичній характеристиці [13, с.165-166].

Як результат синтаксичної деривації розглядає семантичний предикат у реченнях аналізованого типу і В.В. Богданов. Вважаючи дієслово *бути* синтаксичним словом (тобто зв'язкою, позбавленою лексичного значення), автор водночас звертає увагу на те, що між зв'язковою функцією дієслова *бути* і його роллю у формуванні семантичної структури речення існує певна відповідність. Семантична роль дієслова-зв'язки *бути* кваліфікується ним як «функція предикації». Суть цієї функції, на думку В.В.Богданова, зводиться до того, що семантичним корелятом зв'язки є сема предикації, завдяки якій будь-яке непредикатне слово (крім власного імені) може стати предикатним. Так, іменник *студент* не є предикатним словом, тому що онтологічно йому відповідає жива істота. Але, якщо цей іменник доповнити зв'язкою *бути*, він стає предикатом, здатним мати один аргумент: *Петро – студент*. Якщо ж зв'язка відсутня – втрачається і предикатна характеристика іменника *студент* [3, с.107-108].

З огляду на власне семантичну структуру речення твердження про зв'язкову (синтаксичну) функцію дієслова *бути* та про те, що це дієслово є частиною семантичного предиката, видаються недостатньо обґрунтованими: у них мова йде не стільки про власне семантичну роль дієслова *бути*, скільки про його синтаксичні функції, що веде до ототожнення семантичного предиката з граматичним складеним іменним присудком.

Більш доцільною думкою на роль дієслова-зв'язки *бути* в семантичній структурі речення є підстави вважати таку, згідно з якою за цим дієсловом закріплюється роль семантичного предиката. Такий погляд на роль дієслова *бути* у формуванні семантики біномінативних речень з іменниками, що позначають різні за обсягом поняття, висловлює, зокрема, І.Р. Вихованець [див.: 4, с.54]. Автор розмежовує предикативну (зв'язкову) і предикатну функції дієслова *бути* в конструкціях типу *Юрій – студент*: зв'язкова роль цього дієслова виявляється на формально-синтаксичному рівні, а предикатна – на власне семантичному. Розмежування зв'язкової як синтаксичної й предикатної як семантичної функцій дієслова *бути* дозволяє констатувати той факт, що синтаксичне та семантичне членування речень зі значенням включення не збігаються. Синтаксичній двокомпонентності таких конструкцій відповідає семантична трикомпонентність: предикат включення *бути* як центральна семантична ланка і два аргументи, один з яких виступає у функції компонентива (включений компонент), а другий – у функції композитива (включаючий компонент).

Правомірність ідеї трикомпонентної семантичної структури біномінативних речень зі значенням включення підтверджується можливістю їх синонімічного перетворення на конструкції, у яких позицію предикатного знака заповнюють лексикалізовані дієслівні вирази, здатні позначати відношення включення навіть поза межами речення. Найбільш поширеними серед таких дієслівних виразів є такі: 1) поєднання дієслова-зв'язки *бути* з таксономічним оператором типу *рід, клас, розряд* тощо (*Ліpохвіст – **рід** птахів*); 2) зв'язкова дієслівна конструкція *бути одним з* (*Марс – **одна з** планет земної групи*); 3) поєднання зв'язкової конструкції *бути одним з* із таксономічним оператором (*Ліpохвіст – **один з родів** класу птахів*); 4) поєднання багатозначних дієслів *належати, відноситись* із певною прийменниково-відмінковою формою іменника *число* чи таксономічного оператора (*Марс **належить до числа** планет земної групи; Ліpохвіст **належить до класу** птахів*).

Поділяючи висловлену І.Р. Вихованцем думку про трикомпонентну семантичну будову біномінативних речень зі значенням включення, висловлюємо, однак, сумнів стосовно його твердження, що іменники в таких реченнях «семантично залежать» [4, с.55] від предиката, позицію якого заповнює нульова форма дієслова *бути*. Логічніше вважати, що позбавлене лексичного значення дієслово-зв'язка *бути* виявляє функціональну якість семантичного предиката включення тільки в чітко визначеному синтаксичному оточенні, яке створюють імена учасників позначуваної ситуації.

Номінативні знаки, що іменують учасників відношення включення, характеризуються, як і самі поняття-учасники, такими особливостями: 1) референційною спільністю; 2) різним обсягом; 3) семантичною спорідненістю.

Референційна спільність імен понять-учасників відношення включення зумовлюється належністю їхніх референтів до однієї й тієї ж предметної сфери.

Різний обсяг номінативних знаків визначається здатністю імен співвідноситись із певним колом об'єктів і виявляється в тому, що лексема, яка номінує клас і виступає в позиції іменної

частини присудка, є іменем більш широкого за обсягом поняття.

Семантична спорідненість імен ґрунтується на їхній значеннєвій характеристиці й виявляється тоді, коли значення імен мають як спільні, так і диференційні семантичні компоненти (семи). Характер спільних, інтегральних сем у семантичній структурі імен учасників відношення включення зумовлюється належністю їхніх референтів до однієї й тієї ж предметної сфери, межі якої окреслені в кожному конкретно взятому випадку іменем більш загального поняття, яке виступає в позиції іменної частини присудка. При цьому всі семантичні компоненти імені загального поняття являють собою лише частину семантичної структури імені більш часткового поняття, яке знаходиться в позиції підмета. Природа диференційних сем детермінується різним обсягом співвідносних лексем, що, у свою чергу, передбачає наявність у семантичній структурі імені більш часткового поняття таких компонентів, які виконують обмежувально-видільну функцію.

Так, переліченими особливостями, яким повинні задовольняти імена учасників відношення включення, характеризуються, наприклад, іменники, що входять до складу речення *Вісмут – метал*. Ці іменники, по-перше, позначають реалії однієї й тієї ж предметної сфери; по-друге, співвідносяться з різними за обсягом поняттями: обсяг поняття *вісмут* входить в обсяг поняття *метал*, але не вичерпує його; по-третє, мають семантичну спільність, яка виявляється в тому, що всі компоненти значення слова *метал* входять у значення іменника *вісмут*, який, крім цього, має низку й особливих семантичних компонентів, якими відрізняється від інших металів. Пор.: «Вісмут – сріблясто-білий метал, крихкий, легко плавиться…» [Советский энциклопедический словарь].

Результатом взаємодії таких особливостей імен учасників відношення включення, як референційна спільність, різний обсяг і семантична схожість, є іклюзивність, тобто таке співвідношення мовних одиниць, за якого об'єкт, названий іменем більш часткового поняття, входить (включається) до класу об'єктів, позначених іменем більш загального поняття. Влучною назвою для такого співвідношення номінативних одиниць є запропонований С.І. Нестеренко вираз «семантична інклюзивна кореляція» [10, с.6].

Таким чином, імена, які знаходяться в інклюзивній семантичній кореляції, утворюють таке синтаксичне оточення, в якому позбавлене лексичного значення дієслово-зв'язка *бути* функціонує в ролі предикатного знака відношення включення.

Отже, критичний аналіз різних точок зору на роль дієслова-зв'язки *бути* у структуруванні біномінативних речень зі значенням включення дав можливість зробити висновок про доцільність кваліфікації їхньої семантики як трикомпонентної структури та виявив несиметричність формально-синтаксичної і власне семантичної організації таких предикативних конструкцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 363 с.
2. Берка К. Функции глагола «быть» с точки зрения современной формальной логики // Логико-грамматические очерки. – М.: Высшая школа, 1961. – с.160-180.
3. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1977. – 204 с.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.
5. Іванишька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
6. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
7. Кириченко Н.Л. Включение – один из видов связи объектов в тексте (предикат «включения») // Информационные вопросы семиотики, лингвистики и автоматического перевода. – М., 1971 – с.25-31.
8. Ломтев Т.П. Структура предложение в современном русском языке. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 198 с.
9. Мокрышева Т.Д. Структурно-семантические особенности биноминативных предложений: Дисс. … канд. филолог. наук. – М.: МГПИ, 1985. – 199 с.
10. Нестеренко С.И. Синтаксические конструкции со значением исключения и включения в современном английском языке: Дисс. … канд. филолог. наук. – Горький, 1977. – 188 с.
11. Піскун Г.О. Типи складного і складеного присудків у сучасній українській літературній мові: Дис. … канд. філолог. наук. – Дрогобич, 1972. – 322 с.
12. Русская грамматика. В 2-т. Т. 2. – М.: Наука. – 709 с.
13. Чейф У. Значение и структура языка / Пер. с анг. Г.С.Щура. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються погляди дослідників на роль дієслова-зв'язки ***бути*** *в семантичній структурі біномінативних речень зі значенням включення і обґрунтовується позиція автора щодо перспективності кваліфікації цієї мовної одиниці як предикатного знака, який реалізує свою функцію в певному синтаксичному оточенні.*

Ключові слова: *біномінативні речення, значення включення, дієслово-зв'язка бути, семантична структура речення, предикатні та непредикатні словесні знаки.*

In this article different views of the linguistical literature are shown. They are connected with the role of the link-verb «to be» in the semantical structure of the binominal sentences with the inclusional meaning. The author grounds the position of the perspective qualification of this verb as the predicative sing of the logical attitude to the inclusion, that realizes its function in the certain surroundings.

Kew words: *binominal sentence, inclusional meaning, link-verb «to be», semantical structure of the sentence, predicative and non-predicative wordy sings.*

Лідія Цибульська
(Вінниця)

СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИСУДКІВ, ВИРАЖЕНИХ ДІЄСЛОВАМИ РУХУ (на матеріалі повісті І. Багряного «Огненне коло»)

До актуальних завдань синтаксичної теорії належить подальше вивчення формально-граматичної структури речення, основна роль в утворенні якої належить головним членам: підмету і присудку в двоскладному реченні, головному члену – в реченні односкладної будови. Присудок як головний член двоскладного речення є достатньо вивчений і описаний в україністиці [3; 8; 16]. Все ж у зв'язку з поглибленим вивченням різноаспектної структури двоскладного речення, особливою увагою до дієслова як центрального класу ознакових слів, що виконують у реченні основні формально-синтаксичні функції – присудка та головного члена односкладного речення [2, с.218], виникає чимало нерозв'язаних і дискусійних проблем. У ракурсі цих проблем виокремлюється питання семантичної класифікації дієслів, зокрема присудків, виражених дієсловами, оскільки саме присудки є виразниками дії і стану суб'єкта в його бутті і спрямованості дії на об'єкт [10, с.207]. Дослідженням семантичної типології дієслів займалися такі мовознавці: І.Р.Вихованець, І.І.Мещанінов (виокремили дієслівні предикати дії та стану в україністиці та русистиці), Н.Л. Іваницька (виділила шість семантичних типів дієслів, "які здатні брати участь у моделюванні непоширених речень дієслівної будови" [8, с.133]), В.М.Русанівський (виділяє 41 семантичну групу дієслів [15, с.326]). Таку кількісну неоднорідність семантичних груп зумовило виокремлення різної кількості сем у лексичному значенні дієслова, проте в кожній класифікації виділяється група присудків, виражених дієсловами з семою "рух". Безпосередньо вивченням дієслів руху займалися В.М.Русанівський (розмежовував "дієслова пересування", "дієслова переміщення" [15, с.327]), Н.Л.Іваницька (паралельно вживає назву "дієслова переміщення, руху" [8, с.133]), К.Г.Городенська, В.Л.Ібрагімова, Н.С.Дмитрієва, В.М.Заханевич, М.І.Степаненко (подають семантичну структуру дієслів-присудків із семою "рух").

Усе ж недостатнім є висвітлення питання реалізації і функціонування присудків, виражених дієсловами руху в авторських текстах, оскільки текст є необхідним складовим мови як глобального явища, що включає три категорії: мовну систему, мовленнєву діяльність і текст [1, с.16].

Ми ставимо за **мету** визначити стильові особливості вживання присудків, виражених дієсловами руху, в повісті І. Багряного «Огненне коло». Дослідження було проведено на матеріалі 180 двоскладних речень, у яких присудок виражений дієсловом руху.

Найхарактернішою ознакою повісті, що визначає жанрову своєрідність ("епічна повість з екстенсивним сюжетом" [13, с.276]), є її динамічність. Оскільки "... дієслова певного змісту використовуються в певному за своїм семантичним значенням реченні" [10, с.201], то таку

динаміку подій можна пояснити використанням автором значної кількості присудків, виражених дієсловами, що за своїми семантичними властивостями відносяться до дієслів руху. Дієслова цієї групи передають ідею пересування, а також спосіб і характер руху [8, с.134]. За семною диференціацією ця група дієслів досить різноманітна. Частоту вживання присудків, виражених дієсловами руху з різними диференційними семами можна представити у вигляді кругової діаграми:

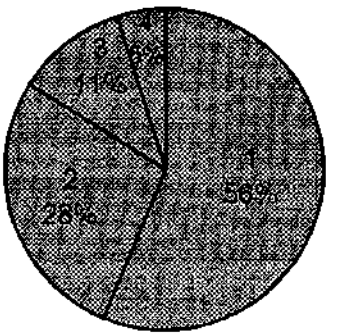

1 -"напрям руху"
2 -"інтенсивність руху"
3 -"сфера руху"
4 -"рух-звучання"

Найбільшу підгрупу складають присудки, виражені дієсловами із семою "напрям руху": *А танки **наближалися*** [с. 38][2]; *З розбитих губів йому **стікає** кривава піна...* [с. 87]; *І **сипалося** залізо, завиваючи на лету, розірване на череп'я* [с. 33]; *Вони **виходять** на головну площу* [с. 6]. У межах цієї семантичної групи розрізняють односпрямований і різноспрямований рух. Більш послідовно вживаються присудки з дієслівною семою «різноспрямований рух» або "напрям руху безвідносно до його вихідного або кінцевого пункту": *Він **іде** ...* [с. 121]; *Групові розриви **сколихують** землю* [с. 10]; *Молоденький старшина **крутнувся** й щез, як метеор* [с. 57]; *І вони **пішли*** [с. 64]; *За батареями **йде** піхота ... **Ідуть** мінометники ...* [с. 72]; *Вони **їдуть** і **їдуть** ...* [с. 63]; *Петро **йшов**, як у кривавому тумані* [с. 120]. Серед присудків з дієслівною семою "різноспрямований рух" особливу увагу привертають дієслова зі значенням зміни місцеположення у просторі ("переміщення угору + набувати потрібного положення"), які М.І.Степаненко характеризує як дієслова односпрямованого руху [14, с.58]. Проте у досліджуваному творі аналізовані присудки не мають просторового конкретизатора, що дає змогу відносити їх до дієслів різноспрямованого руху: *По довгій павзі Петро враз рішуче **звівся*** [с. 64]; *Земля **посунулася**, але не привалила* [с. 39]; *І Петро **звівся**, похитуючись* [с. 120]; *Крига **зрушила*** [с. 30]; *Від того свисту й від того реву аж вітер **піднявся**, так здавалося* [с. 37]; *Одначе вони **встали** й теж пішли* [с. 96]. На визначений напрямок руху вказують дієслова з диференційною семою "односпрямований рух": *Жандарм **упав*** [с. 46]; *Генерал, "батько їхній", командир їхньої дивізії **від'їхав*** [с. 54]; *Вони **падають** ...* [с. 72]; *А слідом за тим **упав** гряд бомб дрібного й середнього калібру...* [с. 112]. М.І. Степаненко подає їх як присудки, виражені дієсловами зі значенням зміни місцеположення у просторі ("переміщення угору", "переміщення униз"). Він зазначає, що ядро присудків, виражених дієсловами, які передають значення односпрямованого (цілеспрямованого) руху, становлять безпрефіксні форми дієслів або дієслова зі значенням переміщення без указівки на вертикальну локалізацію [14, с.89]: *Химерні думки **лізуть** в стомлену, гарячу від болю й безсоння голову* [с. 72]; *По короткому часі він **повернувся** назад, з двома листами* [с. 58]. Конкретизаторами семантики присудків, виражених дієсловами односпрямованого руху, виступають прислівники місця та іменники, що позначають різноманітні спеціалізовані території, реальні та умовні протяжні горизонтальні об'єкти, населені пункти та їх частини, певні площини, назви сторін світу: *Одначе хлопці **посувалися** все вперед* [с.51]; *Поцілений літак **іде** «штопором» униз* [с. 83]; *Але вони **йшли** все вперед і вперед* [с. 101]; *Все **котилося** геть у прірву* [с. 80]; *Новосформована група **пішла** на фронт, під Підгірці* [с. 67]; *Група **вийшла** на шлях Красне-Золочів* [с. 105], *Ніколи він не **дійде** до Львова* [с. 270]; *Так Петрова батарея **прибула** під Ясенів* [с. 26]; *Решта батареї дивізіону **розташувалася** від нього на північ, в кількох пунктах* [с. 25]. На визначену спрямованість руху

[2] Тут і далі посилаємося на І. Багряний Огненне коло: Повість. – К.: Варта, 1992. – 124 с.

вказують також прийменники **з-під**, **над**, **через**, які разом з іменником функціонують при присудку, вираженому дієсловом руху: *Плач **просочувався** десь з-під землі* [с. 108]; *Сліпуче «паникадило» **пливе** над землею в чорному морі ночі* [с. 8]; *Хлопці **перемаршировували** через село як переможці* [с. 102].

Серед групи присудків, виражених дієсловами руху, особливу увагу привертають лексеми, які позначають рух абстрактних предметів, що вказує на чуттєве сприйняття подій оповідачем: *Так от **прийшов** «слушний час». Так **прийшов** трагічний іспит* [с. 19]; *В середині бою **розкотилася** чутка, що 30-й полк зрадив і перейшов до ворога* [с. 35]; *Їхні інтереси **розходяться**, й про це вибранці прекрасно знають* [с. 12]; *Але потім нашорошеність слабне, **вертається** апатія* [с. 11]; *І тепер от **приходить** на порядок дня сон про рідне місто, про рідну вулицю* [с. 119]; *І от його **настигла** смерть* [с. 121].

Типовими для семантичного типу дієслівних присудків руху є дієслова, марковані семою "інтенсивність руху", що вказують на швидкість переміщення предметів у просторі з огляду на суб'єктне сприйняття. Аналізуючи присудки, виражені дієсловами з такою семою, простежується певна особливість: переважна більшість дієслів, маркованих семою "інтенсивність", вказують на швидкий темп руху, що пояснюється характером описуваних подій: *Ось людина **біжить**, охоплена полум'ям* [с. 83]; *Сон йому **втік*** [с. 62]; *Машина гуркнула й **помчала*** [с. 54]; *Раптовий швидкий гураган вогню **промчався**, як смерч* [с. 112]; *Вони **квапилися*** ... [с. 112]. Лексичними конкретизаторами присудків цієї групи виступають прислівники способу дії: *Довго **біг** Петро* [с. 113]; *Група чимдуж **квапилася** туди* [с. 103]; *Вони всі дуже **поспішали*** [с. 42]; *Група **посувалася** поволі, з великим трудом, але все на південь* [с. 102]. У залежності від префіксів дієслівний присудок може набувати динамічних відтінків різного ступеня. Так, префікс **на-** передає значення "інтенсивно виявити дію, позначену мотивуючим дієсловом", а префікс **над-** – "неінтенсивно виявити дію, позначену мотивуючим дієсловом" [14, с.66]: *А тут як **налетіла** авіація!* [с. 97]; *Ворог **надходив** зі сходу й з півночі, й не було сили його зупинити* [с. 76]

Значною за кількістю є група присудків, виражених дієсловами руху, з диференційною семою "сфера руху". Диференційна сема "сфера руху" вказує на місце, площину, де відбувається рух, на зовнішні умови руху й уточнюється такими семами: "рух по твердій поверхні", "рух у рідкому середовищі", "рух у повітрі". Послідовно у творі використовуються присудки, виражені дієсловами зі значенням "рух по твердій поверхні": *Довго **біг** Петро* [с. 113]; *Шляхом **посувається** валка санітарних авт і підвід з раненими* [с. 87]; *Але вони **повзли**, як хмари туману, стелячись по землі, все на захід, на захід...* [с. 81]; *А вермахтівці **чимчикують** та ще й посміхаються понуро й презирливо, мовляв: дивись!* [с. 22]; *Вони **доганяли** групу, помітивши її в житах* [с. 112]. Зрідка вживаються присудки з семою "рух у повітрі", "рух у рідкому середовищі": *А водночас **налетіла** авіація* [с. 86]; *Над ранок вони **форсували** Буг* [с. 101]. Така вибірковість спричинена тим, що військові дії, описані в творі, пов'язані з земною поверхнею, частково з повітряним простором (коли йдеться про бомбардування авіацією) і майже не пов'язані з водою.

Небагаточисельну семантичну групу складають присудки, виражені дієсловами рух-звучання (дієслова, які вказують на слухове сприйняття [14, с.67]). Характерною ознакою цих присудків є те, що вони вказують на звуки, які виникають у результаті руху: звучання є лише супровідним фоном, а не домінуючою семою – головною ознакою дієслів звучання: *За ним **гримотять** ляфети, зарядні скрині, обози...* [с. 72]; ***Розлягся** пекельний вибух* [с. 122]; ***Рипіли** підводи, немовби то крукали всі ті ж ключі журавлині* [с. 81]; *Ліворуч теж **загримотіли** сальви їхньої артилерії по всьому фронту* [с. 35].

Отже, розглянуті нами семантичні типи присудків, виражені дієсловами руху, утворюють розгалужену семантичну структуру, в якій провідне місце посідають присудки, виражені дієсловами зі значенням "напрямок руху" та "інтенсивність руху. Саме вони є показниками динамічного характеру творів автора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. – М.: Высш. школа, 1981. – 184 с.
2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови/ За ред. І. Вихованця. – К.: Універ.

видавництво "Пульсари", 2004. – 400 с.
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К: Наукова думка, 1988. – 255 с.
4. Городенська К.Г. Аспектологічна характеристика дієслів руху, переміщення// Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. – Кіровоград, 1997. – Вип. 2. – с.116 – 119.
5. Жила с."Минуть десятиліття і ми воскреснемо в народній пам'яті..." (Вивчення повісті І. Багряного в школі)// Українська мова в загальносвітній школі. – 2003. – № 1. – с.43 – 49.
6. Заханевич В.М. Дієслова пересування і переміщення// Українська мова і література в школі. – 1980. – № 6. – с.60 – 63.
7. Іваницька Н.Б. Лексико-семантична група абсолютивних дієслів процесуальної властивості// Наукові записки. Серія «Філологія». ВДПУ, Вип. 1. – Вінниця, 1999. – с.68 – 71.
8. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
9. Іваницька Н.Л. Експериментальний прийом елімінування в практиці лексико-граматичного аналізу// Наукові записки. Серія «Філологія».ВДПУ, Вип. 5. – Вінниця, 2003. – с.46 – 51.
10. Мещанинов И.И. Глагол. – Л.: Наука, 1989. – 271 с.
11. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наукова думка, 1971. – 313 с.
12. Савчук Т.В. До питання об'єктивності критеріїв виділення релятивних дієслів української мови// Наукові записки. Серія «Філологія».ВДПУ, Вип. 5. – Вінниця, 2003. – с.124 – 129.
13. Семенюк Г., Ткачук М., Ковальчук О. Українська література: Підручник для 11 кл. середніх загальноосв. навч. зал./ За заг. ред. проф. Г.Ф. Семенка. – К.: Освіта, 2002. – 512 с.
14. Степаненко М.І. Просторові поширювачі у структурі простого речення: Монографія. – Полтава: АСМІ, 2004. – 463 с.
15. Сучасна українська літературна мова. Морфологія/ За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583 с.
16. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис/ За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 515 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу семантичних груп присудків, виражених дієсловами руху. Основна увага зосереджена на дієсловах-присудках із семою «напрямок руху», «інтенсивність руху», «сфера руху», «рух-звучання».

Ключові слова: *присудок, дієслова руху, «напрямок руху», «інтенсивність руху», «сфера руху», «рух-звучання».*

The article is devoted to the analysis of semantic predicate classes, which were denoting of verbs movement. Attention is focused on the verbs-predicate with the meaning of direction, intensity and the sfere of movement, and the movement of sound.

Key words: *predicate, verbs movement, direction, intensity and the sfere of movement, and the movement of sound.*

КАТЕГОРІЙНА МОРФОЛОГІЯ

Анатолій Висоцький
(Київ)

ВПЛИВ ЯВИЩ ПОЗАМОВНОЇ ДІЙСНОСТІ НА СПЕЦИФІКУ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

Особливе співвідношення між частинами мови й різними компонентами дійсності, котрі проявляються в тому, що один і той же компонент узагальнюється по-різному, не означає, що форми узагальнення позамовної дійсності, закріплені в мові, не залежать від об'єктивної дійсності. Навпаки, вони виникли саме внаслідок узагальнення компонентів об'єктивної дійсності, виділення людською свідомістю спільних ознак у явищах. Особливе співвідношення між частинами мови і явищами позамовної дійсності пояснюється багатогранністю явищ і їх відношень, що дає можливість одне й те ж явище розглядати з різних боків і в різних відношеннях. Людське мислення в кожному окремому випадку, пов'язане з різними потребами спілкування, у якому на перше місце висувається якась одна грань, якесь одне відношення. Наприклад, троє осіб у різних місцях слухають солов'їний спів. Усі вони чують одне й те ж, інакше кажучи, сприймають органами чуття один і той же матеріал узагальнення, однак відображають його в різних формах: *Соловей співає божественно*; *Спів солов'я божественний*; *Солов'їний спів божественний*.

За аналогією до внутрішньої форми слова, яку належить розуміти як форму узагальнення об'єктивної реальності, можна вести мову про внутрішню форму слів повнозначних частин мови. Як одне й те ж явище може бути назване різними словами – залежно від того, яку ознаку виділяємо в ньому, так само одне й те ж явище може підводитися під різні частини мови залежно від того, з якого боку і в якому відношенні ми його розглядаємо. Отже, поняття внутрішньої форми, використане стосовно частин мови, дає можливість зрозуміти причину складного співвідношення між різними частинами мови й різними явищами об'єктивної дійсності. Таке співвідношення пояснюється багатогранністю явищ і їх відношень між об'єктами дійсності.

Таким чином, щоб правильно визначити категорійне значення, виражене словами різних частин мови, потрібно враховувати не тільки граматичні категорії та синтаксичне функціонування слів, об'єднаних у відповідну частину мови, а й всю сукупність явищ, які узагальнюються частиною мови, тобто матеріал узагальнення.

Обсяг змісту об'єктивної дійсності, що відповідає певній частині мови, змінюється в процесі глибшого пізнання людиною навколишнього світу. Про напрям розвитку поняття, вираженого частиною мови, робимо висновок завдяки зміні обсягу змісту об'єктивної дійсності, який відповідає цьому поняттю, а також завдяки зміні функції частини мови та її граматичних категорій.

О.О.Потебні чи не найбільше належить спроба використання фактів історії мови для витлумачення проблем історії мислення. Учений розглядав еволюцію речення й частин мови в напрямі від імені до дієслова як прояв загальної еволюції людського мислення в напрямі від категорії субстанції до категорії процесу, від ідеї матерії до ідеї енергії [10]. Однак про напрямок розвитку людського мислення можна робити конкретніший висновок після встановлення в різних мовах послідовності появи частин мови і членів речення та обсягу змісту об'єктивної дійсності, що відповідає частинам мови і членам речення на різних етапах розвитку мови. Поки ж можна тільки передбачати, що розвиток мислення відбувається в напрямі виділення й усвідомлення різних ознак граматичної субстанції, їх чіткішого розмежування. Про це, зокрема, свідчить формування прислівників за рахунок прикметників і слів деяких інших частин мови. Ці та подібні мовні процеси пов'язані з синтаксичним перерозподілом всередині речення, саме – відділенням відповідних форм від імені-підмета та віднесенням їх до дієслова-присудка, що знаходить свою мотивацію в подальшому розвиткові пізнавальної діяльності людського мислення: в пізнанні ознак процесів, у пізнанні різних відношень процесів до інших процесів і явищ.

Із логіко-граматичного погляду розрізняють субстанцію та ознаки різних ступенів. Прикметники, дієслова, прислівники, числівники, які безпосередньо сполучаються з іменниками, виражають ознаки першого ступеня. Прислівники, що вживаються при прикметниках і дієсловах, означають ознаки другого ступеня. Прислівники при прислівниках виражають ознаки третього ступеня. У реченні *Дитина закричала дуже голосно* іменник *дитина* виражає субстанцію, дієслово *закричала* – ознаку першого ступеня, прислівник ***голосно*** – ознаку другого ступеня, прислівник ***дуже*** – ознаку третього ступеня. Отже, людське мислення піднялося до пізнання ознак третього ступеня. До появи прислівників існували тільки ознаки першого ступеня. Можливо, у процесі подальшого розвитку людського мислення з'являться ознаки четвертого ступеня.

Визначення граматичних категорій слів певних частин мови і членів речення потрібно поєднувати з вивченням якісних особливостей понять, які виражаються частинами мови і членами речення в різних мовах. Визначення обсягу змісту позамовної дійсності, що відповідає кожній частині мови й кожному члену речення, є однією з умов, котра дає змогу точно встановити поняття мислення, що передається цими граматичними категоріями, встановити особливості мислення народу-носія певної мови. У зв'язку з цим, у кожній частині мови можна передбачити основу узагальнення, тобто зміст, з якого розпочалося узагальнення. Так, основою узагальнення для прислівників слугують ознаки дії.

З'ясування відношень між поняттями мислення, які виражаються частинами мови, і різними явищами об'єктивної дійсності дозволяє уточнити визначення окремих частин мови. Характеристика деяких частин мови (зокрема прислівників) за значенням не відповідає тій реалії, що частини мови є формами узагальнення позамовної дійсності.

Більшість лінгвістів дотримується твердження О.О.Потебні, визначаючи прислівник як незмінну частину мови, яка виражає ознаку ознаки. Однак формула "ознака ознаки" не відображає реальної семантики, тому що, з одного боку, вона вузька, оскільки прислівники можуть виражати "ознаку ознаки" предмета, а з другого боку – досить широка, бо прислівники можуть виражати також виключно "ознаку" предмета. Не сприяє виявленню природи категоріального значення прислівників і розуміння його як частини мови, що виражає різні обставини дії, про що вказував у своїх працях ще Ф.Меланхтон (ХУІ ст.).

Зауважимо, що поняття "обставина", незважаючи на її поширеність, і дотепер не має достатнього термінологічного визначення. Імпліцитно воно, очевидно, вважається співвідносним із категоріями предмета, руху, властивості (якості), за допомогою яких характеризується семантика іменників, дієслів і прикметників. Проте ці категорії належать до найзагальніших логічних категорій і мають досить визначений певний філософський (і логічний) зміст. Поняття ж "обставина" не є такою категорією: навпаки, воно саме потребує інтерпретації за допомогою певної філософської категорії, якщо вважати, що прислівники – це клас слів, еквівалентний за своїм рангом словам інших частин мови. Крім того, поняття "обставина" (дія) обов'язково призводить до тлумачення прислівників як "придієслівників". Оскільки дія позначається дієсловами, то прислівники (в інтерпретації прихильників аналізованої точки зору), автоматично розуміються як слова, які відносяться в реченні виключно до дієслів, що не відповідає мовній реальності. Отже, формула "прислівники виражають обставини дії" [14, с.31] не тільки не розкриває сутності категорійної семантики прислівників, але й не дає змоги зрозуміти їх синтаксичну специфіку, а також відмежувати їх від інших класів слів (зокрема, прикметників).

Не можна заперечувати того, що частини мови спеціалізувались на позначенні тих чи інших сторін дійсності, відображуваних носіями мови в певних найбільш загальних категоріях мислення, фіксованих у мовних формах [6; 8; 11]. Ще античні мислителі й лінгвісти помітили, що частини мови становлять ті чи інші класи явищ об'єктивного світу. Наприклад, основоположник учення про категорії Аристотель фактично довів, що основні частини мови – наприклад, іменники й дієслова – перебувають у тісному зв'язку з такими класами явищ дійсності, як предмети і дії (процеси), а Діонісій Фракійський досить чітко вказав на те, що сутність семантики імен (іменників) полягає в позначенні ними предметів, а дієслів – в позначенні дій [1, с.118; 2, с.55].

Оскільки історично частини мови склалися в мові як максимальні класи лексем,

призначені для найменування різних сторін (класів явищ) об'єктивної дійсності, то, очевидно, враховуючи те, що прислівники – це частина мови, тобто клас лексем, еквівалентний за своїм рангом іменникам і дієсловам, то прислівники повинні позначати певний бік позамовної дійсності. Оскільки ж сутність категорійної семантики таких частин мови, як іменники, дієслова і прикметники, описується за допомогою філософських категорій предмета, руху та властивості, то й сутність категорійної значення прислівників повинна тлумачитися за допомогою певної філософської категорії, співвідносної з ними. З погляду діалектичного матеріалізму філософською категорією, співвідносною з категоріями предмета і властивості, є категорія відношення. Об'єктивна дійсність, у тому числі й людське суспільство, постають перед людиною як носієм мови у вигляді множинності змінюваних речей (і явищ), їх властивостей і відношень [12, с.47]. Якщо ж предмети позначаються в мові іменниками, їхні дії – дієсловами, ознаки предметів – прикметниками, то відношення, що об'єктивно існують між предметами, виражаються прислівниками (хоча й не тільки ними).

Однак для того, щоб правильно сформулювати визначення цього терміна, належить враховувати те, щó прислівник узагальнює в об'єктивній дійсності та зі словами яких частин мови він сполучається. Для правильного визначення природи узагальнення дійсності в прислівниках також не варто заперечувати семантичні відмінності між дієсловом і прикметником, з якими досить часто поєднуються прислівники, котрі розглядаються як своєрідні форми узагальнення, а саме як частини мови, що виражають поняття ознаки. В інших випадках ці частини мови розрізняються як різні форми узагальнення: прикметник означає ознаку предмета, дієслово – дію.

На думку В.М. Мігирина, у зв'язку з тим, що прислівники позбавлені функціональної тотожності (бо кількісні, якісні, обставинні і якісно-обставинні прислівники відрізняються один від одного у функціональному відношенні), то їх (дотримуючись загальноприйнятих принципів поділу слів на частини мови) взагалі не можна розглядати як одну частину мови. "Традиційне визначення прислівників було б правильним тільки в тому випадку, – вважає автор, – якби прислівники сполучалися виключно з прикметниками" [9, с.64]. Проте прислівники поєднуються ще й з дієсловами, іменниками, предикативними та іншими прислівниками. Поєднуючись із дієсловами, прислівники виражають ознаку процесу чи обставину процесу; з іменником – якісну чи обставинну ознаку, з предикативними прислівниками – ознаку стану чи обставину стану. Сполучаючись з іншими прислівниками, прислівник виражає поняття залежно від зв'язку попереднього слова: ознаку ознаки процесу (*дуже голосно* закричати), ознаку предмета (*дуже* гарний краєвид) та ін. Отже, традиційне визначення прислівників не враховує деяких синтаксичних зв'язків прислівників і семантичних відмінностей між дієсловами та прикметниками. У зв'язку з цим, за висловлюванням І.М.Уздиган, у значеннєвому поділі прислівників, на відміну від інших повнозначних частин мови, переважає синтаксичний класифікаційний принцип: диференційні ознаки відповідних розрядів ґрунтуються передусім на тому семантико-синтаксичному відношенні, яке виникає між дієсловом і синтаксично залежним від нього прислівником, вживаним у первинній обставинній функції [13, с.448]. Отже, прислівникові властиве передусім категорійне значення непроцесуальної ознаки, а також виразна синтаксична спеціалізація, реалізована в так званій прислівниковій синтаксичній позиції.

У мові існує три способи узагальнення: один лексичний і два граматичні: перший відображає абстракції поняття, другий і третій – абстракції відношень. Абстракції відношень мають два засоби вираження: узагальнення морфологічне й синтаксичне. Елементами морфологічного узагальнення є частини мови та їх різновиди, наприклад, прислівники та їх розряди. До елементів синтаксичного узагальнення належать члени речення та їх різновиди, наприклад, обставина та її розряди.

Розряди прислівників і розряди обставин – це дві сторони і два ступені однієї й тієї ж абстракції на нижчому і на вищому рівні або різних ступені і спрямування абстракцій, створених одними й тими ж потребами в акті спілкування.

Між частинами мови і членами речення існує досить суттєвий зв'язок: значення, що виражається членом речення, відповідає лексичному категорійному значенню частини мови (наприклад, обставина – якісна чи кількісна характеристика дії – прислівник – якісна чи

кількісна ознака дії). Отже, у слів є певна граматична спеціалізація: відповідно до своїх граматичних особливостей слова використовуються в реченні у певній функції. Інакше кажучи, виділення словоформ, здатних функціонувати в ролі того чи іншого члена речення, відбувається на основі синтаксичної сполучуваності їх із морфологізованими формами, які спеціалізуються у вираженні відповідної синтаксичної функції.

Лексичне значення слів як слів певних частин мови може вступати в суперечність із змістом слів як членів речення. Наприклад, іменник вживається для вираження ознаки: *А за садом луг у росах* (М.Сингаївський). "Члени речення не збігаються і не повинні збігатися з тими чи іншими частинами мови, оскільки вони визначаються тільки смисловими відношеннями між словами, у той час як частини мови характеризуються також морфологічними ознаками і певним лексичним значенням", – зауважує О.Б.Колиханова [7, с.54].

Члени речення відображають явища в їхніх зв'язках, тоді як частини мови відображають ті ж явища поза їх зв'язками. Частини мови – це морфологічні класи слів, а члени речення – синтаксично-функціональні класи слів. "У кожного члена речення є основна форма вираження частиною мови, з іншого боку, для кожної частини мови існує певна первинна функція"[5, с.85]. Морфологічним зразком обставин у реченні є прислівник, оскільки обставинна функція для нього є основною. Наприклад: *І наперед не треба ворожити, і за минулим плакати не варт* (Л.Костенко*); Вони всі ізнагла зірвалися й полетіли, мовчазні й урочисті, не полетіли – потягли до лиману, а натомість явилися живі козацькі душі* (Ю.Мушкетик). Тому повною мірою вмотивовано обставина часто визначається як функціональний клас прислівника. І.Р.Вихованець вважає, "термін прислівник випадає з частиномовних системних відношень", оскільки "вирізнювані інші частини мови побудовано на значеннєвих характеристиках, а традиційну назву прислівник спрямовано на відображення формальних, а не значеннєвих особливостей цієї частини мови..." [3, с.22]. Оскільки прислівники передусім позначають різні обставини, за яких відбувається дія, явище тощо, то І.Р.Вихованець пропонує термін прислівник замінити терміном обставинник [4, с.7]. Термін же прислівник, на думку автора, "доцільно застосовувати для вирізнення другорядних членів речення, які залежать від слова, функціонують при слові" [3, с.22].

У реченні в ролі обставин також активно виступають адвербіалізовані форми – прийменниково-відмінкові сполучення, наприклад: ***На майдані коло церкви** посмутились матері* (П.Тичина).

Оскільки члени речення як співвідносні компоненти перебувають у певних відношеннях до частин мови, їх належить розглядати як композиційні категорії, котрі виникають на базі структурних категорій. У визначенні членів речення повинні враховуватися елементи структурного характеру, проте всередині членів речення, у їх системі форми бувають розрізнювальні та нерозрізнювальні, співвідносні з формами в системі інших членів речення, спільні з формами інших членів речення. І ті й інші форми займають у реченні одні й ті ж позиції. Характер синтаксичного функціонування, синтаксичний зміст форм, якими не розмежовуються члени речення, потрібно перевіряти через диференційовані, відмінні форми. Наприклад, у системі форм, що вживаються для вираження обставин, профілюючими (відмінними) формами є прислівники та дієприслівники. Особливість прислівників полягає в тому, що в придієслівній позиції прислівники функціонують тільки як обставини. У формуванні семантико-синтаксичних відношень у реченні в ролі обставин виступають також ізофункціональні з прислівниками відповідники, репрезентовані передусім безприйменниковими та прийменниковими іменниковими формами, частина яких спеціалізувалась у цій функції, проте ядром обставин є прислівник.

Розряди прислівників і розряди обставин – це дві сторони деталізації однієї абстракції на нижчому і вищому рівнях, дві різні ступені абстракцій, які зумовлені однаковими потребами в акті спілкування. Як в розрядах власне прислівників, прислівники займенникового походження є їх найабстрактнішим представником; у функціонуванні їх при дієсловах вони становлять найбільш абстрактні різновиди обставин.

Власне прислівники та інші функціональні відповідники виступають безпосередніми виразниками гетерогенної за своєю природою прислівникової синтаксичної сфери. Прислівникову синтаксичну галузь попередньо можна кваліфікувати як множину властивих

сучасній українській літературній мові засобів вираження адвербіальних синтаксем, які в семантико-синтаксичній структурі речення репрезентують обставини різної функціональної природи.

Отже, між частинами мови й різними явищами позамовної дійсності усталились складні відношення, бо одне й те ж явище може узагальнюватися в різних частинах мови і різні явища можуть узагальнюватися в одній і тій же частині мови. Прислівники виражають якісні ознаки дії (*повільно* йти, *швидко* говорити), ступінь якості (*надзвичайно* сильний, *дуже* сміливий), ступінь вияву процесу (*ледве* чути, *насилу* дійшов), числовий прояв ступеня (*втроє* менше, *вдвоє* більше), ознаку процесу, виражену в числах (розділити *надвоє*, бігти *втрьох*), час процесу (*вчора*, *тепер*), місце чи напрям процесу (*вліво*, *вперед*), причину (*зопалу*, *спересердя*), мету (*напоказ*, *наперекір*) і т. ін.

Аналіз проблеми прислівників у зв'язку з проблемою взаємовідношення мови й позамовної дійсності дає підстави стверджувати, що сутність їхньої категорійної семантики полягає у вираженні різноманітних відношень об'єктивної дійсності. Об'єктивно існуючі відношення між явищами дійсності (просторові, часові, причинові, цільові, модальні та ін., а також їх системи) становлять ономасіологічну сферу прислівників як частини мови, а з іншого боку, прислівники репрезентують важливий лексичний засіб вираження відношень дійсності в мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Античные теории языка и стиля. – М.-Л., 1936. – 341 с.
2. Аристотель. Сочинения в 4-х томах. – Т.2. – М., 1978. – 506 с.
3. Вихованець І.Р. Студії про члени речення: прислівники// Українська мова. – 2005. – №3. – с.22-26.
4. Вихованець І.Р. Студії про частини мови: Термінологічний аспект// Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць. – К., 2005. – Вип.УІ. – с.3-9.
5. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка: Синтаксис. – М.: Высшая школа, 1981. – 208 с.
6. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
7. Колыханова Е.Б. О соотношении частей речи и членов предложения (на анализе обстоятельств)// Проблемы теории членов предложения. – Кишинев, 1973. – с.49-54.
8. Кубрякова Е.С. Части речи в ономасиологическом освещении. – М.: Наука, 1978. – 115 с.
9. Мигирин В.Н. Язык как система категорий отображения. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 237 с.
10. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – М.: Учпедгиз, 1968. – Т.3. – 552 с.
11. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высшая школа, 1978. – 258 с.
12. Уемов А.И. Вещи, свойства и отношения. – М., 1963. – с.47-53.
13. Уздиган І.М. Прислівник// Сучасна українська літературна мова: Підручник/ За заг. ред. А.П.Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища школа, 1997. – с.446-455.
14. Шмелев В.Н. Категория отношений и сущность наречий// Проблемы общей и немецкой лексикологии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – с.27-41.

АНОТАЦІЯ

У статті визначено деякі з основних способів впливу позамовних реалій на формування прислівників, їхнє своєрідне буття й таке ж функціонування в мові.

Ключові слова: *прислівник, узагальненість його семантики, морфологічне оформлення, синтаксична сполучуваність.*

The article research some of the basic methods impacts of out of the language realitives on peculiar adverb and their original existence and such of function in the language.

Key words: *the adverb, lead his semantics, morphology validate, sentence combination.*

Оксана Козіцька
(Рівне)

ПІДРЯДНІ СПОЛУЧНИКИ В ПОЗИЦІЇ ПАРЦЕЛЬОВАНОЇ ПІДРЯДНОЇ ЧАСТИНИ

У сучасній лінгвістиці актуальною залишається проблема парцеляції синтаксичних одиниць, незважаючи на те що в останні десятиліття її досліджувало багато мовознавців [2; 3; 4;

5; 6; 7; 8]. Установлено умови парцеляції головних і другорядних членів речення, межі парцельованого розриву в складносурядному, складнопідрядному та безсполучниковому реченнях, у складних багатокомпонентних конструкціях. Спостережено, що з-поміж названих типів складних синтаксичних одиниць найсприятливіші умови для парцелювання у складних багатокомпонентних конструкціях, оскільки вони, маючи великий обсяг, не завжди зручні для зорового сприйняття, а також для засвоєння інформації, яку вони передають. Унаслідок парцеляції відокремлюється певна їх частина, яка містить важливу інформацію, до того ж допомагає виявити авторське ставлення до події, про яку йдеться.

Дослідження парцеляції у структурі двокомпонентних складнопідрядних речень виявили одну з найприкметніших її рис – те, що парцеляція відбувається здебільшого на межі головної і підрядної частини [5, с.73-74]. У таких складнопідрядних реченнях парцелятивно виділяють насамперед підрядні детермінантного характеру, рідше – прислівного. У зв'язку з цим виокремлено позицію парцельованої підрядної частини [1, с.33].

У пропонованому дослідженні ставимо за мету простежити використання підрядних сполучників для приєднання парцельованої підрядної (прислівної і детермінантної) частини до головної або її компонента у двокомпонентному складнопідрядному реченні, виявити обсяги використання парцельованих складнопідрядних речень порівняно з обсягами їх використання в попередні періоди.

Парцеляція різних типів підрядних прислівних частин має свою специфіку, зумовлену неоднаковим ступенем їхнього семантичного зв'язку з опорним компонентом головної частини. Підрядна означальна частина автономніша порівняно з підрядною з'ясувально-об'єктною, бо вона лише слугує означенням до опорного субстантива в головній частині, тоді як друга з'ясовує зміст опорного дієслова в головній частині, слугує його обов'язковим поширювачем, що не сприяє парцелюванню [2, с.10]. Саме тому сполучне слово **що** в позиції парцельованої підрядної означальної частини переважає над сполучником **що** в позиції парцельованої підрядної з'ясувально-об'єктної частини двокомпонентного складнопідрядного речення, пор.: *Там живе учитель її братів, молодий студент філософії Нестор Деревецький.* ***Що*** *тягне її туди, до його покою, до світлички...*(І.Франко); *Ото вони, люди трудного життя.* ***Що*** *солдатами були...*(О.Гончар). Сполучник **що** широко вживаний з парцелятом лише в підрядному комплексі складнопідрядних речень з однорідною супідрядністю: на межі між двома підрядними з'ясувально-об'єктними частинами в трикомпонентному складнопідрядному реченні (*Слід розуміти, ...що ми маємо справу з лінійними струмами...* ***Що*** *розміри будь-якого поперечного перерізу струму достатньо малі з відстанню від цього перерізу до точки простору, де розглядається магнітне поле* (З посібника) або між будь-якими іншими такими ж частинами в багатокомпонентному складнопідрядному реченні з однорідною супідрядністю (*Виявилося, що майже ніде в університетах світу немає українських кафедр, усе сприймається крізь призму русистики, що в діаспорі молодь українського походження захищає докторати з російської літератури, бо інакше матиме комплікації з працевлаштуванням, що українські наукові і культурні інституції – це такі капсули українства в психологічно-дистанційному середовищі без стабільних контактів зі значно престижнішими інституціями інших діаспор.* ***Що*** *негативні імпульси щодо української культури пустили глибоке й розгалужене по світу коріння.* ***Що*** *ставлення до українців як до нації дуже специфічне, часто закамуфльоване до того, що самі його носії майже не усвідомлюють своєї шовіністичної уніфікованості* (Урядовий кур'єр, 16 травня 2006).

З-поміж складнопідрядних детермінантних речень найактивніше зазнають парцеляції, як і раніше, підрядні причинові частини, що зумовлено насамперед потребою за допомогою парцельованого розриву наголосити на причині того, про що йдеться в головній частині. Підрядні причинові сполучники як засоби приєднання парцелята різні за своєю функціональною спроможністю. Найактивнішим був і залишається сполучник **бо**, що спричинено, мабуть, його однаково широким використанням у різних стилях сучасної української літературної мови. У позиції парцельованої підрядної причинової частини він послідовно виступає в художньому та публіцистичному стилі й зрідка – у науковому, пор.: *Уже давно.* ***Бо*** *я одного разу прочитав, що Пілсудський... дуже любив читати книжки про Наполеона* (У.Самчук); *Є душі, які не вмирають...* ***Бо*** *завтра (напевне знають!) їм знову і*

знову бути (І.Жиленко); *Це був жест, властивий для нього.* ***Бо ж,*** *на відміну від багатьох своїх колег, до слави ставився спокійно, розважливо – як до невід'ємного атрибуту професії* (Україна молода, 9 червня 2006); *Професор Прахов усе розумів.* ***Бо*** *був старший на десять літ і мудрий* (Газета по-українськи,17 березня 2006); *І все ж завжди сполучникам хочеться ...трудитися переважно у складному реченні.* ***Бо*** *це основна їх праця* (І.Вихованець); *Усі ці обчислення дають лише більш-менш вірогідні схеми розвитку протозір.* ***Бо*** *ще не з'ясовано... правильного вибору математичних співвідношень, які описують перенесення енергії з надр зорі на конвекцію* (З підручника).

Друге місце після **бо** посідають причинові сполучники **тому що**, **оскільки** та **адже**, причому останні два, незважаючи на свій книжний характер, сьогодні стають звичними в позиції парцельованої підрядної причинової частини в художніх та публіцистичних текстах, пор.: *На мою думку, інвестиції – це найголовніше, причому потрібно, щоб у процес приватизації в Україні було залучено не лише наших традиційних сусідів, а й європейські, й американські компанії.* ***Тому що*** *без цього... то будуть лише слова* (День, 29 грудня 2005); *Саме відтоді я відчуваю стійку ідіосинкразію до слова «хохли»...* ***Тому що*** *наша спільність будувалася на простих і надійних... принципах – повазі до себе, повазі одне до одного і повазі до землі, на якій ми народилися* (Дзеркало тижня, 30 жовтня – 5 листопада 2004); *Але потрібно було... запросити всіх бажаючих, без обмежень.* ***Оскільки*** *це може стати предметом для спекуляцій* (ФорУм, 14 грудня 2005); *Не поспішаймо з передчасними коментарями.* ***Адже*** *їдемо саме до лісу...* (В.Стадниченко); *Якщо в західноєвропейській літературі... переважає міфологізація Мазепи, то в російській і польській поезії, згодом і в українській, ця міфологізація була переважно політичного характеру.* ***Адже*** *для Росії й Польщі, а також України Мазепа як історичний діяч не був нейтральною постаттю* (Є.Сохацька); *Потрібно було укласти план наміченої Антології.* ***Адже*** *вона мала охоплювати цілість української літератури, від зародження до сучасного періоду* (Літературна Україна, 25 січня 2006).

Для решти причинових сполучників позиція парцельованої підрядної частини потенційно можлива, проте, як засвідчує практика використання їх, трапляється зрідка, до того ж в експресивних контекстах публіцистичного стилю, напр.: *...банкрутство найпотужнішої фінансової установи не призвело до масових акцій населення, не підірвало остаточно довіру громадян до банківської системи в цілому.* ***Через те що*** *ліквідація банку відбувалася прозоро і під постійним контролем Комісії* (Україна молода, 10 грудня 2005).

З-поміж чотирьох цільових сполучників – **щоб**, **аби**, **для того щоб**, **для того аби** – найпослідовніше використовують для приєднання парцельованої підрядної цільової частини до головної частини сполучники **щоб** та **аби**, причому останній набув широкого вжитку в останнє десятиліття. За допомогою парцельованої підрядної цільової частини увиразнюють мету тієї дії, про яку йдеться в головній частині, пор.: *До того ж і вчитись хочеться дуже.* ***Щоб*** *людиною стати...(*М.Смоленчук); *Вітре, понеси червоні паруси!* ***Щоб*** *побачив милу синьоокий Грей...(*І.Жиленко); *У кожному місті зробимо одноденну чи більшу зупинку.* ***Щоб*** *розв'язати багато питань, пов'язаних з назвами міст* (І.Вихованець); *Я йду на вибори. Я хочу зробити вибір.* ***Щоб*** *зберегти повагу до себе. Віддати данину поваги людям, народженим цією землею* (Дзеркало тижня, 30 жовтня 2004); *...все-таки ще раз уваж ненько той фейлетон перечитали.* ***Аби*** *знову не припуститися якогось необережного антигромадського ляпу* (Перець. – 1989. – № 23). Крім цього, сполучники **щоб, аби** широко використовують і для приєднання парцелята у блоці підрядних цільових частин, що характерно насамперед для текстів художнього та публіцистичного стилю, напр.: *В музеях під відкритим небом будь-що-будь збережемо тебе такою, як ти була.* ***Щоб*** *бачили всі, щоб знали наші нащадки, під якими стріхами ми народжувалися і виростали, і, набравшись сил, ішли від отого порога перетворювати світи* (І. Цюпа); *Вони все робили для того, аби позбавити його власної історичної пам'яті.* ***Аби*** *перекрутити її!* ***Аби*** *вщепити накинену!* (Літературна Україна, 23 серпня 2006).

Парцельовану підрядну допустову частину до головної приєднує насамперед допустовий сполучник **хоч (і)/хоча (й)**, зрідка – **незважаючи на те що, дарма що**, Основними сферами використання складнопідрядних речень із парцельованою допустовою частиною так само є художня література і публіцистичний стиль, де вони актуалізують обставину, усупереч якій відбувається дія в головній частині, пор.: *Незатишно зараз Іванові.* ***Хоч і*** *серед своїх*

(А.Дімаров); *Власне трипільської кераміки в зібранні Лувру немає.* ***Хоча*** *вона незрівнянно яскравіша й різноманітніша, порівняно з виставленою в цьому музеї* (В.Мойсеєнко); *А колись про модельну кар'єру 14-річна дівчинка Даринка навіть не думала.* ***Хоча*** *мала всі дані для цього...* (Україна молода, 24 лютого 2006); *...фітнес-центр "Софія" збудований прямо під стінами Софійського собору.* ***Незважаючи на те що*** *будівництво цього фітнес-центру ...було заборонено, на вимогу громадськості, указом Президента України* (Україна молода, 21 січня 2006); *Абсолютно заперечую можливість коаліції з Партією регіонів.* ***Незважаючи на те що*** *деякі економісти, науковці та політики бачать між нашими силами багато спільного в соціальній та економічній програмі* (Україна молода, 22 квітня 2006); *...як стало відомо годиною пізніше, звіт про виконання основного кошторису країни на 2005 рік не зацікавив прискіпливих народних депутатів.* ***Дарма що*** *міністр фінансів надав інформацію й коментарі, які б мали викликати гучні овації* (Україна молода, 21 січня 2006).

Позиція парцельованої підрядної умовної частини найхарактерніша для двох умовних сполучників – **якщо** (реальна умова) і **якби** (ірреальна), причому вона обов'язково постпозитивна щодо головної частини складнопідрядного речення, напр.: *Можна було б більше перекладати українських літературних творів французькою мовою.* ***Якби*** *ті фахові перекладачі не були аматорами!* ***Якби*** *вони володіли досконало двома мовами!* ***Якби*** *вони перекладали українські твори без посередництва російської* (Літературна Україна, 17 травня 2006).

Парцелят з наслідковою семантикою приєднує до головної частини наслідковий сполучник **так що**, зрідка – **аж**, пор.: *В автономній Республіці Крим через істотне похолодання на початку квітня загинуло 45–50 відсотків винограду.* ***Так що*** *подорожчання вина в Україні цілком зрозуміле* (Україна молода, 21 квітня 2006).

Отже, потенційно можливу для всіх підрядних сполучників позицію парцельованої підрядної частини заповнюють найуживаніші сполучники, причому за умови, якщо потрібно актуалізувати означальний або детермінантний компоненти задля посилення мовленнєвої експресії, увиразнення інформативності або авторського ставлення до вираженої думки в головній частині .

Дедалі ширшого вжитку в українській публіцистиці та художніх текстах набувають парцельовані складнопідрядні речення з причиновими, цільовими та допустовими сполучниками, що зумовлено подальшим посиленням впливу усно-розмовних тенденцій на писемне мовлення.

Позиція парцельованої підрядної частини у структурі складнопідрядних речень наукового стилю залишається нетиповим явищем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К.Г. Граматичний словник сполучників української мови (концепція та принципи укладання) // Українська мова. – 2005. – № 2. – с.28 – 35.
2. Конюхова Л.І. Явище парцеляції в мові сучасних засобів масової комунікації: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Львів, 1999. – 17 с.
3. Марич С.Н. Парцеллированные конструкции в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1988. – 31с.
4. Марченко Т.Я. Парцеляція як явище речення й тексту // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – Вип. 6. – с.132 – 136.
5. Рыбакова Г.Н. О некоторых особенностях парцелляции одночленного сложноподчиненного предложения // Вопросы синтаксиса сложного предложения и методика его преподавания в школе и вузе. – Краснодар, 1966. – С.73 – 75.
6. Сковородников А.П. О классификации парцеллированных предложений в современном русском литературном языке // Филологические науки. – 1978. – № 2. – с.58 – 66.
7. Скоробогатова Е.А. Парцеллированные полипредикативные высказивания в современном русском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – М., 1990.
8. Стрельцов В.Н. Парцелляция в структуре сложноподчиненного предложения в современном английском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – М., 1973.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано особливості використання підрядних сполучників різних семантичних типів у позиції парцельованої підрядної частини, указано на специфіку парцеляції

підрядних прислівних і детермінантних частин та на деякі нові тенденції в їхньому функціонуванні в українській мові.

Ключові слова: *підрядні сполучники, парцельована підрядна частина, прислівна підрядна частина, детермінантна підрядна частина.*

The article deals with the use of different semantic types of subordinating conjunctions in the position of a parceling subordinate clause. The specific features of parceling of subordinate adverbial and determinant clauses have been outlined. Some new tendencies of their functioning have been defined.

Key words: *subordinating conjunctions, a parceling subordinate clause, a subordinate adverbial clause, a subordinate determinant clause.*

Оксана Кухарчук
(Київ)

ПРОБЛЕМА СПОЛУЧНИКІВ І СПОЛУЧНИХ КОМПЛЕКСІВ У СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Сполучники як об'єкт дослідження в останні десятиліття поставали в різних аспектах, а саме:

1) як засоби поєднання різних типів підрядних частин із головною частиною у складнопідрядних реченнях, здебільшого у зв'язку з характеристикою класифікацій складнопідрядних речень у підручниках, а то й у теоретичних працях [4, с.301–321; 14, с.448–453; 21, с.280–300; 23, с.276–295];

2) як предикати предикатів першого рангу, що поєднують елементарні речення в семантично складному реченні [5, с.68, 81–85];

3) як аналітичні синтаксичні морфеми, що спеціалізуються на вираженні семантики відношень переважно у складному, дещо рідше – у простому ускладненому реченні [6, с.19–25; 8, с.228–231];

4) як службові слова-морфеми [6, с.346–357];

5) як виразники семантико-синтаксичних відношень [20, с.164–165];

6) як еквіваленти слова [18, с.15–16].

Усі ці дослідження виконано на традиційному наборі сполучників, який давно сформувався в українській мові. Проте традиційна система сполучників, з одного боку, почала розширювати свої межі новими сполучниками [10, с.6–7], а з іншого – роль засобів поєднання підрядної та головної частини дедалі ширше виконують своєрідні сполучні комплекси, статус яких досі однозначно не витлумачено. Їх кваліфікують як аналітичні сполучники [17, с.252–255; 21, с.420; 16, с.214–218; 26, с.280–281], сполучні вирази [12, с.98–99; 24, с.209; 27, с.94–95], граматикалізовані вирази [12, с.97], сполучникові комплекси [27, с.21–22], що вказує на нагальну потребу їх лінгвістичного осмислення.

У монографіях та підручниках з української мови 40-60-их років XX ст. автори подають усталений набір сполучників, і лише в деяких працях указують на наявність у мові певних сполучень слів, що вживаються у сполучній функції. Так, Л.А. Булаховський в лекції "Союзы и союзные слова" зазначає, що в мові функціонують "складні прислівники-сполучники" на зразок *потому что, благодаря тому что, оттого что, с тех пор как, несмотря на то что*, "що є результатом злиття указівної та відносної частин речення" [2, с.5]. Згодом у "Курсі сучасної української мови" він констатуватиме, що паралельно зі складними сполучниками вживаються групи слів у функції сполучника (*з тих пір як, з того часу як, з того дня як, у той час коли, в міру того як, тієї хвилини коли, тієї секунди як, в ту мить коли, в ту хвилину як, на той час коли* тощо), а також слова, що набувають значення сполучника (*тим більше, тим паче*) [17, с.252–255, 347–348]. Деякі з них, зокрема *з того часу як, тимчасом як, в міру того як, до тих пір як, замість того щоб*, дослідник назве сполучниковими утвореннями [1, с.539–543].

У монографії "Сполучники що, щоб і граматичні конструкції з ними в сучасній українській літературній мові" М.У. Каранська виокремила сполучникове словосполучення

(групу) *не те що (не то що)* з протиставною семантикою, а також зауважила, що "слова *у зв'язку, внаслідок, завдяки, під впливом* і под., часто вживаючись перед вказівним словом те у певних відмінкових формах, втягнулися у сполучникові функції і послужили лексико-граматичним засобом оформлення складнопідрядних речень з умовно-причинними відношеннями", наприклад: *незважаючи на те що, у зв'язку з тим що, внаслідок того що, завдяки тому що, під впливом того що, з тієї причини що, при тій умові що* [15, с.55, 70].

У посібниках із сучасної української літературної мови 60-90-их років XX ст. словосполуки *з того часу як, в міру того як, до того часу коли, під впливом того що, подібно до того як* тощо кваліфікують як складені сполучники [16, с.214–218; 14, с.449–450; 23, с.285–286]. А.П. Загнітко виділяє з-поміж сполучників граматикалізовані вирази (*з тією метою щоб, в ім'я того щоб, за тим (з тим) щоб, для (задля) того щоб*) та стандартизовані сполучні вирази (*завдяки тому що, в зв'язку з тим що, в силу того що, з тієї причини що, з того приводу що*), які визначає як слова, що приєднують підрядну частину в складнопідрядних реченнях [12, с.95–99].

Останнім часом в українському мовознавстві з'явилися дослідження, у яких принагідно заторкнуто проблему аналітичних сполучних комплексів. Зокрема, у дисертації "Граматична семантика аналітичних сполучників підрядності у структурі складного речення" Н.Ю. Ясакова запропонувала розмежовувати аналітичні сполучники на зразок *незважаючи на те що*, сполучникові комплекси – кілька сполучників, які поєднують частини складного речення і тільки разом виражають певний тип семантико-синтаксичних відношень між цими частинами, напр.: *чи ... чи ... а (але)* й под. та сполучні вирази, що є аналогами сполучників, тобто аналітичними синтаксичними конструкціями, які виконують функцію зв'язку (*в ім'я того щоб, з тією метою щоб, з тим розрахунком щоб, в (у) міру того як* тощо) [27, с.21–22, 37]. Проте проблему сполучних виразів ця дослідниця на всьому українському матеріалі не досліджувала, оскільки це не входило в її завдання.

У дисертації "Градаційне відношення в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови" Т.М.Спільник сполучниковими аналогами називає лише конструкції на зразок *більше того, до того ж, а до того ж, крім того, а ще більше, та ще більше, а (але) найбільше, навіть*, які функціонують як градаційні сполучники [20, с.113-119].

Більш докладно проаналізувала деякі сполучні комплекси Г.В. Скринник у дослідженні "Слова і лексикалізовані сполуки із займенниковим компонентом що в українській мові", розподіливши їх на лексикалізовані сполучення (*затим щоб, (з) таким розрахунком щоб, на те щоб, з тією метою щоб, в ім'я того щоб*), складені аналоги сполучників (*не так щоб ... а (але), не те (то) щоб (щоби) ... а (але)*) та сполучникові структури, які є складеними аналітичними утвореннями (*на підтвердження того що, стосовно того що, саме тому що, з огляду на те що, з тієї причини що, з нагоди того що, під приводом того що, виходячи з того що, подібно до того що, у сподіванні на те що* та ін.), причому остання група в її дослідженні – найбільша. Проте вона ставила за мету дослідити лексикалізовані сполуки із займенниковим компонентом що, тому в дисертації описано лише незначну частину уживаних в українській мові сполучних комплексів.

Оскільки в українській мові досі немає загальноприйнятого терміна на позначення аналітичних аналогів сполучників, вважаємо за потрібне вибрати із переліку запропонованих різними авторами найточніший і найвдаліший. Таким вважаємо термін "сполучні комплекси". За "Великим тлумачним словником сучасної української мови" комплекс – це сукупність предметів, пристроїв, програм, явищ, дій, властивостей, що становлять одне ціле [3, с.561]. Досліджувані аналітичні одиниці являють собою функціонально цілісні одиниці, бо вони виконують сполучну функцію між предикативними частинами у складному реченні.

Найскладнішою була і залишається проблема конкретного наповнення цього терміна, тобто визначення набору аналітичних аналогів сполучників у межах кожного типу семантико-синтаксичних відношень, відмежування їх від складених (аналітичних) сполучників.

Аналітичні сполучники не пов'язані граматично з членами речення, повністю входять до складу підрядної частини і становлять семантичну й фонетичну цілісність, а їхніми характерними ознаками є постійність морфологічного складу, стабільність структури та відтворюваність у мовленні як цілісної нерозчленованої одиниці. На відміну від аналітичних

сполучників, сполучні комплекси розчленовано виконують у складному реченні функцію зв'язку, але не мають ознак аналітичного слова, оскільки не набули необхідної семантичної цілісності та абстрагованості значення, властивої службовим словам. Вони розпадаються на частини так, що вказівні компоненти, відділяючись від сполучників **як, коли** або **що**, входять до складу головної частини складнопідрядного речення як обставинні прислівники [27, с.17–19, 37]. Семантика таких аналітичних утворень залежить переважно від значення опорного компонента чи базового прийменниково-іменного сполучення й остаточної конкретизації набуває в контексті [19, с.68].

У дисертації Н.Ю. Ясакової зазначено, що сполучні комплекси "будуються за певними моделями, де носієм граматичного, загального значення зв'язку є сполучник (**що, якщо, коли** тощо), а лексичного – корелятивна частина (наприклад: **за умови, з тієї причини**) " [27, с.21]. Пор. ці моделі: "**похідний прийменник + сполучник**" (*за умови що, у випадку якщо, в разі коли*), "**непохідний прийменник + займенник + іменник + сполучник**" (*в тому разі коли, за тієї умови що, в тому випадку якби, з тієї причини що, на тій підставі що*) тощо. Вищий ступінь кон'юнктивації мають сполучні комплекси, корелятивна частина яких виражена похідним прийменником, оскільки такі конструкції більш компактні і виражають релятивне значення. А тому вони можуть не розчленовуватися паузою у вимові (комою на письмі), вживаючись як сполучник на початку препозитивної підрядної частини [27, с.38] або парцельованого компонента складного речення, напр.: ***В міру того як** він голодніє і слабіє від утоми, його думки робляться сумніші* (І. Франко); *І **в той час як** жителі заходу віддають перевагу США, Німеччині та Канаді, жителі інших регіонів – Росії* (З газети); *– Двома словами складно. **Тим паче що** в грудні цього року нам виповнюється десять років* (З газети). Проте кому на письмі здебільшого ставлять: ***В той час, коли** Новий Світ був ареною для армій авантюристів, у старій добрій Європі були свої цінності* (З газети); *Отож блукати самому цієї ночі категорично заборонялося. **Тим паче, що** на необачного мандрівника чигала ще одна небезпека – той, хто почує звук мисливського рогу Герна, неодмінно сконає протягом року* (М. Соколян); ***З того дня, як** він назавжди відстебнув од шитого офіцерського пояса кортик і пішов на трактор, теща зненавиділа його, почала звати на "ви", і хата, немов зрозумівши свою господиню, спохмурніла й заклякла в німому презирстві* (Г. Тютюнник). Невизначеність у вживанні коми, що розчленовує такі конструкції, свідчить про їх перехідний характер.

Так само як і сполучники, сполучні комплекси функціонують у межах таких семантико-синтаксичних відношень:

1) темпоральних:

а) указують на початок дії або стану в головній частині: з того часу коли, з того часу як, з того дня коли, з тієї секунди як, напр.: ***З того дня, як** він назавжди відстебнув од шитого офіцерського пояса кортик і пішов на трактор, теща зненавиділа його, почала звати на "ви", і хата, немов зрозумівши свою господиню, спохмурніла й заклякла в німому презирстві* (Г. Тютюнник);

б) указують на проміжок часу, упродовж якого триває дія або стан у головній частині: з того часу коли, з того часу як, з тих пір як, протягом того часу як, за той час що, за той час поки, на той час коли, напр.: *А **за той час, поки** Микола Григорович доводив, що фізично існує, стан його здоров'я суттєво погіршився* (http://www.sian-ua.info/index.php?module=pages&act=print_page&pid=3711); *Новий міський голова Генічеська пообіцяв виправити ситуацію і, **за той час що** залишився, привести місто і його курортну інфраструктуру до необхідного стану* (http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/news_article?art_id=37280975&cat_id=35882);

в) указують на одночасність, паралельність дій або станів у головній та підрядній частинах: у той час коли, у той час як, у той момент коли, напр.: *Але мені здається, **у той момент, коли** межа між вигадкою і вірою в неї починає зникати, відбувається якась якісна зміна у світобудові* (М. Соколян); *Недарма вона володіє 300 видами вишивки, **у той час, як** по Україні розповсюджено 150, на Поділлі – 100* (З газети);

2) умовних: за умови коли, за умов коли, за умови що, з тією умовою щоб, у тому разі якщо, а що ... то, напр..: *Побічна реакція - небажана для здоров'я досліджуваного небезпечна реакція **за умови, коли** не може бути виключений причинно-наслідковий зв'язок між цією реакцією та застосуванням лікарського засобу* (З газети); *Голова Верховної Ради Олександр*

*Мороз не знає, як чинитиме парламент у **тому разі, якщо** Віктор Ющенко не внесе на його розгляд "прем'єрську" кандидатуру Віктора Януковича* (З газети); *А **що** тобі чи війську яка потреба, **то** все дамо і станемо окружно* (Н. Рибак);

3) допустових: чи … чи … а, чи то … чи то … тільки, чи то … чи то … але, хто не … а (але), як не … а (але), коли не … а (але), хай … хай … та, нехай … нехай … а, хай … але … але, на що … на що … та й, напр..: ***На що** король, **на що** гордий, **та й** той здивувався* (Л. Костенко); *Король залюбувався. Каже: лицар. **Хоч** ворог, **хоч** і хлоп, **а** таки лицар* (Л.Костенко); ***Чи то** бажання матері передалося сину, **чи то** позначилося виховання, **але** любов до письменництва виникла й у Андрія* (З газети); *І **яка** вона [прогулянка] **не** була химерна та коротка, **але** на всіх справила велике враження* (І. Багряний); ***Як не** кажіть, **а** працювати приємно* (Р. Іваничук);

4) цільових: з тим щоб, за тим щоб, з тією метою щоб, з тим розрахунком щоб, у сподіванні на те що, напр.: *Ботинки [черевики] і сундучок він поставив під ліжко з **таким розрахунком, щоб** в разі потреби їх можна було помацати рукою* (Гр. Тютюнник);

5) причинових: з тієї причини що, з того приводу що, на тій підставі що, напр.: *Саміт лідерів країн Євросоюзу, що відбувся 4-5 листопада у Брюсселі, висловив жаль з **приводу того, що** перший тур президентських виборів в Україні не відповідав багатьом стандартам демократії* (http://www.proeuropa.info/news/?id=982);

6) порівняльних: на зразок того що, напр.: *До 24 серпня в Рівному має з'явитися підземне містечко **на зразок того, що** є в Києві під майданом Незалежності* (З газети); *Вже близько 20-ої вечора, у понеділок, маніфестація перетворилася на спробу постійного протесту **на зразок того, що** відбувалося в Україні минулого року* (З газети);

7) градаційних тим більше що, тим більше якщо , тим паче що, тим паче якщо, не можу сказати щоб … але, мало того що … ще й, не тільки тому що … а й (але й) тому що, напр.: *По-перше, для молодого віку характерний максималізм, коли компроміси сприймаються важко, або взагалі не сприймаються, **тим більше, якщо** такі відступи пов'язані зі свого роду зрадництвом* (З газети); *В селі роботи немає, в місті її теж не знайти, **тим паче що** я ще й передпенсійного віку* (З газети).

Отже, сполучні комплекси – це функціонально цілісні аналітичні одиниці, які виконують сполучну функцію між предикативними частинами у складному реченні та виражають певний тип семантико-синтаксичних відношень між цими частинами. Від аналітичних сполучників вони відрізняються тим, що не мають ще стабільного морфологічного складу та відтворюваності в мовленні як цілісної нерозчленованої одиниці, відомої широкому загалу користувачів мови.

Кількість аналітичних аналогів сполучників невпинно зростає в книжних стилях сучасної української літературної мови, передусім у науковому та офіційно-діловому. Серед них трапляються й такі, що є буквальним перекладом таких же сполучних комплексів російської мови (*в міру того як, в силу того що, з тим щоб, з тих пір як, тим більше що* та ін.), що породжує проблему доцільності їхнього вживання та нормативності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах. Т. 2: Українська мова. – К.: Наук. думка, 1977. – 631 с.
2. Булаховский Л.А. Союзы и союзные слова: Лекция для учителей-заочников факультета языка и литературы педагогических и учительских институтов. – К.: Рад. школа, 1947. – 44 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1993. – 220 с.
6. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
7. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
8. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
9. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
10. Городенська К.Г. Функціональні зони сполучників в українській науковій мові // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К.: КНЕУ, 2005. – Вип. 6. – с.6 –13.
11. Греб М.М. Семантико-граматичні чинники формування зіставного відношення в складних конструкціях

сучасної української мови: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2005. – 188 с.
12. Загнітко А.П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс). Ч. 2: Навчальний посібник. – К.: ІЗМН, 1996. – 240 с.
13. Заоборна М.С. Складнопідрядні порівняльні речення в сучасній українській мові: Дис. ...канд. філол. наук. 10.02.01. / Терноп. держ. пед. ін-т. – Тернопіль, 1996. – 167 с.
14. Івченко М.П. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вид-во Київського університету, 1965. – 504 с.
15. Каранська М.У. Сполучники що, щоб і граматичні конструкції з ними в сучасній українській літературній мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 136 с.
16. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Рад. школа, 1961. – Ч. 2. – 288 с.
17. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А. Булаховського. – К.: Рад. школа, 1951. – Том II: Синтаксис. – 408 с.
18. Лучик А.А. Еквіваленти слова в українській і російській мовах: Дис. ...докт. філол. наук: 10.02.01, 10.02.02. – К., 2001. – 403 с.
19. Скринник Г.В. Слова і лексикалізовані сполуки із займенниковим компонентом що в українській мові: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2005. – 186 с.
20. Спільник Т.М. Градаційне відношення в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2004. – 177 с.
21. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. – 3-тє вид., допов. – К.: Вища школа, 2002. – 439 с.
22. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Гринас та ін.; За ред. М.Я. Плющ. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища школа, 2000. – 430 с.
23. Сучасна українська мова / М.Т. Доленко, І.І. Дацюк, А.Г. Кващук, В.Д. Поповський. – К.: Рад. школа, 1964. – 319 с.
24. Сучасна українська мова: Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін.; За ред. О.Д. Пономарева. – 2-ге вид., перероб. – К.: Либідь, 2001. – 400 с.
25. Чередниченко І.Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові. – Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1959. – 157 с.
26. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Видавничий центр "Академія", 2004. – 408 с.
27. Ясакова Н.Ю. Граматична семантика аналітичних сполучників підрядності у структурі складного речення: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К., 2000. – 195 с.

АНОТАЦІЯ

У статті запропоновано критерії розмежування аналітичних сполучників та аналітичних сполучних комплексів, визначено найуживаніші в сучасній українській мові сполучні комплекси для вираження детермінантних семантико-синтаксичних відношень.

Ключові слова: *аналітичні сполучники, аналітичні сполучні комплекси, сполучникові комплекси, семантико-синтаксичні відношення, предикативні відношення.*

The criteria of differentiation of analytical conjunctions and analytical conjunctional complexes are suggested in the article. Also conjunctional complexes which are used more often in Ukrainian for expression of adverbial semantic and syntactical relations are determined.

Key words: *analytical conjunctions, analytical conjunctional complexes, semantic and syntactical relations, predicative relations.*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КАТЕГОРІЙНОГО СИНТАКСИСУ

Мирослава Баган
(Київ)

СТВЕРДЖЕННЯ І ЗАПЕРЕЧЕННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ РИТОРИЧНОГО ПИТАННЯ

Риторичне питання відоме як продуктивний засіб вираження підсиленого емоційного ствердження і заперечення. Його експресивність зумовлена нетиповим вживанням питальної форми, адже функціональні транспозиції мовленнєвих одиниць сприяють їхньому емоційному забарвленню. Крім того, її увиразнює й внутрішньоструктурна невідповідність риторичних питань – стверджень і заперечень, оскільки формальним показником стверджувального риторичного питання вважають оператор заперечення і, навпаки, його відсутність характерна для заперечних риторичних питань [5, с.122; 3, с.73]. Таке розмежування за формальною ознакою є точним, але зовнішнім, яке не розкриває глибинної природи ствердження й заперечення в риторичних питаннях.

Традиційно заперечення кваліфікують як вторинну, складнішу форму щодо ствердження або певної заданості інформації, оскільки «для відтворення заперечних висловлень потрібна додаткова операція, афірмативний пре концепт» [2, с.6]. Риторичні питання як транспоновані синтаксичні структури не відображають цю закономірність. Навпаки, риторичні питання, що реалізують ствердження, є семантично складнішими, ніж риторичні питання-заперечення. І причина не лише у формальній наявності в них оператора заперечення, „не відповідного" загальному стверджувальному значенню висловлення. Цей оператор засвідчує глибинне семантичне ускладнення конструкції. Риторичне питання як непрямий заперечний засіб разом з граматичним запереченням формує так зване подвійне заперечення, пор.: Тетяна. *Пізнали?* Гайшук. ***Як же не пізнати тебе, золота вербичко!..*** (М.Стельмах) ← ***Тебе <u>неможливо</u> <u>не</u> пізнати; Кому не хочеться бути гарною?*** (О.Гончар) ← ***<u>Немає</u> таких, хто <u>не</u> хоче бути гарною***; *І не завважають лихослови* ***(та й хто на світі без гріха?)*** (І.Жиленко) ← ***<u>Немає</u> таких на світі, хто <u>без</u> гріха***.

Прийнято вважати, що „співіснування двох заперечних значень в одному висловленні спричиняє їхню взаємну нейтралізацію", унаслідок чого „це висловлення набуває стверджувального значення. До того ж форма заперечення заперечення може бути тотожною вихідному ствердженню, а може мати значення підсиленого/послабленого ствердження" [3, с.9-10]. На нашу думку, відмінність між стверджувальною конструкцією та конструкцією із запереченням заперечення полягає не лише в підсиленні чи послабленні ствердження. Висловлення з подвійним запереченням не нейтралізують обидва заперечення повністю. На глибинному рівні вони зберігають обидва акти негоції, а тому становлять специфічні полілогічні висловлення, що компактно відображають різні думки, пор.: *Судді діяли за позовом громадянки Надії Тупало, однак документ* ***небезсумнівний*** (<u>http://ictv.ua/ukr/news_economics.php?news_id=72015</u>) ← *Хтось вважає документ сумнівним + Хтось* ***не*** *вважає документ сумнівним (вважає* ***безсумнівним***) *+ Ми* ***не*** *погоджуємся з тими, хто вважає його* ***безсумнівним***. Подібну поліфонію суджень демонструють і так звані риторичні питання-ствердження, пор.: ***А чому б мені, думаю, не стати "Людиною року"?*** (Г.Солончук) ← *Можна стати "Людиною року" + "Людиною року" стати* ***неможливо*** *+ Людиною року стати* ***не неможливо*** *(Я все-таки можу стати "Людиною року");* ***А чого б то я мала йому не вірити?*** (О.Ірванець) ← *Я маю йому вірити + Хтось вважає, що я* ***не*** *маю йому вірити + Я все-таки* ***не*** *згодна з тими, хто вважає, що я* ***не*** *маю йому вірити.* Отже, експресивність риторичних питань-стверджень пов'язана з комунікативною потребою мовця переконливо висловити свою думку всупереч запереченню інших. Оскільки семантично це не просте ствердження, а вірогідніше, заперечення чийогось заперечення, то й звучать риторичні питання-ствердження не менш експресивно, ніж риторичні питання із заперечною функцією.

Іноді риторичні питання стверджувального типу своїм наповненням відображають фактичну суперечку мовця з кимсь. Здебільшого це риторичні питання еліптичної структури зі словами ***ні, неправда*** й под., які узагальнюють чиєсь реальне чи ймовірне заперечення, пор.: *І я*

відірвала фільтр і викинула. І палила її так, без фільтру. А через хвилину ти дістала з сумочки пачку – і теж відщипнула фільтр і запалила сигарету. ***Що, скажеш – ні?*** (О.Ірванець); Дід Євмен. *Це наш Марко заграє з народом*? Безбородько. ***А то ні?*** (М.Стельмах)

Складніші мовленнєві одиниці виявляють здебільшого меншу варіативність порівняно з простішими. За нашими спостереженнями, риторичні питання стверджувального типу, що містять у собі кілька заперечень, справді, мають значно менше семантично-структурних типів, ніж риторичні питання-заперечення. Зокрема, з-поміж риторичних питань-стверджень продуктивним є тип ***Чому/ чого (б) не + інфінітив?***, який стверджує можливість чогось, заперечуючи чиєсь реальне чи можливе заперечення, пор.: *Аспірант – хай буде аспірант, значить, колись буде кандидатом наук, потім доктором наук, бо* ***чому розумній людині й не стати****, як заведено, коли навіть дурні стають*? (Є.Гуцало); *Мовляв, усі ми діти природи, в Києві зголодніли за зиму на природу, то* ***чом не поїхати й не задовольнити голод***? (Є.Гуцало). Іноді значення можливості чогось всупереч обставинам чи чиїмсь думкам трансформується в значення м'якого, ненав'язливого спонукання, пор.: *– Документи! – повторив суворо сержант. –* ***А чому б вам не перевірити документи у цього типа?*** (Г.Солончук)

До речі, якщо риторичні питання-ствердження з питальними компонентами причинової семантики ***чому, чого*** в цілому стверджують можливість чогось (пор.: ***Чого тобі не поїхати ? ← Ти можеш поїхати,*** або точніше, ***Тобі не неможливо поїхати***), то риторичні питання-заперечення з цими самими компонентами заперечують не так можливість дії, як її обґрунтованість, доречність (пор.: ***Чого тобі їхати ?← Тобі не має потреби їхати***). Цей нюанс дає підстави вважати, що в риторичних питаннях-ствердженнях як семантично складніших одиницях питальні компоненти більш десемантизовані. Вони меншою мірою виявляють значення причини, підстави, виступаючи суто структурним компонентом риторичної конструкції. Аналогійно поводиться питальний компонент ***як*** у складі риторичних питань-стверджень на зразок ***Як не + інфінітив?*** Він теж втрачає свою семантику в конструкції, яка ще більш категорично, ніж риторичні питання попереднього типу стверджує можливість дії, точніше, заперечує можливість її нереалізації, пор.: *Але у більшості регіонів про нові цифри у рахунках за комунпослуги повідомили раптово – ще й підвищили ціну удвічі-тричі.* ***Як тут не запанікуєш!*** (Україна молода, 08.09.06) ← ***Тут неможливо не запанікувати;*** *Тільки ми трохи вийшли за село, на перехресний шлях, навперейми нам чоловік возом їде, воли поганяє – зараз впізнали Михайла Іваненка:* ***як його не пізнати***? (Марко Вовчок) ← ***Його неможливо не пізнати.***

На окрему увагу заслуговують риторичні питання-ствердження на зразок ***Хіба не ...? , Чи не ...?*** Якщо предикат таких конструкцій виражений дієсловами, то вони стверджують реальність якоїсь дії в минулому або теперішньому чи її ймовірність у майбутньому, пор.: *Ми – мідний листопад, гортанний клекіт бою, з'явились, як приснились, і слід по нас прочах. А грамота?* ***Хіба ми не читаєм долю по лініях руки, по зорях, по очах***? (Л.Костенко); *– То я оце до брата надумала навідатися, то й Галю візьму... Йому дають за трактора, Сава не голодний.* ***Хіба не пригостить Галю?*** *Пригостить.* (Є.Гуцало); *– Коли б хоч одну тонку сорочку одкраяли на святки.* ***Чи вже ж я у вас і того не заробила?*** (І.Нечуй-Левицький). Цілком очевидно, що автори риторичних питань-стверджень цього типу теж дискутують з кимсь, і не так стверджують, як заперечують чиєсь реальне чи можливе заперечення. Предикат таких риторичних питань-стверджень може бути виражений і субстантивом на позначення осіб. Тоді конструкція стверджує, що саме хтось є суб'єктом дії чи стану, хоч хтось і заперечує або може заперечувати це, пор.: *– Я чув, уночі жорна гуркотіли у вашій клуні. – Коли це вночі? – блідне Марія. – У вухах у тебе гуркотіло! – зводиться з-за столу Павло Музика. – Чого б це жорнам гуркотіти?* ***Хіба не ти разом з Василем Гнойовим та з Миколою Хащуватим витрусив у нас весь хліб?*** (Є.Гуцало); *Поету, звісно, треба – опліч з людом. Це – абсолют.* ***Але ж хіба не люд – моя сім'я?*** (І.Жиленко). Нарешті, у ролі предиката таких риторичних питань часто функціонують іменники-назви абстрактних понять, які втілюють згорнуту предикативну одиницю з оцінкою чогось. У риторичному питанні-ствердженні наполягають саме на такій оцінці попри чиїсь реальні або можливі заперечення, пор.: *Він [Ющенко] клявся матері Ґонгадзе, а потім вирішив відмазатися званням, яке присвоїв посмертно її синові..* ***Ну хіба це не ганьба?*** (http://grani.kiev.ua/exp.php?ni=4420& commentpage=0&PHPSESSID=60b889d4cda

725d18a8bffb36317de78); *Вона ж згоріла у тому багатті із власних віршів, **це хіба не жах?!*** (Л.Костенко).

Продуктивний тип риторичних питань-стверджень становлять також одиниці з питальним компонентом ***хто*** в різних відмінках та граматично запереченим предикатом. У них заперечують думку, що є суб'єкти, які не виконували б певну дію, пор.: ***Хто не знає Валентину Шульгу!*** (http://www.sportgazeta.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=642&Itemid=31) ← ***Немає таких, хто не знає Валентину Шульгу;*** *– Співають, та ще **як**, – каже Мина, дослухаючись в Тернівщину до весілля. – Може, в чому і я помилявся, – **хто без гріха?*** (О.Гончар) ← ***Немає таких, хто не має гріха; Кому не до вподоби ідея виховання молоді на християнських цінностях в Україні?*** (http://www.uaorthodox.org/print.php?pid=503) ← ***Немає таких, кому не до вподоби ідея виховання молоді на християнських цінностях в Україні***). І хоч формально наведені приклади можна витлумачити як загальностверджувальні (пор: *Всі знають Валентину Шульгу; Всі мають гріхи; Всім до вподоби ідея виховання молоді на християнських цінностях в Україні),* проте нам видається, що риторична конструкція передусім має на меті заперечити граматично виражене заперечення згорнутої предикативної одиниці.

Фразеологізований різновид риторичних питань-стверджень становлять одиниці, побудовані за фразеосхемою ***Хто.., як /якщо /коли не..?*** Оскільки заперечний оператор у таких конструкціях стосується не предиката, а компонента порівняльно-уточнювального звороту, то й риторичне питання без заперечення при предикаті співвідноситься із заперечним судженням. Вживаючи його, мовець заперечує наявність особи, яка виконує чи може виконувати дію, так само, як особа, вказана в уточнювальному звороті, пор.: *– А **хто** ще так послідовно шукає **смерти на цій війні, як не ти?*** (В.Кожелянко) ← ***Ніхто** так послідовно **не** шукає смерти на цій війні, як ти; – Лідо, а солідарність? – зупинившись, глянув на неї з веселим подивом наш командор. – **Кому ж, як не** нам, тут виявити інтернаціональну свідомість?* (О.Гончар) ← *Крім нас тут **немає** кому виявити інтернаціональну свідомість.* Слід зауважити, що можливі трансформації таких конструкцій і без заперечених компонентів (пор.: *Тільки ти так послідовно шукаєш смерти на цій війні* та *Тільки ми можемо виявити тут інтернаціональну свідомість),* проте вони є лише формально стверджувальними, бо імпліцитно все ж таки заперечують, що хтось ще може виконувати дію так, як суб'єкт. Отже, риторичні питання з порівняльно-уточнювальним зворотом втілюють кілька елементарних предикативних одиниць, одна з яких містить заперечення, пор.: ***А хто ще так послідовно шукає смерти на цій війні, як не ти?*** (В.Кожелянко) ← *Ти послідовно шукаєш смерти на цій війні + Так послідовно її **ніхто не** шукає.* Характерно, що в українській мові поширені також риторичні питання аналогійних фразеосхем. Зокрема, риторичні питання на зразок ***Що..., як/ якщо/ коли не ...?*** заперечують можливість використання в чомусь якогось об'єкта, крім названого, пор.: ***А чим же я міг надувати матрац, як не зеленою жабкою***. *Такий матрац, що надувається зеленою жабкою* (Є.Гуцало). Якщо ж конструкція наповнена абстрактною лексикою, то вона заперечує інші можливі визначення поняття, ніж ті, що вказані в порівняльно-уточнювальному звороті, пор.: *І не журюсь, бо **що таке життя, коли не труд до самозабуття, не щедрість рук і не самопожертва**?!* (І.Жиленко); *У цей структурний підрозділ приїжджає „лектор", відмічає, що він начебто прочитав курс лекцій, а потім їде в МАУП отримувати гроші. **То що це, якщо не торгівля дипломами?**"* (Україна молода, 27.10.06). Менш уживані риторичні питання, побудовані за фразеосхемами ***Де..., як/ якщо/ коли не..? Коли..., як/ якщо не...?*** Вони заперечують можливість місця чи часу, більш доречного, ніж ті, які вказані в порівняльно-уточнювальних зворотах, пор.: ***Де, як не** в столиці, було сконцентровано найбільшу кількість вітчизняних і міжнародних спостерігачів, **де, як не** в Києві, було створено найсприятливіші умови для вільного і прозорого голосування.* (Хрещатик, 04 11.04); ***Коли, як не** влітку, їздити на море?!*

Прискіпливої уваги заслуговують риторичні питання з розчленованим вираженням модусу і диктуму, оскільки заперечний оператор може стояти в різних частинах висловлення, варіюючи його модальний ракурс. Найпоширенішими з-поміж них є риторичні питання складної структури, модус якої формують лексеми ***думати, вважати, гадати*** і под. у формі II особи здебільшого теперішнього часу. Такі компоненти інтимізують спілкування, хоч у рамках

риторичного питання з відповідною інтонацією вони частково десемантизуються й уподібнюються до інших питально-структурних компонентів риторичних висловлень: ***Думаєш, я знаю?*** і ***Чи я знаю? Хіба я знаю?*** Відповідно, риторичні питання без заперечного оператора на зразок ***Думаєш, + стверджувальна предикативна одиниця***? співвідносяться із заперечним судженням, водночас вони ускладнені відтінком обурення, образи, що хтось так думає, пор: ***Чи ти думаєш, що добрий "Дядько Сем" буде давати гроші на створення собі конкурентів.*** (http://bo.net.ua/forum/lofiversion/index.php/t6580.html) ← *Добрий "Дядько Сем" не буде давати гроші на створення собі конкурентів*; ***А ви думали, я забула про вашу обіцянку?*** ← *Я не забула про вашу обіцянку.*

Натомість риторичні питання, що спираються на схему ***Думаєш, + заперечна предикативна одиниця***?, як усі риторичні питання із запереченням, формально співвідносяться зі стверджувальним судженням, хоч, як було доведено вище, насправді заперечують чиєсь заперечення, пор.: – *А мені, мамо, не одріжете тонкого полотна, хоч на одну сорочку на празники? – спитала Мотря... – Мене товста сорочка ріже в тіло, а ти, Мотре, ще молода: носи тим часом товсті сорочки, – сказала Кайдашиха.* – ***А ви думаєте, мене товста сорочка не ріже в тіло?*** (І.Нечуй-Левицький). Найточніше такі риторичні питання можна трансформувати так: ***Помиляєтеся, мені товста сорочка теж ріже тіло.*** Отже, специфіка цієї конструкції полягає в тому, що вона має стверджувальний диктум, проте виконує заперечувальну функцію в мовленні. Подібні риторичні питання є досить поширеними в публіцистичному мовленні й мають структурні підвиди. Зокрема, крім дієслів думання, модус таких риторичних питань можуть формувати й дієслова мовлення (або точніше, констатації – усної чи писемної) у поєднанні з різними питальними компонентами, пор.: ***Хто сказав, що + заперечна предикативна одиниця? Де написано, що + заперечна предикативна одиниця?*** Модусна частина у формі риторичного питання заперечує заперечення диктумної частини, пор.: ***Хто сказав, що не можна говорити про вічне, споглядаючи, як збігає кава?*** (Україна молода, 31.10.06) ← *Неправда, що не можна говорити про вічне, споглядаючи, як збігає кава*; ***Хто сказав, що українська мова непрестижна***? (Україна молода, 31.10.06) ← *Неправда, що українська мова непрестижна*; ***Де написано, що не можна перевиховати дорослу людину?*** ← *Неправда, що не можна перевиховати дорослу людину.*

Ще складнішою є структура розчленованих риторичних питань із заперечною модусною частиною на зразок ***Ти ж не думаєш/ не вважаєш, що + стверджувальна предикативна одиниця?*** Н.Д.Арутюнова зазначає, що „заперечення при дієсловах думання стосується змісту судження, пор.: Я не думаю, що він дурний = Думаю, він не дурний" [1, с.658]. У риторичних питаннях зі стверджувальним диктумом заперечення із модусної частини справді стосується диктумної, пор.: *І де ту дитину діла, я вже не пам'ятала.* ***Ти ж не думаєш, що я винна в її смерті?*** (http://karpa.com.ua/ja_vona.html). Мовець тут спирається на заперечне судження *Я не винна в її смерті*, проте форма висловлення акцентує не на ньому, а на корекції адекватної реакції співрозмовника. Автор висловлення або уточнює, чи співрозмовник так не думає, тоді висловлення зберігає питальну модальність, або м'яко спонукає його так не думати, пор.: *Не думай, що я винна в її смерті.* У будь-якому разі в комплексі значень такого риторичного питання є імпліцитне заперечне судження.

Якщо ж модусна частина із запереченням стосуються диктумної частини із запереченням, пор. схему: ***Ти ж не думаєш/ не вважаєш, що + заперечне судження?***, – відбувається нейтралізація двох заперечень, що спричиняє формування стверджувального судження, напр.: ***Ви ж не думаєте, що в Інтернеті немає мультиків?*** (http://library.kherson.ua/child/guide9games.html). Мовець стверджує, що в Інтернеті мультики є, або, точніше, заперечує тим, хто думає, що їх немає. Проте форма риторичного питання з виділенням модусної частини, вираженої лексемою думання, як і в конструкціях зі стверджувальним диктумом, сприяє тому, що висловлення не є категоричним ствердженням. Залежно від ситуації мовлення воно може і зберігати модальний відтінок питальності, і набувати модального значення м'якого спонукання.

Отже, експресивно-емоційне вираження заперечення є однією з типових непрямих функцій риторичних питальних висловлень. У разі наявності в них граматичного заперечення, обидва заперечні значення – репрезентовані риторичним питанням і морфологічним оператором – частково нейтралізують одне одне, унаслідок чого постає формально

стверджувальне судження, проте на глибинному логіко-семантичному рівні заперечні значення зберігаються. Риторичні питання-ствердження або поєднують у собі суперечливість кількох згорнутих заперечних предикативних одиниць, або заперечують висловлене кимсь раніше чи ймовірне заперечення, тобто виконують функцію другого заперечення. Відповідно вони є семантично й структурно складнішими за власне риторичні питання-заперечення.

Невідповідність між питальною формою, наявністю заперечного оператора, поверхневою стверджувальною семантикою і комунікативною функцією заперечення сприяє надзвичайній експресивності й прагматичній багатовекторності так званих риторичних питань-стверджень. Крім функції другого заперечення, вони беруть активну участь у вираженні емоцій мовця, корегують реакцію його співрозмовника, сприяють поліфонії, дискусійності тексту. Порівняно з власне риторичними питаннями-запереченнями проаналізовані висловлення мають менше структурно-семантичних типів і напівфразеологізованих конструкцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 895 с.
2. Кислякова Л.И. Высказывания со скрытым отрицанием в немецком языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.04/ Калининск. гос. ун-т. – Калинин, 1981. – 16 с.
3. Музейник И.В. Семантические, прагматические и структурные особенности высказываний с отрицанием отрицания (на материале современного французского языка): Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.05 / Харьковский гос. педагогический ун-т им. Г.С.Сковороды. – Х., 2002. – 175 л.
4. Пацаранюк Ю.М. Способи реалізації іронії у структурі речення: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ Чернівецький нац. ун-т ім.Ю.Федьковича. – Чернівці, 2006. – 20 с.
5. Шабат С.Т. Структурно-семантичні моделі риторичних питань // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2001. – Вип.5. – С.122-129.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано функціонально-семантичну специфіку риторичних питань-стверджень, установлено, що вони поєднують у собі кілька згорнутих заперечних предикативних одиниць або виконують функцію другого заперечення щодо висловленого раніше заперечення.

Ключові слова: *риторичне питання, ствердження, заперечення.*

In the article the functional-semantic specifity of rhetorical questions- assertions is analysed. It is established that they integrate in themselves some contracted negative predicative units or execute function of the second negation concerning expressed before negation.

Key words: *rhetorical questions, assertions, negation ritoric.*

Валентина Богатько
(Вінниця)

ЕЛІПТИЧНІСТЬ РЕЧЕННЯ ЯК ГРАМАТИЧНЕ ЯВИЩЕ

Одним із базових понять теорії еліптичного речення є поняття-термін **еліпсис** або **еліпс.** Лексема **еліпсис** і його морфемно-фонетичний варіант **еліпс** – грецького походження: *elleipsis – пропуск.* Традиційно еліпсис трактують як нестачу (нульовий вияв) певного елемента речення, переважно дієслівного, рідше – як субстантивної еліпсованої частини у функції певного члена речення, зрозумілого, синонімічно осмислюваного з контексту самого еліптичного речення. Для Ж. Марузо *еліпсис* – це "опущення ... члена, який розглядається як легко встановлюваний... Еліптичними називають форму, вираз, зворот, конструкцію, які містять еліпсис..." [6, с.5]. *Еліпсис* – це "пропуск (викидання) елемента (члена), який легко відтворюється в певному контексті або ситуації" [1, с.6].

Неоднозначно поняття-термін *еліпсис* трактують також і в інших словниках та численних лінгвістичних дослідженнях розмовного синтаксису. Це об'єктивно слугує для нас деякою додатковою підставою для обрання власної інтерпретації цього терміна. Ми розглядаємо явище еліпсису широко – як лінгвістичне позначення такої мовленнєвої реалії (як *опущення,*

випущення, пропуску, неназивання, нестачі) будь-якої синтаксичної одиниці – члена речення, його частини, певного сполучення слів, навіть усього речення, до того ж незалежно від самої мотивації такого *еліпсису* (*пропуску, нестачі)*, безвідносно до того, якими чинниками зумовлений еліпсис названих мовних одиниць у кожному конкретному акті комунікації. Отже, поняття-термін *еліпсис* є для нас родовим (надрядним), тоді як усі інші терміни – *опущення, пропуск, випущення, неназивання, нестача* виступають його видовими виявами, різновидами. Тим самим термін *еліптичні речення* ми розглядаємо як надрядний і такий, що охоплює будь-які речення неповно-граматичної будови.

Еліптичні речення є своєрідними, яскраво виявленими конструкціями неповного формально-граматичного складу. На відміну від власне неповних, еліптичні речення специфічні, уявлення про відсутній елемент їхньої структури (дієслово-присудок, значно рідше іменник-підмет або додаток тощо) встановлюється не з сусідніх речень або з реальних обставин висловлювання (об'єктивної ситуації), а виключно з внутрішніх лексико-граматичних засобів таких речень, з їхньої власної структури та змісту, бо розуміння їхнього змісту самодостатнє, не потребує контекстуальної підтримки.

Метою нашої статті є характеристика явищ мовленнєвого еліпсиса, найбільш типових різновидів еліптичних конструкцій у публіцистичному мовленні.

Граматики української мови здебільшого подають таке визначення еліптичних речень: це різновид неповних структур, найчастіше двоскладних, з неназваним (еліпсованим) присудком, його частиною, зрідка підметом або додатком, або різновид неповних односкладних речень з неназваним головним членом або його частиною.

Еліптичні речення – такі неповні речення, у яких уявлення про неназваний член речення (чи його частину) безпосередньо встановлюється з їхнього власного змісту і будови, насамперед зі значення та форм синтаксично-залежних членів [7, с.515]. Еліптичні речення визначають як формально неповні, але семантично повні конструкції [2, с.205].

В еліптичних реченнях не реалізовано однієї з ланок їхньої структури, що особливо виразно сприймається за умови зіставлення їх з відповідними повними двоскладними та односкладними реченнями. На їхньому фоні еліптичні речення сприймаються як певні відхилення від норм повних структур. Ніякої смислової недостатності при цьому не виникає, бо й еліптичні речення виступають виразниками суджень, і цьому не шкодить граматико-синтаксична модель їхньої будови, яка виступає в скороченому, лапідарному варіанті. У ньому "модель судження і модель речення, які колись відповідали одна одній, тепер втрачають відповідність, оскільки живому мовленню властива лапідарність" [3, с.10].

"Еліптичні речення є результатом розширення виражальних можливостей мови" [4, с.22]. Коротке за будовою речення нерідко ускладнюється з погляду вираження в ньому змісту. "Невербалізоване дієслово-присудок (або ж головний член односкладної структури) може концентрувати в собі значення синонімічного ряду, кількох слів або може бути семантично невираженим" [4, с.23]. Наприклад: "*І тут же одним подихом*" (можливий еліпсис: *сказав, промовив* тощо) (Молодь України, 06.01.06); "*Знову – про державну мову*" (*говорили, повідомили…*) (Молодь України, 23.02.06); "*І знову – сміх*" (*чується, дзвенить, лунає* тощо) (Молодь України, 06.01.06).

Ураховуючи побудову еліптичних речень, деякі лінгвісти відносять їх до типово розмовних конструкцій [5]. Цілком слушною є думка про те, що "типізований характер еліптичних речень, нормативність їх уживання в розмовному стилі, самостійне функціонування без опори на контекст чи ситуацію дають підстави при синхронному аналізі кваліфікувати їх як факти мови, а не мовлення" [8, с.20]. Насправді, через зазначені якості еліптичних речень їх потрібно кваліфікувати як факти двобічної природи, бо вони належать і мові (як певні структурні моделі), і мовленню, бо повноцінно виконують реченнєво-комунікативну функцію.

Усяке неповне речення, отже й еліптичне, копіює собою формально-структурну модель повного речення. Утворюючи еліптичні речення, науковці свідомо чи інтуїтивно (за автоматичною мовленнєвою звичкою) орієнтуються на внутрішньо-синтаксичну структуру повного речення.

Еліптичні речення породжуються не стільки свідомою еліпсацією тих чи інших елементів

речення, стільки виникають унаслідок своєї типізованості в мовній системі. У ній усталились певні типові структурно-синтаксичні засоби мовного вираження. Річ у тому, що, вживаючи еліптичні вислови, мовці свідомо не ставлять собі за мету що-небудь еліпсувати в реченні – той чи інший синтаксично-мінімальний елемент речення (член речення або його частину). Цього ми не чинимо, тобто нічого свідомо не випускаємо в реченні, бо речення еліптичного типу функціонують у мові саме в синтаксично сконденсованій формі; їм властива така структурно-синтаксична модель, у якій структурно одна чи кілька позицій членів речення виступають як нульові, тобто як лексично й синтаксично не заміщені. Формально синтаксичне незаміщення цієї позиції сприймається як закономірність, як синтаксична норма. Наприклад, в еліптичному реченні публіцистичного типу *За нові здобутки в духовній культурі!* (Молодь України, 3.12.06) маємо чітко окреслену модель сконденсованого вислову, семантика якого ширша, ніж сума лексичних значень тих словоформ, у яких втілено цю модель. З формального боку конструкція бездієслівна, але значення певної дії, процесу все ж пов'язується з цією комунікативною структурою. Певна дія-процес усвідомлюється потенційно, однак це усвідомлення є *синонімічним*. Якщо цю еліптичну конструкцію трансформувати в граматично повну, то вона могла б мати такі структурно-семантичні схеми: *Дбаймо за нові здобутки в духовній культурі! Борімося... Працюймо... Піклуймося...* і т.д. Отже, в еліптичному реченні та чи інша дія-процес є формально прихованою, лексично не вираженою, але такою, що утримується в свідомості. Еліптичні конструкції мають специфічну синтаксичну семантику. Ця семантика лексично виражена тільки в наявному складі еліптичних речень. Але цей склад формально неповний, бо в ньому не заміщено позиції певного синтаксично провідного чи синтаксично залежного елемента еліптичної конструкції. Цим елементом найчастіше виступає дієслово-присудок або його частина. Таким чином, еліптичність речення є поняттям формально-синтаксичним, а не семантичним. Це означає, що такі структури займають особливе місце в системі власне-неповних речень (у їх традиційному розумінні), тобто у системі речень, у яких насправді свідомо випускається (пропускається, не називається) певний член речення (чи кілька членів речення) на тій підставі, що такий член речення (члени речення) був ужитий у попередньому реченні, через що його семантика зрозуміла, утримується свідомістю і, як наслідок цього, немає потреби ще раз називати, повторювати, лексично виражати те, що зрозуміле з попереднього контексту, наприклад: *Звідкілля ж ці козаки, пане генерале? – Із Запоріжжя, запорозькі!* (Молодь України, 10.03.06).

Трактування досить численних явищ еліпсису на синтаксичному рівні і в наш час потребує поглибленої уваги й суттєвих уточнень.

Поняття-термін *еліптичні речення* потрібно розглядати як всезагальний, надрядний, родовий. Цим поняттям-терміном охоплюємо всю групу різнотипних і традиційно неповних речень, що їх нерідко кваліфікують як власне-неповні речення: у них справді випущено, лексично не виражено одну з ланок їхньої семантико-синтаксичної будови. Складність проблеми еліптичності очевидна: вона пояснюється як своєю власною семантико-синтаксичною складністю, так і тим, що й донині не дістали свого однозначного трактування позаеліптичні явища синтаксису, зокрема такі, як двоскладність-односкладність речення, синтаксично нечленовані конструкції, співвідношення деяких понять логіки і лінгвістики тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистичных терминов. – М.: Изд-во „Советская энциклопедия", 1969. – 606 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 365 с.
3. Галкина-Федорук Е.Н. О нулевых формах в синтаксисе // Русский язык в школе. – 1962. – № 2. – С.10-14.
4. Голоюх В.І. Еліптичні речення з невербалізованими головними членами //Мовознавство. – 1982. – №1. – с.21-26.
5. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного мовлення. (Просте речення; еквіваленти речення). – К.: Наукова думка, 1973. – 288 с.
6. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М.: Изд-во „Иностранная литература". – 1960. – 343 с.
7. Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І.К.Білодіда. – Синтаксис. – К.: Наукова думка, 1972. – 515 с.
8. Чиркина И.П. Проблема неполноты предложения и ее изучение в вузе// Вопросы синтаксиса русского языка. – Калуга, 1965. – с.19-20.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена висвітленню проблемних питань теорії еліпсису. Інтерпретуються типові різновиди еліптичних конструкцій у публіцистичному мовленні.

***Ключові слова:** публіцистичний стиль, газетний текст, еліпсис, еліптичне речення.*

The article is devoted to the problems of the theory of ellipses. Typical variants of elliptical constructions are interpreted in publicistic speech.

***Key words:** publicist style, newspaper's text, ellipsis (ellipse), elliptical sentences.*

Олена Жаровська
(Вінниця)

ПРО ЛОГІКО-ЗНАЧЕННЄВІ Й КОМУНІКАТИВНІ ПАРАМЕТРИ ПИТАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ

Мислення людини, її почуттєва сфера зреалізовуються в таких категоріях, формах спілкування, як а) словесна мова (усна й писемна) і б) міміко-жестикулярні засоби мовлення. У цій статті йдеться про ті комунікативно-словесні ресурси, можливості мови, які знаходять свій вияв у *питальних реченнях*.

Не все, що наявне в мові, не кожна з її одиниць спроможна самостійно виражати певну логічно-значеннєву реалію, факт дійсності, слугувати самодостатнім виразником певного лексичного значення – *денотативного* (предметного, означального, кількісного, дієвоактивно/пасивного, ознако-означального) чи значення *конотативного*, точніше – *денотативно-конутаактивного* (значеннєво-зменшувального, значеннєвої ласкавості, згрубілості, зневажливості тощо) (лат. denotatus – позначений, визначений, лат. con – префікс, що вказує на єднання, спільність, і notatio – позначення). Мовні ж одиниці на рівні речення і слова-речення (синтаксично нечленованого речення) виконують *комунікативну функцію*, тобто функцію *спілкувальну*. Це повністю стосується й *питальних речень*, комунікативні спроможності яких слугують переважаючою метою цієї статті.

У працях, дослідженнях з логіки як філософської галузі знань, питальні речення, як і спонукальні, здебільшого залишаються поза увагою наукового аналізу. У них зазвичай йдеться про *речення розповідні*, частково про *питальні риторичні речення*, питальність яких обмежується лише *питальною інтонацією*, котрою вони реалізуються, вимовляються. За змістом же, тобто логічно, питально-риторичними реченнями по-особливому виражається така логічно-комунікативна реалія, як *судження*, наприклад: *Чи словом зборкати орла? Чи правду кривді подолати?* (М.Рильський); пор. цей же зміст, висловлений у формі розповідних речень: *Словом не зборкати орла. Кривді правду не подолати.* Або: *Хіба можна позбавити Україну незалежності?* [УМ, 17.III.96]; пор.: *Україну не можна позбавити незалежності.* «Риторичне запитання рівнозначне категоричному судженню плюс оклик» [5, с.22] (ми б сказали: …плюс запитання).

Подекуди чуємо або читаємо: це *питання риторичне, запитаю риторично*, наприклад: *А ось чи почує нас влада і чи зможе зрозуміти, що проблема не в Луценкові, а в тому, що «антикризова» коаліція сьогодні не задовольняє виборців? – риторично запитував хмельничан екс-голова МВС*» [УМ, 13.02.07]. Комунікативно наведене питальне речення синтаксично розгалужене, семантично й формально складне, з послабленою питальною риторичністю. Його нерозповідна модальність зорієнтована лише на посилення уваги до висловлюваного, яка зумовлюється, окрім іншого, риторично-питальною ритмомелодикою мовленого.

Судженням вважається основна форма мислення й мовлення. Судження найчастіше вважають двокомпонентною логічно-мовленнєвою одиницею, бо судження формується двома членами, логічними одиницями – *суб'єктом судження* (це те, про що розповідається в судженні, що в ньому стверджується або заперечується; стверджувальні й заперечні судження) *і предикат судження* (це те, що саме стверджується про суб'єкт судження або що заперечується стосовно нього). Наприклад, у реченні *Минуле України сповнене неабиякого трагізму, страшенних бід нашого народу* [ЗвУ, 14.I.99]: суб'єкт судження в цьому реченні-висловленні

Минуле України, а предикат – увесь подальший склад речення.

Риторичним запитанням-реченням – цією майже в усіх випадках експресивною конструкцією – виражається дещо зворотне: позитивною (стверджувальною) формою висловлюється заперечний зміст, а негативною [заперечною] – стверджувальний. Своєрідною є також ритмомелодика питально-риторичних речень, що також сприяє тому, що вони нерідко потрапляють до багатьох художніх, публіцистичних та інших текстів, слугуючи в них стилістично яскравим засобом мовлення.

Риторична питальність у деяких стилях мови, переважно в розмовно-побутовому, публіцистичному й художньому виявляється тільки на тлі широкого попереднього контексту, виступає висновковою сентенцією до висловленого в попередньому тексті, наприклад: *Пригадую, як на початок своєї кар'єри талановитий тоді ще початківець, автор-гуморист родом із Полтави Андрій Данилко роздавав свої перші інтерв'ю українською мовою і навіть говорив про те, що створений ним образ Вєрки Сердючки насправді є злою пародією на мовну вульгарність, ба й боротьбою за чистоту рідної мови. І під час ту пору цей образ і справді так сприймався! Та що ж трапилось?* [пряме запитання. – О.Ж.] ***Як могла нормальна ніби ж молода людина не подорослішати, а – виродитися?!*** *Питання, як кажуть, риторичне. Але відповідь на нього слід шукати, вочевидь, не в площині риторики* [НС, 7.II.07]; пор.: *Не могла нормальна людина...*

Спілкування носіїв мови, обмін думками – це їхні постійні життєві реалії й потреби. Досить об'ємно вони осягаються використанням таких синтаксично-комунікативних одиниць мови, як *питальні речення.*

Питальні речення використовуються набагато рідше, ніж розповідні синтаксичні конструкції. Це зумовлене меншою комунікативною потребою в них, бо логіка й реалії життя такі, що значно частіше ми маємо потребу не в запитанні, адресованому іншому чи іншим (також і не в спонуканні їх до чого-небудь), а в розповіді, інформації про кого-небудь чи про що-небудь.

Теорію питальних речень в українському (ще більше в російському) мовознавстві уже викладено досить повно й компактно, до того ж у виданнях академічних. У цьому контексті не гоже обійти увагою такого настановного міркування О.М.Пєшковського, яке зорієнтоване на розмежування всіх трьох основних комунікативно-реченнєвих структур, а саме: «Якщо ми говоримо тільки для того, щоб повідомити свої думки іншому, то таке мовлення можна назвати *розповідним...* Ми можемо спонукати співрозмовника повідомити нам те, чого ми не знаємо, відповісти на наше запитання, – мовлення *питальне,* і можемо спонукати його зробити саме те, що ми йому наказуємо або про що просимо, – мовлення *спонукальне*» [4, с.392].

За метою висловлювання (з погляду комунікативного) і за інтонацією питальні речення у своїх найбільш типових виявах чітко відрізняються від речень розповідних і спонукальних.

«Питальними називаються речення, в яких за допомогою інтонації, а також за допомогою спеціальних слів або словопорядку мовець висловлює своє бажання про щось дізнатися від співрозмовника» [2, с.354]. У цьому визначенні залишено поза увагою: а) ті питальні речення, у яких немає спеціального питального слова, і б) риторичні питальні конструкції (див. вище).

Питальні речення структурно й функціонально досить чітко розгалуженовуються на *власне питальні речення,* або *речення прямої питальності* (*прямо-питальні*), які членуються на *з'ясовуючі й уточнюючі* конструкції, і на речення *питально-риторичні* [7, с.128-134].

Питальність – це здебільшого особливий різновид спонукальності в її логічному значенні, спрямуванні, вияві. Не варто, однак, залишати поза увагою того, що деякі запитання (й не тільки риторичні!) не зорієнтовані на отримання мовцем відповіді (звернімо, наприклад, увагу на таку мовленнєву реалію): *То він так? Так підготувався?* (йдеться про учня, який не виконав або ж незадовільно виконав певне завдання, скажімо, не розв'язав математичної задачі, не написав твору).

Як слушно зауважує Ш.Баллі, «найпростіше запитання... *Ви прийдете?* може означати *Я хочу, щоб ви прийшли!;* при цьому воно вимовляється з наказовою інтонацією [мабуть, не зовсім. – О.Ж.], з чого випливає, що знак запитання втрачає свій сенс...; запитання *Що ж робити?* Часто виражає упокорення долі» [1, с.309].

В енциклопедії «Українська мова» питальне речення витлумачується як «модульний

різновид речення, за допомогою якого мовець, використовуючи спеціальні засоби, насамперед інтонаційні та лексико-граматичні, запитує про що-небудь з метою одержати інформацію... Питальне речення утворює специфічну парадигму комунікативних одиниць різних внутрішньоструктурних модифікацій, які задовольняють усі необхідні потреби усного і писемного спілкування» [8, с.442].

Також і в енциклопедії «Русский язык» мовиться про те, що «питальне речення – це речення, з допомогою якого мовець запитує про що-небудь, тобто хоче отримати яку-небудь позитивну [не тільки! – О.Ж.] інформацію, якою сам не володіє» [6, с.45].

Як бачимо, інтерпретація питальних речень у мовознавчій теорії загалом однозначна, неузгодженості стосуються тільки небагатьох логічних і синтаксичних деталей у цій сфері, що певною мірою й природно, зрозуміло, бо питальність у мовленні має досить окреслену систему свого мовного оформлення й функціонування, вияву.

Думки, які виражаються питальними реченнями, не бувають емоційно нейтральними, хоча б мінімально вони завжди забарвлені певною почуттєвістю – сумнівом, подивом, недовір'ям, жалем, категоричністю, упевненістю чи невпевненістю тощо. Бо ніхто й ніколи не буває зовсім байдужим до того, що він повідомляє (стверджує чи заперечує), ні, тим більше, до того, про що він запитує, отже, й до чого він своїм запитанням спонукає кого-небудь до чого-небудь.

Подекуди до питальних речень вдаються з деякою узагальнюючою метою – задля того, щоб, з одного боку, підсумувати тільки що сказане, а, з другого, – задля подальшого прямого розгортання певної розповіді, наприклад: *До речі, про те, що внаслідок останнього ...переписування Основного закону Президент втратив частину своїх повноважень на користь парламенту та уряду, не знає 23,3 відсотка респондентів, опитаних Центром Розумкова. Тобто майже кожен четвертий. ...**Добре це чи погано?*** [УМ, 15.II.07], або ж і продовження цього тексту в майже аналогічних модально-комунікативних вимірах: *А суть ...Блоку Юлії Тимошенко полягає у тому, що найкращі Юльчині уми теж уже близько року готують нову конституцію. **Чому так довго?*** [УМ, 15.II.07]. В обох випадках питальні речення виконують майже тотожну функцію: стимулюють мовця до продовження викладу загалом тієї ж самої ідеї, до її осягнення.

Питальність речення все частіше проникає й до газетних заголовків, що якоюсь мірою активніше спонукає читачів до прочитання газетної статті, інформації, наприклад: *Тарифи відступають?* [УМ, 15.II.07]; *Не футболом єдиним?* [УМ, 16.II.07]: великий заголовний шрифт на першій сторінці газети; у цьому випадку найменування стилістично не зовсім вмотивоване, бо тільки за асоціацією до приказки *Не хлібом єдиним...* компетентний читач може здогадатись про що в основному йдеться в статті; *Обличчя Азарова? Аплодисменти?!* [УМ, 15.II.07]; *Лавра пливе? (Зсуви Печерських пагорбів загрожують* будівлям монастиря-заповідника) [УМ, 17.II.07]; *ПР+БЮТ=?; Як = зник = труп Довганюка?* [УМ, 17.II.07]; *Як воно колись любилося?* [СВ, 9.II.07], пор.: *Як воно колись любилося* (через розповідність цього речення применшується його емоційність, експресивність) і *Як воно колись любилося!* (емоційність більш очевидна, комунікативно зумовленіша, вмотивованіша). У цій же статті [СВ] натрапляємо на такі питальні діалогічні конструкції: – *І як же ви свою Марфу любили?; ... Ну, а як саме?: Ну, а тоді, коли залицялися до Марфи, із суперниками смикалися за чуби?; Та ви що?!; А далі що?; І-і-і що-о?; Як що?; А де ж солома, діти?:* розмовно-побутова ментальність цих питальних структур очевидна; їхній стиль навіть близький до «розмовно-домашнього», вкрай зниженого кшталту, але доброзичливий, сприятливий у ставленні до інших мовців.

Питальні речення належать до комунікативно переважаючих синтаксичних структур у діалогічному мовленні, яке подекуди досить просторо може бути представлене тільки питальними контрукціями: – *Ви звідки? – А що? Це вас цікавить? – Вас це дивує? – А ви б не здивувались?...*; зрештою, розмовно-побутове мовлення, його відтворення в художніх текстах – одна з найтиповіших сфер використання питальних конструкцій.

Вдамося й до такої ілюстрації питальних речень у літературно-писемному діалогічному мовленні: – *Тату! **– Що, синку? – Що там за люди пливуть?** – То здалека. Орловські. Руські люди. З Росії пливуть. **– А ми хто? Ми хіба не руські?** – Ні, ми не руські. **– А які ж ми, тату? Хто ми?** – А хто там нас знає, – якось журливо проказує мені батько...* (О.Довженко). Репліки в наведеному діалозі позначені розмовно-мовленнєвою безпосередністю й конкретністю,

побутовою лексикою, щонайпростішими розмовними конструкціями, які створюють досить чітке уявлення про колишнє українське селянство, його розумово-мовленнєву особливість, індивідуальність.

Сфера використання питальних речень майже безбережна, бо, зрештою, про що тільки ми не запитуємо один одного. Крім уже розглянутих природних життєво-мовленнєвих ситуацій, вкажемо й на деякі інші своєрідні питальні конструкції, які характерні, зокрема, для мовлення публіцистично-газетного. Наприклад, у статті «Безпека віри» [УМ, 16.II.07, стор. 8-9] майже весь діалог між журналістом та інформуючою особою – радником секретаря Президента України (Олександром Саганом) – має загалом ту особливість (структурно-стилістичну й комунікативну), що журналіст звертається до свого співрозмовника переважно у формах питальних речень, чим, без сумніву, створюється атмосфера взаємного розуміння, спрямовуюча місія в якому належить журналістові. Хоча б два приклади мовленнєвих реалій цього плану: *Пане Олександре, наскільки комфортно почувається держава, де частина вчителів християнської етики й священників у війську мріють про відтворення Російської імперії?; Чого сьогодні найбільше бракує для визнання Помісної церкви?* і т.д. і т.ін. Звісно, запитання здебільшого формуються не просторо, як у цьому випадку, а лаконічно, стисло. І перше, і друге здебільшого визначається тематикою діалогічного спілкування й особистісними якостями учасників діалогу, взаємно розуміючої, прихильно-дружньої бесіди.

Логічна, структурна й комунікативна своєрідність питальних речень полягає також у тому, що, на відміну від розповідних речень, жодне з питальних речень не буває односкладним *номінативним реченням.* Наприклад, речення *Весна* – розповідне односкладне номінативне, *Весна!* – розповідно-окличне односкладне й номінативне; тим часом питальне речення *Весна?* перебуває поза межами односкладних номінативних конструкцій; це речення питальне, але структурно двоскладне, неповне, котре може використовуватись у різних стилях мови. Водночас питальна інформація не може бути «накладена» на спонукальні речення в їхній прямій функції, наприклад: *Беріть!* – речення спонукально-наказове, односкладне означено-особове, а *Беріть?* – з його питальною інтонацією може бути використане тільки з перепитувальною функцією, тільки як повторення вже сказаного іншою особою.

Питальне речення нерідко слугує засобом вираження таких почувань громадян, які зумовлені не стільки діями окремих осіб, хоча б і високопосадових, скільки загальнонародним станом подій у державі, наприклад: *Хай би хтось із багатіїв спробував на ці гроші розплатитися за паливо, електроенергію, накупити потрібних ліків, ще й придбати необхідних продуктів. **І за що нам така кара?*** [СВ, 9.II.07].

Розглянемо такий контекст: *Останнім часом потік листів до газети на цю тему* [про Голодомор. – О.Ж.], *який, до речі, ніколи не зупинявся, значно зріс. **Що ж змусило людей згадувати ті страшні часи?** Безперечно, події навколо прийняття закону про Голодомор* [СВ, 16.II.07]: суто інформаційний публіцистичний текст; семантично й стилістично вкраплене в нього питальне речення нікому конкретно не адресується, тому не потребує відповіді; у той же час питально-комунікативна сутність цього речення стимулює читача до роздуму, до мисленнєвої узагальненості; пор. перетворення цього ж речення в розповідне: *Ніщо не змусило (не змушує) людей згадувати ті страшні часи:* розповідне речення-судження (а не речення-запитання!), менша емоційність сказаного у формі розповідного речення.

Певна річ, в окремій, до того ж в обмеженій за своїм обсягом статті можна було прокоментувати тільки дещо з того, що об'єктивно проектувалась тематикою й метою цього дослідження. Все ж варто, мабуть, ще раз закцентувати на тому, що: 1) синтаксична структура питальних речень дуже різнобічна, поширюється майже на всі функціональні моделі речення, 2) комунікативні потенції питальних речень варті окремого монографічного розгляду, аналізу. Бо вони, питальні речення, виконують щонайрізноманітніші функції, використовуються як власне запитання, так і запитання, сповнені роздумів людини; ними виражаються неоднакові за своєю сутністю припущення, здогади, вони слугують емоційним відгуком, реакцією на безліч життєво-реальних і уявлюваних людиною ситуацій, її дій, роздумів, почувань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностр. литературы, 1961.

понять, явищ і дій або вираження адвербіальних чи релятивних відношень в офіційно-ділових текстах» [2, с.64]): *вживати заходів, набрання чинності (набрати чинності), мати право, набрання законної сили, брати участь, мати на меті, мати юридичну силу, вживати заходів щодо, виходять за межі.* Для законодавчих текстів характерне значне тяжіння до стандартизованості, що виявляється у «вживанні однакових мовних одиниць для позначення типових ситуацій» – мовних шаблонів, кліше [2, с.48]. Стандартизовані словосполучення не є ознакою стилістичної невправності: такі конструкції, «апробовані суспільною комунікативною практикою, найточніше позначають відповідні поняття, отже, найкраще виконують специфічні завдання комунікації» [2, с.48]. Стійкі сполучення слів у тексті, як правило, функціонують у складі словосполучень як єдиний неподільний компонент синтаксичної структури;

– термінологічним сполученням (*жиле приміщення, договір піднайму, Кодекс України про адміністративні правопорушення, органи місцевого самоврядування, державна влада* тощо). Визначальний критерій належності сполучення слів до термінів – наявність таких поєднань у словниках і довідниках. Дослідники виділяють інші критерії визначення ступеня термінологізації сполучення слів: приналежність таких сполук до множини понять певної системи, обмеженість їх використання, термінологічність складників конструкції, обмежена здатність компонента утворювати словосполучення, відносна стійкість [4, с.85-86]; більш або менш стабільний порядок компонентів терміносполуки, обмеження зміни її частин, багаторазова повторюваність сполуки [6, с.167]. Отже, сполучення слів є терміном аналітичної будови у випадку одночасної реалізації таких умов: 1) сталість граматичної форми; 2) відсутність синонімів; 3) обмежена сполучуваність конструкції; 4) термінологічність кожного з повнозначних складників. Конструкції, що відповідають усім чотирьом критеріям, – терміни аналітичної будови, а двокомпонентні словосполучення, головний чи залежний компонент яких виражений такою терміносполукою – прості. Якщо ж є невідповідність за одним із критеріїв, сполука вважається такою, що остаточно не термінологізувалась, а двочленне словосполучення, до складу якого вона входить – складне, наприклад: *кримінальна відповідальність, адміністративна відповідальність, цивільна відповідальність*; *чинне цивільне законодавство* – терміни, а *відповідальність за порушення законодавства, цивільне законодавство України* – словосполучення, що остаточно не термінологізувались (не відповідають за двома критеріями: сталість граматичної форми і термінологічність кожного з повнозначних складників) відповідно *визначає кримінальну відповідальність, регулюється чинним цивільним законодавством* – прості словосполучення, а *визначає відповідальність за порушення законодавства, регулюється цивільним законодавством України* – складні;

– аналітичними утвореннями типу *відшкодування шкоди (відшкодовувати шкоду), здійснювати захист, нести відповідальність, вчинення правочину, набувати дієздатності, здійснення повноважень, здійснювати нагляд за..., перебувати у процесі...; звільнити у зв'язку з помилуванням, виникли у сфері господарювання, вчиняються з наміром зашкодити, використати з метою впливу, відшкодовується незалежно від походження, визначається залежно від обставин, надати за наявності підстав, виникає з моменту створення, виникли до моменту смерті, діють на підставі довіреності, визначається з урахуванням обставин, здійснюють від імені товариства.*

Такі лексико-синтаксичні аналітичні утворення [2, с.69] можуть бути синтаксично оформлені як дієслова, прикметники, іменники, прислівники, прийменники. Розщеплені дієслова – стійкі дієслівні сполучення, семантично еквівалентні дієслову. Такі сполуки, як правило, складаються з дієслова й залежного від нього іменника: *відшкодовувати шкоду, здійснювати захист, нести відповідальність, вчинити правочин, набувати дієздатності, здійснювати повноваження, здійснювати нагляд за..., перебувати у процесі...* Дієслово в таких конструкціях – показник процесуальності поняття, предметність якого визначається іменником. У законодавчому стилі функціонують синонімічні дієслівним іменникові сполуки – деривати таких утворень (*здійснення нагляду, набування дієздатності*) – на позначення поняття безвідносно до процесуальних ознак. Аналітичні дієслова, іменники, прикметники і прислівники семантично й синтаксично цілісні, а отже – не можуть кваліфікуватися як словосполучення.

У текстах законодавчого стилю сформувався клас стилістично маркованих аналітичних

прийменників транспозиційного походження, утворених поєднанням одного чи двох первинних прийменників та іменника чи прислівника: *з наміром, залежно від, на підставі, з урахуванням, на користь, за рахунок, після спливу, відповідно до, поряд із, у результаті, з доданням, за винятком, у зв'язку з* та ін. Такі конструкції не виконують самостійної синтаксичної функції, вони переводять іменник у адвербіальну позицію [2, с.118], тому кваліфікуються у словосполученні як неповнозначні компоненти.

Процес переходу прийменниково-відмінкових конструкцій *з метою, від імені, в інтересах, за умови, в порядку, у випадку, у сфері* у прийменник остаточно не завершився: у словосполученні з такою конструкцією залежний компонент має атрибутивну природу й частково чи повністю узгоджується з іменниковим компонентом прийменниково-іменникової сполуки, нерідко є його поширювачем (якщо виражений займенником чи прикметником із займенниковим значенням): *За договором чартеру (фрахтування) одна сторона (фрахтівник) зобов'язується надати другій стороні за плату всю або частину місткості в одному чи кількох транспортних засобах на один або кілька рейсів для перевезення вантажу, пасажирів, багажу, пошти або* ***з іншою метою*** (Цивільний кодекс України, ст. 912) [5]; *Виключна ліцензія видається лише одному ліцензіату і виключає можливість використання ліцензіаром об'єкта права інтелектуальної власності* ***у сфері, що обмежена цією ліцензією****, та видачі ним іншим особам ліцензій на використання цього об'єкта* ***у зазначеній сфері*** (Цивільний кодекс України, ст. 1108) [5].

Головний компонент багатокомпонентних словосполучень у текстах законодавчого стилю – іменник-дериват віддієслівного або відприкметникового походження. Синтаксичним параметром текстів законодавчого стилю є систематична заміна простих дво-, трикомпонентних дієслівних словосполучень на складні багатокомпонентні субстантивні у відповідному контексті: *За наявності кількох осіб, які* ***виявили бажання*** *усиновити одну і ту ж дитину, переважне право на її усиновлення має громадянин України...* (Сімейний кодекс України, ст. 213) [5] (пор. ... *які* ***бажають*** *усиновити одну і ту ж дитину...*); *Проста залежність між асоційованими підприємствами виникає у разі, якщо одне з них* ***має можливість*** *блокувати прийняття рішень іншим (залежним) підприємством...* (Сімейний кодекс України, ст. 126) [5] (пор. ...***може*** *блокувати прийняття рішень іншим (залежним) підприємством...*); *Не мають права голосу громадяни, яких* ***визнано*** *судом недієздатними* (Конституція України, ст. 70) [5] і *У разі ...* ***визнання*** *народного депутата України недієздатним або безвісно відсутнім його повноваження припиняються з дня набрання законної сили рішенням суду...* (Конституція України, ст. 81) [5]. Наприклад, у тексті Кримінального кодексу України зафіксовано 26 уживань іменника *вимога* і 0 уживань дієслова *вимагати*, у тексті Сімейного кодексу – відповідно 28 і 7, Цивільного кодексу – 498 і 216, Кодексу про адміністративні правопорушення – 114 і 0, Кодексу законів про працю – 38 і 14, Конституції України – 13 і 1, Господарського кодексу України – 181 і 13; іменника *розвиток* і дієслова *розвивати:* у тексті Кримінального кодексу України – відповідно 2 і 0 уживань, у Сімейному кодексі – 21 і 0, Земельного кодексу – 6 і 0, Цивільного кодексу 3 і 0, Кодексу законів про працю – 4 і 0, Конституції України – 20 і 1, Господарського кодексу України – 48 і 0; у тексті Кримінального кодексу зафіксовано 121 вживання іменника *арешт* і 0 уживань дієслова *арештувати*; у тексті Конституції: *виконання* – 38, *виконувати* – 10; у Господарському кодексі: *використання* – 138, *використовувати* – 48 тощо.

Словосполучення з головним компонентом, вираженим іменником-дериватом, виступають у ролі вторинних субстанціальних та предикатних синтаксем [1, с.140]. Як вторинні субстанціальні синтаксеми функціонують похідні субстантивні словосполучення з опорним іменником [3, с.71]. Похідні субстантивні словосполучення з опорним віддієслівним іменником – це проміжний тип між власне- та невласне-словосполученнями, утворений внаслідок трансформації первинного дієслівного словосполучення в субстантивне, причому такий трансформ «зумовлений здатністю дієслівного опорного компонента виступати у позиції підмета» [3, с.81]. Вторинні предикатні синтаксеми утворені внаслідок трансформації «двох елементарних простих речень в одне просте ускладнене» [1, с.269] і складаються з двох частин: «трансформованого в морфологічний іменник вихідного предикативного слова з семантикою

дії, процесу, стану, якості тощо і аналітичної синтаксичної морфеми-прийменника, що вказує на семантико-синтаксичні відношення між двома елементарними простими реченнями» [1, с.269]. Вони співвідносні з підрядними частинами детермінантних складнопідрядних речень мети та умови [1, с.325] й атрибутивних приіменникових складнопідрядних речень [1, с.334], підрядну частину яких формує дієслово з відповідним процесуальним значенням: *За заявою подружжя або позовом одного з них суд може постановити рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання* ***у разі неможливості чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно*** (Сімейний кодекс України, ст. 119) [5], пор. *За заявою подружжя або позовом одного з них суд може постановити рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання, якщо дружина і (або) чоловік не може/ не можуть або небажає/ не бажають проживати спільно*. Із погляду семантики такі конструкції синонімічні, однак у текстах законодавчого стилю помітно надається перевага простим реченням. Речення з віддієслівними іменниками комунікативно компактніші та лаконічніші; на відміну від відповідних дієслів, іменники виражають певне поняття абстрактно, безвідносно до граматичних значень часу, способу, особи, роду, числа, що дозволяє зосередити увагу на самому понятті дії, стану, ознаки, а не на їх обставинах.

Умови паралельного вживання дієслів та похідних від них іменників визначаються комунікативним призначенням законодавчого тексту. Якщо ситуація мовлення передбачає значне смислове навантаження на реальному чи формальному суб'єкті дії або стану, вживається дієслово, якщо ж носій процесуальної ознаки не важливий, тобто певна правова норма стосується усіх, – вживається іменник.

У тексті основних частин Кримінального кодексу та Кодексу про адміністративні правопорушення вживання віддієслівних та відприкметникових іменників зумовлено самою структурою статті, що складається із диспозиції (частина статті, у якій називається злочин) та санкції (частина статті, що починається словом *карається* і називає покарання за названі в першій частині статті дії). На формально-граматичному рівні диспозиція представлена групою підмета, а санкція – групою присудка. Таким чином, диспозиція представлена віддієслівним іменником із залежними від нього компонентами. Іншу структуру в таких текстах мають тільки ті речення, що виконують уточнюючу та коментуючу функцію.

У стійких сполученнях слів віддієслівні іменники в законодавчому стилі вживаються частіше, ніж дієслова з аналогічним процесуальним значенням.

Віддієслівний іменник може вживатися зі стилістичних міркувань (наприклад, для уникнення нагромадження кількох підрядних частин: *Шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували* ***відсутність*** *згоди особи на шлюб або її* ***небажання*** *створити сім'ю* (Сімейний кодекс України, ст. 40) [5]; для розмежування різних значень лексеми: *Частина перша статті 99 цієї Конституції* ***вводиться в дію*** *після* ***введення*** *національної грошової одиниці – гривні* (Конституція України, Перехідні положення) [5]).

У реченнях із значенням констатації факту переважають дієслова: *Рішення Ради національної безпеки і оборони України* ***вводяться в дію*** *указами Президента України* (Конституція України, ст. 107) [5]; *Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України* ***видає*** *укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України* (Конституція України, ст. 106) [5].

У реченнях із поширеними синонімічними рядами вживання дієслова/іменника чи прикметника/ іменника визначається типом однорідних компонентів речення. Для підкреслення різноманітності дій у ролі однорідних присудків вживаються дієслова (наприклад: *Голова Верховної Ради України: 1)* ***веде*** *засідання Верховної Ради України;2)* ***організовує*** *роботу Верховної Ради України,* ***координує*** *діяльність її органів; 3)* ***підписує*** *акти, прийняті Верховною Радою України; 4)* ***представляє*** *Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав; 5)* ***організовує*** *роботу апарату Верховної Ради України* (Конституція України, ст. 88) [5]). В однорідних рядах з підметів та другорядних компонентів речення, переважно вживаються віддієслівні та відприкметникові іменники (наприклад: *Повноваження народного депутата України*

припиняються достроково в разі: 1) ***складення*** *повноважень за його особистою заявою; 2)* ***набрання*** *законної сили обвинувальним вироком щодо нього; 3)* ***визнання*** *його судом недієздатним або безвісно відсутнім; 4)* ***припинення*** *його громадянства або його виїзду на постійне проживання за межі України...* (Конституція України, ст. 81) [5]).

Особливості структури і синтаксичної організації законодавчого тексту на рівні словосполучення дозволяють диференціювати цей стилістичний різновид текстів офіційно-ділового стилю, а отже, структурно-граматична організація словосполучення є визначальним синтаксичним параметром законодавчого тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
2. Горбачук Д.В. Структурно-семантичні типи стійких сполучень слів у офіційно-ділових текстах: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1997. – 163 с.
3. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наукова думка, 1990. – 192 с.
4. Гумовська І.М. Англійська юридична термінологія в економічних текстах: генезис, дериваційний та семантико-функціональний аспекти: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Л., 2000. – 186 с.
5. Експерт-юрист: Інформаційно-правова бібліотека (електронна законодавча база). – 2006. – жовтень.
6. Коцюба Н.Й. Українська термінологія державного управління (стан та розвиток): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Л., 2004. – 278 с.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються синтаксичні параметри законодавчого тексту, зокрема особливості організації законодавчих текстів на рівні словосполучення.

Ключові слова: *синтаксис, словосполучення, законодавчий текст.*

The article deals with the syntactic parameters of the legislative text, in particular features of organization of the legislative texts on equal word collocations.

Key words: *syntax, word collocation, legislative text*

Ніна Кухар
(Вінниця)

ЛІНГВІСТИЧНИЙ СТАТУС „ДРУГОРЯДНОСТІ" ФАКУЛЬТАТИВНОГО ПРИСЛІВНОГО КОМПОНЕНТА У СИСТЕМІ НЕГОЛОВНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

За традицією у системі членів речення розмежовують головні і другорядні члени речення. Члени речення кваліфікують як мінімальні синтаксичні одиниці, які виконують у реченні формально-граматичні та семантико-синтаксичні функції і виражаються повнозначними словами або сполуками слів (О.С. Мельничук, І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко). І.Р. Вихованець пов'язує виникнення терміна „член речення" з браком прямої відповідності між морфологічними класами слів і виконуваними ними в реченні синтаксичними функціями.

У славістичній граматичній традиції узвичаєним є поєднання двох основних критеріїв виділення й розмежування членів речення: значеннєвого і формального. Останнім часом утвердився підхід до двохаспектного тлумачення членів речення: семантико-синтаксичний, в основу якого лягло поняття синтаксеми, і формально-синтаксичний, орієнтований на члени речення чи компоненти формально-граматичної структури речення (формально-граматичні компоненти). Формально-граматичний аспект дослідження речення передбачає вивчення його структури як системи взаємопов'язаних синтаксичних компонентів, що заповнюють позиції, виділені на основі синтаксичних зв'язків, встановлення ієрархії компонентів, а також обґрунтування об'єктивних критеріїв обов'язковості-факультативності компонентів. Такий підхід до розгляду структури речення і його компонентів базується на засадах граматичної теорії, розробленої в україністиці (О.С.Мельничук, В.М. Русанівський, І.Р. Вихованець, П.С. Дудик, Д.Х. Баранник, А.П. Грищенко, А.П. Загнітко, К.Г. Городенська, К.Ф. Шульжук, Н.Л. Іваницька, М.Я. Плющ, Н.В. Гуйванюк).

Компонент речення трактується граматистами як елементарна синтаксична одиниця, яка

виступає в ролі складової частини речення. Термін „компонент" дає змогу уніфікувати структурні особливості членів граматичного центру речення і складових частин словосполучень, транспонованих у реченнєву структуру. Поняття „компонент речення" є результатом процесу представлення синтаксичної структури речення у вигляді розчленованих складників, які одночасно поєднують семантичні та формально-граматичні ознаки.

На основі протиставлення „головний – неголовний" виокремлюють факультативний компонент (неголовний, другорядний) з диференціацією його на два види: залежний від слова й залежний від основи речення. Наукова коректність терміна „факультативний" якоюсь мірою „виправдовує себе" стосовно зорієнтованості такого компонента на структурну основу речення. Зауважимо, що некорельованими є також терміни „факультативний" і „другорядний". Термін „другорядний компонент" („другорядний член речення") традиційно закріпився в синтаксичній моделі членів речення.

Така неоднозначність у вживанні термінів цілком виправдана. Вона засвідчує поглиблене вивчення цієї категорії, як і неоднозначне трактування процесів і результатів.

У комплекс диференційних характеристик факультативного прислівного компонента включаємо такі параметри: прислівна залежність на рівні словосполучення; поєднання з опорним словом підрядного словосполучення слабким зв'язком (узгодження, слабкого керування, прилягання); заповнення в реченні слабких позицій, що їх досить часто утворюють слова абсолютивної семантики; здатність поширювати будь-який компонент чи його частину у формально-граматичній структурі речення. Координаційними параметрами для всієї сукупності факультативних прислівних компонентів є їхня залежність від слова, що проектує на рівні підрядних словосполучень слабкі позиції, реалізація атрибутивної, об'єктної чи обставинної семантики у функції поширювача компонента формально-граматичної структури речення.

Факультативні прислівні компоненти входять до складу речення, у якому, крім компонентів його мінімальної структурної схеми (предикативної основи, предикативного мінімуму), є також поширювачі, тобто (за традиційною термінологією) до складу поширеного речення. Поширення буває двох видів: приреченнєве і прислівне. Приреченнєвими поширювачами є детермінанти – компоненти формально-граматичної структури речення, які залежать від граматичного центру речення в цілому. Такі поширювачі не зумовлені ні граматичною формою, ні лексичним значенням конкретного слова, вони пояснюють головні компоненти разом із підпорядкованими їм членами (Н.Ю. Шведова, І.Р. Вихованець, Л.М. Руденко).

Суттєво відмінним від детермінантного є поширення речення прислівними компонентами. При такому поширенні в реченні двоскладної будови утворюються - „група підмета" і „група присудка", а в реченні односкладної будови поширення зазнає один головний компонент, що утворює його граматичну основу. „Поширене речення щодо непоширеного виступає як вторинна похідна синтаксична одиниця", – зауважує А.П. Грищенко [2, с.14].

Появу синтаксем у граматичному членуванні простого речення зумовило розмежування самих критеріїв компонентного поділу речення, зокрема поставлено акценти на семантико-синтаксичних відношеннях. Хоча останні притаманні традиційно виділюваним членам речення, все ж вони виокремились у самостійну семантико-синтаксичну модель, яку, щоправда, нерідко включають у модель членів речення. Так, І.Р. Вихованець зауважує, що „деякі мовознавці виділяють два ряди членів речення – семантико-синтаксичний ряд, тобто синтаксеми, і формально-синтаксичний [1, с.31]".

Лінгвісти мають рацію, наголошуючи на тому, що у граматичній класифікації членів речення мала місце непослідовність застосування критеріїв, що відбилося особливо в системі другорядних членів речення. Справді, якщо визначення додатка й означення ґрунтуються переважно на формальних показниках, то обставину і її різновиди виділяють за значеннєвими функціями (О.С. Мельничук, І.І. Мещанінов, А.П. Грищенко, І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко, З.Д. Попова, Л.О. Кадомцева, Н.Л. Іваницька).

Розмежування семантико-синтаксичного й формально-синтаксичного аспектів тлумачення структури речення і його складових спричинило, окрім усього іншого, поглиблене вивчення як змістових, так і формальних чинників виділення складових компонентів реченнєвої структури. У цьому плані значну увагу було приділено вивченню словосполучення як синтаксичної

структури, що її утворюють повнозначні слова на основі підрядних зв'язків.

Традиційне вчення про члени речення виробило й закріпило практикою підхід до виділення членів речення як процесу, що включає кілька етапів: виділення головних членів речення, виділення групи підмета (у двоскладному реченні), виділення групи присудка (у двоскладному реченні), аналіз членів речення, залежних від інших другорядних членів. Такий процес є достатньо структурованим, логічно умотивованим і відбиває зв'язки й залежності між словами (членами речення), що репрезентують відповідні денотати.

Окремим етапом у розвитку вчення про другорядні члени речення можна вважати послідовне розмежування синтаксичних аспектів структури речення: формально-граматичного, семантико-синтаксичного та власне-семантичного. Таке розмежування зумовило утвердження в граматиці погляду на другорядні члени речення як на синтаксичні компоненти прислівної та неприслівної залежності. Сферою утворення синтаксичних прислівних компонентів вважають підрядні словосполучення, у яких повнозначні слова поєднують підрядні синтаксичні зв'язки (узгодження, керування, прилягання), характер і сила яких безпосередньо впливає на утворення відповідних прислівних компонентів. Сферою функціонування таких компонентів є речення, у структурі якого транспоноване в нього підрядне словосполучення зберігає властиві останньому зв'язки й відношення між його складовими.

Граматичну основу функціонування другорядних прислівних членів речення становить, отже, прислівна залежність, реалізована в межах конкретних словосполучень за наявністю одного з типів підрядного зв'язку між словами, що утворюють словосполучення.

Із розвитком синтаксичного вчення про структурні моделі речення виокремилася теорія про компоненти реченнєвого рівня (головні члени: підмет, присудок у двоскладному реченні, головний член односкладного речення) і другорядні члени речення як власне члени речення, а також члени речення як компоненти словосполучення, що виділяються на нижчому рівні членування. З цього приводу І.Р. Вихованець пише: «На першому рівні членування компоненти словосполучення, поширюючи головні або другорядні члени, складають групи підмета, присудка або другорядного члена речення» [1, с.239].

Пояснення процесу творення невласне-словосполучень, а далі – компонентів речення вимагає включення до аналізу базових структур реченнєвого рівня. Внаслідок згортання присудків у таких базових структурах чи відповідного перетворення на неприсудкові елементи утворюються невласне-словосполучення, у яких залежні словоформи зв'язком прилягання приєднуються до опорних слів словосполучень: *будинок за містом, хатина при дорозі, стадіон у центрі, огорожа з шиферу, ручка до дверей, книга з ілюстраціями, дисертація без додатків, оголошення про збори, заголовок до газети, сумка без ручки, ікона над іконостасом, лак із перламутром, коментарі до радіопередачі, твір без вступу, робота серед молоді.*

Саме теорія „вторинних" словосполучень І.Р. Вихованця спричинила виокремлення прислівних компонентів речення. Дещо поглиблює цю теорію також вчення про розмежування слів за їхніми абсолютивно-релятивними ознаками. Таке розмежування сприяло в окремих випадках членуванню прислівних компонентів на обов'язкові та факультативні прислівні компоненти [3, с.37].

Обов'язковими прислівними компонентами виступають такі компоненти, які утворилися з підрядних словосполучень із головним словом релятивної семантики (*обіцяти прийти, розташуватися біля озера).*

Факультативними прислівними компонентами є такі компоненти, які утворилися з підрядних словосполучень, у яких слова поєднані слабким зв'язком (*іграшка із паперу, поїзд до Києва*). Утворені з таких підрядних словосполучень факультативні компоненти у формально-граматичній структурі речення можуть поширювати:

а) підмет двоскладного речення: *Своєрідність художнього* ***світу твору*** *багато в чому залежить від вроджених особливостей світобачення митця* (журн.); *Шумить під вікном* ***молода тополина*** *(*А. Малишко*);* ***Андрієве серце*** *стискалось* (І. Багряний); *Перепілка* ***в житі*** *–* ***радість, в пшениці*** *волошки – смуток, ворон* ***з ріллі*** *–* ***печаль*** (І. Багряний);

б) присудок двоскладного речення: ***Знов щебече юнь і цвіте трава*** (А. Малишко); *Такою проектною з* ***Божої ласки*** *була Олена Теліга* (журн.); *Здалека злото котять дзвонарі і вітер* ***тихо квіт коливає*** (О. Ольжич); *Затремтить* ***мені лук у руках*** (О. Ольжич); *Пісні були*

***навдивовижу** дзвінкі і жалісні* (Ю. Яновський);

в) головний член речення односкладної будови: *В сінях було **вельми** душно* (О. Ольжич); *Церкву не було вже давно **так** освітлено* (Ю. Яновський); ***Голосно** ударили в дзвони* (Ю. Яновський);

г) неголовні компоненти речення (детермінанти): *За річкою **за голубою** дві чайки в хмару зліта* (А. Малишко); *Через недолю **свого народу й своєї батьківщини** Улас Самчук ще юнаком опинився поза межами рідного краю* (журн.); *Завмирають люди, дрижать їхні плечі від **розкритої** таємниці, тремтять вії від **набіглої щасливої** сльози* (Ю. Яновський);

д) неголовні прислівні компоненти речення: *Струна дає чистий **до божевілля** звук* (Ю. Яновський); *Рівна, прозора, **проста до геніальності** нота з'єднує віки* (Ю. Яновський).

Отже, факультативний прислівний компонент входить до складу речення, у якому, крім компонентів його мінімальної структурної схеми (предикативної основи, предикативного мінімуму), є також поширювач, тобто склад (за традиційною термінологією) поширеного речення зумовлює наявність у ньому другорядних членів.

Специфіку необов'язкового прислівного компонента складає те, що на фоні усіх формально-граматичних компонентів їм властиве „внутрікомпонентне" розширення, зокрема детермінантів, що пояснюється їхньою прислівною залежністю.

Усі факультативні прислівні компоненти у формально-граматичній структурі речення, зрозуміла річ, є другорядними, оскільки вони поширюють головні компоненти чи, залежачи від інших (неголовних компонентів), розширюють відповідні блоки формально-граматичних компонентів. В усіх випадках, як необов'язкові прислівні компоненти першого, так і другого рангів, є другорядними. Вичленування з-поміж другорядних компонентів речення факультативних прислівних компонентів дає змогу концентрувати в певних вимірах саме поняття „другорядний".

Традиційний термін „другорядний" у теорії членів речення, зберігаючи за собою статус підпорядкованості (залежності), отримав уточнення як із погляду процесів утворення, так і особливо з погляду диференціації його сутності щодо ознак обов'язковості – факультативності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К: Либідь, 1993. – 368 с.
2. Грищенко А.П. Внутрішня синтаксична організація простого речення // Синтаксис словосполучення і простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки). – К.: Наук. думка, 1975. – с.14-16.
3. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено граматичну основу функціонування другорядних прислівних членів речення, з'ясовано особливості поширення факультативними прислівними компонентами формально-граматичної структури речення.

***Ключові слова**: другорядний член речення, компонент формально-граматичної структури речення, факультативний прислівний компонент, підрядне словосполучення.*

The article deals with the grammatical foundation of functioning of secondary adverbial members of the sentence. Tthe peculiarities of extending word-dependent components of the formal grammar structure of the sentence are defined.

***Key words**: secondary member of the sentence, component of formal grammar structure of the sentence, the word-dependent component, subordinate word-combination.*

Ольга Кущ
(Вінниця)

МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНЕ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЙ СТВЕРДЖЕННЯ І ЗАПЕРЕЧЕННЯ

Синтаксичні процеси, які відбуваються в структурі української мови, дуже багатоманітні. Вони діють як у напрямку розширення обсягу синтаксичної одиниці, її ускладнення,

приєднання тощо, так і в протилежному – її конденсації, скорочення.

Метою нашої статті є обґрунтування, по-перше, появи у сфері синтаксису не тільки односкладних речень, різного типу неповних речень, а й функціонально активних конструкцій синтаксично нечленованої будови, що спричинені дією принципу економії в процесах мовлення, який виявляється в скороченні словесного складу речення; по-друге, у доцільності номінування синтаксично нечленованих конструкцій реченнями; по-третє, виявити реалізацію в синтаксично нерозчленованому вигляді певного судження; по-четверте, встановити, що цим реченням притаманна ознака предикативності. Прагнення до стислості, до використання економніших мовних конструкцій значною мірою сприяє модифікації явищ синтаксису мови.

Теорія економії мовних засобів розроблялась у низці наукових праць, знайшовши своє найяскравіше і найбільш обґрунтоване вираження в працях А.Мартіне, який просторо витлумачує принцип економії, ототожнюючи його з чинними силами розвитку мови: «Принцип економії в мові виявляється в постійному прагненні досягти рівноваги між суперечливими потребами, які мають бути задоволені, – потребами спілкування, з одного боку, й інерцією пам'яті та інерцією органів мовлення – з другого» [5, с.34].

Наші спостереження над синтаксисом діалогічного й монологічного мовлення в художніх творах дають підстави вважати, що тенденція до економії в українській мові зумовлюється дією цілої низки чинників, що вона виявляється й простежується на всіх рівнях мови. Принцип економії усуває небезпеку інформаційної перевантаженості мовлення, тому що мовець, прагнучи до лаконізму, щоразу добирає саме ту форму вислову, яка стилістично найбільш доцільна. Економія мовних засобів також залежить від зорієнтованості мовця в ситуації, від знання ним тих реальних подій, явищ, які відбуваються. Саме тому й доцільно використовувати в таких випадках найбільш економні синтаксично *комунікативні одиниці*. Оскільки нечленовані речення здебільшого формуються з одного компонента несинтаксемного характеру, то їх відносять до окремої групи комунікативних синтаксем за такими ознаками: 1) формально-синтаксичною – не містять членів речення; 2) семантико-синтаксичною – не мають повної синтаксичної автономності (залежать від відповідного контексту); 3) морфологічною – як правило, єдиний компонент синтаксично нечленованих конструкцій не належить до слів повнозначних частин мови; 4) логічною – їм не властива суб'єктно-предикатна структура [4, с.62].

Чи є всі підстави вважати такі утворення реченнями? Звернемось до найбільш об'єктивно сприйманого поняття речення, щоб повніше й однозначніше трактувати категорію речення в її загальному вияві і тлумаченні. Найбільш оригінальні й більшою чи меншою мірою новаторські визначення належать таким видатним зарубіжним лінгвістам, як В.Вундт, Г.Пауль, Дельбрюк, і російським ученим – Ф.І.Буслаєву, О.О.Потебні, П.Ф.Фортунатову, О.М.Пєшковському, О.О.Шахматову, В.О.Богородицькому, Л.В.Щербі, В.В.Виноградову та ін. Суттєві елементи нового внесли в трактування категорії речення такі українські мовознавці, як Л.А.Булаховський, О.С.Мельничук, І.Р.Вихованець, П.С.Дудик, Н.Л.Іваницька, М.У.Каранська та ін.

Визначення речень, на які натрапляємо в працях багатьох учених, слугують достатньою з наукового погляду лінгвістичною основою для узагальненого й найбільш вмотивованого розуміння сутності речення як визначальної синтаксичної та комунікативної одиниці.

Певним чином усі визначення речення, що ними окреслюється його сутність, мають у своїй основі ту або іншу ознаку всіх речень, не стосуються структури тільки окремих типів речень і функціонально-змістової природи окремо розглядуваного речення. Тому, незважаючи на формальну різноманітність, синтаксично членованим конструкціям властиві й певні спільні ознаки, якими формується їхня синтаксична окремішність. Певна річ, окремої наукової уваги заслуговують і ті синтаксичні одиниці, що їх ми в подальшому викладі називатимемо нечленованими реченнями, тобто йдеться передусім про те, чи взагалі є підстави для поіменування синтаксично нечленованих конструкцій реченнями – хоча й особливими – в усіх можливих вимірах, якими звичайно характеризується категорія справжнього речення.

Оскільки речення є основною синтаксичною одиницею, і саме в реченні реалізуються найважливіші функції мови: комунікативна (мова як засіб спілкування) і пізнавальна (мова як знаряддя пізнання і відображення дійсності, знаряддя вираження думки), – то в межах речення

знаходять своє втілення майже всі прийоми й засоби формальної й семантичної організації синтаксичних одиниць, – саме речення щонайбільше пов'язане як із процесом мислення, так і з процесом комунікації. Відображення цього зв'язку знаходимо в змісті речення. Коли ж мова йде про мислення, зокрема, про судження, яке становить основну форму мислення, то звідси випливає й обґрунтованість номінації синтаксично нечленованих побудов терміном *речення*.

Кожна з мов членується на певні відрізки, на складові частини своєї структури: речення, словосполучення, сполучення слів, які мають значення, бо кого-небудь або щось називають. Таке членування зумовлене не тільки диференціацією змісту висловлюваної реченням думки, але також і самою сутністю об'єктивної дійсності. Речення, наприклад, у мові – основна форма мислення, така форма мовної системи, яка, слугуючи засобом спілкування, виражає який-небудь елемент думки, котрий відображає явища дійсності. Відповідно до цього речення й судження взаємопов'язані, бо судження – це основна форма чи акт мислення, думки, яка відображає речі, явища в їхніх зв'язках, взаємовідношеннях, стверджує чи заперечує наявність або належність певної ознаки предметові думки. Отже, судження слугує для речення формою його буття, щонайрізнішого вияву. Звісно, це стосується тільки найтиповішого й кількісно переважаючого комунікативного різновиду речень – тільки *розповідних* речень.

Існує тісний зв'язок між судженням і структурою речення (у вимірах його односкладності й двоскладності, членованості й нечленованості і т.д.). Академік О.О.Шахматов писав: «Суттєво розрізнює їх між собою синкретизм членів комунікації і розчленованість речення; реченню – *Злякана нами ворона вилетіла на високу липу* – відповідає комунікація, суб'єктом якої є *злякана нами ворона*, а предикатом – *вилетіла на високу липу*; двом членам комунікації протиставляється сім слів, які відповідають шести членам речення» [7, §10].

Таким чином, цілісна й конкретна комунікація повинна щонайбільше відповідати формальній будові речення. Водночас прямої відповідності між членами комунікації-судження і членами речення немає. Така невідповідність особливо стосується членів комунікації та членів односкладних речень, бо в них суб'єкт і предикат комунікації не знаходять окремого, словесно розчленованого вираження, як це, наприклад, простежується в двоскладному реченні, у якому підмет чи група підмета відповідає суб'єктові судження, а, натомість, присудок чи вся група присудка в реченні відповідає логічному предикатові. Структура речення (розповідного) просторіша, ніж структура судження, яке завжди двочленне, бо членується тільки на суб'єкт судження і на предикат судження (виділення зв'язки в судженні як його третього члена нам видається невмотивованим: це лиш допоміжний структурний і значеннєвий елемент судження).

У логічному судженні між його членами наявний тільки предикативний зв'язок, у реченнєвій же комунікації можливі й інші зв'язки, що дозволяє підвести під неї не тільки двоскладні речення з предикативним зв'язком, але й мовленнєві одиниці з непредикативним зв'язком, а саме – синтаксично нечленовані конструкції, обґрунтовуючи це тим, що «...найпростіша комунікація складається зі сполучення двох уявлень, які призведені порухом волі в предикативний (тобто взагалі визначальний, зокрема, залежний, причиновий, генетичний) зв'язок. До комунікацій належать не тільки пропозиції чи судження, але й усякі інші сполучення уявлень...» [7, с.2].

Майже ні в кого з дослідників не виникає сумніву в тому, що основу двоскладного речення складає двочленне судження. Суб'єкт же не завжди збігається з підметом, як і предикат – із присудком.

У живому мовленні, як уже частково зауважувалось, крім типових двоскладних речень, використовуються й різнотипні односкладні речення. Опріч того, в мовленні, особливо в мовленні діалогічному, використовується немало таких синтаксичних утворень, які не поєднуються ні своїм змістом і будовою з односкладними реченнями, ні з цими ж категоріальними ознаками речень двоскладної структури. Це мовленнєві структури, які, не будучи граматично оформлені у формі типових схем речення, не поєднуючи у своєму змісті відпрацьованого логічного судження з його конструктивними частинами S і P, виконують усе ж функцію спілкування і містять те чи інше значення, яке може бути різноманітним у різних контекстах. Це передусім синтаксично нечленовані конструкції типу ***Так!***, ***Ні!***, ***Напевне!***, ***Отож!***, ***Навряд*** та безліч інших, які вчленовуються в структуру звичайних двоскладних членованих речень – з підметом і присудком чи представлені односкладними реченнями з їхнім

одним тільки – з погляду синтаксичного – головним членом речення.

Що ж до мовної форми розглядуваних нами синтаксично нечленованих конструкцій (які мають стверджувальний чи заперечний зміст), то вони, як і синтаксично членовані комунікативні структури, одиниці, завжди більш чи менш емоційно наповнені, бо, з нашого погляду, абсолютно нейтральних висловлювань взагалі не буває. Тому сумнівно вважати такі конструкції реченнями, у яких виражене звичайне логічне судження. Напевне, в подібних випадках наявна особлива форма судження, у якій виражене модальне відношення до того, що було висловлено в попередніх репліках. Форма вираження таких суджень є синонімічною синтаксичним одиницям – членованим реченням, хоча вона й зреалізовується модальними словами, частками, вигуками, а також і особливими фразеологічними сполуками. Вони є модально й емоційно насичені – хоча й меншою мірою. Розглянемо, зокрема, кілька ситуацій уживання виразу, нечленованого речення ***Аякже***: 1) у значенні стверджувальної відповіді на питання *Чи саме сьогодні ти збираєшся від'їжджати додому?* можна було б відповісти: *Лише сьогодні* або *Збираюсь від'їжджати*. Нечленованою формою ***Аякже*** ми тільки стверджуємо те, що становить зміст питального; 2) ця ж фраза, висловлена глузливо, набуває зовсім інших значень або заперечення: *Я не збираюсь сьогодні їхати*, або виражає невіру у можливість того, що дія відбудеться: *Не думаю, що поїду саме сьогодні*, або *Навряд чи я поїду* і т.д. Отже, в судженнях, які знайшли свій вираз у цих фразах, наявні і суб'єкт, і предикат, тобто вони членуються на два члени комунікації. Їм контрастує речення, яке структурно виражене одним словом. У ньому в конкретному контексті нерозчленовано виражені суб'єкт і предикат.

Отже, цілісна комунікація може знаходити свій вияв у нерозчленованих реченнях. Між структурою речення і структурою судження наявна повна відповідність тільки за однієї умови: коли речення розповідне, двоскладне і до того ж непоширене.

«Речення відповідає комунікації, ні в якому випадку проте не відтворюючи її скільки-небудь точно», – писав О.О.Шахматов [7, с.10]. Усі попередні твердження тільки доводять, що з допомогою синтаксично нечленованих речень здійснюється мовленнєвий процес – спілкування між членами суспільства, що нечленовані речення – це реалізація в синтаксично нерозчленованому вигляді певного судження; що цим реченням притаманна ознака предикативності, тому що поняття предикативності не можна в усіх випадках пов'язувати ні з дієсловом і дієслівністю, ні з присудком чи присудковістю. Предикативна функція має на увазі мовне розкриття реального змісту, у якому правильно чи неправильно відображаються факти об'єктивної дійсності [3, с.54].

Існує точка зору, згідно з якою «єдиним необхідним вираженням предикативності є не дієслівність, а інтонація» (С.Бернштейн). Адже наявні вислови бездієслівні, але немає висловів без інтонації. Інтонація лише тоді виявиться характерною ознакою предикативності, коли вона набуде комунікативної вагомості й реалізації, коли нею, зокрема, виражається або повідомлення, або питання, або спонукання.

Із предикативністю органічно пов'язані категорії часу, особи й модальності. Ці ж категорії притаманні й синтаксично нечленованим реченням, бо контекст, крім іншого, слугує повною й позамовною основою для визначення і часу, і особи.

Що стосується поняття-терміна *модальність*, то ним поіменовують граматичне вираження відношення повідомленого до дійсності. У широкому розумінні модальністю поіменовується будь-яке ставлення мовця до його ж повідомлення, а також і до змісту повідомлення, до повідомлюваних фактів. В.В.Виноградов трактує модальність також як «форму граматичного вираження різного роду відношень змісту мовлення до дійсності» [3, с.81]. Ш.Баллі, трактуючи модальність як будь-яке ставлення мовця до повідомленого, виділив три типи цього ставлення, відношення: 1) судження про факт, коли мовці думають, вважають, що щось відбувається, або ж про це не думають, не розмірковують, або в цьому сумніваються; 2) судження про цінність, важливість факту, коли мовці радіють з чого-небудь або шкодують про щось; 3) судження, яке містить вияв волі особи, зорієнтованої на те, щоб що-небудь відбулось, або ж цього не бажають. Кожен вислів, на думку Ш.Баллі, складається з двох частин: 1) модуса, який передає модальне значення, і 2) диктума у тієї частини судження, яка містить певну інформацію, напр.: *Значить, царство боже настати може в кожен день і час?* – 1) ***Запевне,*** 2) ***так*** (Л.Українка) ; *І все-таки я за Вероніку.* – 1) ***О, безумовно!*** 2) ***Як же: рука руку миє.*** Ш.Баллі вважав модус душею

речення. У нечленованих реченнях, як і в членованих, також цілком можна виділити модус – модальний аспект речення – і диктум – інформацію, яка визначається контекстом. Досить широко обидві реалії, факти представлені в нечленованих реченнях із значенням суб'єктивної модальності.

Вважається, що однією з основних ознак речення є його граматична оформленість, наявність у реченні предикативного ядра, від якого прямо чи опосередковано залежать всі члени речення, а також відносна інтонаційна завершеність, яка писемно виявляється в тому, що будь-яке речення розташовується між двома крапками або знаками, що їх замінюють і функціонально дорівнюють крапці. За комунікативними вимірами нечленовані речення співвідносні із реченням, а не із словосполученням. Із цією концепцією погоджуються і Р.І.Аванесов, і В.І.Сидоров, які синтаксично нечленовані конструкції вважають здатними «виражати окремі закінчені вислови», через що такі конструкції і становлять особливі речення: вони набувають мовних характеристик граматичних речень. Однак це можливе тільки в певному особливому контексті. До характеристик, які адекватні характеристикам граматичних речень, належать: засіб спілкування і вираження думки, інтонаційна й відносно смислова завершеність, предикативність, модальність, наявність контекстуально визначуваних категорій особи і числа, здатність вступати в синтаксичні відношення з іншими висловами, поєднуватись із ними в складне речення в структурі певного тексту.

До характеристик, які не збігаються з характеристиками граматичних речень, належать: 1) відсутність синтаксичного зразка, абстрактної схеми, типового для синтаксично нечленованого речення чи тільки можлива орієнтація на таку схему; 2) відсутність парадигми, але наявність здатності нерегулярно мати в своєму складі ті чи інші синтаксичні частки зі значенням ірреальності; 3) відсутність регулярних реалізацій.

Отже, нечленовані речення найбільше характеризують такі властиві їм ознаки: вони у стислій формі й дуже своєрідно виражають певні вияви нашого мислення й наших почувань; поділ нечленованих речень на різновиди спирається на модальну семантику тих слів, які закріпились за ними в мові як виразники та репрезентанти певних функцій. Як і речення, котрі становлять основні конститутивні одиниці синтаксисної будови мови, синтаксично нечленовані конструкції дуже пов'язані з процесами мислення й комунікації, слугують мовно-структурними засобами їх формування і вияву. За О.О.Потебнею, «мова є засіб не виражати вже готову думку, а створювати її» [6, с.141]. Будь-яка розчленована думка словесно реалізується у формі речень різної структури й модальності. Саме в змісті і внутрішньосинтаксичній будові речення втілюється думка. Функціональне завдання нечленованого речення полягає у вираженні того чи іншого акту мислення, судження, запитання, спонукання тощо. У нечленованих реченнях втілюється реакція мовця на висловлення співрозмовника. В ізольованому вжитку нечленовані речення втрачають свою інформативність. Без зв'язку з відповідним контекстом нечленовані речення самі собою не мають комунікативної сили, виступають як ***речення*** тільки в контексті, за тією чи іншою конкретною мовленнєвою ситуацією, на її основі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика.– М.: Изд-во Иностр. лит-ры, 1961.– 394 с.
2. Будагов Р.А. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка // Вопросы языкознания.– 1972. – №1.– с.35-38.
3. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке: Исследования по русской грамматике. Избранные труды. – М.: Наука, 1975. – с.53-87.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993.– 368 с.
5. Мартинэ А. Основы общей лингвистики.– Серия: Новое в лингвистике.– Вып. II. – М., 1963. – 387 с.
6. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. 3.– М.: Просвещение, 1968.– 331 с.
7. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка.– Изд. 2-е.– Л.: Учпедгиз, 1941.– 620с.

АНОТАЦІЯ

У статті представлено мовне явище, зреалізоване у прагненні до стислості, до використання економніших мовних конструкцій, що значною мірою сприяє модифікації явищ синтаксису мови.

Ключові слова: *принцип економії; нечленовані речення стверджувальні, заперечні; синтаксично нечленована будова, предикативність, модальність, судження.*

The article was described the linguistic phenomenon, which was presented in striving to clenching, to employing more economic linguistic constructions, that are used as instruments in modifications of this phenomena in syntax.

***Key words**: principle of economy, affirmative undivided sentences, negative undivided sentences, syntactically undivided sentences, predicativeness, modality, statement.*

Юлія Наливайко
(Донецьк)

ОБ'ЄКТНО–ОЗНАЧАЛЬНИЙ СИНКРЕТИЗМ АТРИБУТИВНИХ ФОРМ

Формування і становлення мовної категорії атрибутивності нерозривно пов'язані з розвитком мислення людини в процесі її пізнавальної діяльності, з її здатністю виділяти характерні ознаки предметів, явищ об'єктивної дійсності на основі найрізноманітніших зв'язків і відношень. У зв'язку з усвідомленням людиною можливості сприймати реальні мовні категорії неоднозначно, а їхню багатокомпонентність та еклектичність розуміти не як ознаки примітивності, а навпаки – складної організації, науковці схиляються до думки, що на синтаксичному рівні синкретизм репрезентують не тільки маргінальні функції різних членів речення (наприклад, означального додатка і т. ін.), а й подвійні (потрійні і т. д.) синтаксичні зв'язки. Загальновизнаним є положення про тричленність інваріантної структури речення, яка складається з таких обов'язкових, конститутивних елементів, що утворюють єдність плану змісту і плану вираження: граматичний суб'єкт, виражений підметом, граматичний предикат, виражений дієслівним присудком, і граматичний атрибут, виражений придієслівним другорядним членом – обставиною або додатком. Предикативність пронизує все речення, виключаючи лише один його компонент – означення, яке входить до структури речення опосередковано, як елемент словосполучення. Означення є членом речення, який є неконститутивним для інваріантної структури речення.

Мета статті полягає в дослідженні особливостей вияву об'єктно-означального й об'єктно-означально-обставинного синкретизму атрибутивними формами. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних **завдань**: 1) з'ясувати конструктивні характеристики, що відрізняють означення, репрезентоване непрямими відмінками іменника, від додатка; 2) визначити типи поєднання нашарувань різних семантик в атрибутивному компоненті; 3) класифікувати об'єктно-означально-обставинні й об'єктно-означальні конструкції за структурно-семантичними ознаками; 4) з'ясувати частотність використання синкретичних конструкцій аналізованих типів у текстах різних стилів. Всебічне дослідження нового явища, яким залишається явище синкретизму, різноаспектний аналіз об'єктно-означального синкретизму атрибутивних форм з урахуванням багатства підходів до розкриття їхньої специфіки є обов'язковим елементом процесу поглиблення знань про внутрішні закони мови, а також свідчить про **актуальність** поставленої проблеми та широкі перспективи подальшої роботи. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що була здійснена спроба системного аналізу особливостей реалізації об'єктно-означального синкретизму на рівні атрибутивних конструкцій та специфіки вираження синкретичної семантики з обов'язковим атрибутивним компонентом прийменниково-субстантивним комплексом.

Визначенню статусу атрибутивних відношень з урахуванням формально-граматичних, функціонально-семантичних, логічних, структурних, функціонально-комунікативних, функціонально-когнітивних характеристик присвячені праці В.В.Бабайцевої, І.Р.Вихованця [1-3], К.Г.Городенської, А.П.Загнітка [5-7], В.І.Фурашова [8] та ін.

Неузгоджені субстантивні й обставинні означення синкретичного типу представлені непрямими відмінками іменників. Семантика конструкцій, структура яких підпорядкована схемі ***„прийменник + іменник у непрямому відмінку"***, є таким матеріалом, який репрезентує живий і постійно оновлюваний спосіб вираження ознаки з семантичними нашаруваннями. Велика кількість значень прийменників обумовлює широку градацію та різноманітність у відтінках характеристик, що передаються такими конструкціями. Якщо мати на увазі, що

узгодженому означенню як члену речення властиві такі граматичні ознаки, як вираження атрибутивного значення, морфологічна вираженість за допомогою прикметника, типова контактна препозиція, то очевидним стає, що при морфологічному вираженні означення іменником (або поєднанням іменника із залежними словами) така позиція неможлива: неузгоджене означення знаходиться щодо означуваного слова в постпозиції. Така позиція означень, що поєднують у собі кілька семантичних відтінків, є сильною для неузгодженого означення. Узагальнив та послідовно виклав граматичні характеристики означення як члена речення, що поєднує в собі характеристики додатка й обставини, А.П.Загнітко [6].

За наявністю в синкретичних об'єктно-означально-обставинних й об'єктно-означальних конструкціях прийменника весь прошарок аналізованого матеріалу можна поділити на дві групи. До І групи належать утворення, у складі яких немає прийменника, а ІІ група представлена конструкціями з прийменниками.

Синкретичні конструкції **І групи** в свою чергу поділяються на підтипи за семантичним наповненням, а саме:

1. Синкретична конструкція із семантикою приналежності ***„означуване слово (субстантив) + присвійний іменник у родовому відмінку"*** є найпоширенішим різновидом об'єктно-означального синкретизму: *А кругом балки в грізне військо вирядились тіні всякого страхіття й примар* (С. Васильченко). Такі об'єктно-означальні утворення синкретичного типу виражають ознаку означуваного предмета за відношенням (приналежністю) і за семантичним наповненням співвідносні з узгодженими означеннями, але мають порівняно з ними більші можливості конкретизації та уточнення ознаки, оскільки можуть поєднуватися з характеризувальними означеннями: *Десяток убогих хаток визирали із заметів, мов нори степових звірів* (С. Васильченко).

2. Об'єктно-означальні конструкції синкретичного типу ***„означуване слово (субстантив) + родовий відмінок носія ознаки"*** можуть репрезентувати також ознаку за її носієм: *Нас оточувала темнота ночі* (Є. Гуцало).

3. Об'єктно-означальні конструкції, які утворюються за схемою ***„означуване слово (субстантив) + іменник у родовому відмінку з узагальненим значенням (родовий суб'єкта)"***, можуть виражати ознаку, що конкретизує зміст поняття: *Приїзд батька до Києва супроводжувався великими неприємностями* (В. Бондар). Аналізований синкретичний член речення знаходиться в постпозиції щодо означуваного слова. Такі утворення часто співвідносні з узгодженими означеннями, вираженими відносними та кількісними елементами, і допускають синонімічну трансформацію без зміни семантики: *приїзд батька – батьків приїзд; ціна людини – людська ціна; вартість людини – людська вартість; геній людини – людський геній.*

4. Об'єктно-означальні конструкції, які репрезентовані схемою ***„означуване слово (субстантив) + іменник у родовому відмінку"***, зі значенням відношення до колективу, закладу: *Андрій був справжнім членом „партії" грибників, бо міг грібтися годину-другу, повзати на колінах та шукати родини знаменитих білих грибів так, як ніхто інший* (В. Бондар).

5. Об'єктно-означальні конструкції, які утворюються за схемою ***„означуване слово (субстантив) + іменник у родовому відмінку"***, зі значенням відношення цілого до частини, яка позначена означуваним словом: *І навіть зустрічний вітер не міг вивіяти роздуми крізь щілини розхлябаного вагона* (В. Бондар).

6. Окрему групу складають синкретичні об'єктно-означальні утворення, які представлені ***прономіналізованим іменником 3-ї особи у формі родового відмінка***: *Отой дівочий вінок-хурделиця вгамувався. А як же! Прийшла її подруга* (Є. Гуцало).

Як свідчить ілюстративний матеріал, другорядний член речення об'єктно-означальної семантики (крім 4 підгрупи), репрезентований непрямим відмінком іменника в однині чи множині без прийменника, є постпозитивним і цим відрізняється від неузгоджених означень, виражених родовим відмінком субстантива в аналогічній позиції.

7. Малочисленну групу (31,7% від загальної кількості дібраних безприйменникових конструкцій об'єктно-означально-обставинного типу) складають синкретичні утворення, де переважає означальна й обставинна семантики, репрезентовані конструкцією ***„означуване слово (предикатив) + іменник в орудному відмінку без прийменника"***. Такі утворення виражають ознаку, встановлювану шляхом порівняння з предметом, названим означуваним

словом. Частотнішою серед таких утворень виявилася семантика ознаки за уподібненням і за характером дії. Такі конструкції належать до синкретичних членів речення, виражених іменниками, які співвідносяться при відповідних дієсловах із обставинами образу дії: *Німецька далекобійна батарея перенесла вогонь на історичний бульвар, снаряди вже лягали півколом біля пам'ятника Тотлебену* (порівняльна семантика за уподібненням) (В. Бондар).

8. Конструкції синкретичної об'єктно-означальної семантики можуть бути представлені ***субстантивними стійкими словосполученнями***, для яких характерним є поєднання синтаксичних функцій: *Ось вона стоїть, українська хата, в якій народ наш не шукав захисту від безмірності історії, бо мав душу неляклиу й вільну* (В. Бондар).

У ролі означення, вираженого синтаксично нечленованим сполученням, частіше за все виступають:

1) поєднання іменника в родовому відмінку з узгодженим із ним кількісним числівником: *А вже я вам скажу, що отой Андрійка – дитина років десяти – весь пішов у матінку свою* (В. Бондар);

2) сполучення іменника із прикметником в орудному відмінку: *Йому одразу сподобався цей молодий хлопець з блакитними дитячими очима* (В. Бондар);

3) словосполучення, утворені поєднанням прикметника й іменника в родовому відмінку, у яких неможливо відокремити або вилучити прикметник через граматичну несполучуваність родового відмінка субстантива з означуваним словом: *Малий залазив руками під річкове каміння і витягав звідтіля тих із риб'ячого племені, котрі найлякливіші* (В. Шевчук);

4) конструкції, утворені поєднанням іменника з означуваним словом (інколи словами разом із прийменником), яке виражене субстантивом і допомагає окреслити характеристику означуваного слова: *Цього разу Малому привидівся милий його приятель в одежі пожежника і в пожежницькій касці на голові* (В. Шевчук). Такі конструкції зустрічаються значно рідше, ніж інші три типи нечленованих конструкцій синкретичного об'єктно-означального типу.

До синкретичних конструкцій **II типу**, які у своєму складі містять прийменники (узагальнену схему можна представити у вигляді: ***„означуване слово (субстантив) + прийменник + іменник"***), належать утворення, що часто поєднують характеризувальну ознаку предмета із супровідним обставинним значенням місця, часу, причини, мети. Ця можливість передавати більш різноманітні відтінки синкретичного об'єктно-означально-обставинного значення відрізняє їх від означень, виражених іменниками без прийменників. Найпоширенішими серед синкретичних утворень виступають конструкції типу ***„прийменник* з (із), з-під + *іменник у родовому відмінку "*, *„прийменник* з + *іменник в орудному відмінку"*, *„ прийменник* в + *іменник у місцевому відмінку"***.

1. Серед конструкцій синкретичного типу ***„означуване слово (субстантив) + прийменник + іменник у родовому відмінку"*** можна виділити такі семантичні групи:

1) об'єктно-означальна синкретична конструкція ***„означуване слово (субстантив) + прийменник* з (із) + *родовий відмінок іменника"***, яка виражає ознаку за матеріалом: *На обійстя наше зі шляху заходить тітка Марія, згинаючись під мокрим рядном із старої тканини* (Є. Гуцало);

2) конструкція ***„означуване слово (субстантив) + прийменник* з (із) + *родовий відмінок іменника"***, яка виражає ознаку за походженням (об'єктно-означально-обставинний синкретизм): *Людина точних наукових понять, політик із наукової інтелігенції, Сахаров приніс і в політику морально-правовий лад, а також динамічну думку і пошук нових концепцій* (Є. Сверстюк);

3) конструкція ***„означуване слово (субстантив) + прийменник* з-під + *родовий відмінок іменника"*** передає ознаку за речовиною, що міститься в предметі, окресленому опорним словом (об'єктно-означальний синкретизм): *Він побачив її на обкладинці з-під журналу, кіоскерка хотіла привабити картинкою покупців* (В. Шевчук);

4) конструкція ***„означуване слово (субстантив) + прийменник* без + *родовий відмінок іменника"*** передає ознаку за ситуацією (об'єктно-означальний синкретизм): *Раптово з лісу вийшла кремезна засмагла людина без верхнього одягу в таку холодну погоду* (В. Бондар);

5) конструкції ***„означуване слово (субстантив) + прийменник* на + *родовий відмінок іменника"*** виражають синкретичну об'єктно-означальну ознаку, що обмежує предмет у будь-

якому відношенні: *До самого світанку у темній печері мисливець на беркутів розповідав мені про них* (Є. Гуцало);

6) синкретичні об'єктно-означальні конструкції типу ***„означуване слово (субстантив) + прийменник* для *+ родовий відмінок іменника"*** окреслюють ознаку, що вказує на призначення предмета: *На лавах для простої публіки відчувався неспокій* (В. Шевчук);

7) синкретичні утворення означально-обставинного типу ***„означуване слово (субстантив) + прийменник* з (із, від, біля, коло, напроти) *+ іменник у родовому відмінку* "**, які окреслюють ознаку предмета в просторовому відношенні, є часто вживаними конструкціями (73% від загальної кількості дібраних прийменникових конструкцій синкретичного об'єктно-означально-обставинного типу) і поділяються на підгрупи:

а) за приналежністю до місця, території: *Не скоро заговорять однією мовою і визнають її за свою рідну люди з Індії, Китаю, Росії, України* (Є. Караванський);

б) за місцем знаходження або за напрямом: *Вклонитися отій солом'яній хаті, і пасіці, й вітрякові, і отим тихим оселям біля пагорбів, і хрещатому барвінку обабіч твердо витоптаної стежки* (В. Бондар).

2. Синкретичні утворення ***„означуване слово (субстантив) + прийменник* у, на *+ іменник у знахідному відмінку"*** можуть виражати ознаку:

1) за напрямом у просторі (означально-обставинний синкретизм): *Ми відсахнулись одне від одного, і я помітив, що двері в кімнату відчинені* (В. Бондар);

2) за призначенням (об'єктно-означальний синкретизм): *Микола почув, що можна готувати замовлення на вугілля* (В. Бондар);

3) за зовнішнім виглядом (об'єктно-означальний синкретизм): *Переді мною стояла Люба в халатику і в пухнастих капцях* (В. Бондар).

3. Синкретичні об'єктно-означальні конструкції ***„означуване слово (субстантив) + прийменник* з (із) *+ іменник в орудному відмінку (орудний супровідної ознаки)"*** є часто вживаними та передають ознаку предмета за наявністю у нього якої-небудь внутрішньої або зовнішньої характерної риси, якості або властивості: *Найбільше за все Микола полюбляв читати журнали з ілюстраціями* (В. Бондар).

4. Синкретична об'єктно-означально-обставинна конструкція ***„означуване слово (субстантив) + прийменник обставинної семантики* за *+ іменник в орудному відмінку (орудний супровідної ознаки)"*** виокремлюється серед синкретичних утворень своїм трикомпонентним характером поєднуваних значень: *Десь далеко залишилася рідна домівка за річкою* (Є. Гуцало). На семантико-синтаксичному рівні аналізована конструкція поєднує в собі дві основні семантичні характеристики: ознаки й обставини місця; об'єктне значення є слабким супровідним (виявляється лише на формально-граматичному рівні).

5. Утворення синкретичного типу ***„субстантив + прийменник* в (у) *+ іменник у місцевому відмінку"*** містить синкретичну об'єктно-означальну семантику, що виражає ознаку за наявністю в предмета якої-небудь характерної зовнішньої риси: *Двадцять тисяч невільників поки що в шапках, почувши команду, одночасно ляснули ними об стегна й застигли* (В. Бондар).

Як свідчить проведений аналіз дібраного фактичного матеріалу та класифікація утворень синкретичного типу на лексико-семантичні групи, синкретичні конструкції об'єктно-означальної й об'єктно-означально-обставинної семантики репрезентовані субстантивами в непрямих відмінках з прийменниками і без прийменників. Якщо синкретична конструкція виражена словосполученням, то, як правило, крім іменника в непрямому відмінку містить прикметники, рідше – займенники та числівники. Основними репрезентантами синкретичних конструкцій у цьому випадку є іменники в різних відмінках. Найпродуктивнішою формою вираження синкретичної об'єктно-означальної й означально-обставинної семантики є родовий відмінок субстантива.

Недостатність вивчення інноваційних мовних явищ, а також існування великої кількості різноманітних, часто протилежних концепцій і підходів до виділення та класифікації членів речення враховуються нами при аналізі явища синкретичності як актуальні мовознавчі проблеми. Синкретичні члени речення є своєрідними структурами, дослідження яких з позицій нових синтаксичних тенденцій дає можливість розширити знання про властивості моносемантичних компонентів речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 221 с.
2. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 268 с.
3. Вихованець І.Р. Родовий відмінок на тлі синтаксичної деривації// Мовознавство. – 1983. – № 1. – с.65-71.
4. Дубовая Е.А. Принципы интерпретации второстепенных членов предложения с синкретичными определительно-обстоятельственными свойствами// Мовознавство. – 1989. – № 6. – с.64-69.
5. Загнітко А.П. Структурні і семантичні різновиди українських синтаксичних інновацій// Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 11. У 2 частинах/ Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Част. І – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 350 с.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 663 с.
7. Загнітко А.П. Типологія семантико-синтаксичних відношень// Восточноукраинский лингвистический сборник. – Вып. 3. – Донецк: Издательство ДонДУ, 1997. – с.22-34.
8. Фурашов В.И. О второстепенных членах предложения// Русский язык в школе. – 1977. – № 4. – с.94-96.

АНОТАЦІЯ

Стаття продовжує публікації, присвячені особливостям вияву синкретизму в системі другорядних членів речення. Досліджуються особливості вираження об'єктно-означального й об'єктно-означально-обставинного синкретизму на рівні атрибутивних форм.

Ключові слова: *синкретичні члени речення, атрибутивна форма, об'єктно-означальний синкретизм, об'єктно-означально-обставинний синкретизм.*

The article continues publications devoted to the problem of Syncretism in the System of the secondary parts of the sentence. Features of Syncretism in the objective-attributive and objective-attributive-adverbial secondary parts of the sentence in the semantically non-elementary sentence are analyzed. This research is based on the analysis of the syntactic constructions of the modern Ukrainian language. The author also investigated the main reasons for syncretic sentence members appearance.

Key words: *the attributive form, objective-attributive Syncretism, objective- attributive-adverbial Syncretism, syncretic members of speech, Categorical meaning, Syntaxic meaning.*

Юлія Пацаранюк
(*Чернівці*)

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ: ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ІРОНІЇ

Реалізуючи свої комунікативні інтенції, намагаючись досягнути певного стилістичного ефекту, в тому числі й іронічного, суб'єкт використовує різноманітний арсенал мовних засобів. У системі цих засобів особливе місце посідають передусім ті, що експліцитно репрезентовані на рівні синтаксичної структури речення. Зокрема, одним із способів створення іронічного смислу в реченні є відокремлення – ритміко-інтонаційне (на письмі – пунктуаційне) та смислове виділення конструкції, яка не входить до предикативного мінімуму [4, с.376]. Найпоширенішим типом конструкцій з відокремленням є речення, ускладнені напівпредикативними та пояснювально-уточнювальними звороти.

У коло наших інтересів входять реченнєві структури, ускладнені напівпредикативними конструкціями з метою емоційного впливу на адресата через створення іронічного ефекту.

Метою наукової розвідки є схарактеризувати типи напівпредикативних зворотів, маркованих іронічним значенням, визначити їхні функції в реалізації іронії у структурі висловлення.

Чимало мовознавців вважають, що вчення про звороти, які відносяться до напівпредикативних, ще не достатньо розроблене. Багато дослідників використовують термін "відокремлені члени речення" [6; 7]. Інші дослідники, як І.Слинько, Н.Гуйванюк, М.Кобилянська, цей термін вважають не досить вдалим, бо не можна, наприклад, "розглядати дієприкметникові та дієприслівникові як означення чи обставини, адже вони зберігають певну автономність щодо присудка, а тому і називатися такі конструкції мають напівпредикативними" [5, с.326]. Науковці вважають, що ускладнювачі (різного роду звороти) не є членами речення,

оскільки вони не входять до складу моделі, а тільки поширюють її на рівні комунікативного уживання.

І.Вихованець, описуючи формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну структуру простого ускладненого речення, трактує ускладнювальні компоненти як відокремлені та опосередковані другорядні члени [1].

Можна погодитися з терміном *відокремлення*, розглядаючи його як інтонаційно-смислове явище на рівні пунктуації або комунікації. Явище відокремлення безпосередньо пов'язане з реалізацією певної мети суб'єкта в рамках окремого мовленнєвого акту, а його використання завжди орієнтоване на підвищення ступеня вірогідності суб'єктивної реакції адресата. О.Кульбабська визначає такі основні завдання феномена відокремлення як одного з вербальних засобів мовленнєвого акту: 1) з його допомогою експліцитно виділяються певні кванти інформації, на яких фіксується увага адресата; 2) воно пов'язане з імпліцитною комунікативно-прагматичною настановою суб'єкта; 3) відокремлення стимулює відповідну реакцію адресата [3, с.208].

Зі стилістичного погляду, відокремлення в реченні – це своєрідне смислове та інтонаційне виділення в ньому одиничного або поширеного (дво- чи кількаслівного) члена речення. "Усяке відокремлення в реченні – відокремлене слово чи відокремлений зворот – семантично й граматично доповнює весь склад конкретного речення, своєрідно розгортає його. Тільки взаємозв'язком з елементами всього речення, з його невідокремленою частиною і на фоні позареченнєвого буття всього речення виявляється справжня сутність відокремленої частини в кожному конкретному реченні, його функціональна неповторність, стилістична індивідуальність" [2, с.256].

Щоб виявити синтаксичні особливості відокремлених членів, необхідно визнати, що в мові є напівпредикативні звороти, які базуються на особливих напівпредикативних відношеннях. Уточнювальні одиниці "необхідно розглядати окремо, оскільки вони не виражають напівпредикативних відношень" [5, с.326].

Функцію створення іронії різними зворотами ми виводимо з такої умови відокремлення: як особливе смислове навантаження (виділення) члена речення з певною стилістичною, у даному випадку – іронічною метою.

Часто для створення іронічного ефекту у висловленнях вживаються різного роду напівпредикативні звороти, окремі з яких логічно не співвідносяться з основним змістом повідомлюваного, тобто якщо перша пропозиція (а нам відомо, що усі прості ускладнені речення – поліпропозитивні) сприймається як твердження у прямому значенні, то друга пропозиція – це твердження, висловлене переносно. Наприклад: – *Їду у відрядження... Коли повернуся? Днів через три... Будь ласка, не зітхай так тяжко. Це ж звичайнісіньке відрядження, яких уже були десятки і будуть ще добрі сотні...* ***Утішивши отак дружину,*** *треба спішно мчати додому за бритвою, зубною щіткою та чистою сорочкою* (В.Чемирис). Або ж: ***Любив Україну,*** *любив, як коханку,* ***її обібравши до нитки,*** *мов злодій, утік, в закордонному банку сховавши мільйонну калитку* (А.Фаріон). Як у першому, так і в другому висловленнях дієприслівникові звороти служать для виділення реми, вносячи до неї негативний суб'єктивно-оцінний момент.

Іронія в реченнях, ускладнених напівпредикативними субстантивними зворотами, досягається не тільки переносним значенням, а й особливим доповненням до основного змісту повідомлення, певним комічним уточненням зі значенням винятку, як-от: *Все віддав би він для Батьківщини,* ***крім своєї дачі і машини*** (УСЕ, 122).

Іронічний ефект у реченнях з відокремленням досягається через використання напівпредикативних конструкцій, які перебувають в алогічних відношеннях з базовою частиною, зокрема:

1) дієприкметникових зворотів: *Риболовля заспокоює нерви,* ***розтьопані підвищенням цін в магазині "Океан"*** (Перець, № 5, 2005); *Прекрасно: нічого в світі так не люблю, як каву і молодих дам,* ***розлучених нарсудом!*** (О.Чорногуз). Іронічний ефект у висловленнях такого типу досягається за рахунок протиставлення значень відокремленої конструкції та основного змісту речення, як-от: *Безтурботний мав природне відчуття дівочої психології, в його великій голові,* ***не переобтяженій знаннями,*** *знайшлося досить місця для цілої купи віршів, і завдяки цьому,*

наприклад, він міг вважати себе вченішим за міністрів Древньої Спарти, які вміли тільки писати, читати і плавати (П.Загребельний) // у реченні імпліцитно висловлено негативну оцінку з приводу розумових здібностей особи;

2) ад'єктивних зворотів: *А що вже вони до торгів були вдатні й охочі – кожну з них свій дід на ярмарок возив, але жодну з них, **таку хорошу**, на тому ярмарку ніхто не торгував і не купив!* (Є.Гуцало) // інформація, яка містися у відокремленому компоненті, переосмислюється як аксіологічний вияв авторського негативного ставлення до персонажа;

3) дієприслівникових зворотів: ***Піднявши не той прапор**, можна опустити цілий народ* (Перець, № 8, 2005); *Яблунівці підозрювали, що буфетниця Настя з сільської чайної теж потай мріяла про політ у космос, **сподіваючись, очевидно, підняти престиж своєї професії*** (Є.Гуцало) // іронія в наведених прикладах реалізується несподіваністю зіткнення значень відокремленої та базової частини речення, а вже у висловленні: *Крапку* (терпінню. – Ю.П.) *поставив Перший національний, **зігрівши душу актуальною новиною**, що на Житомирщині тимчасом вельми вдало перезимували колгоспні телята* (О.Забужко) // іронічність зосереджено не в самому відокремленому компоненті, а в поєднанні слова *актуальний* та фразеологізму *зігрівши душу*, використаних з енантіосемічним переосмисленням;

4) субстантивних зворотів (виражених іменниками у сполученні з прийменниками *крім, окрім, замість* та ін.): *Такий* (українці – Ю.П.), *бачся, співолюбний удався нарід, що хлібом його не годуй, і взагалі нічим, **крім байочок про бездефіцитний бюджет**, не годуй – а дай тільки послухати що-небудь лірично-задушевне. Ну, наприклад, ось таке: Ми-ила-ая, любовь моя ты сизоры-ылая!..*(О.Забужко) // такий субстантивний зворот має обмежувально-видільний відтінок.

Особливу групу становлять напівпредикативні субстантивні конструкції, побудовані за схемою порівняльних зворотів, у яких лексико-синтаксичний алогізм створюється між атрибутивним компонентом та порівняльною конструкцією, наприклад: *Жвавий, як пень* (УП, 15); *Прямий, як свинячий хвіст* (УП, 98); *Гарна, як руде теля; Гарний, наче пес базарний* (УП, 13); *Голодний, як мельникова курка* (УП, 16). Іронія в таких висловленнях досягається за рахунок протиставлення ознак об'єкта та суб'єкта порівняння: в одному контексті поєднано лексему з позитивним значенням (позитивему) і фразеологізований компонент з протилежним до попереднього компонента значенням (негативему). Протиріччя, яке лежить в основі такого алогічного зіставлення, породжує іронічний контекст висловлення.

Майже у всіх випадках використання напівпредикативних конструкцій з метою створення іронії на них припадає особливе актуалізаційне навантаження: вони перетворюються у смисловий центр висловлення, реалізуючи при цьому додаткове комунікативно-стилістичне завдання. Порівняймо: *Майстер перукарні не тільки робив шестимісячну завивку, манікюр, педикюр, а ще й продавав з-під поли **французькі шиньйони, виготовлені у Києві на Подолі**, та **миколаївські парфуми, розлиті у французькі пляшечки з яскравими імпортними етикетками*** (О. Чорногуз).

Механізм створення іронії у простих ускладнених речення можна простежити, зіставивши семантику пропозицій, які входять до складу речення. Проаналізуємо вище наведений приклад: 1-ша пропозиція – *продавав **французькі** шиньйони*, 2-га пропозиція – *шиньйони **виготовлені у Києві** на Подолі.* Розглянувши обидві пропозиції, можна помітити парадоксальність висловленої фрази, оскільки друга пропозиція, виражена дієприкметниковим зворотом, імпліцитно заперечує першу без формальних показників заперечення. Така імпліцитно виражена оцінка є іронічною, оскільки за основу покладено протиріччя між формою та змістом повідомлення.

Найбільшим семантичним потенціалом у реалізації іронічної модальності серед різного роду напівпредикативних зворотів володіють ті, що знаходяться в пост- та інтерпозиції відносно речення, оскільки спершу певне явище мусить констатуватися як можливе в об'єктивній дійсності, а потім уже через відокремлені конструкції може даватися їм відповідна експліцитна чи імпліцитна оцінка, наприклад: *За рік їх* (твої гроші – Ю.П.) *з'їсть як не інфляція, то рідна держава – **утнувши який-небудь черговий, як на слаломі, пірует, після якого лиш потилицю чухати зостанеться**, – до чого як до чого, а до своєї по-жіночому примхливої непередбачуваності вона нас вже добре привчила...* (О.Забужко).

Особливу функцію у створенні іронічного контексту відіграють пояснювально-уточнювальні звороти. Вони відрізняються від напівпредикативних зворотів і структурно, і семантично. Із семантичного погляду пояснювально-уточнювальні звороти конкретизують компоненти висловлення, у той час як напівпредикативні містять додаткове повідомлення. Зі структурного погляду такими конструкціями можуть бути будь-які члени речення: головні і поширювачі, тоді як напівпредикативними – тільки поширювачі.

Досить часто пояснювально-уточнювальні звороти використовуються для створення іронії у структурі простого ускладненого речення. Зазвичай вони вносять у речення інформацію, яка є протилежною до основного змісту повідомлюваного, що створює антифразисний контекст. Пор.: *Після цього матуся Карапет зробила* ***коротенький*** *екскурс,* ***сторінок на десять машинопису через один інтервал,*** *у свою молодість* (О.Чорногуз). В основному реченні повідомляється ознака предмета мовлення (*екскурс коротенький*). Пояснювально-уточнювальний зворот нейтралізує значення лексеми *коротенький* уточненням *сторінок на десять машинопису через один інтервал,* що імпліцитно виражає поняття *багато*. Додає іронічності також інверсія слова *сторінок*, яке для позначення конкретної кількості здебільшого вживається після числівника.

Антифразисний контекст у висловленнях створюється використанням різних пояснювально-уточнювальних зворотів, а саме:

а) ад'єктивних: *Наш герой дві цитати навіть вимовляв по-латині. Одну з них,* ***коротшу,*** *міг безпомилково написати в альбомі, але поки що нагоди такої не траплялося* (О.Чорногуз) (йдеться про людину, яка навчалася на історичному й філологічному факультетах);

б) субстантивних: *...Великий культурний центр витворяється, звісно ж, не остійним ряботинням гастрольних афіш (****переважно однієї держави****), – насправді це місто, де можна гнилого й паскудного вечора всунутися до незнайомих театральних дверей погрітися – і потрапити на класний спектакль...*(О.Забужко) // у цьому висловленні різкого протиріччя між основним реченням та зворотом немає, однак іронічний відтінок значення має лексема *переважно*, яка в контексті набуває значення *завжди*; крім того, іронію створює імпліцитне називання предмета мовлення, який, на перший погляд, залишається неназваним;

в) адвербіальних: *Сідалковський підвівся, розім'яв свої довгі кінцівки і почав,* ***уже вкотре,*** *вивертати усі кишені, як підручники студент, котрому весь час здається, що в один із них він колись поклав троячку* (О.Чорногуз);

Імплікація різноманітних додаткових значень і переосмислення повідомленої інформації є основою використання таких зворотів зі стилістичною метою. Що стосується комунікативного зсуву, який спостерігається в наведених прикладах, то він пов'язаний з різницею у емоційно-оцінному статусі основного речення й відокремленої конструкції: якщо в основному реченні актуалізується здебільшого позитивна оцінка, то у відокремленій конструкції експліцитно чи імпліцитно відображено негативну оцінку, а зіткнення понять з полярною семантикою і породжує іронічний зміст висловленої думки. Антифразисний характер висловлення та значеннєва невідповідність форми вираження змісту й основного його смислу досягається за рахунок іронічного коментування, яке зосереджується здебільшого у зворотах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 366 с.
2. Дудик П.С. Стилістика української мови. – К.: Академія, 2005. – 368 с.
3. Кульбабська О., Сулима Т. Семантико-стилістичні функції відокремлення // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. – Вип. 117-118. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2001. – с.206-211.
4. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
5. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
6. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – 414 с.
7. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. – К.: Академія, 2004. – 408 с.

Список умовних скорочень

УСЕ – Універсеп (універсальний словник епіграм), або ж УСЕ / Упоряд. В.Косяченко. – Чернівці: Буковина, 1998. – 304 с.

УП – Народ скаже – як зав'яже: Українські народні прислів'я, приказки, загадки, скоромовки. – К., 1985. – 176 с.

АНОТАЦІЯ

Ускладнення речення напівпредикативними та пояснювально-уточнювальними зворотами є надзвичайно поширеним явищем вираження іронії в українській мові. Іронія в ускладнених реченнях виникає внаслідок протиставлення змісту, що міститься в основній частині речення, змістові, що виражає напівпредикативний зворот.

Ключові слова: *іронія, просте ускладнене речення, напівпредикативний зворот, пояснювально-уточнювальний зворот, позитивема, негативема.*

Complication of sentence by semipredicative and explanatory turns is a widespread phenomenon of irony's expression in Ukrainian. Irony in the complicative sentences arises up as a result of contrasting of basic part maintenance to that maintenances witch expresses a semipredicative turn.

Keywords: *irony, complicative sentence, semipredicative and explanatory turns, positive word, negative word.*

Ірена Сніховська
(Житомир)

СТРУКТУРНО-СИНТАКСИЧНА НЕОДНОЗНАЧНІСТЬ ЯК ЗАСІБ МОВНОЇ ГРИ

Мовна система допускає значну свободу прояву творчого потенціалу мовця. У процеси свідомого відхилення від мовного канону задіяна мовна активність особистості з метою привернення уваги до експерименту над знаком, прояву емоційного інтелекту індивіда. Відтак мовленнєва лінгвокреативність є не лише свідченням творчого мислення особистості, вільного ставлення до форми мовлення, почуття гумору, вона також спрямована на виявлення системного потенціалу, можливостей варіювання й функціональної переорієнтації мовних одиниць.

Дослідники відзначають високий рівень інтересу до гри, численність її міждисциплінарних інтерпретацій [1; 3; 8]. Феномен гри активно вивчається сучасною філософією, психологією, соціологією. Ігрові елементи мовного простору стали обєктами дослідження лінгвістики, когнітології, семіотики, теорії комунікації.

Лінгвістичні праці, присвячені мовній грі (МГ) на матеріалі англійської мови, небагаточисельні й розкривають окремі аспекти цього феномена. На сучасному етапі у вітчизняному мовознавстві феномен МГ набуває осмислення не лише як прояв переважно семантико-стилістичних прийомів створення комічного ефекту [9], але також і як різновид евристичної діяльності та пізнавальної стратегії мовної особистості [5, с.39-40].

Ми розуміємо МГ як процес і результат інтенціональної, нестереотипної, лінгвокреативної діяльності індивіда з метою створення певного прагмасемантичного ефекту. Комунікативна настанова на творче використання асоціативного потенціалу слова уможливлюється стратегією МГ, яка дозволяє перейти від стереотипного сприйняття й використання мовного знака до асоціативно-ігрового, у контексті якого пропозиційний зміст висловлення подано, так би мовити, у «лудичній упаковці».

Варто також урахувати, що дослідження МГ має безперечне значення в контексті лінгвокультурологічного підходу до вивчення англомовного гумору [4]. Науковий опис і аналіз мовно-ігрових лудичних механізмів сприятиме знайомству з прецедентними феноменами іншомовної культури, формуванню різновидів лінгвістичної компетентності, необхідних зокрема для розуміння англомовного гумору.

Відтак актуальність дослідження різнорівневих засобів та прийомів МГ визначається зростаючою складністю сучасних комунікативних процесів і необхідністю взаєморозуміння учасників спілкування на рівні міжособистісної й міжкультурної комунікації. Метою

дослідження є вивчення МГ в рамках функціонально-комунікативного підходу з урахуванням лінгвокультурних чинників спілкування. Спроба вийти за межі традиційно стилістичного аналізу МГ зумовлена необхідністю більш широкого, комплексного аналізу.

Якщо ми підходимо до МГ не лише як до експерименту над мовною нормою, неканонічного використання мовних одиниць, а ширше – як до певної моделі мовленнєвої поведінки у процесі творчої комунікативної взаємодії, то важливе місце в ній займає функціональне використання англійського слова в межах визначеної норми. Учасники комунікативної взаємодії за взаємною згодою виступають у ролі "homo ludens", приймаючи правила гри. Така модель реалізується в застосуванні адресантом і реципієнтом подвійного мовного коду, переключаючись з експліцитного способу вираження смислу на імпліцитний, і навпаки.

Феномен МГ виконує ряд функцій у дискурсі: мовотворчу, естетичну, евристичну, гедоністичну, поетичну. МГ поєднує в собі риси мовного й мовленнєвого явища. Ефект МГ виникає в результаті ініційованого суб'єктом мовлення конфлікту між нестандартним використанням знака та конвенціолізованими нормативними канонами.

Ситуація МГ є комунікативним контекстом створення й функціонування ігреми того або іншого типу, яку ми розглядаємо як засіб МГ. Для систематизації прийомів створення ігрем розрізняємо два класи [7], виходячи з того, слово можна розглядати з точки зору його зовнішньої та внутрішньої структури [2]. Одиницями зовнішньої структури є фонеми, вільні та зв'язані морфеми, закономірності словотвору, комбінаторні характеристики слова, синтаксичні показники.

Привернення уваги до мовно-ігрових реалізацій уможливлюється сумою таких показників англійського слова, як одноморфемність його структури; слабка вираженість основних лексичних категорій; слабкий розвиток відносних прикметників; використання іменників у функції атрибута й частотність утворення атрибутивних іменних ланцюжків; відсутність присвійних прикметників; виконання незвичних синтаксичних функцій у реченні [6, с.25]. Ефект МГ значною мірою є результатом змін у семантиці та прагматиці слововживання, тобто результатом функціонально-семантичних трансформацій.

При моделюванні граматико-семантичних ігрем у ситуації МГ як морфологія, так і синтаксис надають широкі можливості для створення експресивного ефекту. Так, морфологічні засоби дозволяють обігрувати статус словоформи як найменшої текстової одиниці; формальні засоби вираження морфолого-граматичних значень, семантику морфологічних категорій та форм, особливості парадигм. Дослідження та опис окремих граматичних засобів створення ігрового комічного ефекту проводилося на матеріалі англійської мови Г.Г. Почепцовим, Д. Нільсен та Е. Нільсен, Д. Крісталом, на матеріалі української мови О.Т. Тимчук, на матеріалі російської мови В.З. Санніковим. Створення ігрем такого типу використовує валентністні можливості англійського слова, його синтагматичний потенціал, пов'язані із його семантичними особливостями.

Лексико-граматичні засоби надають широкі можливості в якості лінгвальної основи МГ, зокрема, для створення амбігуентності/ неоднозначності (ambiguity), що набула широкого потрактування як категорія, яка включає в себе омонімічні та багатозначні (полісемантичні) відносини [10; 11].

Розглянемо деякі синтаксичні механізми створення ігрем, що проходять у таких напрямках: (1) використання структурно-синтаксичної неоднозначності речення; (2) зміщення в розподілі компонентів тема-рематичної структури; (3) лексико-граматична трансформація фразеологізованих зворотів за зразком вільних синтаксичних конструкцій; (4) синтаксична контамінація прецедентних текстів.

(1) Структурно-синтаксична неоднозначність речення.

В омонімічних синтаксичних конструкціях, ідентичних за своєю формальною структурою, підставою створення ігрем є розбіжність у синтаксичних відносинах та функціях їх компонентів у залежності від встановлення синтаксичних й асоціативних зв'язків усередині словосполучення /речення.

Структурно-синтаксична неоднозначність речення призводить до можливості двоякого потрактування наступних речень: *Flying planes can be dangerous; The missionaries are ready to*

eat; Did you ever see a horse fly?; He gave her dog biscuits [10].

Так, у реченні *"The governor is a dirty street fighter"* можна виділити два варіанти прочитання: *"The governor is a fighter with dirty streets"* та *"The governor is a street fighter, who uses dirty methods"*.

Ефект МГ виникає завдяки можливості гумористичних структурно-семантичних інтерпретацій, як, наприклад, у текстах жартів: *Question: "What would the Los Angeles Dodgers do if they were hit 100 pop flies?" Answer: "Catch 22"* [10, с.238]. *A man goes into a restaurant draggng a 10-foot alligator. He manages to get the alligator stuffed under a table. When the waitress approaches, he asks her if they serve senior citizens here. "Of course," she says. "Good," he answers. "Give my alligator a senior citizen, and I'll have a cheeseburger"* [10]. Передане непрямою мовою запитання *"Do you serve senior citizens here?"* є амбігуентним, оскільки смисл словосполучення *"to serve senior citizens"* піддається обіграванню: 1) обслуговувати к-н; 2) подавати страву.

Іншою типологічно релевантною особливістю англійської мови є відсутність присвійних прикметників [6]. Це надає можливість декількох інтерпретацій однієї й тієї ж синтаксичної структури, де висвітлюється ця особливість: *"Papa, is this a camel's hair brush?" "Yes, my child, that's a camel's hair brush". "It must take him a terribly long time to brush himself"*, де словосполучення *"a camel's hair brush"* уможливлює два варіанти інтерпретації і створює ігрему лексико-граматичного типу, у якій актуалізується присвійний відмінок. Пор.: *"Could this be the invisible man's hair tonic?"*, де слово *"invisible"* може відноситися до слів *"tonic"* або *"man"*.

(2) Зміщення в розподілі компонентів тема-рематичної структури.

Як відомо, у висловленні вирізняються дві структури – синтаксична і комунікативна. Синтаксичну структуру утворюють головні і другорядні члени речення. У комунікативній структурі висловлення смислові відрізки, розташовуються відповідно до руху думки від теми, що має мінімальне комунікативне навантаження, до його смислового центру, або реми, що має максимальне комунікативне навантаження.

У розподілі компонентів тема-рематичної структури зміщення смислових відрізків у напрямку до смислового центру висловлення може призводити до неочікуваної ігрової інтерпретації. Наприклад. *"I have discussed the high cost of living with several women" (Conference Speech)*, де в рамках структури речення препозитивна фраза "*with several women*" повинна відноситися до групи присудка (теми), але зміщується до групи прямого додатка (реми) *"the high cost of living"*.

"Your Masterwork Concert Hour will now present Boris Goudonov, the only opera Mussorgsky ever wrote on Friday evening" [13] – пор.: *"..will present Boris Goudonov on Friday evening, the only opera Mussorgsky ever wrote"*.

Джерелами структурної амбігуентності може слугувати порядок слів при утворенні пасивних конструкцій. Стилю засобів масової інформації притаманне застосування пасивних конструкцій для оформлення повідомлень, і це часто надає ґрунт для ігрового переосмислення: *Newscaster: "The loot and the car were listed as stolen by the Los Angeles Police Department"* [13] – правильно було б сформулювати повідомлення наступним чином: *"The loot and the car were listed by the Los Angeles Police Department as stolen "* або *"The Los Angeles Police Department listed the loot and the car as stolen"*.

У межах синтаксичної структури речення джерелами структурної амбігуентності можуть слугувати:

а) розташування прислівників та адвербіальних фраз-модифікаторів:

Louella Parsons: "And here in Hollywood it is rumored that the former movie starlet is expecting her fifth child in a month!" [13];

Want Ads of the Air: "Our next TV want ad comes from a Mrs. Agnes Cooper. She is an elderly single lady looking for a small room where she can bake herself on a small electric stove" [12];

"Good afternoon, this is your department store TV counselor-Here's news for those who have little time for your Christmas shopping. Tonight, after working hours on the sixth floor, models will display gowns half off" [13];

б) розташування прикметників та атрибутивних фраз:

In the Frank and Ernest comic strip, Frank says to a real estate agent, "Sure, we'd like to see a

model home. What time does she get off work?" [10]. У поданому прикладі вільне словосполучення "to see a model home" виявляється амбігуентною фразою, інтерпретація якої залежить від можливості двоякого становлення синтаксичних зв'язків у її межах: 1) як дієслівно-іменникове словосполучення ("провести к-н додому"); 2) як атрибутивне словосполучення ("зразкове помешкання") з іменником "model" в атрибутивній функції: *"Here's a house for sale that won't last long"* [13]. Пор.: розташування атрибутивної фрази *"in appetizing forms"* у позиції, де це словосполучення інтерпретується як таке, що відноситься до іменника *"waitresses"*: *Announcer: "At Heitman's you will find a variety of fine foods, expertly served by experienced waitresses in appetizing forms"* [12].

Структурно-синтаксичні засоби МГ у риториці також можуть демонструвати дотепність і влучність висловлень: *William Gladstone attacked fellow statesman Benjamin Disraeli in front of the British Parliament by saying that Disraeli would die "either on the gallows or of a horrible disease." Benjamin Disraeli responded, "That depends on whether I embrace your principles or your mistress"* [10, с.243-244].

Неоднозначні синтаксичні конструкції зевгматичного типу доволі часто обігруються в рекламних текстах, оголошеннях, наприклад: *Diner Sign: "Wanted: Man to scrub floor and two waitresses"; Dance Hall Sign: "Clean and decent dancing every night except Monday"* [12]; *[Laundry Commercial]: "When your clothing is returned there is little left to iron"* [13]. Метою МГ у наведених прикладах може бути, з одного боку, створення комічного ефекту, а з іншого боку, МГ може переслідувати дидактичні цілі – привернення уваги до неправильного структурного оформлення речення, що свідчить про недостатній рівень лінгвістичної компетенції адресантів.

Структурно-синтаксична амбівалентність у поєднанні з лексичною неоднозначністю має значний потенціал створення комічності. Подібно до гри, МГ містить у собі певний секрет, загадку. За З. Фройдом, словесна гра певною мірою маскує непристойне, заборонене. Наступні приклади демонструють це: *[BBC announcer at the launching of the Queen Mary]: "From where I am standing, I can see the Queen's bottom sticking out just over her water line"* [12]; *Announcer: "At Moe's Esso Station, you can get gassed, charged up, and your parts lubricated in 3o minutes!"* [12]; *Cooking Program: "Good morning. Today we are going to bake a spice cake, with special emphasis on how to flour your nuts!"* [13];

в) встановлення причинно-наслідкових смислових зв'язків між реченнями, що слідують одне за одним: *Local News: "Mr. Baker, who applied for the job, seemed to be very well qualified. He is obviously a man of sound judgment and intelligence. Mr. Baker is not married"* [12] – той факт, що Бейкер не одружений, позиціонується як підтвердження його розуму та здорового глузду. У прикладі, що наводиться нижче, структурно-синтаксичне оформлення двох останніх речень дозволяє дійти висновку, що рентгенологічне обстеження спортсмена виявило дані про його низькі розумові здібності: *"And in the world of sports, Yogi Berra the great Yankee catcher was accidentally hit on the head by a pitched ball. Yogi was taken to Fordham Hospital for X-rays of the head. The X-ray showed nothing"* [13];

г) Структурно-синтаксична неоднозначність може проявлятися у випадку опущення (елізії) слів у потоці мовлення. Опущення іменників у наступних прикладах призводить до виникнення ігрових гумористичних асоціацій внаслідок зміщення референтної віднесеності в межах синтаксичної структури речення:

Commercial: "So drive your old car down to our showroom, come in, and we will show you how little you need to own a brand-new car" [12] *(how little [money] you need to own a brand-new car); "And just received is a new stock of Ries Sanforized Sports Shirts for men with 15 or 17 necks"* [12] – *Shirts for men with 15 or 17 [sized] necks.*

Отже, емпіричні спостереження свідчать, що в сучасній англійській мові з метою досягнення прагматичного ефекту при створенні ігрем лексико-граматичного типу МГ може використовувати в якості лінгвістичної бази можливості неоднозначних синтаксичних конструкцій, такі як полісемія та омонімія синтаксичних конструкцій, порядок слів.

(3) граматична трансформація фразеологізованих зворотів у напрямку вільних синтаксичних конструкцій.

Announcer: "Folks, try our comfortable beds. I personally stand behind every bed we sell" [12], де усталене словосполучення *"stand behind smth" ("бути прибічником", "підтримувати що-*

небудь") протиставляється вільному словосполученню *"стояти за чим-небудь"*.

[Jim McKay, describing the World Barrel-Jumping Championship on ABC's "Wide World of Sports"]: Leo Lebel has been competing with a pulled stomach muscle, showing a lot of guts!" [12] фразеологізований зворот *"to show guts" ("триматися мужньо")* інтерпретується як вільне словосполучення *"показувати свій живіт"*.

Charles Ulrich wrote a riddle: "Question: Do you know what good clean fun is? Answer: No. What good is it?" [10], де словосполучення *"what good smth is"* ("яка користь від чого-небудь") є розмовною фраземою.

(4) синтаксична контамінація прецедентних текстів.

Прикладом прецедентних текстів (ПТ) у англомовній лінгвокультурній спільноті є загальновідомі крилаті слова, прислів'я, назви та рядки із відомих кінофільмів, пісень, літературних творів.

...these statements also represent <...> the same contempt for the decent opinion of mankind that have marked the Administration's drive for war (The Atlantic). У наведеному прикладі словосполучення *"the decent opinion of mankind"* являє собою структурно-синтаксичну трансформацію ПТ – відомої фрази із Декларації незалежності США – вилучення з його складу одного компонента – слова *"respect"*: *"When in the Course of human events, it becomes necessary for one people to dissolve the political bands which have connected them with another, <...>, a decent respect to the opinions of mankind requires that they should declare the causes which impel them to the separation"*. Співвіднесення тексту з документу, відомого основній масі американців, із войовничою політикою адміністрації Джорджа Буша в умовах зневаги до суспільної думки створює саркастичний ефект структурно-синтаксичними засобами МГ із залученням лінгвокультурологічних знань.

Перестановка елементів у ПТ

Religious Program: "In closing our TV CHURCH OF THE AIR, let me remind all of our listeners that time wounds all heals!" [13] – пор. прислів'я *"Time heals all wounds"*.

Commercial. "Summer is here, and with it those lazy days at the beach; and don't forget your Tartan sun lotion. Tartan is the lotion that lets you burn but never lets you tan" [12] – пор. рекламний слоган: *"lets you tan but never lets you burn"*.

Announcer: Try this lovely four-piece starter set in your home for seven days. If you are not satisfied, return it to us. So you see you have everything to lose and nothing to gain [12] – пор. розмовне кліше *"you have nothing to lose"*.

Синтаксична інверсія ПТ. Наприклад, ПТ "Beauty and the Beast" набуває ігрового переосмислення в тексті кінорецензії в наступних рядках: *Mickey Rourke plays Marv, an ugly tough guy. He's the beast whose beauty is a prostitute*.

Проведене дослідження показало, що в процесах МГ наочно відбивається діалектика взаємодії системного (як такого, що узгоджується із мовним стандартом) і неконвенціонального (як такого, що уможливлює відхилення від мовного стандарту). Подальшою перспективою дослідження може бути вивчення інших засобів МГ у формуванні концептів прецедентних феноменів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Аномалии в тексте: проблемы интерпретации // Логический анализ языка: Противоречивость и аномальность текста. – М.: Наука, 1990. – С.94-106.
2. Верба Л.Г. Порівняльна лексикологія англійської та української мов. – Вінниця: Нова книга, 2003. – 160 с.
3. Гридина Т.А. Языковая игра: стереотип и творчество. – Екатеринбург: Уральск. гос. пед. ун-т, 1996. – 214 с.
4. Карасик А.В. Лингвокультурные характеристики английского юмора: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Волгоград, 2001. – 23 с.
5. Норман Б.Ю. Язык: знакомый незнакомец. – Минск: Вышэйшая школа, 1987. – 223 с.
6. Резвецова М.Д., Афанасьева О.В., Самотина Т.С. Практикум по сравнительной типологии английского и русского языков. – М.: Просвещение, 1989. – 160 с.
7. Сніховська І.Е. Механізми, засоби та прийоми мовної гри в сучасній англійській мові: Автореф. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
8. Старко В.Ф. Концепт ГРА в контексті слов'янських і германських культур: Автореф. дис. .. канд. філол. наук: 10.02.15. – К., 2004. – 16 с.
9. Шонь О.Б. Мовностилістичні засоби реалізації гумору, іронії і сатири в американських коротких оповіданнях:

Автореф...канд. філол. наук. – Львів, 2003. – 20 с.
10. Nilsen, Alleen Pace, Don L.F. Nilsen. Encyclopedia of 20th-Century American Humor. – Westport, CT: Greenwood, 2000. – 360 p.
11. Stageberg, N.C. Structural Ambiguity: Some Sources. – English Journal 55, 1966. – pp. 558-563.
12. Schafer, K. Pardon my blooper. – New York: Crest, 1964. – 687 p.
13. Sultanoff S. Exploring the Land of Mirth and Funny // Laugh It Up [Електронний ресурс] www.humormatters.com

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто лінгвістичні механізми мовної гри як реалізації лудичних настанов мовленнєвої особистості. Проаналізовано структурно-синтаксичні засоби створення ігрем лексико-граматичного типу. Встановлено, що як лінгвістичну базу МГ може використовувати можливості неоднозначних синтаксичних конструкцій, порядок слів, синтаксична контамінація фразеологізованих зворотів та прецедентних текстів.

Ключові слова: *мовна гра, ігрема, лінгвокреативність, лудична функція мови, слово, зовнішня структура слова.*

The paper deals with the linguistic mechanisms of language play as a source for creating speaker's ludic intentions. The structural-syntactic devices of creating ludisms of lexico-grammatical kind are analysed, in particular, the construction of ludisms based on the outer structure of a word. The research focuses on ambiguity of syntactic constructions, contamination of phraseological units and precedential texts.

Key words: *language play, ludism, linguocreativity, playful (ludic) function of language, word, word outer structure.*

Антоніна Стрільчук
(Київ)

СИНТАКСИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ: КОГНІТИВНО-СЕМІОТИЧНИЙ АСПЕКТ
(на матеріалі американської поезії XX століття)

Проблема дослідження синтаксичної організації поетичного тексту в останні роки набула неабиякої вагомості у вітчизняних лінгвокогнітивних студіях у зв'язку з вивченням природи словесного поетичного образу [1; 7], аналізом контрастивних тропів і фігур [3] та спробами моделювання поетичних висловлень із образно-метафоричними компонентами [5]. Необхідність обґрунтування концептуальних та мовних механізмів, задіяних у формуванні й функціонуванні конструкцій поетичного синтаксису, зумовлює **актуальність дослідження** останніх на матеріалі американської поезії модернізму і постмодернізму.

Метафорою сучасної лінгвістичної ситуації, на нашу думку, виступає блендінг [15, с.36-44]: онлайновий процес, під час якого здійснюється інтеграція різних векторів наукових пошуків та залучення теоретико-методологічних здобутків інших галузей знань з метою ефективного розв'язання завдань, що стоять перед лінгвістикою. Одним із наслідків вище зазначеної тенденції є становлення ***когнітивно-семіотичної парадигми*** [11], інтенсивний розвиток якої умотивований співвіднесеністю позицій когнітивної лінгвістики і семіотики щодо взаємодії мови, мислення й об'єктивної дійсності.

Метою статті є висвітлення когнітивно-семіотичного аспекту синтаксичної організації текстів сучасної американської поезії.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше визначено й описано конструкції лінійного, рамкового та просторового синтаксису поетичних текстів з позицій інтегративного когнітивно-семіотичного підходу.

У термінах когнітивної семіотики синтаксична організація ототожнюється із певним кодом: системою синтаксичних одиниць та правил їх використання, що слугує для організації, зберігання й фіксації концептуальної інформації мовними засобами [16, с.31]. Урахування концептуального складника синтаксичного коду передбачає, з одного боку, опис когнітивного стилю автора: індивідуального бачення навколишньої дійсності та його відображення в

художній свідомості поета [2, с.51; 20, с.243], а, з іншого, звернення до когнітивних процесів і стратегій, якими оперує читач у процесі сприйняття та інтерпретації поетичного твору. Вербальний складник синтаксичного коду висвітлюється шляхом виявлення синтаксичних сигналів та визначення природи синтактико-семантичних відношень між елементами синтаксичної послідовності.

Суть когнітивно-семіотичного підходу до аналізу синтаксису поетичного тексту полягає в тому, що лінійний спосіб синтаксичної організації номінативних одиниць корелює із операцією лінійного синтаксичного кодування. Лінійна організація інформації опредметнюється в тексті через послідовність синтаксичних знаків: знаків-слів, знаків-словосполучень, знаків-речень та макрознаків-поетичних текстів.

Для пояснення когнітивно-семіотичної природи лінійного синтаксичного кодування ми використовуємо поняття функціональної асиметрії великих півкуль головного мозку, виведене на основі експериментальних даних нейрофізіології та когнітивної психології [1, с.33-34]. Лінійне упорядкування концептів пов'язується із когнітивною здатністю людини до так званого послідовного мислення (англ. sequential thinking) [18, с.2], що є результатом діяльності лівої півкулі головного мозку.

Послідовність на рівні концептуальної організації співвідноситься із поняттям конвергентного стилю мислення [19, с.13], який, у свою чергу, передбачає наявність відповідного синтаксичного стилю. Лінійне розгортання синтаксичного коду пов'язується із так званими конвергентними синтаксичними структурами, які не викликають деформації когнітивних процесів читача. Для інтерпретації поетичних текстів із лінійним синтаксисом використовується стратегія швидкої категоризації (англ. rapid categorization), що не вимагає уповільнення та подовження когнітивної обробки інформації [там само, с.6].

Специфіка лінійного способу синтаксичної організації полягає у високому ступені упорядкованості поетичної структури, елементи якої поєднуються один з одним сукцесивно: хронологічно (упорядкування в часі) або логічно (із дотриманням базових законів логіки: причинновості, каузації і наслідку) [6, с.79]. На семантичному рівні поетичний твір, якому притаманний конвергентний синтаксичний стиль, справляє враження смислової єдності: зміст поступово розгортається від рядка до рядка й рухається в напрямку до логічного завершення [17, с.13], неначе розкручується за звивином спіралі.

Встановленню експліцитних, прозорих синтактико-семантичних відношень сприяє переважне використання нормативних синтаксичних конструкцій: граматично повних двоскладних речень із прямим порядком слів, речень із гіпотаксисом, або підрядним зв'язком, що супроводжується вживанням сполучників та сполучних слів, збереженням пунктуації.

Аналіз синтаксичних конструкцій з позицій когнітивної семіотики обумовлює необхідність пояснення когнітивно-семіотичних механізмів їх формування. На нашу думку, лінійний спосіб синтаксичної організації ґрунтується на когнітивній процедурі розширення. Остання передбачає збереження експліцитно виражених синтаксичних відношень та засобів зв'язку, що зумовлює розгортання синтаксичного простору поетичного тексту [4, с.116-120].

Для ілюстрації особливостей лінійного синтаксичного кодування звернемося до уривка поетичного тексту А.МакЛіша *"from The Happy Marriage" – "Про щасливий шлюб"*:

Man is immortal, for his flesh is earth,
And save he lives forever – why, he dies:
Woman is mortal, for her flesh will rise
In each new generation of her birth.
She is the tree; we are the feverish
Vain leaves that gild her summer with our own,
And fall and rot when summer's overblown,
And wish eternity and have – our wish.
(MacLeish CP, 50)

Наведений текст характеризується лінійним типом синтаксичної організації. Синтаксичні відношення є експліцитно вираженими, завдяки використанню сполучника причини *"for"*, що поєднує головну частину речення з підрядною *"Man is immortal, for his flesh is earth"* і *"Woman is mortal, for her flesh will rise..."* , сполучника *'that'*, що зв'язує головне речення *"we are the*

feverish vain leaves" та підрядне означальне *"that gild her summer with our own"*. Вживання складнопідрядних речень та збереження засобів зв'язку розширює синтаксичний простір вірша.

На сучасному етапі американська літературна творчість відмовляється від послідовних, хронологічних способів структурної організації на користь позачасового та фрагментарного викладу. Така тенденція зумовлена неможливістю адекватного осмислення минулого й майбутнього, пізнання та розуміння дійсності [9, с.37]. Нехтування будь-якими шаблонами в царині поетичних форм спричинило появу так званого "еластичного, зручного синтаксису, який наочно відтворює ритм сучасності" [12, с.12]. У цьому напрямку "революційні" зміни викликали віршовані тексти із рамковим та просторовим способами синтаксичної організації.

Відповідно до положення, згідно з яким словесна тканина поетичного твору визначається "вербальним еквівалентом структури людських емоцій" [19, с.4], ми розглядаємо рамковий та просторовий синтаксис як вербальне втілення дивергентного поетичного стилю. Останній пов'язується із дифузним (розсіяним) характером емоцій. Попри неможливість передачі таких емоцій лінійними мовними засобами, мова пропонує інвентар прийомів, які імітують емоційну розмитість і неоднозначність [там само, с.13]. Роль такого інструменту на синтаксичному рівні виконують конструкції рамкового та просторового синтаксису, що тяжіють до зображального викладу подій, на відміну від лінійного синтаксису, який асоціюється із омовленням [там само, с.3].

Запровадження, слідом за Л.І.Бєлєховою [2, с.192], поняття фреймового або рамкового синтаксису виправдане самим значенням дієслова *"frame"* в англійській мові, що в перекладі означає "утворювати або складати шляхом поєднання частин" [21, с.760]. Вербальними сигналами рамкового синтаксису є редукція маркерів синтаксичного зв'язку: сполучників та сполучних слів, заміна складних речень із підрядним і сурядним синтаксичним зв'язком на безсполучникові речення й конструкції із суположенням синтаксичних знаків [2, с.191-192, 194].

Низький ступінь зв'язності, розриви та зсуви синтаксичної послідовності [17, с.29] ініціюють відрив синтаксичних конструкцій від семантичного контексту. Як наслідок, увага зосереджується не стільки на позначеному, як на грі позначувальних [там само, с.18], що спричиняє множинність інтерпретацій. Утім, попри невизначеність синтаксичних відношень, ця категорія поетичних текстів подекуди справляє значно більший емоційний та естетичний вплив, ніж поетичні тексти, побудовані на лінійному синтаксисі, адже якість поезії, на думку Р.Цура, залежить від ступеню її парадоксальності, тобто "злиття несумісних і дисонуючих ознак" [19, с.8].

Когнітивно-семіотичні механізми рамкового способу синтаксичної організації розкриваються шляхом співвіднесення останнього з операцією рамкового синтаксичного кодування: відтворення нелінійних концептуальних відношень відповідними синтаксичними структурами. Когнітивна процедура, що дозволяє поєднати синтаксичні знаки за відсутності експліцитних засобів зв'язку і спричиняє згортання синтаксичного простору поетичного твору, визначається як компресія [4, с.119-120].

Для ілюстрації рамкового синтаксису звернемося до поетичного тексту представниці американської постмодерної поезії Д.Левертов *"The Ache of Marriage" – "Біль шлюбу"*:

The ache of marriage:

thigh and tongue, beloved,
are heavy with it,
it throbs in the teeth

We look for communion
and are turned away, beloved,
each and each

It is leviathan and we
in its belly
looking for joy, some joy
not to be known outside it

two by two in the ark of
the ache of it.
(Levertov PA, 110)

На відміну від вище наведеного твору А.МакЛіша синтаксичні відношення у вірші Д.Левертов не є експліцитно вираженими. Ефект фрагментованості досягається завдяки дистантному розташуванню елементів синтаксичної послідовності: винесенню другорядного члена речення, додатка "*The ache of marriage*" на початок вірша. Синтаксичну амбівалентність уривка підсилюють анжамбман, відступи між строфами, що візуально втілюють ідею спустошеності та прірви. Відсутність складних речень і єднальних сполучників, вживання еліптичних, незавершених речень не дозволяє визначити тип синтаксичних відношень. Отже, завдання читача полягає в розгортанні конструкцій спрощеного синтаксису та інтерпретації їх ролі в передачі змісту твору. На нашу думку, вживання рамкового синтаксису у вище наведеному уривку передає емоційне ставлення авторки, спричинене власним переживанням проблеми.

Поряд із конструкціями рамкового синтаксису виходу за межі лінійності сприяло звернення сучасних поетів до абстрактної просторової форми. Спаціалізація (англ. spatialization – протяжність у просторі) лінійних відношень у поетичному тексті здійснюється головним чином завдяки рядкам та строфам, що визнаються одиницями парадигматичної організації вірша [8, с.59-64], а також сукупності типографічних засобів: пунктуації, пробілам та відступам. У лінгвістичній літературі останніх років взаємодія синтаксичних засобів із графічними, що дозволяє візуалізувати зміст, ідею та тему літературних творів [10, с.228], отримала назву просторового синтаксису [13, с.272]. Провісникамим останнього в американській поезії традиційно вважають представників поезії імажизму (Е.Паунд, В.К.Вільямс, Х.Д., Е.Лоувелл) та конкретної поезії (Е.Каммінгс та Дж.Голландер).

Утворення в межах вірша певного структурного простору, що імітує форму об'єктів або траєкторію їх руху, відбувається завдяки вживанню відповідних синтактико-графічних засобів. Як наслідок, специфічна віршова форма міметично відтворює зміст та емоції, які прагне передати автор. Інтерпретація конструкцій просторового синтаксису обумовлена здатністю до просторового мислення із властивим йому гештальтним, цілісним сприйняттям об'єктивної дійсності та симультанною обробкою концептуальної інформації [18, с.2].

З огляду на ускладненість та амбівалентність синтаксичної форми, інтерпретація поетичних текстів із просторовим синтаксисом вимагає застосування стратегії уповільненої категоризації (англ. delayed categorization) [19, с.6]. Подовження когнітивного процесу обробки інформації дозволяє з'ясувати структурні та логіко-смислові стосунки, встановлені між синтаксичними та графічними знаками.

Когнітивно-семіотична специфіка просторового способу синтаксичної організації полягає в зашифровуванні концептуальної інформації засобами синтаксичного коду і графічного субкоду. Внаслідок цього відбувається синтаксичне перекодування, під час якого одиниці графічного субкоду: рядки, строфи, пробіли, пунктуація – нашаровуються на синтаксичну структуру поетичного тексту, спричиняючи її розриви, варіювання довжини поетичного рядка, анжамбман тощо.

Синтаксичний компонент може бути представлений як еліптичними, номінативними конструкціями, так і складними реченнями із різними видами зв'язку. Отже, залежно від художнього завдання, що розв'язується в межах певного поетичного твору, у просторовому способі синтаксичної організації задіяні одразу когнітивні процедури і розширення, і компресії. Проте помітність і "відчутність" форми, визначальна для просторового синтаксису, досягається завдяки процедурі пермутації. Остання передбачає зміну порядку елементів синтаксичного ланцюжка, що спричиняє появу інверсії, дистантності та відокремлення як мовних явищ просторового порядку [14, с.80-84].

Розглянемо специфіку конструкцій просторового синтаксису на прикладі уривка поетичного тексту Л.Ферлінгетті *"Constantly risking absurdity"* – *"Під постійним ризиком глуму"*:

Constantly risking absurdity
and death

whenever he performs
above the heads
of his audience
the poet like an acrobat
climbs on rime
to a high wire of his own making
and balancing on eyebeams
above a sea of faces
paces his way
to the other side of day
performing entrechats
and sleight-of-foot tricks
and other high theatrics
(Ferlinghetti PA, 73)

Аналіз семантики вище наведеного вірша дозволяє виокремити концептуальну метафору ПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ Є РУХ УГОРУ. Остання охоплює поетичний простір усього уривка, підпорядковуючи собі як лексичні, так і синтаксичні засоби вираження. Отже, ознаки концепту базового рівня РУХ УГОРУ: *просування у просторі, зрушення, балансування,* – актуалізовані не лише номінативними одиницями *"climb", "balancing", "paces", "above",* але й синтактико-графічними засобами. Складне речення із підрядним часу, що приєднується до головного сполучником *"whenever",* і ускладнене трьома дієприкметниковими зворотами, міметично передає ідею *протяжності.* Синтаксична послідовність розривається між рядками та строфами, внаслідок чого структурним принципом поетичного тексту виступає анжамбман, який уособлює *зрушення.* Отже, просторова конфігурація вірша візуально відтворює траєкторію руху.

Підсумовуючи вище викладене, слід зауважити, що попри розмежування конструкцій лінійного, рамкового та просторового синтаксису, помилковим буде віднесення поетичних текстів до категорії віршів із виключно тим або іншим із вище зазначених способів синтаксичної організації. З огляду на часте комбінування ознак декількох синтаксичних стилів у межах вірша, йдеться не про встановлення жорстких кордонів, а про виявлення так званої синтаксичної домінанти, що визначає спосіб розгортання синтаксичного коду в поетичному тексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерсон Дж. Когнитивная психология. – СПб: Питер, 2002. – 496 с.
2. Бєлєхова Л.І. Словесний образ в американській поезії: лінгвокогнітивний погляд. – М.: ООО "Звездопад", 2004. – 376 с.
3. Маріна О.С. Контрастивні тропи й фігури в американській поезії модернізму: лінгвокогнітивний аспект: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 2004. – 19 с.
4. Почепцов Г.Г. Конструктивный анализ структуры предложения. – К.: Вища школа, 1971. – 192 с.
5. Селіванова О.О. Поетичний синтаксис у когнітивному висвітленні // Мова. Людина. Світ: До 70-річчя професора М.Кочергана. Збірник наукових статей. – К.: Вид. Центр КНЛУ, 2006. – с.309-314.
6. Тодоров Ц. Поэтика // Структурализм "за" и "против". – М.: Изд-во "Прогресс", 1975. – с.37-113.
7. Філіпчик О.Й. Синтаксичні засоби створення образу (на матеріалі сучасної американської поезії): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – Одеса, 2000. – 16 с.
8. Шапир М.И. "Versus" vs "Prosa": пространство – время поэтического текста // Universum versus: Язык – стих – смысл в русской поэзии XVIII – XX веков. – М.: Школа "Языки русской культуры", 2000. – с.36-75.
9. Ярошовець В.І. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму. – К.: Знання України, 2004. – 214 с.
10. Bauer M. Iconicity and divine likeness: George Herbert's "Coloss. 3.3" // Form Miming Meaning: Iconicity in Language and Literature / Ed. by M. Nänny, O. Fischer. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. – 1999. – P. 215-234.
11. Brandt L., Brandt P.A. Cognitive Poetics and Imagery. – http://www.hum.au.dk/semiotics/docs2/pdf/brandt&brandt/cognitive_poetic.pd. – 19 p. [доступ 5 липня 2006 р.].
12. Butterick G.F., Allen D. Preface // The Postmoderns: The New American Poetry Revised / Ed. by Donald Allen and George F. Butterick. – N. Y.: Grove Weidenfeld, 1982. – P. 9–12.
13. Cureton R.D. "Visual form in E.E. Cummings' No thanks" // Word & Image. – 1986. – Vol. 2. – P. 245-277.

14. Dubois J., Edeline F. A General Rhetoric by Group μ. – Baltimore, L.: John Hopkins University Press, 1981. – 254 p.
15. Fauconnier G., Turner M. The Way We Think. Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. – N.Y.: Basic Books, 2002. – 440 p.
16. Moulton J., Robinson G.M. The Organization of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981. – 389 p.
17. Perloff M. After Free Verse: the Non-Linear Poetries. – http://plagiarist.com/articles/41/ – 23 p. [доступ 4 вересня 2006 р.].
18. St. Clair R.N., Jia Y.X. Visual Metaphors, Visual Communication and the Organization of Cognitive Space. – http://epistemic-forms.com/R-Visual-Lit.html – 9 p. [доступ 22 серпня 2006 р.].

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО МАТЕРІАЛУ

19. *A Dictionary* of Modern Critical Terms /Ed.By Roger Fowler.– L., N.Y.: Routledge, 1993.– 262 p.
20. *Webster's* Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language. – N.Y., Avenel: Gramercy Books, 1996. – 2230 p.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

21. MacLeish, CP: MacLeish A. Collected Poems, 1917 – 1982. – Boston: Houghton Mifflin Company, 1985. – 524 p.
22. PA: The Postmoderns: The New American Poetry Revised / Ed. by Donald Allen and George F. Butterick. – N.Y.: Grove Weidenfeld, 1982. – 436 p.

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлено когнітивно-семіотичний аспект синтаксичної організації текстів сучасної американської поезії. З позицій когнітивної семіотики окреслена специфіка конструкцій лінійного, рамкового та просторового синтаксису.

Ключові слова: *когнітивна семіотика, синтаксичний код, графічний субкод, лінійний синтаксис, рамковий синтаксис, просторовий синтаксис.*

The article focuses on the cognitive and semiotic aspect of the syntactical organization of contemporary American poetry texts. Constructions of linear, frame and spatial syntax are revealed from the standpoint of cognitive semiotics.

Key words: *cognitive semiotics, syntactical code, graphic subcode, linear syntax, frame syntax, spatial syntax.*

Тарас Ткачук
(Київ)

ПРОБЛЕМА ПІДРЯДНИХ ДОПУСТОВИХ У РІЗНИХ КЛАСИФІКАЦІЯХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

Історія дослідження категорії допустовості тісно пов'язана з історією вивчення складнопідрядного речення. Вона пройшла шлях від компаративізму через структуралізм до функціоналізму [8, с.34]. Основи наукового вивчення синтаксису складного, зокрема складнопідрядного речення, були закладені у працях східнослов'янських мовознавців у другій половині XIX ст. Із середини XIX ст., продовжуючи традицію німецької лінгвістики, І.Давидов та Ф.І.Буслаєв відстоюють теорію співвіднесеності підрядних речень із членами простого речення [4, с.33-34]. Питання класифікації підрядних речень практично було розв'язано, і підрядні додаткові, означальні, підметові та ін. стали популярними надовго, дійшовши до наших днів. Проте за такого трактування категорії підрядності вже наприкінці XIX ст. виявилося, що не всі підрядні співвідносяться з відповідними членами речення. "З цього погляду, – зауважував І.Г.Чередниченко, – не мають функціональної паралельності з членами простого речення, наприклад, підрядні умови і допустовості" [17, с.4].

Першим у русистиці, спираючись на логічні та граматичні засади, подав розгорнуту класифікацію підрядних речень М.І.Греч. **Логіко-граматичного принципу** дотримувалися й такі українські мовознавці, як М.М.Лучкай, Я.Ф.Головацький, Й.І.Лозинський, С.О.Смаль-Стоцький, І.С.Нечуй-Левицький, Є.К.Тимченко. Проти такого трактування синтаксичної суті підрядності речень виступив В.О.Богородицький і запропонував зважати на функції підрядного речення відносно головного, враховуючи формальні засоби підпорядкування та інтонаційні

особливості кожного типу підрядності [2, с.230], що було значно прогресивнішим порівняно зі схоластичною теорією ототожнювання. Це перший досвід у східнослов'янській граматиці такої класифікації складнопідрядних речень на основі встановлення структурно-семантичних співвідношень між їхньою головною та підрядною частиною [14, с.21].

Правда, новий, **формально-граматичний**, підхід у вивченні підрядності не усунув наступного, суто формального аналізу системи підрядних речень, започаткованого свого часу ще О.Х.Востоковим і розвиненого на початку XX ст. Є.Ф.Будде, який запропонував теорію двотипної (означальної і додаткової) функціональності підрядних речень [3, с.38], вважаючи основним критерієм диференціації підрядних речень такий вид синтаксичного зв'язку, яким вони поєднуються з головним реченням. Так само суто формалістичним був підхід Д.М.Овсянико-Куликовського. Він зробив спробу підмінити класифікацію підрядних частин аналізом функцій підрядних сполучників, а самої категорії підрядності практично не торкався [11, с.284]. Крім того, Д.М.Овсянико-Куликовський не наважився повністю відкинути традиційну класифікацію підрядних речень за їхньою функціональною подібністю до членів речення. Це зробив О.М.Пєшковський, який особливу увагу звертав на сполучники, вважаючи їх єдиним показником підрядних функцій. Визначивши дев'ять розрядів підрядних сполучників (причини, мети, наслідкові, з'ясувальні, пояснювальні, умовні, допустові, порівняльні, часові), він не подав класифікації підрядних речень, стверджуючи, що члени речення і підрядні частини розрізняються і формою вираження, і значенням. Його увага була зосереджена на описові тих елементів, які сполучають підрядне речення з головним, а М.М.Петерсон узагалі став на шлях заперечення поділу складних речень на складносурядні та складнопідрядні, обґрунтовуючи свою позицію аналізом речень, які семантично нічим не розрізняються між собою, тільки засобами зв'язку.

Лише наприкінці 30-х, а особливо на початку 50-х років XX ст. активізувалися теоретичні спроби класифікації підрядних речень[3]. Докладний аналіз типів підрядних речень, виокремлення їхніх різновидів, семантичних і граматичних відмінностей запропоновано в "Курсі сучасної української літературної мови" за редакцією Л.А.Булаховського. Автор підрозділу "Складне речення" визначає складнопідрядне речення як "... речення, в якому одне речення пояснює собою якийсь член другого або й все друге речення"[9, с.143], беручи за основу логіко-граматичний принцип. Підрядні речення трактовано як розгорнуті члени головного речення або ототожнено їх з членом простого речення і класифіковано за структурою та семантичними функціями (виділено підрядні означальні, додаткові, підметові, міри або ступеня, мети, причини, умовні, допустові, наслідкові, пояснювальні) [9, с.150].

Логіко-граматичний принцип, покладений в основу класифікації складнопідрядних речень Ю.В.Шевельовим, виявився одним з найпрогресивніших на той час. Хоча сам автор знаходив у ньому чимало хиб [18, с.110], проте якраз цей принцип став визначальним у синтаксисі української мови надовго, що засвідчує запропонована Ю.В.Шевельовим класифікація, у якій він заперечив існування підметових і присудкових підрядних і виокремив об'єктні, атрибутивні, місцеві, часові, причинові, мети, умовні, способові, порівняльні, допустові, наслідкові, зіставні, відносно-незалежні, вияснювальні підрядні речення [18, с.110 – 118].

З'ясуванню структури складнопідрядного речення, визначенню синтаксичної природи його частин, установленню відношень, якими пов'язані часткові речення, присвячена монографія І.Г.Чередниченка "Складнопідрядні речення в сучасній українській мові" [17]. Його класифікацію тривалий час вважали найповнішою, оскільки вона враховувала не лише формально-граматичні засоби поєднання частин складного речення, але й те, у яких семантичних стосунках перебувають предикативні частини складнопідрядного речення. Автор проаналізував типи підрядності і принципи класифікації підрядних речень за їхніми функціями, спираючись на три основних типи підрядності:

I. Підрядність до окремих членів речення (причленна підрядність) – виникає при членах головного речення, які звичайно виражаються різними частинами мови, відповідно має назви присубстантивна, приад'єктивна, придієслівна, приадвербіальна, призайменникова;

II. Підрядність до цілого складу речення – властива тим підпорядкованим реченням, зміст

[3] Маємо на увазі праці О.Б.Шапіро, С.І.Абакумова, Б.В.Лаврова, І.Г.Чередниченка.

яких узалежнений змістом головного речення і синтаксична будова яких при цьому позначена показниками підрядного підпорядкування.

III. Взаємопідрядність – такі синтаксичні відношення в парному поєднанні часткових речень, за яких будова кожного з них взаємно синтаксично узалежнюється [17, с.93 – 94].

В основу класифікації І.Г.Чередниченка покладено **структурно-семантичний принцип,** який постав на противагу формалізму, що панував в українській лінгвістиці майже століття. Представники структурно-семантичного напрямку, зокрема І.Р.Вихованець, Н.В.Гуйванюк, А.П.Загнітко, М.Ф.Кобилянська, М.С.Поспєлов, І.І.Слинько та ін., кваліфікують складне речення як єдине ціле й передбачають системний аналіз його будови в єдності зі значенням, зважаючи на те, чого стосується підрядне речення – слова (словосполучення) в головному реченні чи всього головного речення, ураховують, які лексико-семантичні та граматичні ознаки властиві пояснюваному слову в головному реченні, які семантичні відношення між частинами складного речення, за допомогою яких мовних засобів приєднується підрядне речення до головного. Одна з найбільших переваг структурно-семантичного підходу до вивчення складнопідрядного речення – це можливість виявляти в одному реченні кілька значень (рівноправних або основного й додаткових), про що зазначав І.Р.Вихованець [5, с.116]. У сучасному українському мовознавстві структурно-семантична класифікація, попри деякі її недоліки, набула значної популярності, причому вона поширюється і на складносурядні речення, щоправда, не всі лінгвісти погоджуються розглядати у цій же площині і безсполучникові речення. І.Р.Вихованець, зокрема, цілком резонно стверджує: "Безсполучникові складні речення мають протиставлятися не складнопідрядним, а сполучниковим складним реченням у всій їх сукупності" [5, с.292].

Проблема статусу речень із допустовою семантикою завжди викликала чимало дискусій, що зумовлено насамперед складним характером допустових відношень. Окремий розряд обставинно-допустових підрядних речень уперше виокремив П.Перевлеський [13, с.95-96].

Відповідно до логіко-граматичної (традиційної) класифікації підрядні допустові речення належать до складнопідрядних речень з підрядним обставинним. Це речення, у яких підрядна частина виконує функцію обставини допустовості і стосується змісту головного речення в цілому. Позитивним у цій класифікації є те, що в її основу покладено принцип поділу за семантичними особливостями складнопідрядних конструкцій. Такий підхід дає змогу виявити співвідносність синтаксичних одиниць, їхні зв'язки, а логічні питання від головної частини до підрядної чітко визначають синтаксичну роль підрядної частини як розгорнутого члена речення. Проте ця класифікація, незважаючи на зовнішню стрункість, є внутрішньо суперечливою, тому що вона побудована на уподібненні підрядної частини тому чи тому членові речення на основі синтаксичної функції. Відповідно до неї підрядні речення, приєднані до головного за допомогою сполучних засобів *де не..., звідки не..., коли не.. , куди не..., скільки не..., хто не..., що не..., як не... а (але, проте, однак, та),* слід тлумачити як підрядні місця, часу, міри, з'ясувальні та ін.., а не як допустові, хоча у всіх випадках між підрядною і головною частиною наявні допустові семантико-синтаксичні відношення, в основі яких лежить дія, що здійснюється всупереч тому, що повідомляє зміст підрядного речення, пор.: *Як не кричав Грицько, а по його не сталося* (Панас Мирний). – *Хоч кричав Грицько дуже, а по його не сталося. Скільки вовка не годуй, а він усе в ліс дивиться* (Нар. тв.) – *Хоч як гарно вовка годуй, а він усе в ліс дивиться.* Окрім цього, в семантичному плані підрядні допустові речення, як і решта підрядних речень розчленованої структури, "значно повніші і об'ємніші, ніж відповідні обставини, ширші за своїм значенням від них"[10, с.378]. Проте якщо брати за основу семантичні конструкції, притаманні саме обставинам допустової семантики, то логіко-граматична класифікація уможливить поширення поля допустовості від меж простого речення (*А дуб стоїть незламно, всім напастям наперекір* (І.Цюпа).) до меж складносурядного речення, де зберігається значення допустовості, але втрачені формальні показники: *І сам ти впав був од тяжкої рани, та прапор полку у руці тримав* (М.Рильський); *Багато великих див, низку чудес світу створили люди за своє земне існування, але найбільшим з див було і є слово* (Є.Колодійчук).

Формально-граматична класифікація (О.М.Пешковський, П.Ф.Фортунатов, М.М.Петерсон, Л.А.Булаховський), яка ґрунтується на засобах зв'язку головної та підрядної частин, не набула

поширення, оскільки вона ототожнює характеристику складнопідрядних речень з аналізом підрядних сполучників та сполучних слів і не враховує решту конструктивних ознак речення. К.Ф.Шульжук зазначає: "Сполучники є неоднорідними і щодо своєї семантики: якщо одні з них (семантичні) чітко виражають семантико-синтаксичні відношення між частинами складнопідрядного речення, то інші виконують лише власне синтаксичну функцію – приєднують підрядну частину до головної. Тому у випадку використання асематичних сполучників визначення семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядному реченні без урахування лексичного наповнення підрядної частини є неможливим"[19, с.259]. Відповідно до формально-граматичної класифікації підрядні допустові речення виділяються за семантикою підрядних допустових сполучників *хоч (хоча), дарма що, незважаючи на те що, хай (нехай)* та ін. Проте залишаються поза згаданою класифікацією не лише такі периферійні зони допустовості, як складносурядні та безсполучникові речення, але й складнопідрядні речення зі сполучними словами.

Підрядні допустові в межах структурно-семантичного підходу відносять до підрядних розчленованої структури, так званих двочленних конструкцій, тобто підрядне не має у складі головної позиції опорного компонента. Безперечною перевагою цього підходу стало зарахування до речень допустової семантики конструкцій зі сполучними засобами *як не..., хто не...* та ін. М.С.Поспєлов відносить їх до речень узагальнено-допустової семантики, відзначаючи водночас їхню відчутну одночленність та наближеність до займенниково-співвідносних конструкцій [14, с.27]. Структурно-семантичний підхід до тлумачення синтаксичних одиниць через свою універсальність набув особливої популярності, проте різні трактування критеріїв цієї класифікації спричинили відмінності у тлумаченні природи типів підрядних речень – одні дослідники більшої ваги надають структурним особливостям допустових речень (І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська, А.П.Загнітко), інші – семантичним (В.Забєліна, А.Г.Кващук, І.Є.Намакштанська). Крім цього, як стверджує К.П.Орлов, "у варіантах структурно-семантичної класифікації не витримано у деяких кроках поділу єдиної основи класифікації і тому члени поділу не виключають один одного"[12, с.54], що особливо стосується речень розчленованої структури, до яких належать і підрядні допустові, адже основним організаційним центром таких речень є засоби зв'язку, які "не лише з'ясовують значення складного речення, але й становлять ядро його структури, її найважливіший будівельний елемент. У таких реченнях немає інших будівельних елементів, роль яких була б співвіднесена з роллю засобів зв'язку в організації складного речення" [1, с.221]. Ще одним недоліком структурно-семантичної класифікації є статичний підхід до вивчення як мови загалом, так і її окремих категорій, тоді як на сучасному етапі перед лінгвістами "постало завдання осмислити співвідношення між формальними і змістовими граматичними категоріями у процесі їхнього функціонування в мові"[8, с.35].

Отже, цілком очевидно, що проблема класифікації складнопідрядних речень і виокремлення підрядних допустових речень зокрема має майже двохсотлітню історію. За цей час використано кілька підходів до їх поділу: логіко-граматичний, згідно з яким підрядне допустове речення ототожнювали з обставиною допустовості (Ф.І.Буслаєв, Я.Ф.Головацький, М.І.Греч, Й.І.Лозинський, М.М.Лучкай, С.О.Смаль-Стоцький, Є.К.Тимченко, Ю.В.Шевельов та ін.), формальний, або формально-граматичний, підхід, базований на аналізі сполучників та сполучних слів (Є.Ф.Будде, Л.А.Булаховський, О.Х.Востоков, Д.М.Овсянико-Куликовський, О.М.Пєшковський, О.О.Шахматов) та структурно-семантичний підхід (В.А.Бєлошапкова, В.О.Богородицький, І.Р.Вихованець, Н.В.Гуйванюк, А.П.Загнітко, І.І.Слинько, І.Г.Чередниченко). Кожен із цих підходів можна розглядати як продуктивний прийом дослідження, який має свої переваги і є окремим етапом у вивченні синтаксису.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. –М.: Высшая школа, 1977. – 248 с.
2. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. – М.;Л., 1935.
3. Будде Е.Ф. Учебник грамматики русского языка. Синтаксис. – М, 1913 – Ч.II.
4. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка, Синтаксис: вид. 4-е. – М, 1875.
5. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.

6. Греч Н.И. Чтения о русском языке. – СПб, 1840. – Ч.2.
7. Давыдов И. Опыт общесравнительной грамматики русского языка: вид. 2-е. – СПб, 1853.
8. Иванова Л.П. Функционализм как новая парадигма исследований в советском языкознании // Лингвистика: взаимодействие концепций и парадигм: Материалы межведомственной научно-теоретической конференции. – Х., 1991 – вип. 1. – Ч. 1. – с.34 - 35.
9. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. – К.: Рад. шк., 1951. – Т.2. Синтаксис. – 465 с.
10. Леута О.І. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.А.Плющ. – К.: Вища школа, 2003. – с.378.
11. Овсянико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – СПб., 1912.
12. Орлов К.П. К вопросу о классификации сложноподчинённых и придаточных предложений русского языка// Филологические науки. – 1970. – №5. – с.52-63.
13. Перевлесский П. Начертание русского синтаксиса. – М., 1847.
14. Поспелов Н.С. Сложноподчинённое предложение и его структурные типы // Вопросы языкознания. – 1959. – №2. – с.19 – 27.
15. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
16. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 2003. – 403 с.
17. Чередниченко І.Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові. Спецкурс для студентів філологічних факультетів. – Чернівці, 1959. – 136 с.
18. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен, 1951. – 402 с.
19. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Видавничий центр "Академія", 2004. – 408 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються основні підходи до класифікації підрядних допустових речень, зокрема логіко-граматичний, в основу якого покладено принцип ототожнення підрядного допустового у складнопідрядному реченні з обставиною допустовості у простому реченні, формально-граматичний – виділення підрядних допустових речень на основі класифікації сполучних засобів та структурно-семантичний, прибічники якого застосовують як формальні, так і семантичні критерії виділення підрядних допустових речень.

Ключові слова: *складнопідрядне речення з підрядним допустовим, логіко-граматичний принцип, формально-граматичний принцип, структурно-семантичний принцип.*

The article analyzes three main approaches to the classification of subordinate clauses with concessive meaning. First, it focuses on so-called 'logically-grammatical' approach that is based on the principle of a direct correspondence between a subordinate concessive clause in a complex sentence and an adverb with the same meaning in a simple sentence. Second approach is termed as 'formally-grammatical' and is based on the classification of conjunctions. Finally, 'structurally-semantic' approach is considered and discussed as such that uses both structural and semantic criteria for the categorization of subordinate concessive clauses.

Key words: *subordinate clauses with concessive meaning, logically-grammatical approach, formally-grammatical approach, structurally-semantic approach.*

Наталія Щербачук
(Рівне)

МІСЦЕ ПРЕДИКАТНИХ СИНТАКСЕМ У СЕМАНТИЧНО ЕЛЕМЕНТАРНИХ ПРОСТИХ РЕЧЕННЯХ-РЕПЛІКАХ

Кожна семантична модель речення має свою компонентну наповнюваність, яка допомагає реалізувати загальне значення конструкції, а відтак дати назву позамовній дійсності. Така функція елементів орієнтована на семантико-синтаксичний рівень, який, відображаючи характер ситуації, формується знаками семантичної природи – синтаксемами, котрі є абстрактними мінімальними одиницями семантичного типу, що виділяються на основі семантико-синтаксичних відношень. Центральним компонентом цього ярусу речення є предикат, який на основі потенційних можливостей визначає місця "учасників" ситуації – субстанціальних одиниць. Саме валентна специфіка ознакового слова формує мінімальну структуру елементарного простого речення, у якому встановлюються предикатно-аргументні відношення.

У сучасному українському мовознавстві з'ясуванню складної природи предиката присвячені праці І.Р.Вихованця, А.П.Загнітка, Н.Л.Іваницької, М.Я.Плющ, К.Ф.Шульжука, І.А.Пасічник, В.А.Тимкової та ін. Намагання лінгвістів визначити основні характеристики, закономірності реалізації валентної рамки семантичних типів ознакових слів були пов'язані із монологічним мовленням. Однак, на відміну від нього, діалогічні побудови, під впливом лінгвістичних і паралінгвістичних факторів, фіксують різні процеси модифікації мовних моделей речення, актуалізуючи й адаптуючи їх до умов спілкування та виконання основних функцій.

Тому, беручи до уваги результати попередніх досліджень, маємо на меті описати семантико-синтаксичну структуру простого елементарного речення в діалогічному мовленні з орієнтацією на якісну та кількісну характеристику предикатних синтаксем.

Класифікацію предикатів можна здійснити за двома параметрами: їх семантикою і частиномовною належністю.

Услід за І.Р.Вихованцем визнаємо поділ предикатних дієслівних синтаксем простого елементарного речення на такі семантичні різновиди: предикати дії, предикати процесу, предикати стану, предикати якості, локативні предикати і предикати кількості [2, с.137].

Частиномовне оформлення цих синтаксем має свої особливості. До предикатів належать частини мови, які виражають значення дії, процесу, стану, якості, кількості. Сутність цих слів відбивають дієслова як головні носії валентності в реченні. Щодо слів інших частин мови (наприклад, прикметників, прислівників та іменників), то вони набувають валентних властивостей у зв'язку з дієсловом, тобто в результаті їх переміщення в первинну для дієслова предикатну позицію. Тому саме валентна специфіка дієслівного значення дала змогу лінгвістам надати йому синтаксичного статусу, тобто прирівняти до значення згорнутого речення й поставити дієслово-предикат на ієрархічну вершину реченнєвої структури, вказавши тим самим на первинну функцію ознакових слів.

Аналіз великого фактичного матеріалу свідчить, що дієслівні предикати у структурі речень-реплік – це найпоказовіша частина всієї сукупності предикатів.

Семантична парадигма будь-якого полівалентного дієслова діалогічного мовлення включає різні в кількісному і якісному плані валентні структури.

За нашими даними, типовим для речень-реплік є поєднання різних семантичних типів предикатів з одним-трьома аргументами.

Здійснений у цьому дослідженні аналіз ілюстративного матеріалу показав, що функціонування у структурах семантично елементарних речень діалогічного мовлення шести- та чотиримісних предикатів має свою специфіку. Оскільки в процесі комунікації мовець прагне до того, щоб інформація була правильно сприйнята слухачем, він намагається уникати вживання зайвих у смисловому відношенні слів. У таких випадках контекст або ситуація взагалі зумовлюють імплікацію опущеного компонента. З цим пов'язана неповнота реплік-реакцій та реплік-стимулів, котру слід розглядати не як "дефект", а як специфічність діалогічного мовлення. Крім того, кількість мовних одиниць, можливих у мовному спілкуванні, завжди лімітується.

В українській мові мінімальна сполучуваність дієслова – тільки один залежний іменник, характерною рисою якого є вираження суб'єктної позиції речення. Кількісний склад одновалентних дієслів у реченнях-репліках є значним. Такі предикати поділяємо на лексеми з лексично вираженою та лексично не вираженою лівобічною позицією. Останні генетично споріднені з одновалентними дієсловами.

Предикатові (у типовому вияві це семантичне, синтаксичне і морфологічне дієслово) із семантичного погляду не властиво мати нульову валентність (тобто відсутність сполучуваності з назвами предметів-іменниками), тоді як із формально-синтаксичного погляду суб'єктна синтаксема може бути імпліцитно вираженою. Наприклад, у сучасній українській мові у реченнях-репліках предикати із семантикою стану природи мають лексичне вираження, а пов'язані з ними у глибинній структурі субстанціальні синтаксеми позбавлені лексичного вираження, тобто мають нульову форму вираження [3, с.91].

У лінгвістиці найбільш вивчена породжувальна здатність предикатів дії та стану.

Значення слова "дія" визначається мовознавцями по-різному. У широкому розумінні цього

слова кожне дієслово позначає дію, а тому повинне зараховуватися до предикатів дії. За такої умови відбувається зрівнювання дієслова як морфологічної одиниці і предиката дії як суто семантичної категорії. Але тотожності між морфологічною і семантичною одиницею не спостерігаємо. Тому в семантичному відношенні дієслово ділиться на ряд семантичних типів, серед яких предикати дії, процесу, стану виділяються як найголовніші дієслівні предикати [3, с.33].

Предикати дії являють собою найпоказовіший тип дієслівних предикатів, які регулярно функціонують у конструкціях діалогічного мовлення. Це їх первинна роль, основне призначення у граматичній системі. Вони позначають діяльність, що породжується діячем (назва істоти) і ним активно й безпосередньо стимулюється.

Щодо сполучувального семантико-синтаксичного потенціалу, то цим предикатам властива найбільша функціонально-семантична розгалуженість залежних компонентів – сім аргументів. Однак тяжіння діалогічних структур до лаконізму призводить у певних випадках до імпліцитності субстанціальних компонентів.

З-поміж предикатів дії за частотою вживання в реченнях-репліках вирізняються дієслова, що сполучаються з одним-трьома аргументами, які стоять у позиції суб'єкта дії, об'єкта дії, адресата дії або локативної синтаксеми. У таких конструкціях валентний характер дієслова вимагає для суб'єкта дії сильної формально-синтаксичної позиції підмета: – *Любов з'їдають миші... – раптом кинула* (Ю.Мушкетик); – *Князь збирає дружину у Степ* (Р.Іванченко); – *Церква годуватиме неімущих хлібом, – кивнув головою той* (В.Малик); – *Зварила обід свиням, – сказала Кайдашиха* (І.Нечуй-Левицький).

Крім того, частими є мовленнєві єдності, у яких другий елемент представлений тільки предикатом дії. Такі структури є носіями нової інформації і реакціями на конкретне поставлене запитання, що вимагає точної відповіді без уживання надмірних у смисловому відношенні компонентів. Саме тому ці речення є характерними для діалогу. Наприклад: – *Що ти матимеш? – Волю! – наче зойкнула вона* (В.Чемерис); – *А що ти там зараз робиш? – Прибираю...* (В.Яворівський); – *Звідкіля це ти взявся? – Прийшов* (М.Кропивницький).

Периферію становлять структури, у яких ознакове слово із семантикою дії сполучається з чотирма – сімома аргументами.

Другою великою групою щодо частоти вживання в семантично елементарному простому реченні діалогічного мовлення є предикати стану.

Певний стан як властивість якогось предмета, являючи собою змінну величину, передбачає, що цей предмет може перебувати в інших станах. Тому він не є характерною ознакою предмета, яка відбиває його внутрішню сутність. Стан охоплює відповідний відрізок на часовій осі [2, с.253].

Предикати стану в реченнях-репліках найчастіше виражають фізичний та емоційний стан людини та інших істот, значно рідше стан навколишнього середовища: – *Усі за тобою побиваються? – Горюють*; – *Що тобі? – відразу помітив Сквирський.* – *Мігрень, – відповіла мляво Завадська* (Є.Плужник);

– *Видиш сонечко? – Воно світить. – сказала Зоня* (О.Кобилянська).

В основному ці предикати виражаються незмінними словами, які зараховують або до слів категорії стану як окремої частини мови, або до предикативних прислівників [2, с.253].

За нашими даними, центральну групу предикатів стану в реченнях-репліках складають одномісні структури: – *Як там? – Йому боляче* (Ю.Мушкетик); – *Хочете сказати мені? – Смутно мені... – з ніяковістю прошепотів він* (І.Франко); – *Чому нині княгиня неспокійна? – починає священик.* – *Мені соромно* (С.Скляренко); периферію – двомісні побудови:

– *Пані панича любить* (Панас Мирний); – *Мені було б сумно без них, – додав Семаківський* (Б.Лепкий); – *Мені шкода його, – зітхнувши, сказала жінка* (С.Плачинда).

Джерельна база фіксує поодинокі приклади будов із предикатами семантики стану природи, при яких у глибинній структурі аргументи позбавлені лексичного вираження, однак вони генетично споріднені з одновалентними дієсловами. Такі ознакові слова не потребують заповнення валентної рамки, оскільки здатність поширюватися властива не кожному слову. Наприклад: – *Що там на вулиці коїться? – запитала Наталя.*

– *Гримить... – відказав Микола* (Г.Тютюнник); – *Завірюха? – Дме* (П.Панч). Однією з причин уживання цих дієслів є підкреслення некерованості або стихійності явища.

На думку І.Р.Вихованця, у зв'язку зі специфічними сполучувальними можливостями варто в межах предикатів стану вирізняти локативні синтаксеми-предикати і синтаксеми-предикати кількості. Широковживаною в реченнях-репліках є група предикатів процесу, які відрізняються від предикатів дії тим, що вказують на ситуацію, де не вимагається активного виконавця дії, а стосуються суб'єкта процесів, які ним не породжуються й активно та безпосередньо не стимулюються [2, с.251]. Вони мають спеціалізовану частиномовну форму дієслова, що утворює окремий лексико-граматичний розряд зі значенням "перетворення", "виникнення нової ознаки" та ін.

Найчастіше в діалогах уживаються предикати процесу зі значенням кількісних та якісних змін, що стосуються людини та інших істот: – *Що без землі робитимеш? – запитав Радомир.* – *Вмиратиму* (А.Іванова); – *Я серджуся на вас, – хоче поцілувати Вольдемар* (Є.Плужник); значно рідше використовуються дієслова на позначення динамічних явищ в рослинному світі: – *Що ти побачив? – запитала червоноволоса краса.* – *Листя зеленіє, – відповів гуцул* (О.Кобилянська); – *Що буде з отією квіткою? – Вона зів'яне* (М.Кропивницький).

На відміну від ознакових слів дії, потенційні можливості предикатів процесу не мають такого семантичного навантаження. Зазвичай у мовленнєвих конструкціях вони сполучаються із суб'єктною синтаксемою, яка вказує на неживі предмети або істоти, що не зумовлюють виникнення процесу, а є пасивними його носіями, заповнюючи при цьому лівобічну семантико-синтаксичну суб'єктну позицію і формально-синтаксичну підметову позицію. Наприклад: – *Що тут сталося? – Молодці жартують, – каже Василь Невільник* (П.Куліш); – *Борщ прохолоне* (А.Дімаров). Рідше в реченнях-репліках предикати процесу сполучаються з іменниковими синтаксемами в позиції суб'єкта процесу та об'єкта процесу: – *Я за ліс турбувався* (Панас Мирний); – *Тато оженився на тьоті!* (А.Дімаров); – *Ти сердишся на мене, – спокійно мовив Московський* (В.Шевчук).

Одна з типових особливостей предикатів процесу в реченнях-репліках – наявність суб'єктної валентності і "згасання" об'єктної валентності.

Уперше в українському мовознавстві І.Р.Вихованець виділив в окремий семантичний тип предикати якості, чітко відмежувавши їх від дієслівних предикатів. Їм притаманна постійна, невід'ємна від предмета ознака, що є його природною сутністю [4, с.6]. На морфологічному вираженні цих синтаксем спеціалізуються якісні прикметники, оскільки тільки їм властива статична власне-ознака. Однак лише частина з них вживається у функції іменного складеного присудка, що найповніше сприяє вияву їх валентного потенціалу.

За нашими даними, в реченнях-репліках предикати якості репрезентовані як одно-двовалентні одиниці.

Одновалентні прикметникові ознакові слова відкривають семантико-синтаксичну позицію суб'єкта якості і є найпоширенішою в діалогічному мовленні з кількісного погляду групою: – *Але невже ти забув мене, Іоанне?* – *Ти уперта, – почав він* (С.Скляренко); – *І багаті землі?* – *Вони не бідні* (Д.Міщенко); – *Хто то? – Добрі люди... – розказує Пріська* (Панас Мирний). Ці мовленнєві конструкції здатні формувати мінімальні й однотипні, але достатні у граматичному й комунікативному плані реченнєві одиниці.

Проте на думку В.А.Тимкової, вживання предикатів якості у валентному оточенні двох залежних непредикатних іменників – це необхідна, самодостатня умова для вираження якісної ознаки [6, с.10].

Двовалентні прикметникові предикати поєднуються з двома компонентами – суб'єктним і власне-об'єктним, а також суб'єктним та об'єктним із семантикою уточнення або обмеження. Наприклад: – *Сила сильніша від права, – сказав отець Білецький* (Б.Лепкий); – *Не славніший я від козацтва, – каже гетьман* (В.Лозинський); – *Я грішніший інших, – мовив, обмиваючи з тіста руки* (В.Шевчук).

Спорадичними є мовленнєві конструкції типу: – *А за давнє хто винуватий? – у свою чергу спитала Марини.* – *Я винуватий! – скрикнув Довбня* (Панас Мирний), у яких центральною синтаксемою є тримісне ознакове слово з переважно імпліцитними аргументами.

Отже, семантико-синтаксична структура простого елементарного речення-репліки з цими предикатами в українській мові є маломісною й однотипною.

Регулярним у діалогах є локативний предикат. Він лише недавно був виділений в окремий

семантичний різновид через властивий йому аналітизм, що виявляється в сполучуваності із трьома типами аргументів, які мають вплив на лексичне значення предикатів.

Валентна рамка таких ознакових слів, що належать до класу дієслів, реалізується субстанціальними синтаксемами суб'єкта локалізації в просторі та локативною прийменниково-відмінковою формою. Останній компонент допомагає дієсловам місцезнаходження актуалізувати та конкретизувати певний локативний стан у межах або поза межами предмета-орієнтира.

Найуживанішими є речення-репліки з власне-локативними предикатами, які вказують на статичну природу просторової ознаки: – *Де кесар? – крикнув Іоанн. – Він у церкві! - відповіли імператору* (С.Скляренко); – *А де мій батько? – Батько твій у хаті* (Панас Мирний). Поширеними в діалогах є процесуально-локативні предикати, які одночасно позначають процес та локативний стан: – *Ти спав біля вогнища* (Ю.Мушкетик); – *То ти болгарин? – Я жив у Візантії* (А.Іванова). Значно рідше вживаються акціонально-локативні предикати, які у своїй семантиці поєднують значення дії та місцезнаходження: – *Сергій завезе на села, – відповіла секретарка* (А.Дімаров); – Батько повезе додому, – буркнув я (Ю.Мушкетик).

За нашими даними, раритетними в діалогах є елементарні речення з предикатами кількості, які передають кількісні характеристики предмета. Вони морфологічно оформилися в клас числівників [2, с.138]. Предикати кількості в реченнях-репліках є одновалентними одиницями, що мають лише лівобічну валентність, пов'язану з суб'єктною синтаксемою, яка виражається нетиповою для цієї позиції формою родового відмінка. Наприклад: – *За море поїдете – запитав з надією юнак. – Гостей тьма. – сумно відказали йому* (С.Скляренко); – *Скільки років? – Їх немало* (В.Барка); – *Скільки вам на сьогодні потрібно грошей? – Ніскільки грошей!* (А.Дімаров).

Отже, як показали наші дослідження, регулярно в конструкціях діалогічного мовлення функціонують усі семантичні типи предикатів, поділ яких здійснюється на основі якісних та кількісних відмінностей між їх валентними структурами. Тому підсумовуючи вище сказане, можна стверджувати, що предикати – це особливі семантичні сутності. І саме семантична структура речення підкреслює визначальну роль дієслівного предиката: всі синтаксеми, навіть синтаксема у формально-синтаксичній позиції підмета, залежать від предиката-присудка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богданов В.В. Структурная схема и семантика предложения // Исследования по семантике. Семантические аспекты синтаксиса. Межвуз. сб. научн. тр. – Уфа, 1985. – С.18-25.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – С.123-127, 137-138, 250-258.
3. Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк: Ред. -вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 208 с.
4. Пасічник І.А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998. – 21 с.
5. Плющ М.Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К.: Вища школа, 1986. – 176 с.
6. Тимкова В.А. Двоскладні речення з предикатами якості в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998. – 22 с.
7. Шаройко О.И. Структура простого предложения в диалогической речи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1969. – 23 с.

АНОТАЦІЯ

У статті дається характеристика семантичних типів предикатів, зокрема розглядаються особливості функціонування цих компонентів у семантико-синтаксичній структурі простого елементарного речення діалогічного мовлення.

Ключові слова: *валентність предиката, семантико-синтаксична структура простого речення, предикатна синтаксема, субстанціальна синтаксема, експліцитність/імпліцитність, діалогічна єдність, речення-репліки.*

Semantic types of predicates are given in the paper. Pecularities of these characteristics are given, for instance, in the semantico-syntax structure of the simple elementary sentence of dialogue communication.

Key words: *valency of predicate, semantic-syntactic structure of simple sentence, predicative syntaxem, substance syntaxem, explicity/implicity, dialogic unity, sentences-remarks.*

ДИНАМІКА КАТЕГОРІЙНИХ ВИЯВІВ МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Наталія Вишивана
(Вінниця)

ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ: ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ТА ПРОБЛЕМА ДЕФІНІЦІЇ

Значення – одна з найбільш складних не лише лінгвістичних, але й логічних, психологічних та філософських категорій. У процесі формування лексичного значення беруть участь і знаходять відображення три взаємозв'язаних фактори: навколишня дійсність, мислення та система мови. Невичерпність і складність цих категорій призводять до того, що сформулювати загальноприйняте визначення «значення» неможливо. Для його об'єктивного пізнання слід враховувати різні підходи.

Численні визначення «значення», що пропонувались представниками різних напрямків мовознавства, можна звести до двох основних:

1) значення як ідеальної субстанції, категорії, співвідносної з такими психічними явищами, як уявлення та поняття (К.О.Ердман, А.І.Смирницький, Л.М.Васильєв, Д.Н.Шмельов);

2) значення як реляційної сутності:

а) як відношення між словом-знаком та поняттям (Ф.де Соссюр);

б) як позамовної реакції на мовленнєвий стимул (Л. Блумфілд);

в) як відношення між мовними одиницями в семантичному (понятійному) полі (В. Порциг, Й. Трір);

г) як відношення між знаками в синтагматичному ряду (В.А. Звегінцев, Л. Єльмслєв);

ґ) як сукупність відношень знаків (Ю.Д. Апресян, І.А. Мельчук).

Відповідно концепції значення отримали в лінгвістиці назви субстанціоналістської та релятивістської. Перша концепція зародилась у надрах традиційної семасіології, друга є характерною для різних течій структуралізму. Відмінність обох підходів проявляється передусім в оцінці співвідношення лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів у формуванні категорії значення слова.

Прихильники субстанціоналістського підходу чільне місце у формуванні лексичного значення відводять екстралінгвістичним факторам, зокрема зв'язку значення з мисленням та поняттям як основною розумовою категорією. Лексичне значення, як і поняття, вони представляють як "свого роду розумові концентрати", "згустки людських знань про певні фрагменти навколишньої дійсності, що ґрунтуються на специфічній формі відбиття дійсності – узагальненні та абстракції" [7, с.9].

Єдність значення й поняття, як зазначають більшість лінгвістів, не означає їх тотожності [7, с.14, 18-23; 4, с.17-18; 16, с.57; 18, с.161]. Не заперечуючи концепції значення як відбитого в слові поняття, вони стверджують, що значення, не зливаючись із поняттям, має його передумовою і вводять термін "звичайне" та "наукове" поняття (у цьому ж напрямку іде розмежування "ближайшего" та "дальнейшего" значень у О.О.Потебні [11, с.19] та "нормального" і "змістового" понять у С.Д.Кацнельсона [7, с.18-23]. Значенням слова може бути реалізоване як звичайне поняття, яке включає в себе той мінімум найбільш загальних та характерних ознак, які необхідні для розпізнавання предмета, так і наукове поняття, яке значно ширше попереднього.

Лексичне значення і поняття не може ототожнюватись також через те, що в значенні відбивається не просто певна реалія, але й особливості її сприйняття та осмислення людиною, наслідком чого є наявність у значенні слова різного роду нашарувань у вигляді експресивно-емоціональних та стилістичних відтінків, які разом складають конотативний аспект значення [2, с.107; 10, с.27].

Відводячи належну роль у формуванні лексичного значення позамовним факторам, учені-субстанціоналісти, однак, применшують вплив власне мовних факторів і заперечують навіть відносну самостійність мови. Слід погодитись із Д.Н. Шмельовим, який зазначає, що значення слова-знака визначається не лише його "предметною співвіднесеністю", але й тим, у яких він

відношеннях з іншими знаками, як він представляє закріплений за ним смисл: "цим зумовлена подвійна природа лексичного значення слова: слово є одночасно знаком реалії та одиницею мови" [16, с.15-16].

Недоліки субстанціоналістської концепції значення слова була покликана виправити нова (релятивістська) концепція, яка бере свій початок від вчення Ф.де Соссюра. Структуралісти розглядають мову як імманентну сутність, як систему протиставлень, незалежних від реальних властивостей членів цих протиставлень [12, с.119-120]. Усі категорії й поняття (у тому числі і значення) вони намагаються виразити в термінах самої лінгвістики, заперечуючи при цьому будь-який вплив мислення на структуру мовлення й абсолютизуючи самостійність мови.

Так, Ф.де Соссюр взагалі відмовляється від поняття "значення" і протиставляє йому "значеннєвість" – продукт системи мови, яка визначається співвідношенням слова з іншими словами певного ряду.

Неспроможними є також концепції значення представників неогумбольдтіанської лінгвістичної школи (Й.Трір, В.Порциг, Л.Вайсгербер), які заперечували будь-яку самостійність значень поза семантичним полем.

У так званому біхейвіористському напрямку в лінгвістиці, розробка ідей якого належить Л. Блумфілду, мова розуміється як "мовленнєва поведінка" людини, а значення слова ототожнюється з результатами прагматичної дії думки.

Прихильники теорії синтагматичного релятивізму (В.А. Звегінцев, М.П. Муравицька) підходять до проблеми значення слова як до його вживання, "потенційної сполучуваності" [6, с.35]. Не можна не погодитись із критикою цієї концепції Д.Н. Шмельовим, який зазначає, що сполучуваність є важливим показником значення слова, але саме "показником, а не значенням" [16, с.56].

З усіх релятивістських теорій значення найбільш прийнятною, зокрема, для розуміння структури лексичного значення, є концепція, згідно з якою значення розуміється як сукупність відношень знака. Знак вступає у відношення із сутністю, що він позначає (денотатом), з поняттям, що він виражає (сигніфікатом), з умовами мовленнєвого акту та його учасниками, з іншими знаками: а) на парадигматичній вісі; б) на парадигматичній вісі. Відповідно розрізняються такі види значень: денотативне, сигніфікативне, прагматичне та структурне значення. Останнє може бути двох типів: диференціальне значення або значеннєвість та синтаксичне значення або валентність.

Аналіз основних підходів до розуміння лексичного значення дозволяє твердити, що не протиставлення субстанціоналістської концепції релятивістській, екстралінгвістичних факторів власне мовним, а їх синтез та комплексне урахування, дозволяє зрозуміти сутність такого складного й багатоаспектного поняття, як значення.

На нашу думку, найдоцільніше визначати значення як сукупність знань про слово та його вживання. Подібним чином розглядається концепція значення в роботах В.В. Левицького [9], І.А.Стерніна [13], О.Д.Огуя [19]. Лексичне значення – це складний об'єкт, багатошаровий комплекс, конституентами якого є "семантика" (інформація про позначувані словом предмети і явища навколишнього світу), "прагматика" (інформація про умови комунікації), "синтактика" (інформація про правила вживання знака).

Єдності поглядів лінгвістів щодо тлумачення змістових компонентів, а також їх кількості у структурі лексичного значення немає.

Семантику знака прийнято розглядати на двох рівнях: предметному (денотативному) та понятійному (сигніфікативному).

Говорячи про предметний компонент значення, слід чітко розрізняти референт та денотат. Референт – це окремий предмет. Під денотатом слід розуміти клас "ідентичних предметів" (для конкретних слів) або клас "однотипних ситуацій" (для абстрактних слів), об'єднаних певними ознаками [8, с.14-16].

Мовним відповідником денотата є сигніфікат – "відбита у свідомості сукупність ознак класу однотипних предметів чи ситуацій" [8, с.17]. Сигніфікат, будучи всеохоплюючою понятійною формою, виконує найбільш суттєву функцію мови – бути репрезентантом мислення. Сигніфікат і денотат знаходяться один з одним у відношеннях як зміст поняття до його обсягу і складають основу значення словесного знака.

Прагматика знака, або конотація, представляє собою "узуально чи оказіонально закріплену за ним інформацію про умови та учасників комунікації й виражає емотивно-оцінне та стилістично марковане ставлення суб'єкта мовлення до дійсності при її позначенні у висловлюванні, яке отримує на основі цієї інформації експресивний ефект" [14, с.5]. Щодо того, чи входить конотація в структуру значення, то думки вчених розійшлись. Так, одні вчені (К. Ердман, В.І. Шаховський, В.Н. Телія, І.В. Арнольд) розглядають конотацію як один із аспектів лексичного значення [17, с.107; 15, с.14; 14, с.5; 2, с.107]. Зокрема, К.О. Ердман розрізняє три компоненти в значенні слова: понятійний зміст (*begrifflicher Inhalt*), побічний зміст (*Nebensinn*) та емоційну цінність (*Gefühlswert*). Останні два компоненти утворюють разом з позицій сучасного мовознавства конотативний аспект значення [17, с.107]. Інші вчені (В.А. Звегінцев, Ю.Д. Апресян) заперечують таке розуміння значення [6, с.180; 1, с.68].

Ми поділяємо думку лінгвістів, що належать до першої групи, і вважаємо, що виводити конотацію за межі значення, означає, говорячи словами С.Д. Кацнельсона, робити його "штучне препарування" [7, с.16].

Конотація являє собою структуру, до якої входять емоціональний, оціночний, експресивний та стилістичний компоненти [2, с.107]. Синтактику знака складає сукупність його структурних відношень. Відношення між словами на синтагматичній осі, тобто, у мовленнєвій ситуації, утворюють синтаксичне значення або валентність слова, відношення між словами на парадигматичній осі, тобто, в системі мови, утворюють диференційне значення або значеннєвість. Структурне значення слова характеризує положення цього слова в системі мови й повинно входити як обов'язковий компонент у склад його лексичного значення.

Отже, лексичне значення є багатоаспектним поняттям, яке включає в себе: сукупність відбитих у свідомості та структурованих у мові об'єктів та явищ дійсності (семантика); сукупність семантичних співзначень, за допомогою яких здійснюється ставлення людини до предмета номінації та умов комунікації (прагматика); сукупність синтагматичних і парадигматичних відношень слова (синтактика).

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1963. – с.102-150.
2. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – М.: Просвещение, 1990. – 299 с.
3. Блумфилд Л. Язык (пер. с англ. Е.С. Кубряковой и В.П. Мурат). – М.: Прогресс, 1968. – 607 с.
4. Васильев Л.М. Проблема лексического значения и вопросы синонимии // Лексическая синонимия: Сб. статей. – М.: Наука, 1967. – с.16-26.
5. Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике // Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX в. – М.: Наука, 1956. – С.87-135.
6. Звегинцев В.А. Семасиология. – М.: Изд-во МГУ, 1957. – 321 с.
7. Кацнельсон С.Д. Содержание слова: значение и обозначение. – М. – Л.: Наука, 1965. – 107 с.
8. Левицький В.В. Сучасне розуміння структури лексичного значення // Мовознавство. – 1982. – №5. – с.12-19.
9. Левицкий В.В. Статистическое изучение лексической семантики. – К.: УМК ВО, 1989. – 156 с.
10. Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 147 с.
11. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Наука, 1958. – т. 1-2. – 551 с.
12. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. – М.: Соцэгиз, 1933. – 272 с.
13. Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 170 с.
14. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 362 с.
15. Шаховский В.И. Эмотивный компонент значения и методы его описания. – Волгоград: Изд-во Волгогр. пед. ин-та, 1983. – 94 с.
16. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. – М.: Наука, 1977. – 334 с.
17. Erdmann K.O. Die Bedeutung des Wortes. – Darmstadt: Wissenschaft. Buchges., 1966. – 226 S.
18. Heusinger S. Die Lexik der deutschen Gegenwartssprache. – München: Wilhelm Fink Verlag, 2004. – 303 S.
19. Ogoui A. Bedeutungstheorien und Polysemie: Probleme und Definition // Naukovy Visnyk Černireckoho Universitetu. Hermanska Fililohija. – Černivci, 1997. – 12. – S. 26-30.
20. Porzig W. Wesentlische Bedeutungsfelder // Beitrage zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. – Halle (Saale), 1934. – Bd. 58. – S. 216-224.
21. Trier J. Sprachiche Felder // Zeitschrift für deutsche Bildung. – 1932. – №9. – S. 417-427.
22. Weisgerber L. Das Problem der inneren Sprachform und seine Bedeutung für die deutsche Sprache // Germanisch – Romanische Zeitschrift. – 1926. – Bd. 14. – S. 398-425.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються основні теорії значення, а також їх класифікація. Пропонується також авторська дефініція лексичного значення, згідно з якою значення – це сукупність відбитих у свідомості та структурованих у мові об'єктів і явищ дійсності (семантика); сукупність семантичних співзначень, за допомогою яких здійснюється ставлення людини до предмета номінації та умов комунікації (прагматика); сукупність синтагматичних та парадигматичних відношень слова (синтактика).

Ключові слова: *лексичне значення, субстанціоналістська та релятивістська концепції, семантика, прагматика, синтактика.*

This article focuses on different theories of meaning and their classifications. The author gives authentic definition of the concept "lexical meaning", which includes: the number of realities, embodied in language (semantics), the number of semantic co-meanings, which depend on communicative conditions (pragmatics), the number of syntagmatik and paradigmatic characteristics of the word (syntactics).

Key words: *lexical meaning, relativity and substantiality conception, semantics, pragmatics, syntactics.*

Світлана Гладьо
(Вінниця)

КАТЕГОРІЯ ЕМОТИВНОСТІ: СЕМАНТИЧНИЙ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

Співвіднесеність смислового та емоційного сприйняття художнього тексту читачем обумовлена синтезом когнітивної та емоційної сфер [4, с.47], який, на наш погляд, дуже точно визначив Б.Брехт: "Ми відчуваємо через усвідомлення й усвідомлюємо через відчуття". Отже, ефект впливу художнього тексту на читача не просто пов'язаний з емоціями людини, але й визначається ними [3, с.66–67; 7, с.106]. Однією з базових властивостей художнього тексту, яка співвідноситься з опредметненими в ньому емоціогенними знаннями та актуалізується через емотивно навантажені текстові компоненти, що втілюють авторські емоційні інтенції й моделюють імовірні емоції адресата, пов'язані зі сприйняттям та інтерпретацією текстової дійсності, вважається **емотивність.**

У художньому тексті емотивність актуалізується за допомогою сукупності своїх показників – вплетених у текстову тканину емотивно навантажених слів, фраз, речень тощо, які прямо або опосередковано вказують на характер авторських емоційних інтенцій, експліцитно виражених або імпліцитно окреслених у тексті, моделюють імовірне емоційне реагування читача на текстову дійсність та/або опредметнюють фрагменти знань про світ, що є чи стають емоціогенними.

Смислове сприйняття мови та мовлення вимагає від адресата певної діяльності рецептивного характеру – розуміння [5, с.124]. Розуміння тексту розглядається як перенесення досвіду людини на текст з метою опанування змістовності останнього, а саме, – надбання адресатом нового чи збагачення старого знання про світ внаслідок конструювання певного уявлення про текстову дійсність [1, с.46]. Отже, опанування семантики мовлення чи тексту передбачає звернення до емоційного досвіду адресата. На рівні семантизуючого розуміння тексту [2, с.18] відбувається опанування значень одиниць тексту, а вплив на емоційну сферу адресата здійснюється за допомогою емоційно значущих *мовних засобів*, використаних у тексті. Текстові елементи, семантика яких є узусно емоційно значущою або стає такою оказіонально в конкретному художньому тексті завдяки порушенню мовних і мовленнєвих норм, розглядаються нами як *сигнали емотивності* (СЕ). СЕ виступають своєрідною вказівкою на можливість виникнення емоційних реакцій гіпотетичного читача як на узусно емотивну навантаженість текстових елементів, так і на певні відхилення в тканині тексту. Ідентифікація сигналів емотивності в тексті базується на знанні читачем значень одиниць мовної системи і правил їхнього вживання (знання про мову й у мові).

Для того, щоб показати, за допомогою *яких мовних засобів* стає можливим вплив на емоційну сферу читача, звернемося до оповідання Д.К.Фішер "The Bedquilt" (AP, p.41–47), де в ролі СЕ виступають фрази, завдяки яким описується становище самотньої, вже літньої жінки, що живе в родині на правах "бідної родички".

Of all the Elwell family Aunt Mehetabel was certainly the most unimportant one. <...> The Elwells were not consciously unkind to their aunt, they were even in a vague way fond of her; but she was so insignificant a figure in their lives that she was almost invisible to them. <...> As a matter of fact she had been the same at twenty as at sixty, a mouselike little creature, too shy for anyone to notice, or to raise her eyes for a moment and wish for a life of her own. <...> Her sister-in-law, a big hearty housewife, who ruled indoors with as autocratic a sway as did her husband on the farm, was rather kind in an absent, offhand way to the shrunken little woman. (AP, p.41)

Підкреслені фрази можуть розглядатися як СЕ, тому що, по-перше, епітети "*insignificant*", "*mouselike*", "*shrunken*", "*unimportant*" належать до емотивної лексики, тобто є узусно емоційно значущими, та відзначаються негативною семою, що у двох випадках посилюється інтенсифікаторами "*the most*" і "*so*" (знання про мову). По-друге, всі фрази, за винятком останньої (*the shrunken little woman)*, не тільки ідентифікують певний об'єкт текстової дійсності (у нашому випадку – жінку), а й характеризують його (знання в мові). Лише іменник "woman" є засобом "ідентифікуючої номінації" (Н.Д.Арутюнова), тому що вказує на стать і опосередковано на вік названої особи. Відповідно, у випадку, коли вже літню жінку називають "незначною фігурою" (*so insignificant a figure)*; "маленьким, схожим на мишку створінням" (*a mouselike little creature*); "висохлою маленькою жінкою" (*the shrunken little woman*), наведені текстові елементи набувають емотивної конотації, яка викликає емоційні реакції читача на семантику конкретних мовних засобів.

Емоційна значущість СЕ задається за допомогою ресурсів мовної системи й виникає: 1) при використанні в художньому тексті емотивних мовних засобів; 2) за рахунок нетрадиційності знакових образів, використаних у тексті; 3) при незвичному вживанні мовних знаків.

У першому випадку йдеться про елементи тексту, емоційна значущість яких визначається притаманними їм як мовним одиницям або мовленнєвим утворенням характеристиками, що не залежать від особливостей тексту, в якому ці лексичні одиниці чи словосполучення використовуються. Такі СЕ пропонуємо називати *узуальними*. У другому і третьому випадках до СЕ відносяться текстові елементи, які стають емоційно значущими *оказіонально* завдяки своєму візуальному або семантичному акцентуванню. Відповідно виділяються *візуально-акцентовані* й *семантично- акцентовані* СЕ (таблиця 1).

Сигнали (показники) емотивності художнього тексту		
Узуальні	Оказіональні	
Емотивні характеристики текстових елементів	Нетрадиційність знакових образів	Нетипове вживання знакових образів
1. Власне семантичні	1. Візуально-акцентовані	1. Семантично-акцентовані
2. Контекстуальні	1.1. фонетичні	1.1. з порушенням семантичної комбінаторики
2.1. структурно-семантичні	1.2. графіко-фонетичні	1.2. неоднозначні
2.2. прагмасемантичні	1.3. графічні	1.3. ізольовані

Таблиця 1. Сигнали (показники) емотивності художнього тексту

Через обмежений обсяг статті розглянемо лише механізм утворення **узуальних** СЕ. Виокремлення узуальних СЕ базується на здатності учасників комунікації оперувати одиницями фонду емотивних засобів, які вживаються для кодифікованого вираження емоцій людини. Такий фонд є частиною мовного словникового корпусу (наприклад, *мерзотник, жахливий*) та з'являється як наслідок мовленнєвих новоутворень (наприклад, *отруювач* – про повара) [8, с.136]. Таким чином емотивний компонент може бути постійним у семантиці певних мовних засобів, чи виявлятися/уточнюватися завдяки їх контекстуальному осмисленню.

Узуальні СЕ діляться на ***власне семантичні*** і ***контекстуальні***. До ***власне семантичних*** відносяться мовні одиниці, семантика яких є емоційно значущою через: а) найменування емоцій (*щастя, страх, злість, радість* та інші); б) опис емоцій (*розплакатися, застогнати від сорому, розкричатися з відчаю* та інші); в) характеризацію емоцій (*чарівний, жахливий* та інші) [6, с.22-23; 8, с.91-100]. Слід відзначити, що традиційно лексику, що називає емоції, не відносять до емоційних засобів мови. Однак, у художніх текстах назва емоції, як правило, стає значущою, оскільки, з одного боку, апелює до знань автора й читача про емоції взагалі, а з іншого, – слугує засобом виразу емоцій автора та вказівкою на емоції ймовірного читача.

Наприклад, вживання слова "*grief*" в оповіданні Джона Чівера "The Sutton Place Story" (SJC, p. 76–93) стає емоційно значущим через те, що експліцитно виражає емоційний стан трьохлітньої дівчинки, якій шкода мертвого голуба.

"The pretty pigeon is sleeping", Deborah said. Her face clouded suddenly and tears came into her eyes. She stood with her hands folded in front of her and her head bowed, an attitude that was a comical imitation of Mrs. Harley's reaction to sorrow, but the grief in her voice and her face came straight from her heart. (SJC, p.79)

Певний контраст між театральною позою дитини, яка імітує няню, та її стражданнями створює трагікомічний ефект. Водночас щирість емоцій дівчинки не викликає сумніву (*the grief in her voice and her face came straight from her heart*). Слід відзначити, що слово «горе, сум» (*grief*), яке називає емоцію, вказує на розпач дівчини, її скорботу *(Her face clouded suddenly and tears came into her eyes)*. Відповідно слово, що вказує на певну емоцію, може розглядатися як власне семантичний сигнал емотивності.

До групи ***контекстуальних СЕ*** відносяться текстові елементи, у семантиці яких емотивний компонент актуалізується завдяки їх текстовій спеціалізації. Серед них виокремлюються *структурно-семантичні* та *прагмасемантичні* СЕ. До першої групи відносяться лексичні одиниці, які є або стають емоційно значущими через свою семантику та особливості її реалізації в тексті. Нам вдалося встановити три випадки актуалізації емоційного компонента структурно-семантичних СЕ: 1) емоційна значущість СЕ задається *семантикою* мовних засобів та підкріплюється специфікою їх реалізації у тексті; 2) специфіка *структури* мовних засобів сприяє акцентуванню особливостей їх семантики; 3) стимулювання емоційних реакцій читача відбувається через *структурно-семантичне акцентування* емотивних засобів у тексті.

Для пояснення першого випадку звернемося до оповідання М. Кроун "Gaugen" (NSS, p. 24-41). Вирішивши залишитися жити на півдні, уродженець півночі постійно порівнює звички та стиль життя двох регіонів. При цьому герой оповідання відзначає, що сам залишився «справжнім янкі». Ця думка передана за допомогою інверсії (*How Yankee he was*) і стає емоційно значущою.

He thought of Thoreau. How Yankee he was. Finally the operator came on: no seats out of New Orleans or Baton Rouge. No seats going anywhere.

In this north he saw, the laws of cause and effect were well established. Meredith and himself because they'd always liked each other, it made sense. These rules didn't work in Louisiana. <...> Even specific irony didn't apply often in this place. For example, Paul was prepared, in a manner of speaking, for the hurricane by this time, which should have meant it wouldn't come within a thousand miles. This would work anywhere north of Baltimore. (NSS, p.29)

У наведеному уривку порівнюються впорядкованість життя за правилами на півночі (*the laws of cause and effect were well established; it made sense; would work anywhere north of*) та відсутність будь-якої логіки буття на півдні країни (*These rules didn't work in Louisiana. Even specific irony didn't apply often in this place*). Незважаючи на те, що герой вибирає життя «без правил» на півночі, він зізнається, що в душі залишається «янкі» – жителем півночі, а отже, семантика слова "*Yankee*" відзначається неоднозначністю та емоційною значущістю. Отже, речення "*How Yankee he was*" може розглядатися як структурно-семантичний СЕ.

Структурна специфіка (розширений повтор) словосполучення "*these people*" в оповіданні Ш.Джексон "The Pillar of Salt" (AP, p. 3–11) вказує на роздратування провінційної героїні через звичку жителів Нью-Йорка звертатися в поліцію з приводу й без приводу.

They go to the police for everything, Margaret thought, these people, these New York people, it's

as though they had selected a section of population to act as problem-solvers, and so no matter what they want they look for a policeman. (AP, p. 8)

Повтор займенника "*they*" та гіпербола (*no matter what they want they look for a policeman*) сприяють виділенню фрази "*these people*", яка виступає як структурно-семантичний СЕ, що вказує на різницю між героїнею та «ними», іншими, чужаками, які роблять все не правильно, не так, як звикла героїня.

Третій випадок актуалізації в тексті структурно-семантичних СЕ пов'язаний з комплексним проявом структурних і семантичних особливостей емотивних мовних засобів. Так, фінальний фрагмент оповідання Г. Мелвилла "Bartleby" (NCASS, p.152-183) стає емоційно значущим завдяки сукупності емотивних засобів.

When I think over this rumor, hardly can I express the emotions which seize me. Dead letters! Does it not sound like dead men? Concieve a man by nature and misfortune prone to a pallid hopelessness, can any business seem more fitted to highten it that of continually handling these dead letters, and assorting them for the flames? For by the cart-load they are annually burned. Sometimes from out the folded paper the clerk takes a ring – the finger it was meant for, perhaps, moulders in the grave; a banknote sent in swiftest charity – he whom it would relieve, nor eats, nor hungers any more; pardon for those who died despairing; hope for those who died unhoping; good tidings for those who died stifled by unrelieved calamities. On errands of life, these letters speed to death.

Ah, Bartleby! Ah, humanity! (NCASS, p.183)

Емоційний ефект, що виникає при сприйнятті та інтерпретації наведеного монологу оповідача, зумовлений семантикою низки фраз та окремих слів (*dead – misfortune – pallid – hopelessness – moulders in the grave – died despairing – died unhoping – died stifled by unrelieved calamities – speed to death*), що об'єднані темою смерті, бід, невдач, надій, які не збулися, відчаю. Використана в наведеному уривку емотивна лексика підсилюється виразним синтаксисом: окличними реченнями, які обрамляють параграф (*Dead letters! .... Ah, Bartleby! Ah, humanity!*); парантезами (*clerk takes a ring – the finger it was meant for, perhaps, moulders in the grave; a banknote sent in swiftest charity – he whom it would relieve, nor eats, nor hungers any more*); паралельними конструкціями (*pardon for those who died despairing; hope for those who died unhoping; good tidings for those who died stifled by unrelieved calamities*); риторичними запитаннями (*does it not sound like dead men? .. can any business seem more fitted to highten it that of continually handling these dead letters, and assorting them for the flames?*); інверсіями (<...> *hardly can I express the emotions which seize me; For by the cart-load they are annually burned. Sometimes from out the folded paper* <...>; *On errands of life, these letters speed to death*).

На відміну від структурно-семантичних СЕ, де емоційна значущість семантики лексичних одиниць зумовлена та/або підсилюється особливостями їх вживання в тексті, емоційна значущість *прагмасемантичних* СЕ пов'язана з прагматичним (особливо лінгвокультурним) фактором при використанні в тексті певних емотивних засобів. Встановлено, наприклад, що саксонське слово «привід» (*ghost*) викликає більш сильну емоцію жаху, ніж його синонім "*phantom*". Саксонським словам взагалі притаманна особливе емоційне забарвлення, яке відсутня у словах германського походження: *foe – enemy; deep – profound; lonely – solitary*. Слово "*idiot*" для британців є більш образливим, ніж "*fool*".

Емоційна значущість прагмасемантичних СЕ зумовлена вибором 1) *засобів номінації* (наприклад, *розвідник-шпигун*), 2) *кваліфікативно-оцінних* емотивних засобів із синонімічного ряду (наприклад, *шановні-любі*), 3) *експлікацією прихованої емосеми* в семантиці нейтральних мовних засобів.

Взаємозалежність емоційно значущої номінації та експлікації прихованої емосеми в семантиці нейтральних лексичних одиниць може бути продемонстрована на прикладі уривку з оповідання Р.А.Анайа "B.Traven Is Alife and Well in Cuernavaca" (HAL, p.2218–2228), де йдеться про особливості часу в Мексиці.

I was drinking beer to kill time, the erotic and sensitive Mexican time which is so different from the clean-packaged, well-kept time of the Americanos. Time in Mexico can be cruel and punishing, but it's never indifferent. It permeates everything, it changes reality. Einstein would have loved Mexico because there time and space are one. I stare more often into empty space when I'm in Mexico (HAL, p. 2219).

Особливості прагмасематичних СЕ, емоційна значущість яких актуалізується завдяки вибору емотивного засобу з синонімічного ряду, можуть бути проілюстровані на прикладі оповідання Дж.Чівера "Goodbye, My Brother" (SJC, p.1–23). На зустрічі родини мати пригадує складні стосунки з одним зі своїх синів: *Lawrence couldn't have been more than sixteen years old when he decided that Mother was frivolous, mischievous, destructive, and overly strong* (SJC, p.6). Негативне відношення сина до своєї матері виражене низкою прикметників, три з яких відзначені негативними семами (*frivolous, mischievous, destructive*). Словосполучення "*overly strong*", що замикає описовий ланцюжок, за аналогією з трьома попередніми прикметниками набуває негативної конотації – «занадто сильна», що є поганим. Можна припустити, що існує тенденція переносу емоційної семи, характерної для одного з компонентів синонімічного або тематичного ряду, на інші компоненти.

У фрагменті оповідання М.Гутридж "The Host" (NSS, p.63-79) емоційної значущості, пов'язаної з експлікацією прихованої емосеми, набуває частка "*no*" та її варіанти "*neither, nor, not*": *I've never understood about fishing and buffalo stomachs. I admit it freely. I am no cannibal. But there are connections between me and the world. I'm not a cog. I'm a bolt. People who know me find me reasonable – neither gluttonous nor profligate. It is only my wife who thinks I devour without permission and eschew what I should eat.* (NSS, p. 63)

У межах контексту, що створений тематичним рядом "*no cannibal – not a cog – a bolt – reasonable – neither gluttonous nor profligate*", слова, які виражають багаторазове заперечення "*no*", "*not*", "*neither*", "*nor*", стають емоційно значущими у зв'язку з актуалізацією певної емотивної конотації «виправдання». При цьому монолог оповідача перетворюється на своєрідну скаргу чоловіка на нерозуміння його життєвих принципів своєю дружиною.

Завершуючи розгляд особливостей узуальних сигналів емотивності, слід підкреслити, що саме їх семантична, структурно-семантична та прагмасемантична специфіка стимулює виникнення емоційний реакцій читача. Нагадаємо, що основою для сигналів емотивності виступають знання про мову, знання про світ в окремих мовних одиницях, які мають фрагментарний характер. Так, прикметник "*mischievous*" має кілька значень і в залежності від референта його семантика має сему «схвалення» або «несхвалення». У першому випадку прикметник буде перекладатися як «шибеник», а в другому – «неслухняний». Отже формування емоційного ставлення читача до об'єктів, агентів, подій текстової дійсності виникає внаслідок підключення цілісного знання про світ при осмисленні значень мовних одиниць.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богин Г.И. Филологическая герменевтика. – Калинин: КГУ, 1982. – 95 с.
2. Богин Г.И. Типология понимания текста. – Калинин: КГУ, 1986. – 86 с.
3. Выготский Л.С. Психология искусства. – М.: Искусство, 1986. – 573 с.
4. Демьянков В.З. Когнитивизм, когниция, язык и лингвистическая теория // Язык и структуры представления знаний: Сб. научно-аналит. обзоров. – М.: Рос. акад. наук, Ин-т научной информации по общ. наукам, 1992. – с.39–77.
5. Краткий словарь когнитивных терминов/ Под общей ред. Е.С. Кубряковой. – М.: Моск. гос. ун-т, 1996. – 245 с.
6. Мальцев В.А. К вопросу о выявлении эмоциональной лексики в английском языке // Вопросы лексикологии и грамматики иностранных языков. – Минск: Высш. школа, 1963. – с.3–29.
7. Степанов Г.В. Единство выражения и убеждения (автор и адресат)// Степанов Г.В. Язык. Литература. Поэтика.– М.: Наука, 1988. – с.106–124.
8. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж: Воронежск. гос. ун-т, 1987. – 192 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

AP: American Patchwork. A Collection of American Short Stories / Comp. and ed. by B.K.Taska. – Washington, DC: USIA, 1995. – 214 p.

HAL: The Harper American Literature. – Vol. 2. – Sec. ed. – N.Y.: HarperCollinsPublishers, 1993. – 2580 p.

NCASS: Nineteenth Century American Short Stories / Comp. J. Zasursky. – M.: Progress Publishers, 1978. – 448 p.

NSS: New Stories from the South. The Year's Best, 1996 / Ed. by Sh. Ravenel. – Chapel Hill (North Carolina): Algonquin Books of Chapel Hill, 1996. – 272 p.

SJC: John Cheever. The Stories of John Cheever. – N.Y.: Ballantine Books, 1980. – 818 p.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються шляхи актуалізації категорійної ознаки емотивності через сукупність її показників. Емоційна значущість сигналів емотивності задається за допомогою ресурсів мовної системи й виникає при використанні в художньому тексті емотивних мовних засобів, за рахунок нетипових знакових образів, використаних у тексті, при незвичному вживанні мовних знаків.

***Ключові слова:** емотивність, сигнали емотивності, узуальні сигнали емотивності, власне семантичні показники, контекстуальні показники.*

The article deals with the ways of actualization of emotivity as a category of literary text through a set of its markers. Emotive connotation of emotivity signals is encoded by the resources of the language system and appears as a result of the usage of emotive language units in a literary text, through atypical sign images exploited in the text, due to the uncommon use of language signs.

***Key words:** emotivity, emotivity signals, usual emotivity signals, proper semantic markers, contextual markers.*

Ірина Грачова
(Київ)

ПОЯВА КВАНТИФІКАТОРІВ ЯК САМОСТІЙНОГО КЛАСУ СЛІВ В ІСТОРІЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

У контексті розбудови вітчизняних синтаксичних студій у діахронії особливий інтерес викликають питання, пов'язані зі становленням певних лексико-граматичних категорій, пояснення яких здійснюють за допомогою принципу радикальної реінтерпретації. В основі названого механізму лежить певний тип синтаксичної зміни, що нівелює колишні відмінності і створює нові. Реструктуризація або радикальна реінтерпретація мовних одиниць – це зміни раптового характеру, які відбуваються в ментальних граматиках певних поколінь [7, с.16].

Отже, **об'єктом** нашого дослідження є оформлення класу слів-квантифікаторів у середньо- та ранньоновоанглійській мові. Елементи, які історично передують оформленню квантифікаторів в окремий клас, ми називаємо попередниками квантифікаторів і відносимо до них такі давньоанглійські одиниці, як *eal* (> англ. all), *ænig* (> англ. any), *begen* (> англ. both), *ælc* (> англ. every), *na-hwæþer* (> англ. neither), *gehwilc* (> англ. each), *fea* (> англ. few), *mæst* (> англ. most), *mara* (> англ. more), *nænig* (> англ. none), *sum* (> англ. some), *seuerall* (> англ. several), *manig* (> англ. many), *monig* (> англ. many), *micel* (> англ. much), *mycel* (> англ. much), *lytel, lyt* (> англ. little), *healf* (> англ. half). У ранньоновоанглійській період зазначені слова отримали притаманні тільки їм позиції, що дозволило надати їм окремого категорійного статусу. **Метою статті** є аналіз розвитку та становлення квантифікаторів, які є формоутворюючими конституентами мовного поля кількості. **Предметом** дослідження є особливості функціонування слів-квантифікаторів у період із XII по XVII ст. з погляду взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників мовного розвитку.

Розбудова синтаксичних студій у діахронії зумовлює **актуальність** обраної теми. Коло **завдань** цієї статті включає розгляд диференційних граматичних ознак слів-квантифікаторів у середньо- та ранньоновоанглійський мові. Матеріалом нашого дослідження слугує 13276 мовленнєвих відрізків, вилучених із текстів середньоанглійської писемності. Загальна кількість відібраних одиниць ранньоновоанглійської писемності становить 3621 лексема.

У середньоанглійський період тенденції, що намітилися в давньоанглійській мові отримали вільний розвиток [1, с.167]. Цей період позначений інтенсивною діалектною варіативністю мовних форм, існуванням писемності на усіх чотирьох діалектах [3, с.59]. Відсутність стандартизованої мови дало підставу називати цей період як "*the dialectal phase of English 'par excellence'* " [11, с.224].

Значна кількість дивергентних рис у діалектах позначилась як на графічній так і фонетичній формі мовних одиниць. Відомо, що літературні твори з різних частин країни переписувалися скрибами, які часто – свідомо або несвідомо – включали мовні форми свого

рідного діалекту. Це спричинило інтерференцію в написанні, граматиці та словниковому складі, що підтверджується високою варіативністю досліджуваних одиниць. Пор.:

many – ср.-англ. *many, menye, moni, monie, moni-enne; fela, feole*; р.-н.-англ. *many, manie*;
none – ср.-англ. *noon, none, no, nought, nane, nothinge*; р.-н.-англ. *none*;
much – ср.-англ. *moche, muchel, mucle, much*; р.-н.-англ. *much, moch*;
some – ср.-англ. *som, somme, sumne, sume*; р.-н.-англ. *some, som*;
either – ср.-англ. *eyther, eyder, aiðer*; р.-н.-англ. *either, eyther*;
any –ср.-англ. *eny, eni, ane, ony*; р.-н.-англ. *any, anie*;
few – ср.-англ. *fewe, feaw, feole*; р.-н.-англ. *few, fewe, fewest*;
little – ср.-англ. *lutel, litel, lytel*; р.-н.-англ. *little*;
both – ср.-англ. *beth, bothe, bi*; р.-н.-англ. *both, bothe*;
more – ср.-англ. *more, mo, ma*; р.-н.-англ. *more*;
most – ср.-англ. *most, mæst*; р.-н.-англ. *most*;
all – ср.-англ. *all, alle, al*; р.-н.-англ. *all*;
half – ср.-англ. *half, half*; р.-н.-англ. *half, halfe*;
less – ср.-англ. *less, læs*; р.-н.-англ. *less, lesse*.

Звернімо також увагу на слова *each* та *every*, які вирізняються високою варіативністю графічних форм навіть у давньоанглійській мові. У середньоанглійський період їх кількість збільшилася майже втричі. Одна з найчастотніших давньоанглійських лексем *ælc* продовжує домінувати на початку періоду, а емфатичне складне сполучення *æfre ælc* (> англ. *every*) часто вживається як емфатичний варіант, зокрема:

*(1) ср.-англ. & **æfre ælcne** [Deniscne] cyning utlagede of Englalande gecwædon (Chronicle, an 891) – "і вони оголосили кожного датського короля поза законом".*

У досліджених пам'ятках писемності були зафіксовані наступні середньоанглійські форми: *euery, ech, eurich, auer-alc, eache, euch, euerich, euerych, æuerælcne, æuerælc, alche, ælc, yche, everichoon, echoon*, у ранньоновоанглійському періоді – *each, ech, every, euerie, euery, ev'ry*.

На початку середньоанглійського періоду, зокрема, у пам'ятці "Brut" (1205) переважають *mare, mære*, зафіксовані також поодинокі випадки форми *more*:

(2) ср.-англ. Þat ne mæi he þe no mare senden, þat gauel of Brutlonde (Brut, 272) – "Тому він не міг більше не відсилати цього гала з країни Брута".

(3) ср.-англ. Auer þer comen ma & ma; and ferden toward Octa (Brut, 474) – "З тих пір приходить (людей) більше й більше, і направляються до Окти".

Однак у пам'ятці "The Owl and Nightingale" (1250) вживається *more*, а в пізньосередньоанглійський та в ранньоновоанглійській періоди зустрічається лише *more*.

Варіювання мовних одиниць є одним з основних механізмів еволюції мовних систем [2, с.57]. У середньоанглійський період зростання варіативності форм можна пояснити діалектичною дивергенцією та першими якісними ознаками граматичної перебудови англійської мови на всіх мовних рівнях: морфологічному, фонологічному, синтаксичному, семантичному, що, зрештою, дало поштовх для переходу англійської мови від SOV- до SVO-типу. Матеріал дослідження показує, що в ранньоновоанглійський період кількість варіантів написання слів скорочується порівняно з попереднім і форми слів не викликають ніяких труднощів для визнання їх членами однієї парадигми.

Важливою діагностичною диференційною ознакою, яка дозволяє виокремити попередники квантифікаторів в окремий клас, є їхня синтаксична позиція. Системні зміни, які відбулися протягом середньо- та ранньоновоанглійського періодів уплинули на дистрибуцію та морфологію прикметників так, що підготували ґрунт для поступового виокремлення квантифікаторів. Зокрема, були зафіксовані наступні синтаксичні позиції слів-квантифікаторів у середньоанглійській мові: предетермінативна, постдетермінативна, абсолютна, предномінативна, постномінативна, номінативна, після дієслова, перед і після особового займенника, моделі Pre-Q+Pre-Q та Adj+N, перед числівником, із прийменником *of*, конструкції *swa...swa* та *as...as*; у ранньоновоанглійський мові позиції повторюються, але додається конструкція порівняння з *than*, протилежні конструкції.

У межах цієї статті досліджуються ті синтаксичні позиції, які є найбільш репрезентативними й дозволяють чітко простежити етапи оформлення слів-квантифікаторів в

окрему лексико-граматичну категорію. Усі прикметники, включаючи попередників квантифікаторів, продовжують вільно зустрічатися у предномінативній позиції в середньо- та ранньоновоанглійській мові. Слід також зазначити, що всі квантифікатори, окрім одного *none*, розміщуються в цій позиції. Пор.:

(4) ср.-англ. Ah he hæfde ***moni*** *wif (Brut, 68) – "він мав багато жінок"*

(5) р.-н.-англ. ***All*** *louers of learning may sore lament the losse of those bookes of Varro,... (Scholemaster b.2, 82) – "Усі цінителі навчання можуть гірко оплакувати втрату книг Варро".*

За Д.Лайтфутом [7, с.175], прикметники у предетермінативній позиції зустрічаються рідше, ніж попередники квантифікаторів. Існувало три позиції, у яких прикметники вживалися предетермінативно, дві з них зникли в давньоанглійській мові: прикметники на – *weard* та присвійні прикметники. Третя позиція Num. – Det. – Adjsup проіснувала до кінця XV ст. і зникла. Можна навести приклади з творів Шекспіра, де у звертаннях прикметник займає предетермінативну позицію: *Dear my lord* (1601), *gentle my lord* (1605). Наш аналіз середньоанглійських пам'яток виявив, що предетермінативна позиція є відсутньою в наступних попередників квантифікаторів: *much, less, none, any, few, little, either*, а матеріал ранньоновоанглійської мови засвідчив, що в десяти із шістнадцяти досліджуваних одиниць ця позиція є відсутньою, а саме *much, most, none, several, either, many, any, some, little, every.*

Звертає на себе увагу те, що в середньо- та ранньоновоанглійський мові, так само як і у давньоанглійській, попередник квантифікатора *all* є найчастотнішим. Нами було зафіксовано 4061 одиницю в досліджуваних періодах. Вищезазначена синтаксична позиція для цього квантифікатора є вирішальною, оскільки існування такої сучасної англійської фрази як *all the men*, де ядром NP виступає іменник *men*, і є головною ознакою виокремлення цього квантифікатора із класу детермінативів та прикметників. Пор.:

(6) ср.-англ. And coome again withouten any delay. What sholde I tarien ***al the longe day****? (Ch.CT The Canon's Yeoman's Tale, 667-669) – "і прийшли знову без запізнення. Чому повинен я увесь довгий день стомлюватися?"*

(7) р.-н.-англ. and ***all the Inhabiters*** *of this Iland, either haue hither brought or here found the same in use (S. Daniel A Defence of Ryme, 4) – "усі мешканці цього острова, чи сюди принесли чи там знайшли теж саме у використанні".*

Отже, у XVI ст. єдиними прикметниками, які розміщувалися предетермінативно, були попередники квантифікаторів, числівники та прикметники у звертаннях. Два з вищеназваних зникли, а залишилися лише попередники квантифікаторів. Слід вважати, що ця особливість відокремлює деякі слова досліджуваного класу від прикметників, а саме *all, both, half.*

Прикметники в постпозиції до іменника трапляються в ранньосередньоанглійській мові й навіть набувають поширення, що часто пояснюють впливом французької мови. У нашій розвідці в постпозиції до іменника були зафіксовані попередники квантифікаторів *all, some, both, many* (спорадично), *half* (спорадично), *less* (один раз), *every* (один раз), *little* (спорадично), *none* (один раз). Решта у цій позиції не зафіксовані. Пор.:

(8) ср.-англ. and ***the speres bothe*** *fly on peces (Merlin 28, 570) – "і списи обидва розлетілися на шматки".*

Вважають, що здатність попередників квантифікаторів уживатися в цій синтаксичній позиції відокремлює їх від прикметників, оскільки вони втратили свою властивість вживатися у постномінативній позиції до кінця XV ст. У нашому викладі важливим є те, що корпус матеріалу ранньоновоанглійської мови не виявив жодного прикладу квантифікаторів у вищезазначеній позиції. І тому теза Д.Лайтфута [7, с.176] про те, що попередники квантифікаторів набули ще одну диференційну ознаку, яка дистанціює їх від прикметників, вимагає уточнення.

У давньоанглійській мові родовий партитивний оформлювався флексіями, а в середньоанглійський період це стало неможливим через редукцію флексій. І тому набувають поширення прийменникові фрази, особливо з *of*, у якого розвилося значення родового партитивного. Це можна пояснити впливом французького елемента *de* або середньовічного латинського *de* [8, с.78]. Цікавим виявився той факт, що в середньо- та ранньоновоанглійській мові всі досліджувані попередники квантифікаторів зустрічаються в конструкції з прийменником *of*. Ми вважаємо це властивістю, яка дистанціює квантифікатори від

прикметників. Пор.

(9) ср.-англ. Biloved and drad thurgh favour of Fortune, | ***Bothe of** his lordes and of his commune... (Ch.CT Clerk's Tale, 69-70) – "Закохані та налякані прихильністю долі, обидва з лордів та общини..."*

*(10) р.-н.-англ. and they being thus gained, **all of** them may be sent to the bench to give sentence boldly (More U 1, 33)*

*(11) р.-н.-англ. Hee cold **more of** honour in warr* | *Then all the knights that with Arthur weare (Carle of Carlisle, 41-42) – "Він отримав більшість із нагород у війні, ніж усі лицарі, що з Артуром були".*

Плаваюча позиція, яка була характерна для досліджуваних одиниць у давньоанглійській мові зникла в подальшому розвитку, оскільки порядок слів стає сталим. У даному контексті слід зазначити, що прикметники, включаючи попередників квантифікаторів, які вважалися плаваючими, первісно вважалися прислівниками, тому вони часто були взаємозамінні. Як тільки прислівники дистанціювалися від прикметників (прислівниковий суфікс *–е* став інактивним у 1170 і був замінений *-lice* (> NE *–ly*)), плаваючі квантифікатори більше не були прислівниками [7, с.177].

Аналіз матеріалу давньоанглійських пам'яток виявив, що номінативна позиція попередників квантифікаторів є характерною майже для всіх досліджувальних одиниць, окрім *læs*, *bothe*, *mare*, *most*, *monig*, й усіх прикметників без винятку. Середньоанглійські прикметники продовжували виступати ядром іменної фрази або, кажучи іншими словами, бути суб'єктом речення. Протягом XVI ст. з появою нормативних граматик англійської мови, лише субстантивовані прикметники могли займати дану позицію. У реченні утворилася певна лакуна "*gap*" й іменник стає обов'язковим конституентом речення. Наразі необхідно показати розвиток субститута *one*, тому що воно часто супроводжує прикметник. Отже, хронологічний розвиток слова *one* за О.Есперсеном [6, с.501-503]:

1300 – *a good one*; 1400 – *the good one*; 1500 – *never a one, such a one, (the) good ones*; 1600 – *one good one*; XVIII с. – *that one, a silver one*; XIX с. – *the one (we) preferred, those ones, a one to keep company, my one.*

Інтерес викликає те, що розвиток фіктивного конституента"*dummy element*" *one* співпадає з розвитком суб'єктів *it* та *there* у XV ст. Речення з цими елементами мають суб'єкти в поверхневій структурі, навіть якщо вони відсутні в семантиці. Субститут стає обов'язковим конституентом ад'єктивної фрази у функції суб'єкта, тому прикметники втрачають свою здатність вживатися номінативно на противагу попередникам квантифікаторів, які протягом середньо- та ранньоновоанглійської мови займають номінативну позицію. Пор.:

*(12) ср.-англ. and whan **all** was redy thei hidde hem in a bussh (Merlin 23, 424) – "і коли все було готове,вони сховали його у кущах"*

*(13) р.-н.-англ. **none** should attend him but his friend (G.Peele Merrie conceited Jests, 22) – "нікому слід відвідувати його, крім його друзів"*

У давньоанглійській період попередники квантифікаторів займали усі позиції характерні для прикметників, і навпаки. Найуживанішою синтаксичною позицію для прикметників була Det – Adj – N, проте вона не є характерною для одиниць, що досліджуються. Пор. також у позиції Det – Pre-Q – N до XVII ст.:

*(14) ср.-англ I shall take from **the all Bretegne** (Merlin 32, 640) – "Я візьму це з усієї Британії"*

*(15) р.-н.-англ. Each might **his several province** well command (A.Pope An Essay on criticism, 65-67) – "Кожен повинен у своїй декілька провінціях добре командувати".*

Попередники квантифікаторів набувають ще одну ознаку, яка їх дистанціює від прикметників. Для сучасних англійських прикметників, так само як і для їх попередників, характерна лінійна структура, тобто два і більше прикметника можуть бути поруч: *the big green ball*. Сучасні норми традиційної граматики не дозволяють такі сполучення квантифікаторів. Граматика середньо- та ранньоновоанглійської мови продовжувала формуватися, і тому можна знайти багато прикладів на підтвердження даної тези. Пор.:

*(16) ср.-англ. Now is it good to understonde the circumstances that agreggen **muchel every** synne (Ch. CT Parson's Tale, 85) – "зараз це є добрим, щоб зрозуміти обставини, які змусили*

стимулювати у багатьох кожен їхній гріх";

(17) р.-н.-англ. There was ***some halfe*** *dozen of citizens (Peele Merrie conceited Jests, 18) – "Половина дюжини мешканців були там".*

На наш погляд, цікаві речі почали траплятися з попередниками квантифікаторів у кінці XVI ст. та на початку XVII ст. Такі одиниці були зафіксовані з конструктивним елементом родового відмінка іменників *–s*, що дозволило виокремити в них номінативні характеристики, зокрема, *and lette him to bonnen; of* ***ælches*** *cunnes monnen* (Brut, 398), *he wes* ***moniennes*** *monnes bone* (Brut, 198) окрім того, попередники квантифікаторів почали зустрічатися самостійно постпозитивно, що є характеристикою іменників. Завдяки явищу радикальної реінтерпретації попередники квантифікаторів виокремилися як самостійна категорія [7, с.180]. Пор.:

(18) ср.-англ. But was ther ***noon of all*** *that compaignye (Ch. CT The Frank's Tale, 674) – "Але там нікого з усієї компанії не було".*

Починаючи з давньоанглійського періоду, попередники квантифікаторів часто вживалися у препозиції до займенника, зокрема, *all we*, у порівнянні із сучасним *we all*. Слід звернути увагу також на такі два приклади. Пор.:

(19) ср.-англ. ***alle heo*** *wullet quellen (Brut, 38) – "усі вони страху бояться";*

(20) ср.-англ. and than shall ***we all*** *be goode felawez ageyn (Paston letters, 414) – "і потім будемо ми усі добрими друзями знову".*

Приклад (19) демонструє початок середньоанглійського періоду (1205 р.), а приклад (20) уже кінець періоду. Отже, квантифікатори в постпозиції до займенника стають загальновживаним явищем. Ця зміна трапляється в той час, коли механізм радикальної реінтерпретації починає діяти. Коли *all, both, each* були прикметниками, то вони вільно займали пре- або постномінативну позицію, оскільки прикметники зустрічалися в обох позиціях. Однак дія механізму радикальної реінтерпретації накладає обмеження.

Підсумовуючи вищезазначене, нагадаємо, що з прикметниками відбулися зміни і вони втратили наступні синтаксичні позиції:

- предетермінативну
- структурну модель із прийменником *of* у значенні родового партитивного
- номінативну
- постномінативну.

Квантифікатори вільно займали ці позиції, але також зазнали змін, а саме втратили:

- синтаксичну позицію як Det – Pre-Q – N,
- лінійне вживання попередників квантифікаторів на зразок Pre-Q + Pre-Q
- синтаксичну позицію Adj – Det – N
- набули синтаксичну позицію з прийменником *of*

Усі ці зміни дозволяють вважати досліджувані одиниці окремим класом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брунер К. История английского языка: В 2 т.–М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1956. – Т.1. – 323 с.
2. Расторгуева Т.А. Очерки по исторической грамматике английского языка. – М.: Высшая школа, 1989. – 159с.
3. Blake N.F. A History of the English Language. – L.; Bristol: MacMillan Press, 1996. – 382 p.
4. The Cambridge History of English & American Literature in 18 Volumes (190701921) Vol. 1: From the Beginnings to the Days of Romance; Ch.XIX: Changes in the Language to the Days of Chaucer, § 15.English Dialects in the 14th Century. – http://catterall.net/CHEL/1/1915.html - 2002.
5. Hall Jh.R.C. A Concise Anglo-Saxon Dictionary. – 4th ed. – Cambridge: At the University Press, 1975. – 452 p.
6. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles. – London: Bradford and Dickens Drayton House, 1954. – P.II: Syntax. Vol. 1. – 512 p.
7. Lightfoot D. Principles of Diachronic Syntax. – Cambridge: University Press, 1979. – 430p.
8. Mustanoja T. A Middle English Syntax. – Helsinki: Société Néophilologique, 1960. – Part 1. – 702p.
9. Rissanen M., Kyto M., Palander-Collin M. Early English in the Computer Age. – Berlin – New York: Mouton de Gruyter,1993. – 296p.
10. Sievers E. An Old English Grammar / trans. ed. by A.S.Cook. – Boston: Ginn, 1903. – 350 p.
11. Strang B. A History of English. – L.: Methuen & Co.Ltd., 1970. – 453 p.

Джерела ілюстративного матеріалу

The Anglo-Saxon Chronicle / Transl. and ed. by B.Thorpe. – L.: Longman, 1861. – Vol. 1-2.

Ascham R. The Scholemaster. Book 1-2. – The University of Oregon. – http://darkwing.uoregon.edu/~rbear/ascam1.htm –
http://darkwing.uoregon.edu/~rbear/ascham2.htm – 1998.
Chaucer Ch. Canterbury Tales / Ed. by A.C.Cawley; D.Pearsall (introd.). – L.: Campbell, 1992. – 612p.
Carle of Carliste / Ed. by Th.Hahn. Originally Published in Sir Gawain: Eleven Romances and Tales. – Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publication. – http://www.lib.rochester.edu/camelot/teams/carlefrm.htm – 1995
Daniel S. A Defence of Ryme / Ed. by G.B.Harrison, R.Bear at the University of The Death of Edgar. – http://www.georgetown.edu/labyrinth/library/oe/texts/a10.4.html:
Laymont. Brut. – University of Virginia Library Electronic Text Center. – http://etext.virginia.edu/mideng.browse/LayBruC.html – 838p.
Merlin, or the Early history of King Arthur / Ed. by H.B.Wheatley. – Ann Arbor: University of Michigan Press. – www.hti.umich.edu/egl/c/cme/cme-dx?type=header&udno=Merlin – 1989. – 700p.
More Th. Utopia / Transl. from the Latin by R.Robinson with introd. by J.Mezciems. – L.: Campbell, 1992. – 148 p.
The Owl and the Nightingale. – University of Virginia Library Electronic Text Center. – http://etext.virginia.edu/mideng.browse.html, 1993. – 150p.
Paston Letter's. Paston letters and papers of the fifteenth century / Part I. Paston family. – University of Virginia Library Electronic Text Center. – http://etext.lib.virginia.edu/cgibin/browse-mixed?id=PastLett&tag=public&images/=images/mideng&data=/1v1/Archive/mideng-parsed – 1993. - 1605 p.
Peele G. Merrie. – The University of Oregon. – http://darkwing.uoregon.edu/%7Erbear/peele1.html – 2003.
Pope A. An Essay on Criticism. – http://www-unix.oit.umass.edu/~sconstan/poem1c5.html – 19.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються етапи еволюційного шляху становлення класу слів-квантифікаторів в історії англійської мови (XII-XVIIст.). Автор будує свої припущення на відомій у генеративній граматиці теорії механізму радикальної реінтерпретації уведеної в науковий обіг Д.Лайтфутом. Процес реінтерпретації синтаксичних одиниць ілюструється матеріалом пам'яток середньо- та ранньоновоанглійського періодів.

Ключеві слова: *квантифікатори, реінтерпретація, діахронія, дивергенція, еволюція, препозиція, постпозиція.*

This article is dedicated to evolutional ways of developing quantifiers in the history of the English language (XII-XVII c.). The author's conception is based on the well known in generative linguistics theory of radical re-analysis. D.Lightfoot proposed this term. The process of re-analysis of syntactic elements is illustrated by the literary texts of Middle and Early New English periods.

Key words: *quantifiers, reanalysis, diachronic, divergence, evolution, preposition, postposition.*

Максим Дудик
(Київ)

ПРО ТЕМАТИЧНІ ОБРИСИ ІННОВАЦІЙНОЇ ЛЕКСИКИ

Сучасний світ – безбережний об'єкт для якнайоб'ємнішого наукового й міфологічного осмислення, котре ніколи не зможе досягти абсолютизму, всеповності. Переважаючим знаряддям і способом пізнання живого й неживого в природі, збагнення усього того, що відбувається в суспільному житті слугує мова, передовсім мова літературна, нормативна, наддіалектна, всенародно впорядкована в усіх своїх складових – у фонетичній, лексичній, граматичній та інших підсистемах. Різнотипні елементи, одиниці української мови започаткували й розвинули ті, з кого на певному етапі нашої минувшини формувався окремий етнос, народ, у цьому випадку – народ український. Його *літературну* мову створили освічені верстви української людності – вчені, письменники, громадські діячі, інші групи інтелігенції, спираючись переважно на позитиви в народно-мовленнєвій діяльності всіх шарів українців.

Мова реалізується в мовленні, у її природному використанні, у мовленнєвій статиці й динаміці, яка щонайбільше зреалізовується в лексичних і фразеологічних мовних явищах, одиницях.

У мовній системі, в її мовленнєвій реалізації завжди співіснує і взаємодіє активне, більш чи менш активне й пасивне в його різних кількісних та якісних виявах. У кожній мові функціонує лексика загальновживана (щонайбільше усталена, використовувана в ній) і лексика

тематично й стилістично обмежена (професійно-виробнича, офіційно-ділова, науково-термінологічна, побутова, емоційна тощо).

У цій статті йдеться здебільшого про тематичну зорієнтованість нової лексики, активність/пасивність використання її в сучасному різностильовому українському літературному мовленні.

За тематичною ознакою нижче щонайбільш стисло розглядаються такі шари інноваційної лексики, переважно термінології:

1. *Лексичні інновації у сфері економіки.* Лексико-семантична група слів, якими поіменовуються реалії економічного змісту й спрямування, належать до незліченно численних, бо, зрештою, економіка в системі буття людини – основа основ її існування. Тепер у світі налічується близько 23-х тисяч наук, розділів наук, професій, спеціальностей. І кожна з них слугує, окрім іншого, засобом реалізації певних економічних потреб суспільства, виступає неповторно індивідуальним елементом та виявом його діяльності. Кожне слово спершу функціонує в мові як її новотвір. Кількість їх у поступальному розвиткові суспільства постійно зростає.

Лексичні новотори в групі знань і дій *економіка* (як і в усіх інших виявах соціальної діяльності людини) можна скласифікувати за такими двома основними вимірами, як лексеми-терміни, котрими віддзеркалюються злами, а внаслідок цього також і відмова від того, що репрезентувало собою старі, вже в основному відійшлі елементи радянської економічної системи. Лексеми-терміни, з якими пов'язується нове в українській економічній сфері.

До лексичних новотворів, зорієнтованих на зламність і заміну явищ власне радянського господарювання, переважно належать лексеми з узагальнюючим значенням *припинення, скасування, усунення.* З огляду на дуже об'ємний обшир номінацій цього плану, вкажемо тільки на деякі, переважно на найфункціональніші з-поміж них, зокрема: *приватизація* – повернення до приватної власності того майна, яке раніше становило власність державну; за радянських часів цей історизм активно, але з негативною семантикою використовувався в економічній і політичній наукових сферах і досить обмежено – в розмовно-побутовому мовленні; тепер же цей термін – один з найуживаніших; іронічне й осудливе сприймання цього поняття-терміна пов'язане з такою фонетичною формою, як *прихватизація: Справді, більшість наших бід не в істинній* ***приватизації****, а в* ***прихватизації*** (*до того ж масовій*) [УС, 17-24.VI.04]; на цій основі з'явився лексичний новотвір *реприватизація* – суспільне діяння, яке протилежне приватизації: *Що ж,* ***реприватизація*** *нині – явище мало типове, слабшає, бо* ***приватників*** *стає все більше* [ЗвУ, 14.06.01]; *рекапіталізація* – відновлення капіталістичної власності в економіці: ***Рекапіталізація*** *в колишніх середньоєвропейських державах явище звичне і міцніюче* [МУ, 16.V.06]; *роздержавлення, роздержавлювати* – процес переходу державної власності в приватну: *Як би хто-небудь не казав, не гадав, але... без розумного роздержавлення Україна майбутнього не матиме* [МУ, 17.06.04]; *деколективізація* – розформування колгоспів, радгоспів; *демонополізація* – руйнування монопольного права держави, фірми, особи як всеповного права на що-небудь: *Починайте* ***демонополізацію*** *з поділу великих об'єднань на дрібніші підприємства* [Вітч., 1993, № 9-10]; *дерегуляція* – усунення, зменшення, послаблення державного регулювання певних явищ в економіці: *Щось майже не простежується зменшення* ***дерегуляції*** *в деяких галузях промисловості* [МУ, 11.09.04]; *роздержавлення, роздержавлювати* – передавати державну власність у приватну: ***Роздержавлення*** *начебто «всенародної» радянської власності – процес всебічний у колишніх соціалістичних країнах* [МУ, 16.06.02]; *перепрофілюватися* – змінити професію, місце роботи, кваліфікацію, пристосувавшись таким способом до нових ринкових умов в економіці.

Окремої уваги вимагають лексеми-терміни, новотвори на позначення деяких інших нових явищ, процесів в економіці. Ця група лексем також активно зростає, що засвідчується хоча б і такими мовленнєвими реаліями, як а) назвами загальних економічних процесів, понять; б) номінаціями нових підприємств, інших соціальних реалій; обсяг таких явищ широкий, до того ж він постійно зростає: *макроекономіка* (грец. *makros – довгий, великий...*) – галузь у економічній теорії, у якій вивчаються крупномасштабні економічні явища, також і економічне зростання чи безробіття, основні тенденції економічного буття, зв'язки й пропорції розвитку народного господарства в цілому та окремих його галузей: *Коло спеціалістів з* ***макроекономіки***

зростає, бо цього вимагає світова практика [ЗвУ, 16.XI.02]; *мікроекономка* (грец. *mikros* – малий...) – галузь економічної науки, у якій вивчається діяльність малих економічних груп, зокрема: сімейних господарств, урядових закладів, ділових фірм; *геоекономіка* – економіка світова; *геоекономічність, геоекономічний* процес, який стосується світових напрямів економічного розвитку: *Конфрантацію з Росією заступає активне освоєння її геопростору та* ***геоекономічне*** *зближення* [День, 19.01.97]; *енергоносії* – сировина (нафта, газ, вугілля та ін.), використання її для виробництва різних видів енергії; *енергоринок* – сфера виробництва і продажу електроенергії та електроносіїв; *агробізнес* – організація виробництва, переробки й збуту сільськогосподарської продукції; *маркетинг* – одна із систем управління господарською діяльністю, зорієнтованою на врахування вимог ринку, збуту товарів: *Усе не так, як раніше:* ***агробізнеси, маркетинги****... без словника й не збагнути неспеціалістові* [МУ, 6.11.04]; *взаємозалік* – процес погашення взаємних платіжних зобов'язань між державами; *бартеризація* – натуральна товарообмінна операція між державними установами; *антидемпінг, антидемпінговий* – протилежне *демпінгу, демпінговий* – протидія продажу товарів на ринках різних країн за цінами, які нижчі від витрат на їхнє виробництво; *дотація* – асигнування із вседержавного чи місцевого бюджетів для покриття збитків підприємств, форм і т.ін. (термін за певних ситуацій використовувався і за радянських часів); *ваучеризація* – поширення серед населення ваучерів, тобто приватизаційних чеків; *держзамовлення* – коли держава замовляє підприємствам виробництво певної продукції, фінансуючи цей процес із державного бюджету; *комерціалізація* – встановлення ринкових відносин у країнах з перехідною економікою; *приватизація* – перехід у приватну власність підприємств, жител, землі, інших об'єктів державної і муніципальної власності; *індексація* – спосіб збереження реальної кількості грошей за умов *інфляції*, тобто знецінення цінності паперових грошей, їхньої купівельної спроможності; *консалтинг* – надання консультацій товаровиробникам, продавцям, покупцям; *консальтинговий* – прикметник до *консальтинг.*

Певна річ, до сфери економіки входять і багато інших лексичних інновацій – на позначення нових типів підприємств, розрізнювальних за характером діяльності певного кола осіб, назви грошових одиниць, наприклад: *агрофірма, бізненосець, бюджетник, маркетолог, купоно-карбованець, ВАТ* – відкрите акціонерне товариство, акції якого вільно продаються й купуються всіма бажаючими, *ЗАТ* – закрите акціонерне товариство, акції якого не поступають у вільний продовж, а розподіляється серед засновників; ТзОВ – товариство з обмеженою відповідальністю; *бюджетник* – приватний підприємець, комерсант: *Наша* ***агрофірма*** *спеціалізується на виробництві, переробці й збуті сільськогосподарської продукції* [Тиждень, 18.07.97]; *Дрібні* ***бюджетники*** *– це зовсім не мільйонери, а щоденні трудівники; їх найбільше у керівній виробничій сфері* [УМ, 16.VI. 03].

Економіка – сфера безбережно широка, вічна, основа теперішнього й майбутнього соціального прогресу, інновацій у житті.

2. *Лексичні інновації у* ***правовій сфері.*** Найменування, переважно неоднакової очевидності; новотвори цього типу стосуються *правознавства,* тобто всієї сукупності наукових знань про *право,* або *юриспруденцію;* тематично-семантичне поле лексеми *право* дуже об'ємне, різновекторне; у ньому, як і в усіх інших тематичних групах всенародної лексики, пасивне й активне співіснує і діє в неоднакових вимірах, встановлення яких потребує окремішнього розгляду кожної лексеми; пор. хоча б: *банківське право, бюджетне правою, вексельне право, заставне право, земельне право, корпоративне право, майнове право, міжнародне право;* або й таке розгалуження цієї лексеми (право): *право народів, права людини, право вето, право власності, магдебурзьке право,* навіть: *право першої ночі, право петицій, право притулку;* сполучення слів *по праву, за правом* тощо.

Переліченими й багатьма іншими лексемами правознавчої групи й зреалізовується законодавство, яке в усіх випадках віддзеркалює соціальний устрій кожної країни як у її міжнародних виявах, так і в національних. Звідси – правові новотворення найчастіше іншомовного походження із доповненням їх деякими власне українськими афіксальними елементами.

Розглянемо лише окремі лексеми-терміни, які належать до тематичної групи «право»: *тінізація* – незаконне приховування прибутків задля власної вигоди (ухиляння від сплати

податків, участь у протиправних діях тощо); *тіньовик* (неіншомовна номінація) – суб'єкт, учасник нелегального бізнесу; *мафіозація* – антидержавної сутності процес криміналізації, зрощення і взаємодія злочинних політичних, економічних угруповань, нерідко й урядових: ***Мафіозація** зростає, все більше злочинствує* [УС, 16-23.04.01]; звідти – *мафіозність* (семантично загалом адекватне), *мафіозний; антикорупція* – протилежне *корупції*, тобто підкупу і продажності державних, політичних, громадських діячів; зрощення органів державної влади із структурами організованої злочинності: *Корупцію можна здолати, ні, тільки применшити **антикорупцією**, якщо цим системно й безкомпромісно займатиметься держава* [МУ, 21.04.02]; *криміналізація* – зростання злочинності в усіх сферах життя; *наркобізнес* – поширення наркотичних речовин з метою збагачення; *наркованяжер* – особа, яка за винагороду нелегально перевозить наркотичні речовини; *рекет* – злочинна діяльність, пов'язана зі здирством за допомогою погроз, залякування, грубого насильства і т.ін.

3. Лексичні інновації в тематичній групі ***наука й техніка.*** Новотворів цього типу з коренево-українською питомою сутністю небагато. Переважає іншомовний лексичний і граматичний матеріал у щонайрізноманітніших поєднаннях з власне українським. Через нинішні соціальні причини цей шар термінології активно зростає, хоча здебільшого має обмежене функціонування, бо вичерпується, за небагатьма винятками, якоюсь окремою й суміжними з науково-технічними сферами. Вдамося до поодиноких ілюстрацій явищ цього плану.

Лексема *дискета* (з англ. *diske* – круг) – гнучкий магнітний диск зовнішньої пам'яті ЕОМ, носій цифрової інформації, яку записують з допомогою комп'ютера: *Перевіряйте на віруси всі дискети перед використанням* [Експрес, 20.06.99]; *марсохід* – технічний апарат для дослідження планети Марс: *За замовленням астрономів також і марсоходи створюються все досконаліші* [МУ, 2.06.03]; *технофобія* – страх перед надмірно-хворобливою залежністю людини від технічних апаратів; *антиурбанізація* – різновимірне заперечення, побоювання доцільності/ недоцільності існування великих міст, переїзду внаслідок цього жителів із великих міст на постійне місце проживання до містечок або сіл: *У США це норма – старше за віком населення мандрує до містечок, сіл на постійне проживання...* [МУ, 19.IV.03]; *нафтовловлювач, нафтозбирач* терміни з нафтопромисловості, перший слугує назвою пристрою для ліквідації витоку нафти під час її транспортування, другий – найменування судна, яке спеціально обладнане для збирання нафти з поверхні води; *техногенний* – зумовлений розвитком науки й техніки, творчою діяльністю людини; *психорозвантаження* – сукупність заходів, спрямованих на зняття психічної втоми: *На жаль, **психорозвантаження** не меншає в деяких галузях промисловості* [МУ, 16.02.03]; *неосферний* – який стосується неосфери, тобто оболонки землі, в якій простежується взаємодія природи і суспільства, людини; *екологізація* – послуговування принципами, реаліями екології в усіх сферах діяльності людини (пор.: *економічна екологія, фінансова* і т.ін.); *євроремонт* – ремонт за світовими, переважно західноєвропейськими, вимогами якості й комфорту (інші лексично споріднені утворення: *євроінтер'єр, євростандарт, єврородизайн, єврородизайнер)*; *бестселерство* – здатність товарів бути ходовими; *поштівка* – поштова картка; *клонування* – спосіб генної інженерії, спрямований на використання тваринним шляхом злиття яйцеклітин без ядра, з різноманітними клітинами...; *клонований; екотип* (скорочено – *екологічний тип*); *екосфера* – середовище на землі, придатне для існування й розвитку живих організмів; *екоцид* – масове руйнування, знищення рослинного середовища, тваринного світу, отруєння атмосфери чи водних ресурсів: *Справді, ще років п'ятдесят чи й менше нинішніх **екоцидів** і виродження людини може набути незворотності* [МУ, 16.III.02].

Дещо особливу – за функціональними ознаками – групу науково-технічних термінів становлять лексичні утворення, які пов'язані із всеукраїнською трагедією в Чорнобилі. Вона вагомо й негативно вплинула на уявлення людей про могутність науково-технічних і практичних дій; це й призвело до появи таких лексем-термінів, як *деактиватор, деактивація, деактивний, дерадіація, дезиметрування, радіозахист, радіостійкість, радіологічність, радіомутант, радіопротекторність, пострадіоційність, псевдочорнобилець, самосел* – хто самовільно залишився на радіоактивній чорнобильській території або ж повернувся до неї після виселення; функціонально найактивнішою номінацією в цій сфері була й залишається така – *Чорнобильський АЕС, ЧАЕС.*

Науково-технічна термінологія найбільш масова, об'єктивно зростаюча, продиктована сучасним прогресом людства у сфері науки й техніки; вона, як правило, має позанаціональний логічний характер.

4. *Лексичні інновації культурно-мистецького спрямування.* Йдеться про такі щонайтісніше пов'язані, однак здебільшого нечітко розрізнювальні сфери діяльності людини, як *культура,* а в її межах і *мистецтво.* Лексема *культура* в сучасному світі використовується всеоб'ємно – навіть у побутовому мовленні; цим позначається позитивний – матеріальний і духовний – рівень розвитку суспільства взагалі або ж у певній сфері.

Вдамося спершу до розгляду явищ *культури,* яка має нерідко міжпрофесійну сутність, хоча й з достатньою виразністю спеціалізовану; семантичне поле таких лексем щонайчастіше охоплює іншомовні за фонетико-морфологічним складом іменники та дієслова, наприклад: *відеозапис* (лат. videre – бачити) – запис на плівці з допомогою відеокамери; *відеокліп* – послідовний вияв писемних зображень на відеоплівці; *відеомагнітофон* – апарат, яким записують магнітну стрічку й наступні відтворення електросигналів зображення і звуків у телевізійній передачі: а) апарат, яким відтворюють запис, зроблений за допомогою відеокамери, б) пристрій для магнітного відеозаписування й відтворення сигналів відеофонограми; *відеокасета* – конструкція у вигляді закритої плоскої коробки, всередині якої є відеоплівка; *відеокамера* – пристрій, яким на відеоплівці фіксують певне зображення; *відеогра* – комп'ютерна ігрова програма, яку створюють із розважальною метою; *відеоплівка* – світлочутлива плівка для знімання відеокамерою; *відеосалон* – приміщення, в якому демонструються відеофільми; також: організація, котра надає послуги з відеопрокату та ін.

Немало інновацій також і в інших складових сучасної цивілізації, зокрема в явищах її культурних, економічних, наприклад, торговельних та інших надбань: *кінобізнес* – організація, яка виробляє й реалізовує кінопродукцію з метою отримання прибутків; *кіноман* – той, хто захоплюється кіно і всім, що технічно пов'язане з ним; *відеосалон* – пристосований для демонстрації відеофільмів салон; *відеопромисловість* – промислова сфера виробництва відеопродукції; *відеореалізація* – виконання чого-небудь у режимі фіксації зображуваного на магнітофоній стрічці з метою подальшого відтворення; *відеопродукція* – усе відтворюване на екрані, передовсім пристрої, якими відтворюється зображуване; *кіномода* – переважання в цей час певних засобів зображення в кінематографі; *кіноринок* – сфера забезпечення і продажу кінопродукції; *кінопідприємець, кінопреса* та ін.

Постійно зростає кількість мистецькознавчих термінів з початковим елементом *теле-; телегеніст* – той, хто має позитивні якості у сфері різноманітних дій; *телеанонс* – повідомлення про одну з наступних телепрограм; *теледебати* – полеміка між кандидатами на виборчі пости, які передаються по телебаченню; *теледискусія* – прямий обмін думками в ефірі між опонентами; *телекомпанія* – підприємство, яке фінансово й організаційно забезпечує створення і трансляцію телепередач; *телеміст* – різновид телепередачі; телевізійне спілкування між певними особами; *телекомунікація* – мережа засобів, якими забезпечується транслювання телепередач; *телеведучий* – той, хто веде телевізійну трансляцію або передачу; *телесеріал* – багатосерійний художній або документальний фільм, який показується по телебаченню; *телеспілкування* – спілкування з допомогою телевізійного обладнання; *телешоу* – телевізійна розважальна програма.

Що ж стосується визначення поняття-терміна *мистецтво,* то й дотепер воно неоднозначне, що й зрозуміло з огляду на його семантичну розгалуженість. Зрештою, *мистецтво* – це не тільки творення й творче відображення життя в художніх образах у музиці, скульптурній діяльниці, малярстві тощо. Мистецтво в усіх випадках – це найдосконаліший вияв матеріальних і духовних цінностей, досягнутих людством у всесвітніх вимірах і в певній галузі знань, у практично-професійній діяльності людини. Існує два визначальні вияви й популяризації мистецтва: 1) спеціальні дослідження в мистецькій сфері знань і діянь, 2) вияв мистецтва як певної культуральної сутності людства.

Звісно, що в окремій статті можна охопити аналізом лише окремі спеціальні, професійно-музичні за змістом лексеми, наприклад: *аудіоальбом* – записаний на магнітній плівці збірник пісень якого-небудь автора; *аудіовізуальний* – який стосується одночасного сприйняття здорової і звукової інформації; *аудіокомпанія* – установа, яка займається тиражуванням і збутом

музичної (загалом і мистецької) продукції; *аудіоринок* – сфера виробництва, реклами і збуту аудіопродукції, *артменеджер* – той, хто організовує певні мистецькі заходи; *артринок* – комерційна діяльність у сфері мистецтва; *балетоман* – той, хто відповідально захоплюється мистецтвом; *балерун* – танцівник; артист балету; *галоконцерт* – урочистий концерт здебільшого на завершення великої мистецької події, у якій беруть участь всі її учасники; *джаз-рок* – напрям у музиці, в якому поєднуються мотиви джазу і року; *компакт-диск* – округла платівка невеликого діаметру, на якій лазарним способом записуються музичні твори чи якась інша звукова інформація; *маскультура* (тобто масова культура) – загальнодоступні зразки культури; з негативним сенсом використовується на догоду пересічному громадянинові, обивателю; *рок-група* – огляд-оцінка музичних творів, переважно розважальних з метою встановлення щабля їхньої популярності (для цього зазвичай проводиться опитування, анкетування, встановлюється частотність звучання творів (твору) в радіомовленні, в аудіокасетах тощо); *шоу-захід* – мистецький захід для публіки, видовище; *шоу-концерт* – концерт-спекталь, об'єднаний спільністю ідеї, мети.

5. *Лексичні інновації в тематичній групі* ***спорт***. Спорт – одна зі сфер професійної й оздоровчої діяльності людини, складова частина фізичної культури, метод і засіб фізичного виховання тощо.

Лексеми цієї групи професійно чітко зорієнтовані. Здебільшого це складні за морфемною будовою найменування нових спортивних реалій – нових видів спорту, спортивних снарядів тощо; це іменникові назви осіб, похідні від них прикметникові форми, наприклад: *велотренажер* – пристрій, на якому можна зімітувати перебування на велосипеді в статичному варіанті, стані; *допінг-контроль* – проводиться з метою недопущення того, щоб спортсмени вживали заборонені медпрепарати, якими лише штучно підвищується сила організму; допінг-контроль у наш час застосовується всезагально в найбільш важливих спортивних змаганнях; *заматувати* – оголосити мат у шаховій партії; *запаленець* – уболівальник; *кетчист* – спортсмен, який займається кетчем, тобто професійною боротьбою, у якій допускаються деякі заборонені прийоми; *проблеміст* – фахівець зі складання шахових композицій; *рукометник/рукометниця* – гандболіст/гендболістика; *серфінгіст* – той, хто займається серфінгом; *футболофіл* – той, хто захоплюється футболом, і т.д. і т.ін.

Певна річ, прокоментовані, стисло схарактеризовані тематичні групи лексем-термінів – це тільки зовсім незначна складова з-поміж тих лексем, які вже витворились у сучасному науково-виробничому мисленні і які належать всебічно охопити лінгвістичним аналізом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мазурик Д.В. Інновацій процеси в лексиці сучасної української літературної мови: Автореф. канд. дис. – Львів, 2002.
2. Масенко Л.Мовно-культурна ситуація в Україні (Соціологічні чинники формування)// Дивослово.– 2001.– № 10.
3. Мацько Л.І. Українська мова в кінці XX ст. (Зміни в лексиці)// Дивослово. – 2000. – № 4.
4. Пономарів О. Культура слова. Мовностилістичні поради. – К.: Вид-во «Либідь», 2001.
5. Стишов О.А. Українська лексика кінця XX століття (На матеріалі мови засобів масової інформації). – К.: Вид-во центр КНЛУ, 2003.
6. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX століття. – Тернопіль: Вид-во «Астон», 2002.
7. Сучасний словник іншомовних слів. – К.: Вид-во «Дніпро», 2006.
8. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2000.
9. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині XX століття (1900-1941). – Чернівці: Вид-во «Рута», 1998.

Скорочення ілюстративних джерел

УС – газета «Українське слово»
ЗвУ – газета «За вільну Україну»
МУ – газета «Молодь України»
Вітчизна – журнал «Вітчизна»
ЛУ – газета «Літературна Україна»

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто інноваційні лексеми-терміни, які стосуються окремих

тематичних груп словникового складу сучасної української літературної мови.

Ключові слова: *тематичні групи інноваційних лексем у сфері: а) економіки, б) юриспруденції, права, в) науки й техніки, г) культури, мистецтва, ґ) спорту.*

The article deals with innovative lexeme – terms that refer to some thematical groups of modern Ukrainian literary language vocabulary.

Key words: *the matical groups of innovative lexemes in the field of: a) economics; b) jurisprudence, law; c) science and technology; d) culture, art; e) sport.*

Вікторія Жуковська, Ірина Тичина
(Житомир)

ЖАНРОТВІРНА ЛЕКСИКА ПОПУЛЯРНОГО ПОЛІТИЧНОГО ТА ВОЄННОГО РОМАНІВ

Використання словникового складу мови в тексті певного літературного твору залежить від цілого ряду визначальних факторів. Одним із головних серед них визнається жанрова приналежність твору, що пов'язана з ідейною спрямованістю твору, його проблематикою. Жанр є тим естетичним каноном, згідно з яким письменник конструює як сам зображуваний світ, так і засоби його вербалізації [1, с.12]. Відповідно до жанру та свого творчого задуму письменник відбирає та використовує лексику у своєму творі. Незважаючи на значні досягнення сучасних дослідників у вивченні жанротвірних елементів творів, актульними залишаються питання, пов'язані із розкриттям ролі лексики певної семантики у створенні художнього тексту конкретного літературного жанру. Мета цієї статті полягає в розкритті особливостей функціонування іменників суспільно-політичної та військової семантики, а також топонімічних назв як ефективного засобу створення жанрової спрямованості популярного політичного та військового романів.

У лінгвістиці термін „жанр" визначається по-різному: а) як кодифікована організаційна форма використання мови, б) як функціонально-структурний тип втілення теми, в) як узагальнена модель типового тексту, г) як стандартизований тип відбору й організації позамовних фактів і мовних засобів [2, с.88]. Жанрове позначення твору є його текстовим маркером, що визначає структурні особливості твору, певною мірою впливає на його обсяг, непрямо відображається в його мовній субстанції [2, с.89]. Проте дані проведеного дослідження на матеріалі творів, що відносяться до жанрів популярного політичного та воєнного романів, дозволяють дещо спростувати твердження, що жанр лише *„непрямо"* відображається на мовній субстанції досліджуваних творів. Отримані результати свідчать, що відбір лексики в художньому творі значною мірою підпорядковується прагматичним особливостям його жанру.

Дослідження проводилось на матеріалі популярних політичних романів Т. Кленсі „Debt of Honor"[3] і Ф. Форсайта „Icon" [4]; та воєнних романів Г. Воука „War and Remembrance" [5] і Дж. Харіса „Up For Grabs" [6]. Для аналізу було обрано іменникову лексику.

На фоні загальновживаної лексики в популярних політичних романах простежується масив іменників суспільно-політичної семантики, а у військових романах – іменників військової семантики. Усю суспільно-політичну чи військову лексику тексту можна представити як одну єдину лексико-семантичну групу, всередині якої виділяється певна кількість менших підгруп. Кожна з них є певною сукупністю лексем, понятійно пов'язаних із ключовим словом, що відображає одне з понять суспільно-політичної, військової сфери, і є одним з основних предметів тематичних ліній розповіді [7, с.10-11].

Так, найбільшими за складом та обсягом у популярних політичних романах Т. Кленсі та Ф. Форсайта є тематичні групи, що включають іменникову суспільно-політичну лексику на позначення зовнішньоекономічних та зовнішньополітичних стосунків між державами, діяльності розвідслужб, загальних економічних, політичних, правових та воєнних питань. Нами було виділено великі тематичні групи такої тематики: **політичне життя, ЗМІ** (35% від загальної кількості аналізованих іменників суспільно-політичної семантики), **військова справа**

(23%), **економіка** (22%) та **діяльність розвідслужб** (20%).

Серед тематичних груп іменників на першому місці за наповненістю знаходиться тематична група **„Політичне життя, ЗМІ"**. Політика та засоби масової інформації – невід'ємна частина суспільного життя країни. Іменники цієї групи зображають політичну ситуацію у країні, боротьбу за владу різних політичних сил. До цієї тематичної групи віднесено слова: *committee, conflict, politics, the public, a political threat* та інші. Наприклад:

„Is it true you intend to abolish all opposition parties and establish a one-party dictatorship?" (Forsyth, 502).

Найчастотнішим словом у цій групі виявився іменник *president*. Так, у творі Т. Кленсі протягом усього твору простежується піднесення ролі Президента США в розв'язанні політичних, економічних та військових конфліктів, підкреслюється важливе значення Президента в житті американців. Наприклад:

Ryan picked one between the visiting diplomat and Roger Darling. It was an automatic action to protect his president, but unnecessary (Clancy, 883).

На другому місці стоїть група **„Військова справа"**, до якої відносяться іменники, що позначають різні сфери військової справи: назви військової техніки: *aircraft, helicopter, submarine*; зброї – *cannon, guns, missiles, torpedo, Orions, RCS, F-86 fighters*; військових рангів і підрозділів – *sailors, crewmen, American servicemen, captain, lieutenant, squad* та ін., опис технологій зв'язку та слідкування: *field phone, bi-static radars, sat-phone, the radar display.* Наприклад:

These were a hundred miles offshore, and each had eight missiles, four each of heat-seekers and radar-homers (Clancy, 582).

На третьому місці за кількістю різних іменників знаходиться тематична група **„Економіка"**. Іменники цієї групи зображають економічну ситуацію в країні, діяльність фінансових установ, опис фінансових операцій: *pools of money, the market, the economic ruin, the crisis, US Treasury notes, stock* та інш. Наприклад:

Called "institutions" and grouped under that title with banks, insurance companies, and pension-fund managers, there were actually far more such "institutions" than there were stock issues on the New York Stock Exchange, rather like having hunters outnumbering the game, and the institutions controlled pools of money so vast as to defy comprehension (Clancy, 378).

Найменш чисельною виявилася тематична група іменників, пов'язаних із роботою розвідслужб, до якої включено такі іменники як *agency, spymaster, leaks, recruitment details, assets, the mother code* та інші:

Desperate to protect their mole, the KGB was mounting a huge diversion and disinformation campaign; anything to turn the CIA in the wrong direction (Forsyth, 130).

Під час аналізу воєнних романів Г. Воука "War and Remembrance" та Дж. Харріса "Up For Grabs" було виділено іменники, що понятійно відносяться до військової сфери, які було розподілено за такими тематичним групами: **„Військові звання"** (28% від загальної кількості аналізованих іменників військової семантики), **„Засоби переміщення"** (18%), **„Військові підрозділи"** (17%), **„Зброя"** (13%), **„Обладнання"** (11%), **„Амуніція"** (8%) та **„Військова дія"** (5%).

Дослідження показало, що найчисельнішим тематичним угрупованням іменників в аналізованих творах є група **„Військові звання"**: *Air Chief Marshal, commander, lieutenant, lord lieutenant, officer* та ін. Наявність значної кількості таких іменників зумовлено жанровою специфікою військового роману, адже майже всі головні і другорядні герої є люди військові. Автори досліджуваних романів навіть випускають імена і прізвища героїв, заміняючи їх військовими званнями. Наприклад:

"All right, before I go directly to Air Chief Marshal Brooke-Popham, WHY can't you have it?" (Wouk, 86).

Тематична група **„засоби переміщення"** включає іменники на позначення різноманітних видів військового транспорту, який використовувався не лише під час військових дій, а й у мирний час. У досліджуваних романах виявлено значну кількість назв сухопутних засобів переміщення, різноманітних видів кораблів та літаків: *aircraft, fleet carriers, liner, ship, spotter plane* та ін. Особливості вживання іменників цієї групи видно з текстового прикладу:

Pug was still seething over the messy catapulting of his own four spotter plane (Wouk, 202).

Наступною великою тематичною групою іменників військової семантики в досліджуваних творах є група **„військові підрозділи"**. Оскільки аналізовані твори пронизані військовими діями не лише на землі, а й на воді та в повітрі, тому до складу групи входять іменники, які називають сухопутні, морські та авіаційні підрозділи: *battalion, battery, division, motorized division* та інш. Наприклад:

Last time we came to a standstill because there was a shortage of shells and our so-called armoured divisions consisted of nothing more than a regiment of Bersaglieri, a regiment of artillery and three battalions of sardine tins on wheels (Harris, 198-199).

До тематичної групи **„зброя"** відносяться іменники, що позначають зброю дальньої і ближньої дії, масового ураження: *anti-aircraft guns, bullet, cannon, rifle* та інш. Наприклад:

On South Field, blue-coated ranks of midshipmen were marching and counter-marching with rifles (Wouk, 765).

До групи **„обладнання"** нами відносяться такі іменники як *binocular, catapult, carbide lamp, periscope, siren* та інш. Військові використовують чисельну кількість обладнання, яке допомагає не лише на полі бою, а й у мирний час. Тут і ліхтарі, палатки, підстилки, біноклі, лампи та інші речі. Наприклад:

A carbide lamp appeared in front of them, swinging to indicate they should stop (Harris, 72).

До тематичної групи **„амуніція"** відносяться такі іменники як *camouflage, field boots, khaki uniform, life jacket, sun helmet* та ін. Наприклад:

A sailor in dungarees, life jacket, and helmet came thumping up the long ladder with a message board (Wouk, 382).

Тематична група **„Військова дія"** включає такі іменники як *battle, blitz, grab, sabotage* та ін. Серед них з великою частотністю автори романів використовують лексичну одиницю ***battle***, яка залежно від ситуації набуває різних у плані відтінку значень. Наприклад:

Lurid combat paintings that hardly seemed dry hung on the dusty walls: dogfights over carriers, night gun battles, bombardments of tropic islands (Wouk, 679).

Цікавим, на нашу думку, є вживання авторами політичних та військових романів іменників-власних назв, які слугують у творах для створення образу епохи, історичного колориту, локалізації місця дії та виконують лінгвокраїнознавчу функцію. Використання значної кількості іменників-власних назв, серед яких найхарактернішими є топонімічні назви, є яскравою особливістю творів обох жанрів. Проте проведене дослідження свідчить про явну перевагу топонімів у військовому романі, де останні здебільшого називають реально існуючі географічні об'єкти, створюють реальне тло для розвитку сюжету. Крім того, топоніми вносять в оповідь конкретність і динамізм, жвавість і достовірність у змалюванні подій, що і є властивим військовому роману.

Топонімікон досліджуваних військових романів досить різноманітний, Услід за А.В. Суперанською [8, с.6] нами були виділено такі групи топонімів: ***ороніми, урбаноніми, ойконіми, гідроніми*** та ***агороніми.*** Як свідчить проаналізований матеріал, у військових творах, переважають ***ойконіми.*** Вони називають „урбанізований простір", тобто певну країну, частину країни, місто чи село, з якими пов'язані військові дії. Наприклад:

True, in the snow outside Moscow and Leningrad our soldiers have also suffered terribly (Wouk, 229).

Високий відсоток ойконімів у військовому романі пояснюється великою кількістю батальних сцен у ньому, що, у свою чергу, вимагає наявність інформації про місцезнаходження сторін, які беруть участь у бою, про їхнє переміщення й завойовані території, що і спричиняє використання топонімів саме цієї групи. Ось характерний приклад, пов'язаний з описом наступальних операцій:

For a month they moved about the desert between Sidi Barrani and Mersa Matruh. The Italians had been the first to push forward in 1940, making a hesitant thrust into Egypt, which had been wiped away before the year was ended as Wavell's army flung them back all the way to Beda Fomm on the bulge of Cyrenaica (Harris, 17).

„Урбанізованому простору" протистоїть значно менший у відсотковому відношенні „ландшафтний простір" (гори, моря, ріки і т.п.), що в досліджуваних військових романах

представлено групами омонімів та гідронімів. Видове розмаїття „ландшафтних" топонімів залежить від того, де зосереджені дії художнього твору: у земній чи водній сфері простору. Наприклад:

If Japan would assault the British Empire westward via the Indian Ocean, while we attacked eastward overland along the Mediterranean littoral, would not this antiquated imperium be crushed like a rotten hazel nut in a steel nutcracker? (Wouk, 277).

„Урбанізований" і „ландшафтний" простори разом складають „макротопос". Йому протистоїть значно менший у відсотковому відношенні „локальний топос", що представлений урбанонімами. Топонімічне позначення „локального топосу" обмежено в досліджуваних романах використанням урбанонімів.

Отже, виконане дослідження доводить жанрову детермінованість характеру лексичної структури тексту, тобто жанрове позначення твору суттєво відображається на його мовній субстанції. Значна кількість іменників суспільно-політичної та військової семантики, а також іменників-власних назв, зокрема топонімів, зумовлюється жанровою специфікою художніх творів жанру популярного політичного і військового романів. Ця лексика сприяє активізації сприйняття читача, надає простір його уяві, створює враження достовірності подій твору; її використання направлене на розкриття концепту художнього твору, забезпечує його зв'язність і системність. Перспективним, на нашу думку, є проведення подальших досліджень особливостей функціонування лексики на матеріалі творів різних жанрів з метою вивчення її жанротвірних можливостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колегаева И.М. Язык романов Ф.С. Фицджеральда: Автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.04 / Одесск. гос. ун-т им. И.И. Мечникова. – Одесса, 1977. – 22 с.
2. Кухаренко В.А. Інтерпретація тексту: Навчальний посібник. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 272 с.
3. Clancy, T. Debt of Honor. – New York.: Penguin Putnam Inc., 1995. – 990 p.
4. Forsyth, F. Icon. – New York.: Bantam Books, 1997. – 567 p.
5. Wouk H. War and Remembrance. – New York: Little, Brown and Company, 1992. – 1382 p.
6. Harris J. Up For Grabs. – London: Cox and Wyman Ltd., 1995. – 269 p.
7. Белодед Ю.И. Структурно-семантические и стилистические особенности общественно-политической лексики и терминологии в языке англоязычных художественных произведений (послевоенный период): Автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.04 / Киевск. гос. пед. ин-т иностр. яз. – К., 1977. – 24 с.
8. Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1985. – 176 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню особливостей функціонування суспільно-політичної та військової лексики в художньому творі. Доведено, що іменники такої семантики, а також топонімічні назви мають жанротвірний потенціал і забезпечують реалізацію прагматичної спрямованості творів жанрів популярного політичного та військового романів.

Ключові слова: *суспільно-політична лексика, військова лексика, тематична група, топоніми, жанр, популярний політичний роман, військовий роман.*

The article investigates the peculiarities of functioning of socio-political and military lexis in a literary text. It has been proved that nouns of such semantics and toponymic names have genre forming potential and provide realization of pragmatic slant of popular political and military novels.

Key words: *socio-political lexis, military lexis, thematic group, toponymic names, genre, popular political novel, military novel.*

Ірина Зайцева
(Луганськ)

ВНУТРІШНЯ ДИНАМІКА СИСТЕМИ ЧАСТИН МОВИ

Останні десятиліття засвідчують пріоритетність когнітивних досліджень лексико-семантичної системи мови. Якщо традиційна лінгвістична теорія розглядає граматичну будову

мови як алгоритмізовану систему, то когнітивна граматика своєю метою має визначення змістових засобів, за допомогою яких вербалізується процес мислення мовця [3].

Дослідження лексико-граматичної системи української мови з позицій когнітивної лінгвістики сприяє поглибленню наших уявлень про «приховані» механізми мови, її „глибинні" категорії. Розглядаючи систему частин мови як систему „природних прототипічних категорій з її константними й динамічними властивостями" [1], необхідно звернути особливу увагу на специфіку міжчастиномовної взаємодії в сучасній українській мові.

Мета цієї розвідки – проаналізувати міжчастиномовну динаміку в сучасній українській мові на прикладі взаємодії лексико-граматичних класів слів категорії стану та прислівника. Досягнення вказаної мети реалізується в результаті вивчення семантичних та граматичних зв'язків між омонімічними лексемами цих класів слів, з'ясування закономірностей та характеру взаємодії зазначених класів.

У статті ми спираємося на багатий досвід дослідження системи частин мови в українському та російському мовознавстві (О.С. Кубрякова, В.В. Виноградов, О.В. Лукін, Г.М. Ярун та ін.). Аналізуючи процеси транспозиції в системі частин мови, ми беремо за основу результати наукових досліджень з питань міжчастиномовної омонімії (Т.К. Бардіна, О.П. Кушлик, А.Я. Баудер), семантичного потенціалу лексичних одиниць (Г.І. Кустова) та синкретизму в системі частин мови (І.Г. Данилюк).

Актуальність розвідки підтверджується відсутністю комплексного дослідження характеру взаємодії лексико-граматичних класів слів категорії стану та прислівника в сучасній українській мові, а також обумовлюється дискусійністю питання про визнання слів категорії стану окремою частиною мови в українському мовознавстві.

Явище перехідності в системі частин мови є складним і достатньо дискусійним. Про це свідчить хоча б факт існування в мовознавстві декількох понять, що відбивають сутність одного й того ж мовного явища, а саме „взаємна перехідність", „конверсія", „транспозиція" і т.ін. Численні спроби вирішення цієї проблеми ускладнюються відсутністю єдиного підходу до трактування зазначених категорій, а відтак власне процес взаємодії частин мови розглядається з позицій, що часто суперечать одна одній.

Об'єднуючим фактором тут виступає синкретична природа всіх зазначених явищ. Термін „синкретизм" має багато тлумачень, але ми в роботі будемо спиратися на твердження О.О. Селіванової про те, що „синкретизм виявляється у взаємній перехідності різних частин мови" [5, с.540].

Ми також підтримуємо тезу І.Г. Данилюка, що синкретизм є джерелом „ускладнення визначення частиномовної приналежності слова" [2, с.1]. Саме у такому розумінні охоплює явища міжчастиномовної омонімії, трансформації мовних одиниць на семантичному та граматичному рівнях, які можуть спричинити перехід окремих лексем з однієї частини мови до іншої.

Потребують диференціації терміни „перехід" та „перехідність". З першим пов'язується явище частиномовного перетворення слова, з другим – тільки схильність до такого перетворення [1].

Так, термін „перехідність" у системі частин мови означає здатність однакових за звучанням слів і форм одночасно належати до кількох частин мови, наприклад до прислівника, слів категорії стану і частки (*ти чудово виглядаєш; у лісі чудово; чудово, я сам тобі передзвоню*), слів категорії стану та прислівника (*нам весело на святі, на святі весело співали дівчата*) або слів категорії стану та іменника (*мені жаль, таке почуття як жаль для неї не існує*) і т.д. Як результат, відбуваються зміни системних властивостей слова, різних за ступенем значущості й функціонування (семантичних, граматичних тощо), причому всі типи змін відбуваються одночасно.

Найбільш важливими є семантичні зміни, які призводять до обов'язкових трансформацій лексичного значення. Порівняймо семантику лексеми *важко* як прислівника і як слова категорії стану в наступних реченнях: *Він важко працював усе життя. Йому було важко усі ці роки.* У першому реченні прислівник способу дії *важко* деталізує та, певною мірою, описує характер дії суб'єкта (*як працював? – важко*). Лексичне значення слова *важко* в цьому реченні є досить вузьким і конкретним – докладаючи багато зусиль, напружуючись та втомлюючись. У другому

реченні слово категорії стану *важко* має більш об'ємне, комплексне лексичне значення – суб'єкт мав певні труднощі (матеріальні, психологічні, пов'язані зі станом здоров'я тощо), які й визначали його загальний стан протягом певного часу. Семантичні трансформації такого характеру ведуть до суттєвих змін у граматичних властивостях слова. Оскільки основне смислове навантаження першого речення сконцентровано в його предикативному центрі (*він працював*), то прислівник *важко* є носієм додаткової інформації і виступає в ролі другорядного члена речення. Аналізована лексема другого речення є предикатом, а відтак передає найбільш суттєву інформацію у даному висловлюванні.

Отже, ми можемо констатувати значне розширення лексичного значення слова *важко*, що призвело до посилення синтаксичної ролі цієї лексеми (від другорядного члена речення до предиката) і спричинило виникнення омонімічної мовної одиниці в лексико-граматичному класі слів категорії стану.

Так, виступаючи в реченні у своїй типовій функції (функції обставини), прислівник має конкретне лексичне значення, обмежене словом, з яким він пов'язаний (в аналізованому реченні – дієсловом). На відміну від прислівника, єдиною можливою функцією в реченні для слів категорії стану є функція предиката безособового речення, що пояснюється значно більшою семантичною об'ємністю лексем цього класу. Проаналізуємо такі приклади: *Бідній дівчині було вкрай сумно, але доводилося* ***весело*** *посміхатися і жартувати з гостями* (Панас Мирний); *Як не* ***лячно*** *одному у великому місті, а серце так і калатає ...* ***радісно,*** *по-новому* (П. Загребельний). Слова категорії стану *сумно* і *лячно* є більш змістовними за своєю семантикою, оскільки вміщують комплекс почуттів та емоцій суб'єкта, передають його психологічний, духовний стан. Прислівники ж *весело* і *радісно* передають характер однієї, конкретної дії суб'єкта (*весело посміхатися, радісно калатає серце*), що відбувається в певний момент часу і не обов'язково витікає із загального стану суб'єкта.

Для визначення проаналізованого вище процесу переходу слова з однієї частини мови в іншу використаємо термін „перекатегоризація", запропонований Т.К. Бардіною. Під механізмом перекатегоризації розуміємо нейтралізацію одних категоріальних властивостей та актуалізація інших, у результаті чого відбувається переосмислення вже відомого категоріального значення слова, „підведення його під нову лексико-граматичну категорію" [1, с.47].

Аналізуючи процес перекатегоризації прислівника, тобто творення слів категорії стану відприслівникового походження, можемо виділити два етапи:

1 – *Я* ***весело*** *всміхаюся.* → *Мені* ***весело*** *всміхатися.*

2 – *Мені* ***весело*** *всміхатися.* → *Мені* ***весело*** *з вами.*

На першому етапі нейтралізується домінантність дієслова в реченні, прислівник набуває предикативної функції, і, як наслідок, смисловий центр речення переноситься з дієслова на прислівник Результатом першого етапу є перехід прислівника до класу слів категорії стану внаслідок зміни його синтаксичних властивостей, але все ж таки зберігаючи його семантичний зв'язок з дієсловом.

На другому етапі спостерігаємо процес розширення лексичного значення слова категорії стану, що передає стан суб'єкта в цілому, а не характер окремих його дій, та повну нейтралізацію його семантичного зв'язку з дієсловом.

Таким чином, ми маємо приклад-схему переходу лексеми з однієї частини мови до іншої, тобто міжчастиномовної транспозиції, а точніше, предикативації – переходу лексеми із класу прислівників, до класу слів категорії стану [5].

Поняття міжчастиномовної транспозиції пов'язане з філософським законом переходу кількісних змін у якісні й зумовлене існуванням внутрішнього (найбільш суттєвого та стійкого) зв'язку лексико-граматичних явищ, який і є першопричиною впорядкованих змін у системі мови. Так, на певному етапі розвитку мови окремі прислівники почали змінювати свою синтаксичну роль на предикативну. Поступове накопичення кількісних змін призвело до істотних якісних змін – переходу від старої якості (прислівника) до нової (слова категорії стану), утворивши таким чином окремий лексико-граматичний клас слів.

Серед інших причин виникнення процесу транспозиції в системі частин мови треба назвати прагнення до економії мовних засобів шляхом надання лексемам однієї частини мови граматичних властивостей іншої, багатоаспектність одиниць мови, їхній семантичний

потенціал, потреба в диференціації смислових зв'язків і відношень, що виникають внаслідок розширення семантичних і граматичних можливостей окремих мовних одиниць.

Дослідивши взаємодію класів слів категорії стану та прислівника, можемо зробити висновок про існування певних закономірностей процесу предикативації в українській мові, а також стверджувати, що з одного боку слова категорії стану мають достатньо вагомі категоріальні ознаки для того, щоб бути виділеними в окрему частину мови, а з іншого – зберігають значний семантичний зв'язок з омонімічними одиницями класу прислівника. Цією розвідкою ми започатковуємо детальне дослідження динаміки розвитку та взаємодії зазначених частин мови та окреслюємо перспективи подальшої роботи над цим питанням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бардина Т.К. Проблема лексико-грамматической переходности частей речи в современном русском языке: Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Волгоград, 2003, 194 с.
2. Данилюк І.Г. Синкретизм у системі частин мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Донецьк, 2006. – 19 с.
3. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М., 1997. – 330 с.
4. Омонімія: аспектологія, проблематика /Упорядн. Г.І.Кузьменко. – К.: ВЦ „Київський університет", 2000.– 36 с.
5. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля К, 2006. – 716 с.

АНОТАЦІЯ

У статті автор аналізує міжчастиномовну взаємодію лексико-граматичних класів слів категорії стану та прислівника, досліджує характер семантичних та граматичних трансформацій, що відбуваються у процесі переходу лексеми з однієї частини мови до іншої, та доцільність виділення слів категорії стану в окрему частину мови.

***Ключові слова:** транспозиція, лексичне значення, взаємодія, трансформації.*

This article analyses the interaction between statives and adverbs as parts of speech. It also provides the research of semantic and grammatical transformations which are held during the process of transmitting a lexeme from one part of speech to another. The question of necessity to claim statives a part of speech has also been discussed.

***Key words:** transposition, word meaning, interaction, transformations.*

Тамара Лебедєва, Ганна Григорчук
(Вінниця)

ІНШОМОВНІ СЛОВА В ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Скільки слів у сучасній українській мові? На це питання відповісти неможливо, лексика будь-якої мови завжди є відкритою системою, яку ніколи не можна точно визначити кількісно, бо кількість слів, що існує в мові ніколи не буває сталою: щомиті до кожної живої мови надходять нові слова і виходять застарілі елементи. Якщо появу нового слова можна точно датувати, наприклад, у писемній формі існування мови, то такого не можна сказати про "перехід на пенсію" чи "смерть" лексичних елементів, оскільки такий елемент виходить лише з активного вжитку, але до його послуг можуть звернутися мовці наступного покоління.

Отож слід зважати на те, що лексика поділяється на активну і пасивну (тобто більш широко і часто вживану та відому і зрозумілу, але рідко вживану). Лексика – це той підрозділ мови, який зазнає найбільших змін у безпосередній залежності від умов життя носіїв цієї мови, вона дуже чутливо реагує на різні зміни в соціальній структурі суспільства та на його науково-технічний прогрес, на переміни в побуті та ідеології [8, с.2]. Зважаючи на це, слід сказати, що лексична система української мови формувалася протягом тривалого історичного розвитку і до кінця, мабуть, ще не сформувалась. Однак, це не означає, що весь лексичний склад є писемним і непостійним. У лексиці завжди виділяється основний словниковий фонд, найінтенсивніше використовуваний у спілкуванні, який змінюється дуже повільно; поряд з ним існують лексичні елементи, які розташовані не в центрі словникового складу, а, так би мовити, на певній відстані від центру, чи навіть на периферії. На периферії словникового складу зміни відбуваються в

більш швидкому темпі, ніж у його центральній частині.

Саме цим пояснюється те, що основний словниковий склад СУЛМ мало чим змінився порівняно зі словником останніх десятиліть. Але лексика української мови не лишилась незмінною, а й де в чому оновилася порівняно з лексикою попередніх років.

Як зрозуміти поняття СУЛМ? Одні мають на увазі мову нинішнього століття. Інші розуміють це поняття вужче – мова останніх десятиліть двадцятого сторіччя, треті вважають, що це мова, якою ми спілкуємося після проголошення незалежності України. Однак, на нашу думку, природно буде, коли ми говоритимемо про сучасну українську лексику, як про основний словниковий фонд, спільний з попередніми етапами розвитку української мови. Доцільно буде, коли ми вкладатимемо в зміст цього поняття і новації, і "відпадіння" деяких застарілих слів. Згадуючи про застарілі слова, слід пам'ятати, що багато слів старіють самі по собі (архаїзми), але значно швидше старіють деякі поняття (історизми).

Натомість до нашої лексики надходять нові слова, запозичені з інших мов, які позначають нові в житті суспільства поняття. Учені стверджують, що протягом десятиріччя словниковий склад мови змінюється в середньому на 25% [7, с.60]. Можливо, в суспільствах з класично стійкими політичним та економічним життям ця цифра значно менша, а от щодо останнього десятиріччя східнослов'янських мов, і особливо української, ніяких сумнівів немає.

На сучасному етапі розвитку нашої мови кожен пересічний громадянин може помітити, що лексична система різко змінюється. З'являються нові слова, які вживаються досить часто. Відновлюється українська лексика, яка раніше перебувала в складі пасивної лексики. Отже, в останні десятиліття сфера функціонування української мови значно розширилася.

Українська мова збагатилася за рахунок налагодження Україною зв'язків з іншими державами, внаслідок тісних контактів з якими українська мова поповнилася новими лексичними елементами майже в усіх сферах сучасного життя. Однак, це не означає, що сучасна українська мова живе лише за рахунок запозичень. В українській мові створюються власні терміни та поняття. Наша мова зробила прорив у середовище комп'ютерних комунікацій, завойовує позиції в міжмовних інтерфейсах, у фондах державних стандартів України, у науково-технічній термінографії, оволодіває інформаційним простором програмних забезпечень [4, с.14]. У стилістиці помітне поповнення, розвиток, жанрова диференціація різних стилів. Зокрема поповнюється офіційно-діловий стиль, кожен із підстилів якого – законодавчий, дипломатичний і адміністративно-управлінський – витворює власну стильову базу, з одного боку, термінологізуючи загальновживану лексику, а з другого, збагачуючись запозиченнями з європейських мов.

У розвитку української літературної мови важливе місце займають лексичні запозичення. Дослідники вважають, що близько 90% слів сучасної української мови – корінна, питома українська лексика, а біля 10% – запозичення [3, с.4]. Перш ніж перейти до конкретного аналізу цього процесу, необхідно зупинитися на деяких загальних питаннях. Одним із таких питань є причини запозичування.

У сучасній мовознавчій літературі з питань запозичень розрізняють екстралінгвістичні та інтерлінгвістичні причини появи запозиченої лексики. До причин зовнішніх насамперед належать контакти між народами, зумовлені як близькістю географічного розташування, так і потребами спільного розв'язання певних політичних, економічних питань, культурним та науковим обміном [7, с.65]. При цьому розрізняють безпосередні контакти, що здійснюються рідними мовами двох чи більше народів, і контакти опосередковані, що реалізуються за допомогою якоїсь іншої мови. Однак існування тісних і безпосередніх контактів з якимось народом не завжди зумовлює процес інтенсивних запозичень саме за допомогою мови цього народу. І навпаки, контакти віддалені, опосередковані можуть викликати активний приплив запозичень із мов народів, з якими приймаюча мова безпосередньо не контактує.

Суто лінгвістичними причинами запозичування є потреба в поповненні, а то й створенні якоїсь лексико-семантичної групи, відсутньої або недостатньої в певний історичний момент у мові, що запозичує; потреба в семантичному обмеженні питомого слова, усуненні його багатозначності.

Важливою лексикологічною проблемою є поповнення термінології сучасної української літературної мови, зокрема профільних терміно-систем, бо при цьому треба розумно

поєднувати національні та інтернаціональні елементи. У період утвердження державності країни і мови природним є прагнення до термінотворення на власнемовній основі. Водночас демократизація і відкритість українського суспільства, запозичення досягнень і досвіду інших народів стимулюють протилежну тенденцію – засвоєння уже готових чужих термінів, їх фонетичну і граматичну обробку за аналогією [4, с.7].

У загальновживаній мові поширюються терміни з окремих галузей науки і техніки: енергоносій, дистриб'ютор, ділер, пейджер, сканер, факс, файл, які ввійшли до нашої лексики в останні роки. Деякі запозичені слова стають навіть "модними", їх уживають там, де можна обійтися своїм українським словом [8, с.2].

У цій роботі головна увага зосереджується на запозиченнях із західноєвропейських мов: французької, німецької, англійської.

Лексичні запозичення з французької, англійської та німецької мов по-різному простежуються в етимологічному та загальних словниках, у словникових довідниках до фольклорних збірників, в окремих статтях і розвідках, починаючи з другої чверті XIX століття. До спеціальних досліджень цього питання в українській мові належать праці К.Дейне, Р.Рідхард, І.Білодіда й інших мовознавців.

У наш час більше досліджена активна лексика, тобто якщо говорити про запозичення, то досліджені ті запозичені лексичні елементи, які вживаються найчастіше. Але ж є іншомовні слова, які входять до складу пасивної лексики. Це насамперед стосується різних професій. І все ж перед нами знову постає проблема: термінологія різних професій досліджена по-різному. Більшість праць, присвячених запозиченій термінології, стосуються таких сфер життя як політика, економіка, дипломатична справа, військова справа, мовознавство й ін. Нині зростає потік науково-технічної інформації, що сприяє розвитку технічної термінології. Поняття "технічна термінологія" в широкому значенні – це сукупність лексичних мікросистем, пов'язаних із технікою та виробництвом, у вузькому значенні – це термінолексика окремих галузей техніки, промисловості [2, с.40].

Зупинимось на технічній термінології запозиченій із французької мови. Аванбек (з франц. – avant-bek: avant – попереду та bec – наконечник, виступ) – пересувне металеве кріплення замкненої циліндричної чи овальної форми, застосовується при гірничих роботах у нестійких породах і під руслами рік. Аванкамера (з франц. – avant – попереду та камера) – пристрій у передній частині поверхневої водозбірної споруди, у якому осідає мул. Авієтка (з франц. – aviette) – легкий одно- або двомісний літак з малопотужним двигуном. Апроші (з франц. – approche – відступ) – проміжки між літерами чи словами в друкарському наборі. Аркада (з франц. – arcade – склепіння) – кілька однакових за формою арок у будівлі, що спираються на колони. Балон (з франц. – ballon) – колба електровакуумного або іонного приладу. Баканбром (з франц. – bank a broches) – машина в бавовнопрядильному виробництві, на якій виготовляють рівницю (напівфабрикат для пряжі). Батан (з франц. – battant: від batter – бити) – механізм ткацьких верстатів, що спрямовує рух човника, що водить нитку в основу тканини і прибиває цю нитку до тканинної опушки. Батарея (з франц. – batterie) – поєднання кількох однотипних приладів, пристроїв у єдину систему для ефективної дії: акумуляторів, конденсаторів. Волюмконтроль (з франц. – volume – об'єм та контроль) – вимірювання і регулювання звуку при електроакустичній передачі. Дюрометр (з франц. – dur – твердий та метр) – прилад для визначення твердості різних металів, зокрема гуми. Ежектор (з франц. – ejekteur) – струмний насос для відсмоктування рідин, газів, пари або сипких речовин. Інжектор (з франц. – injecteur) – струмний насос для стискування газів і пари, а також нагнітання рідин. Інженер (з франц. – ingenieur) – спеціаліст з вищою технічною освітою. Кабріолет (з франц. – cabriolet: cabrioler – стрибати) – кузов легкового автомобіля з відкидним верхом. Карбюратор (з франц. – carburateur) – пристрій для карбюрації. Карбюрація (з франц. – carburation) – приготування пальної суміші з рідкого палива і повітря для живлення двигуна внутрішнього згорання. Комптометр (з франц. – compter – лічити та метр) – лічильна машина для арифметичних дій над числами. Кондиціонер (з франц. – conditioneur) – 1) апарат для теплової обробки зерна; 2) апарат, яким обробляють повітря в закритих приміщеннях, щоб надати йому відповідної температури, вологості тощо. Тамбур (з франц. – tambour – барабан) – 1) циліндрична або багатогранна основа, яка підтримує купол будівлі; 2) закрита площадка пасажирського

залізничного вагона.

Це лише деякі терміни, а насправді їх набагато більше. Однак чи не найбільший відсоток нашої сучасної технічної термінології становлять запозичення з англійської мови. Ми вибрали лише деякі найуживаніші терміни. Байт (з англ. – byte) – одиниця кількості інформації, якою цифрова обчислювальна машина може оперувати як єдиним цілим. Бампер (з англ. –bumper: bump – стикатися, наштовхуватися) – автомобільний буфер. Тостер (з англ. – toaster: toast – підсмажувати хліб) – пристрій для приготування тостів. Бульдозер (з англ. – bulldozer) – 1) гусеничний чи колісний трактор або тягач з навісним робочим органом – відвалом (щитом); 2) згинальний прес для машинного гнуття у штамах (у холодному чи гарячому станах) деталей із заготовок різного перерізу. Бустер (з англ. – booster: boost – підіймати, підвищувати) – допоміжний пристрій, що тимчасово збільшує силу чи швидкість дії основного механізму чи агрегату. В ракетній техніці, наприклад, бестером є стартовий прискорювач. Буфер (з англ. – buffer: buff – пом'якшувати поштовхи) – пристрій для пом'якшення поштовхів і ударів, що їх зазнають під час руху автомобілі, локомотиви тощо. Віндротор (з англ. – wind – вітер і ротор) – різновид вітряного двигуна. Віндроуер (з англ. – windrower: wind – вітер та row – ряд) – комбайна жниварка, яку іноді застосовують для роздільного збирання сирих або недозрілих хлібів, що їх залишають у рядах для досушування чи дозріваня. Віпер (англ. whipper: whipp – перекидати) – перекидач рудних вагонеток. Думпер (з англ. – dumper: dump – звалювати) – самоскидна машина, якою перевозять на велику відстань сипкі вантажі. Думпкар (з англ. – dump-car: dump – звалювати та car – візок) – вантажний залізничний на піввагон з кузовом, що має пневматичний пристрій для розвантажування. Екскаватор (з англ. – exkavator) – самохідна землерийна машина для виймання й перемішування ґрунту, гірської породи тощо. Ескалатор (з англ. – eskalator) – похилий конвеєр у вигляді рухомих східців. Карт (з англ. – cart – візок) – гоночний мікролітражний автомобіль без кузова, пружної підвіски і диференціала. Картер (з англ. – carter) – 1) нижня частина двигуна, що захищає шини та колінчастий вал від пошкоджень, бруду, пилу; 2) металевий корпус поршневих машин, зубчастих передач. Всередині картера розміщують вали, осі та інші деталі. Катер (з англ. – cutter: cut – розрізати) – невелике самохідне судно для перевезення людей, вантажів та інших потреб. Комбайн (з англ. – combine – з'єднання) – сукупність робочих машин, що виконують повний цикл різнорідних операцій. Комп'ютер (з англ. – computor – рахую, обчислюю) – назва електронної обчислювальної машини. Трактор (з англ. – traktor) – колісна чи гусенична самохідна машина для переміщення і приведення в дію причіпних і навісних сільськогосподарських, придорожніх та інших машин і знарядь для приведення в дію стаціонарних машин від приводного шківа, а також для буксирування візків. Трамвай (з англ. – tramway: tram – візок, вагон та way – шлях) – вид міського наземного рейкового електричного транспорту. Тролейбус (з англ. – trolley – тролей) – безрейковий наземний переважно вуличний транспорт з живленням двигунів через навісну контактну мережу.

Німецьких запозичень також багато як і запозичень з французької чи англійської мов і вони варті нашої уваги. Анкер (з нім. – Anker) – 1) частина годинникового механізму – вилка, з'єднана з маятником чи балансиром, яка періодично перериває коливання зубчастого колеса, через що хід годинника стає рівномірним; 2) деталь для скріплення частин машин. Бліц (з нім. – Bliz – блискавка) – лампа з короткочасним дуже сильним спалахом, що використовується при фотографуванні. Бор (з нім. – Bohre) – сталеве свердло; застосовується в стоматології. Бункер (з нім. – Bunker) – 1) резервуар для короткочасного зберігання і дальшого перевантаження рідких та сипких речовин; 2) у комбайні – скринька для зерна, звідки воно механічно висипається в мішки крізь отвір, що закривається засувкою. Вентиль (з нім. – Ventil – клапан) – клапан для регулювання і замикання потоку рідини, пари або газу, що тече трубопроводом. Грейфер (з нім. – Greifer від greifen – хапати) – вантажозахоплювальний пристрой (ківш з щелепами) підйомних кранів, навантажувачів тощо. Дрель (з нім. – Drillbohrer) – інструмент для свердління отворів в металах, деревині. Зумер (з нім. – Summer: summer – дзижчати) – автоматичний електромагнітний переривач електричного струму; застосовується в радіотехніці. Кабель (з нім. – Kabel) – один або кілька ізольованих електричних проводів, вміщених в захисну оболонку; застосовують для передавання електроенергії, звукових та телевізійних сигналів на великі відстані тощо. Клема (з нім. – Klemme – лещата) – затискач, переважно для затискання

електропроводів. Компас (з нім. – Kompas) – прилад, за допомогою якого визначають сторони світу. Кронциркуль (з нім. – Kronzirkel) – 1) вимірювальний інструмент, що складається з двох вигнутих ніжок; 2) креслярський інструмент у вигляді пружинного циркуля. Лафет (з нім. – Lafette) – станок, на якому закріплюються частини агрегату, механізму тощо. Моторолер (з нім. – Motorroller: від Motor – двигун та Roller – коток) – різновид мотоцикла з колесами малих розмірів. Муфта (з нім. – Muff, Muffe) – пристрій для повздовжнього з'єднання циліндричних частин машин чи споруд. Нівелір (з нім. – niwellieren – вирівнювати) – геодезичний прилад для визначення різних висот двох будь-яких точок земної поверхні. Патрон (з нім. – Patrone) – верстатний пристрій, у якому затискують заготівку чи інструмент. Пульт (з нім. – Pult) – пристрій на якому зосереджено устаткування для контролю й керування різними об'єктами. Рашпіль (з нім. – Raspel) – напилок з грубою точковою насічкою; застосовується для обробки деревини, шкіри, металу тощо. Рейсмус (з нім. – Reismas: reisen – креслити та Mass – міра) – розмічальний інструмент для прокреслювання паралельних ліній. Цанга (з нім. – Zange – кліщі) – пристрій на верстатах і іншому обладнанні, яким затискають матеріали чи інструменти. Центрифуга (з нім. – Zentrifuge) – 1) апарат, у якому під дією відцентрової сили розділяються суміші; 2) пристрій для тренування космонавтів і випробування деяких приладів. Шина (з нім. – Schiene) – 1) гумовий чи металевий обрус на ободах коліс транспортних машин; 2) порожнистий чи суцільний металевий струмопровід. Штангенциркуль (з нім. – Stangenzirkel: stangen – стрижень та zirkel – циркуль) – інструмент, яким вимірюють внутрішні і зовнішні лінійні розміри машин, а також розмічають поверхні заготовок. Штатив (з нім. – Stativ) – підставка, на якій встановлюються і закріплюються кіно- і фотоапарати і різні прилади. Штекер (з нім. – Stecker) – різновид штепселя з одним штирем. Штифт (з нім. -Stift) – кріпильна деталь для нерухомих механічних з'єднань окремих деталей.

Становлення будь-якої терміносистеми в мові – процес тривалий, багатовекторний, залежний від низки внутрішніх і позамовних чинників. На цей процес мають вплив такі фактори: а) сформованість, усталеність тієї системи взаємопов'язаних об'єктів, що потребують називання, тобто готовність цієї групи набувати фіксованих прикріплених назв для кожної наявної реалії; б) укоріненість мови в соціумі [2, с.42].

У мовній ситуації, що нині склалася в Україні, має зростати модус присутності української мови в усіх без винятку сферах життя, а також увага до культури українського мовлення, яка виконує в суспільстві регулювальну функцію.

У декого із мовців виникає занепокоєння, чи не призведуть зміни, які останнім часом відбуваються у нашій лексиці (запозичення іншомовних слів, поширення арготичної та сленгової лексики), до непоправної втрати українською мовою свого власного обличчя. Треба сказати, що мова впродовж своєї історії вже не раз доводила здатність зберігати власну своєрідність під час контактів з іншими мовами. Тому йдеться більше про культуру мови, поширення знань щодо її правильного вживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими та неслов'янськими мовами: Тези доповідей/ Ужгородський державний університет; Редактор: Й.О.Дзендзелівський і ін. – Ужгород, 1982. – 241с.
2. Козак Л. Формування і розвиток української електротехнічної термінології// Мандрівець. – 2003. – №4. – С.40-42.
3. Комар Ю. Цікаві запозичення (походження слів)// Українська літературна мова і література. – 1997. – грудень (48). – С.4.
4. Мацько Л. З якою лексикою вступаємо в XXI століття?// Урок української. – 2000. – №8. – С.14-18.
5. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука – К, 1974.
6. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX століття. – Харків: Вища школа, 1985. – 152 с.
7. Пономарів О. Лексика іншомовного походження// Українська мова і література в школі. – 2000. – №3. – С.65-67.
8. Симчинський с.Про сучасну лексику української мови// Українська мова і література. – 1998. – №25. – С.1-2.
9. Словник іншомовних слів /За ред Л.М.Шкарапути – К.: Наукова думка, 2000. – 680 с.

АНОТАЦІЯ

У статті мова йде про запозичення технічних термінів з англійської, французької та німецької мов.

Ключові слова: *запозичення, інформація, комунікація, лексика, мова, суспільство, термінологія.*

The article deals with borrowings of the technical terms from the English, French and German languages.

Key words: *borrowing, information, communication, vocabulary, language, society, terminology.*

Валентина Лесь
(Вінниця)

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В НЕСПЕЦИАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В словарном составе современного русского языка имеется большое количество специальных слов, обозначающих понятия из области различных профессий, трудовых процессов, научно-технической деятельности, социальной практики. В настоящее время проблема термина занимает одно из основных мест в языкознании. Наиболее актуальна проблема функционирования терминов в неспециальной литературе, активизация их вхождения в общелитературное употребление.

Среди работ, посвященных проблемам функционирования терминологической лексики в неспециальной литературе, привлекают внимание исследования ученых В.В. Виноградова, И.К. Белодеда, А.Н. Кожина, Г.О. Винокура, А.В. Суперанской, Т.Л. Канделаки и др., в которых рассматриваются различные аспекты этой проблемы.

Термины (от лат. terminus «граница», «предел») – слова и словосочетания, являющиеся названиями специальных понятий науки, техники, искусства [4, с.23]. Характерный признак термина – однозначность. Поэтому термин не нуждается в контексте, как большинство обычных слов. Система терминов данной области науки составляет ее терминологию (например, терминология лингвистическая, медицинская и др.).

В.В.Виноградов подчеркивал: «Проблема термина и терминологии входит в теорию общего языкознания. Все, что связано с уяснением понятия термина, сближает лингвистику не только с разными областями научного знания, но и с разными сферами производственной практики профессионального труда... История терминологий той или иной сферы науки, культуры, производственной деятельности – это вместе с тем повесть о закономерностях развития знаний о природе и обществе. Показательно, что история всякой науки неизбежно включает в себя и историю развития понятий и терминов этой области» [2, с.5].

А.В.Суперанская считает, что термины не относятся к литературному языку, не происходят из него, а лишь ограниченно входят в него в качестве одного из выразительных средств (при этом всегда стилистически значимых) [5].

Медицинские термины входят в широкое употребление и выступают в литературе как слова общеупотребительного языка, оставаясь в то же время терминами в своей терминологической системе.

Цель исследования – рассмотреть функционирование медицинских терминов в поэтической речи.

В связи с этим предполагается решение ряда задач:

1. Выявить предметно-тематическую отнесенность терминов медицины в поэзии.
2. Проследить употребление терминов медицины в образно-переносном значении.

Терминологическая лексика в текстах литературного языка играет роль важного выразительного средства, передающего и особенности обстановки, и характеристики персонажей. Литературный текст может быть в различной мере насыщен специальной лексикой: от единичных вкраплений до целых массивов. Одними из первых в России терминологическую лексику в литературные произведения начали вводить С.Т. Аксаков,

Н.Н.Карамзин.

Активное проникновение терминов в неспециальные сферы общения, заметное влияние их на процессы развития и образования общеупотребительной лексики не дают оснований для выводов о слиянии терминологии с нейтральными словами, о безоговорочном вхождении всех терминов русского языка в общее употребление.

Большой интерес вызывает вопрос об использовании терминологической лексики в художественной речи.

Активизация терминов в общем употреблении связана с основными тенденциями развития русского литературного языка, и в первую очередь – с некоторыми специфическими особенностями художественной речи как стилевой разновидности общелитературного языка.

В современной художественной литературе под влиянием социальных факторов происходят изменения в тематике произведений, что ведет к изменению в системе образных средств: усилению динамики компонентов языка, исследованию научно-технической и другой терминологии. В последние годы термины входят в систему образных средств не только так называемого «производственного романа», но и произведений самой разнообразной тематики. Как справедливо отметил И.К. Белодед, «совершается процесс интеллектуализации языка прозы, поэзии, драмы, без чего, языку невозможно стать «рупором времени», а писателю – избежать дилетантской беллетристичности» [1, с.44]. Расширение границ и сфер использования терминологии, выход ее из узкоспециального употребления поддерживается характерным для общелитературного языка нашего времени взаимодействием различных функциональных стилей: научно-технического и художественного, научно-технического и газетно-публицистического, газетно-публицистического и художественного.

В результате такого взаимодействия происходит во многих случаях «размывание границ», взаимопроникновение отдельных стилевых компонентов, в первую очередь – лексических.

Все это ярко проявляется в художественной речи как функциональной разновидности литературного языка. Наряду с газетно-публицистической, художественная речь отражает расширение границ использования терминов, здесь этот разряд слов получает в большинстве случаев статус общелитературной лексики.

Выступая в художественной речи в одном ряду с общеупотребительными словами, термины теряют свою терминологическую обособленность и не воспринимаются как нечто инородное. «Язык со своими прямыми значениями в поэтическом употреблении, – отмечает Г.О. Винокур, – как бы весь опрокинут в тему и идею художественного замысла» [3, с.114].

Введение термина в поэтическое произведение – своеобразный прием, отражающийся на противопоставлении общеупотребительной и терминологической лексики.

Медицинская терминология обладает огромными семантико-стилистическими возможностями в поэтической речи.

Среди терминов медицинской науки, встречающихся в языке поэзии, количественно преобладают термины – названия заболеваний, с достаточно четкой дифференциацией их характера: воспалительных процессов в органах человеческого тела, опухолеобразований, заболеваний микросистем организма, заболеваний, связанных с сильными болевыми ощущениями.

Как средство художественной выразительности термины в поэзии часто выступают как образные сравнения. Поэты находят сходство между двумя предметами или явлениями по форме, общности функций, отдельным признакам, а чаще всего, по общему впечатлению, иногда весьма субъективному.

В русской поэзии представлены следующие способы выражения сравнений, имеющие в своем составе медицинскую терминологию.

Сравнения, выраженные творительным падежом имени существительного: *Солнце катилось печальной таблеткой мокрые, тучи тонули во мгле* (С.Карамов); *Бинтом окутывает боль, Боль преждевременной утраты. Я точно здесь бывал когда-то... Когда-то, но не в этом соль...* (М.Попов).

Есть сравнения, которые вводятся словами «похож», «подобный»: *А счастье было подобно боли, Подобно смерчу, Подобно смерти* (В.Грознов).

Сравнения, выраженные сравнительными оборотами с различными союзами: *Мир – как*

раковый больной, Города – как метастазы Не поможет высший разум. Он оставил шар земной (М.Теняков); *Ты на сценах, бодрясь, как мальчишка, все танцуешь на длинных ногах, Как бельмо, все торчишь и торчишь ты У России в усталых глазах* (Э.Балашов); *Белошвейка, белуга, белка... Но тревожное послесловие:Рентгенометра стрелка, Словно белокровие* (Ю.Корс).

Среди сравнений, содержащих медицинские термины, следует различать метафорические и обычные. В большинстве сравнений, которые используют поэты, признак сходства представлен метафорически. В основном, это сравнения, в которых образ изображаемого предмета или явления возникает на основе той или иной аналогии его с другими предметами или явлениями.

Среди метафорических сравнений выделяются:

а) сравнения, созданные на основе сходства формы: *Дыры флейты сочились, как пункции Выдувался из плазменных недр двухметровый мутант революции...* (С. Соловьев); *Она его пеленочки взяла, Идет, прижав их к золотому чреву, деревья, как беременные девы, склоняют к ней тяжелые тела...* (Н. Лясковская);

б) сравнения, созданные на основе сходства цвета: *Водила пальцем по стеклу – Тебя искала... Как золотистый стетоскоп, Луна мерцала* (Н. Бондарев);

в) сравнения, созданные на основе сопоставления аналогичных действий: *Появляется, словно грибок, на полу, на окне и на скатерти, а уборщица миноискателем норовит меня стукнуть в висок* (А. Чернов);

г) сравнения, созданные на основе сходства свойств предмета: *Дети любят забыть о родителях в играх, Еще больше – себя ими воображать. Но когда что-то бьется в осколки, как в брызги, Ноги ватой. Случилось и не убежать* (И. Суглобова).

Итак, в основе образного представления, выраженного сравнением, лежит сопоставление разных предметов, явлений окружающего мира на основе сходства их признаков. В зависимости от того, с чем сравнивается предмет мысли, выявляется отношение автора к изображаемому.

Собранный материал позволяет сделать вывод о том, что медицинские термины могут входить в состав ярких изобразительных средств поэзии, подчеркивать необыкновенную экспрессию поэтической речи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Белодед И.К. Лингвистические тенденции современного советского романа // Проблемы современной филологии. – М.: Наука, 1965.
2. Виноградов В.В. Вступительное слово // Вопросы терминологии. – М.: Наука, 1961.
3. Винокур Г.О. О некоторых явлениях в словообразовании. – М.: Правда, 1959.
4. Касаткина Л.Л. Краткий справочник по современному русскому языку. – М.: Высшая школа, 1991.
5. Суперанская А.В. Общая терминология. – М.: Высшая школа, 1989.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається функціонування медичних термінів у неспеціальній літературі. Відзначається, що слова і словосполучення медичної термінології широко залучаються в поетичне мовлення. Перехід термінологічних одиниць зі сфери функціонування до мови поезії характеризується складним процесом зміни, трансформації семантико-стилістичних можливостей. Окремо виділяються випадки використання медичних термінів в образно-переносному значенні.

Ключові слова: *медичний термін, мова поезії, порівняння, функціонування, трансформування.*

The article deals with the functioning of medical terms in nonspecial literature. The transition itself of terminological units from functional sphere into diction of poetry is characterized by complex proceses of transformation of semantic-stylistical possibilities. The cases of terms used in image-figurative sense are highlighted.

Key words: *medical terms, poesy, functional, comparison, transformation.*

Татьяна Пустовит
(Винница)

АРХАИЧЕСКАЯ И ДИАЛЕКТНАЯ ЛЕКСИКА КАК СРЕДСТВО ВОПЛОЩЕНИЯ АВТОРСКОЙ КОНЦЕПЦИИ В РОМАНЕ Д.БАЛАШОВА «СИМЕОН ГОРДЫЙ»

Одной из жанрообразующих характеристик исторического романа является язык. Как известно, исторической прозе свойственен особый, «двухслойный», язык, сочетающий в своем составе лексические ресурсы изображаемого времени и современности, поскольку сама специфика жанра предполагает существование сложного хронотопа – соотношения художественно-концептуального и авторского времени. Одной из задач писателя-историка является создание «эффекта присутствия», воссоздание колорита изображаемой эпохи: речевых, вещных, бытовых и т.п. деталей. С этой целью авторы произведений на историческую тематику активно используют архаическую и диалектную лексику. Ярким примером такого рода исторической прозы являются романы Д.Балашова, в адрес которого критикой не раз высказывались упреки в том, что он чрезмерно «переусложняет язык своих произведений архаическими элементами», указывалось также, что «ориентация писателя на забытые или полузабытые среднерусские говоры не всегда обеспечена эстетической необходимостью» и только «затрудняет восприятие художественного текста» [8, с.240].

Целью данной статьи является анализ стилистической функции архаической и диалектной лексики при воспроизведении и художественном постижении прошлого в историческом романе Дмитрия Балашова «Симеон Гордый». Актуальность исследования состоит в том, что творчество Д.Балашова практически не затронуто с точки зрения лингвистического анализа, тогда как оно представляет для этого богатейший материал.

В романе «Симеон Гордый» Д.Балашов исследует Русь XIV века в социально-философском и нравственно-психологическом аспектах. Излагая исторические события, автор создает образы исторических личностей и вымышленных персонажей, переплетая их сюжетные линии таким образом, чтобы раскрыть нравственно-этические стороны проблемы «совесть и власть». Различные сферы жизни Руси XIV века и окружающих ее государств, разные социальные и этнические типы, типы поведения, морально-психологических реакций упорядочены в единую систему и осуществляются в рамках общих закономерностей.

Языковые особенности произведения писателя обусловлены в первую очередь его жанровой типологией: в историко-документированное повествование, подобное летописи (хроника), настойчиво проникает «голос» автора-философа, размышляющего над коренными вопросами человеческого бытия.

Эстетическим кредо писателя является бихронизм, тесная сопряженность и взаимообусловленность прошлого и настоящего. Автор выступает как бы непосредственным участником исторического процесса, выносит на страницы своих романов открытые оценки событиям и персонажам, уточняет или опровергает полемические версии, выдвигает свои, оригинальные, выступая, кроме того, и в качестве ученого-историка. Балашов-публицист, Балашов-ученый говорит с читателем на современном ему языке. Создавая языковой фон изображаемой эпохи, Д.Балашов активно использует архаический и диалектный речевые пласты, а также авторские новообразования, ориентированные на диалект, но по форме и смыслу современные (например, *попытал вникнуть* вместо *попытался вникнуть*).

Убедительность и достоверность картин истории, кроме всего прочего, достигается Д.Балашовым благодаря умелому варьированию средствами современного литературного языка, возвышенной архаики и народно-разговорных речевых элементов. В романе «Симеон Гордый» Д.Балашов опирается на среднерусские диалекты, использует профессионализмы.

На любой странице «Симеона Гордого» можно насчитать десятки таких слов, призванных создать колорит древнего письма. Особенно много их в речи персонажей. При этом соотношение современных, архаических и диалектных языковых элементов различно в зависимости от характера, рода занятий и предмета высказывания, и является, таким образом, одним из средств воплощения авторских идей.

Наиболее распространенным видом архаизмов, используемых Д.Балашовым, являются

славянизмы. Особенно много их в речи церковнослужителей и в разговорах других персонажей на религиозную тематику: «*Паки достоит попечалить о горестном разномыслии церкви греческой!*» [1, с.84]. «*Владыко! Недостоен есмь поклона твоего и несвершен годами пред тобою! Приду я, и придет другой, и не изгибнет русская земля и не престанет свет! Встань, владыко, достоит мне лежать ниц перед тобою!*» [1, с.490]. Что касается молитв, то часто приведены целые цитаты, как, например, молитва князя Симеона: «*Господи! Камо пойду от духа твоего, и от лица твоего камо бежу? Аще взыду на небо – ты тамо еси, аще сниду во ад – тамо еси, аще возьму крыле мои рано и вселюся в последних моря, и тамо бо рука твоя наставит мя и удержит мя десница твоя!*» [1, с.110]. Такое активное употребление церковнославянской лексики, безусловно, не случайно.

Воссоздавая духовную историю Руси XIV века, нельзя было не сказать о православии как идеологической основе русского средневековья. Не вдаваясь глубоко в специфику сугубо богословских проблем, Д.Балашов сумел показать значение православия для средневекового русского общества, подчеркнув необходимость единой идеологии для строительства государства. Единая религия, создавая соборную мораль, объединяла людей и помогала каждому существовать в этом моральном «поле»: душа отдельного человека жила в соответствии с нравственными «силовыми линиями».

Речь князей и высшего духовенства в официальной светской обстановке (княжеская дума, прием послов, ханский суд и т.п.) близка к языку русских средневековых документов, также часто прямо цитируемых автором. Однако здесь уже наряду со славянизмами увеличена доля разговорной речи: «*Почто, же ты Василий, требуешь от меня, дабы я поделил на всех дани с Новгорода, коими мне, яко князю владимирскому, токмо и ведать надлежит? Здесь оно, новгородское серебро!*» [1, с.175].

По-особому сочетаются возвышенная архаика, разговорная речь и профессиональные термины в высказываниях мастеров-иконописцев, что обусловлено спецификой их занятия, поскольку в иконе слиты высшая духовность содержания и определенная технология изготовления: «*Што есть икона?...Окно в инобытие! Не память, а лик отверстый! Так надобно писать, чтобы надмирно, яко от Господа самого! Во фрягах нынче почали ближе к земному, телесному, деву Марию яко каку ни то Марью портомойницу пишут, оттого – еретики! У нас не так! Строго! ... Словом, лик надобно писать, не лицо, то, что светит, что свыше!*» [1, с.206-207].

Наименьшее количество архаичной и диалектной лексики там, где мысли героя и автора совпадают: «*О чем они все думают? Какие права?! Что ж, я им здесь, перед лицом хана, скажу, что единство Руси надобно прежде всего на то, чтобы освободить себя от Орды?*» [1, с.174]. Речь героя становится близка к современной в многочисленных внутренних монологах главного героя, обусловленных глубоким психологизмом романа.

При воссоздании бытовых ситуаций автор активно использует народно-разговорную речь, при чем это относится как к ремесленно-крестьянской среде, так и к аристократии. У Д.Балашова практически отсутствует социальная расчлененность языка. Одинаково звучат высказывания в неофициальной обстановке, при обсуждении семейных проблем, хозяйственных вопросов в устах князей и княжичей («*Любят друг друга, дак потому! ...Ване без Олександры не жисть*» [1, с.245]; «*Во снях тебе наснилось! Сплетки бабьи!...Да и кому нать?*» [1, с.260]; «*Михайло Лексаныч? – Ага! ... Миша я! Княжич тверской! А ты – Семен Иваныч? Я враз признал...*» [1, с.315]), бояр («*Ратей нынь не собрать по-быстрому, жатва... У них тамо попозжае нашего хлеб валят, дак потому*» [1, с.326]; «*Ето, что Константин творит, пакость, конечно, дак не войной же на него идтить в нонешнюю-то пору*» [1, с.333]; «*С Феогностом-то не говорено, вот что худо! Может, передумат ищо?! Да не! Эвон как глядит! Пото и созвал!... Што ж князь-батюшка! Твое дело наказы давать, наше дело службу сполнять! Кагды скажешь, тогды и поеду!*» [1, с.373]), простого ратника («*Жанитца хотел! Ково теперя... Ни кола, ни двора...И у них тож... Жива ли ищо и невеста-то!*» [1, с.189]), плотника («*Мы, етто, с сыном спроворим! Не впервой! Счас почнем, а тамо, как покос свалим, и довершим!*» [1, с.194]). Таким образом автор подчеркивает общность культуры (прежде всего – духовной), обусловливающей единство народа, которое проявляется в схожести вкусов, взглядов, привычек, обрядности, эстетических и нравственно-этических установок, политико-

идеологических устремлений и т.п. всех слоев общества. Уделяя основное внимание образам правителей, писатель не абсолютизирует их роль в истории, показывая, что объективно их политика отвечала общенародным интересам и именно поэтому была результативной. Страна и ее культура создавались руками ее подлинного творца – народа, а князья являлись выразителями его стремлений и надежд.

Согласно законам существования художественного произведения речевые особенности персонажей романа «Симеон Гордый» входят в значительно более сложное художественное образование, в целостную систему речи, организуемую прежде всего языком автора-повествователя, в речи которого также встречается архаическая и диалектная лексика. Таким образом устанавливается стилевое единство произведения, и иллюзия исторической дистанции достигается не только его диалогической частью, а всем текстом романа. Благодаря этому «Симеон Гордый» не представляет собой разнородную словесную массу, а является организованным словесным целым, в котором все его разнородные языковые элементы собраны воедино, подчинены единой авторской концепции.

Окраска собственно авторской речи меняется в зависимости от характера художественных картин, их идейно-философского звучания. Повествуя о духовной близости князя Симеона и монаха Алексия, сакральный смысл которой подчеркнут совместной молитвой, Д.Балашов активно использует историзмы, местные речения, перемежает современные слова и старославянизмы, значение которых легко осознается в контексте: «*Алексий взошел в алтарь и возжег свечи на престоле. Князь опустился на колени перед алтарем, прямь царских дверей. Алексий, окончив приготовления, запел (Симеон тотчас, подхватив, запел тоже) канон молебный ко пресвятой Богородице «поемый во всякой скорби душевной и обстоянии*» [1, с.269]. Совершенно иные тон и речевая окраска следующего авторского описания: «*Мелкая речная волна лижет истоптанный песчаный берег, упорно замывает отбросы и сор, все, что накидали тут походя, словно хочет смыть поскорее с себя людскую скверну. Татарские курдючные овцы стоят и глупо смотрят, уставясь на пристающие суда... Он невесело усмехнулся... Над ордынским городом разгоралась заря. Какая-то уже не такая, как дома... Тут вмиг охватило полнеба рассветным пожаром, и вот уже кратко вспыхнули дальние берега, и полированной сталью одело Итиль, и прошло, промелькнуло, окончило. И горячее солнце уже высоко зависло над землею. Степь! Все тут иное*» [1, с.44].

В первом отрывке стиль повествования торжественно-приподнятый, соответствующий духу изображаемого, во втором – лирически-утонченный, окрашенный грустью. Сама природа, казалось бы, восприимчива к культурно-историческим контрастам и глубоким переживаниям князя, разлученного с родиной. Здесь уже нет лексической архаики, народно-разговорных элементов, описание состояние души Симеона ведется на «чистом» современном языке. Если бы не исторические реалии и названия, можно было бы и не догадаться, что повествуется о далеком прошлом, – настолько близок нам душевный настрой князя Симеона, настолько трепетно соучаствует в его драматической судьбе автор. Д.Балашов стремится предельно реалистично, исторически достоверно воссоздать приезд князя в ненавистную Орду. Стиль изложения обретает строгую языковую конкретность, четкость, простоту и ясность. Здесь нет расписной вязи архаичной лексики. В стиль врывается психологическая напряженность, связанная с реальным положением героя, попавшего в сложную ситуацию.

Д.Балашов сознательно широко использует архаическую и диалектную лексику. Он не однажды подчеркивал это в интервью, публикациях и письмах. Рассматриваемая особенность его стиля определяется авторским мировосприятием, в котором прошлое и настоящее не существуют обособленно, а взаимосвязаны и взаимообусловлены. Для писателя архаическая и диалектная лексика – не пустая словесная порода, выполняющая некую стилизаторскую функцию, а яркий слой языка, важнейшее средство выражения сознания народа, выполняющее в историческом повествовании идейно-эстетическую функцию создания характеров героев, воссоздания быта и бытия истории в живописной словесной форме, приближающее к нам былые столетия в их первозданности.

Сказанное выше, безусловно, не означает, что писатель-историк обязательно должен насыщать язык своих произведений устаревшими лексическими элементами, – речь идет о разумном, концептуально необходимом словопользовании. У Д.Балашова современная,

архаическая и диалектная лексика тесно взаимодействуют, дополняя друг друга, свидетельствуя о богатых возможностях исторической прозы.

Работа исторического романиста с архаическими и диалектными образованиями сложна, требует чувства меры и высокой художественной культуры. Анализ романа Д.Балашова показывает, что архаическая и диалектная лексика, являясь средством эстетического познания, наделенного особой выразительностью, выполняет в романе «Симеон Гордый» ряд функций, будучи тесно связанна с образной системой произведения: во-первых, функцию исторической стилизации, ярко, сочно, образно передавая быт и нравы средневековой Руси; во-вторых, выполняет характерологическую функцию, являясь средством создания психологических портретов героев; в-третьих, помогает автору воплотить идею сопряжения прошлого и настоящего. Таким образом, особенности лексики романа «Симеон Гордый» определены четкой авторской позицией и являются органическим элементом системы изобразительно-выразительных средств произведений писателя, инструментом художественного постижения действительности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балашов Д.М. Симеон Гордый// Собр. соч. в 6-ти томах. – Т.4 – М.: Художественная литература, 1992. – 538 с.
2. Балашов Д.М. Кто мы и куда идем?// Писатель и время: Сб.докум. прозы. – М.: Современник, 1991. – с.20-45.
3. Балашов Д.М. Народ должен знать свою историю: Беседа с писателем (Записал Р.Дериглазов) // Слово. – 1991. – № 11. – с.7-12.
4. Балашов Д.М. О памяти нации// Слово. – 1993. – №3. – с.43-46.
5. Балашов Д.М. Передать язык эпохи: Беседа с писателем (Записал А.Бобров) // Литературная Россия. – 1985. – 18 окт. – с.16-17.
6. Белая Г. А. Слово в языке и слово в стиле: О советской прозе 70-х годов// Литературное обозрение. – 1980. – №2. – с.39-41.
7. Гусев В. Пространство слова: О двух стилевых тенденциях современной прозы//Лит. обозрение. – 1978. – №6.
8. Тарланов З. Художественное постижение истории: О языке и образах современных исторических романов // Север. – 1986. – № 4. – с.100-110.
9. Юдин В.А. Человек. История. Память. – М.: Современник, 1990. – 254 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються особливості функціонування архаїчної та діалектної лексики при відтворенні та художньому дослідженні минулого в історичному романі Д.Балашова "Симеон Гордий". За спостереженнями автора, особливості лексики роману визначені авторською концепцією і являють собою органічний елемент системи зображально-виражальних засобів.

Ключові слова: *архаїчна лексика, діалектна лексика, історичний роман, авторська концепція, зображально-виражальні засоби.*

The article deals with the peculiarities of the functioning of the archaic and dialect lexis with creating and artistic researching of the past in the historical novel "Simeon Gordij" by D.Balashov. According to the author's research the peculiarities of the analyzed lexis is determinate by the author's conception and is organic element of the artistic system of the novel.

Key words: *archaic lexis, dialect lexis, historical novel, author's conception, artistic system.*

Лілія Терещенко
(Вінниця)

СТРАТЕГІЇ НЕПРАВДИВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

З огляду на формування когнітивно-дискурсивної парадигми в лінгвістиці **актуальним** стає дослідження засобів мовної маніфестації ментально-когнітивної діяльності суб'єкта мовлення. Антропоцентричний характер цих досліджень вимагає комплексного трактування таких явищ, як мовна особистість та дискурсні стратегії, оскільки дискурс виступає певною формою об'єктивації змісту свідомості мовця. **Метою** нашого дослідження є вивчення стратегій мовної особистості за умов неправдивої комунікації, тобто, власне кажучи, аналіз проявів

мовної особистості, яка вдається до неправди/ брехні в дискурсі.

Мовна особистість як суб'єкт неправдивої комунікації являє собою узагальнений тип мовця, комунікативна діяльність якого спрямована на умисне формування у співбесідника хибного, але вигідного для брехуна, уявлення про ситуацію спілкування і сам предмет розмови. В.І.Карасик вважає мовну особистість проміжною ланкою між мовною свідомістю та мовною поведінкою [7, с.84], тобто своєрідним «фокусом», через який мовна свідомість об'єктивується в комунікативній діяльності. Таким чином, дослідження мисленнєво-комунікативної діяльності суб'єкта неправдивої комунікації потребує аналізу як концептуальної системи мовця, так і способів вербалізації концептуального змісту.

Брехня є вербальною дією, яка представляє адресату «дійсність» опосередковано через знакову систему (*мову*). Як підкреслює Б.С. Шалютін, введення людини в оману відбувається в акті референції, а саме, «не у тій ланці, яка пов'язує її [людину] з реальністю, що безпосередньо сприймається, а в ланці, яка пов'язує знак з тим, що за ним стоїть» [12, с.153]. *Прототипна брехня* має місце за умови, коли мовець робить повідомлення і знає, що воно не відповідає дійсному стану речей, але він свідомо приховує цей факт від адресата. З огляду на це, бажаний результат буде досягнутий мовцем за умов умілого планування та вербалізації неправдивого повідомлення, яке не викличе сумнівів у його достовірності .

Згідно з філософськими поглядами Юргена Габермаса, неправдива комунікація трактується як приховано стратегічна дія. Він протиставляє два види діяльності за телеологічним критерієм, а саме: 1) **комунікативну** – діяльність, спрямовану на порозуміння; 2) **стратегічну діяльність** – зорієнтовану на особисту мету [2, с.292]. Брехню однак не можна віднести лише до одного з цих видів, оскільки, хоча неправда і спрямована на досягнення утилітарних цілей брехуна, вона не може відбуватися без нормативного перебігу комунікації. Власне кажучи, неправдиву комунікацію не можна назвати некооперативною, тому що, як зазначила з цього приводу О.Йокояма, неправдива відповідь, як і негативна або образлива, нерівнозначна відвертому ухилянню від реакції, тобто прямій відмові керуватися правилами кооперативної діалогічної поведінки [6, с.190]. Відповідно деструктивний потенціал таких висловлювань значно менший, а спрямованість на відчуження та неприйняття слабша.

Для розв'язання цієї суперечності Юргеном Габермасом було введено поняття «приховано стратегічної дії», яка паразитує на нормальному мовленні, коли одна сторона (*брехун*) таємно переслідує власні цілі, а інша сторона виходить з того, щоб мова застосовувалася з орієнтацією на порозуміння [2, с.295]. Отже, дії суб'єкта неправдивої комунікації характеризуються такими ознаками: 1) прихованість інтенцій (особиста мета не експлікована); 2) стратегічне планування перебігу комунікації.

У лінгвістичних працях, присвячених дослідженню проблеми стратегій у комунікації, саме поняття «стратегія» визначається вченими по-різному. Традиційно стратегії розглядають як різні види мовних дій, які комуніканти здійснюють для досягнення певних цілей спілкування [11, с.68]. Зокрема, у своїй роботі «Основы лингвистической теории текста и коммуникации» Е.А.Селіванова визначає стратегію як «евристичне інтенціональне планування дискурсу для досягнення його учасниками кооперативного результату» [10, с.170]. Таке трактування стратегії лише частково може описати перебіг неправдивої комунікації, оскільки, як уже зазначалося, один із мовців (*брехун*) не спрямовує свої дії на досягнення кооперативного результату. Більш доцільною видається думка М.Л.Макарова, що стратегія є «когнітивним процесом, у якому мовець співвідносить свою комунікативну ціль із конкретним мовним вираженням» [8, с.193], тобто є свідомим вибором форми вербальної реалізації інтенцій мовця. Оскільки стратегії передбачають вибір ефективного способу досягнення цілей, вони, на відміну від загальних правил або принципів, мають бути гнучкими [3, с.272-273].

З іншого боку, хоча стратегії і не є алгоритмічними, підпорядкованими правилам процесами, вони визначаються соціальними нормами спілкування [11, с.68]. За словами Рут Водак, відбір стратегій обмежується тими культурними та субкультурними прикладами досвіду (experience patterns), які у формі когнітивних схем існують у свідомості мовців [1, с.56]. Іншими словами, соціокультурний досвід, відтворений у концептуальній системі людини, відіграє ключову роль при виборі стратегій.

Стратегії в неправдивій комунікації являють собою комунікативно значимий вибір дій, які

спрямовані, перш за все, на модифікацію уявлень адресата (*реципієнта*) про реальний стан речей. У своїй праці, присвяченій проблемам спотворення істини, Ю.І.Левін пропонує наступну типологію комунікативних перетворень, за допомогою яких можлива модифікація світу реципієнта:

- анулююче перетворення – перетворення, за якого з образу ситуації, який міститься у свідомості мовця, виключаються деякі події і/або об'єкти. Граничним проявом такого перетворення буде замовчування, але найбільш розповсюдженим є напівправда;
- фінгіруюче перетворення – введення в образ ситуації подій і/або предметів, попередньо відсутніх у ньому;
- індефінітизуюче перетворення – заміна деяких предметів/подій з образу ситуації більш загальними, в результаті чого ситуація здається розмитою, невизначеною;
- модальне перетворення – посилання на джерела повідомлення без необхідності [5, с.34].

Вищезгадані перетворення (*стратегії*) наводять різні способи викривлення істини, які вказують на брехню та суміжні з нею категорії такі як, напівправда (*непрямота*), ухиляння (докладніше див. [9, с.124]), замовчування. Однак цей перелік перетворень залишається відкритим, оскільки до нього можна включити багато інших проявів брехні, наприклад: *моделювання ситуації, яка взагалі в дійсності не існує.*

Реалізація інтенцій мовця, застосування ним різних стратегій відбувається на різних рівнях дискурсу. Перш за все, суб'єкт неправдивої комунікації проявляє себе в неправдивому мовленнєвому акті. Говорячи про маніпулювання різними компонентами семантичного представлення речення, О.І. Морозова вказує на те, що неправда може реалізуватися в асертивній та імпліцитній формах [9, с.161]. Так, мовленнєвий акт/хід може містити неправду у формі:

– **асерції:** *"How many cigarettes today?" "Two," I said. "That's a good boy, " the Witch said, not half jokingly.* [18, с.56]. Мовець робить неправдиве твердження, яке однак сприймається як правдиве, оскільки, знаючи очікування нареченої (що він випалює лише 5 цигарок на день), мовець підбирає факт, який не суперечить цьому уявленню;
– **семантичної пресупозиції:** *"I'll give you some 'additional information'.* ***Our lawyer's name is B.D. Higgins. He told us about our rights and said if you gave us any trouble he'd haul you into court."*** [15, с.8]. Пресупозиція речення ***Our lawyer's name is B.D. Higgins.*** – We have a lawyer (Ми маємо адвоката). Це брехня, до якої вдається мати, погрожуючи директору школи. Вона розвивається в наступному висловлюванні (*асерції*) і не викликає сумнівів, оскільки, спираючись на знання соціокультурної реальності, мати передбачає, що інформація про те, що людина може звернутися до адвоката для захисту своїх прав, звучить природно;
– **прагматичної пресупозиції:** *"Rita did not know it, but the matter was already fixed.* ***The old man would be called away to inspect a load of Government surplus rubber heels in Harrogate, my mother would take the opportunity of a lift to visit my Aunt Polly in Otley or somewhere, and the tea would be postponed."*** [18, с.49]. У прикладі неправда закладена як у вигляді асерції (*повідомлення про від'їзд батьків*), так і у пресупозиції (*ґрунтується на спільних фонових знаннях*). Наречена ще може засумніватися у правдивості інформації про від'їзд батьків, але навряд чи поставить під сумнів професію батька, оскільки ця неправдива інформація ще раніше була введена до загального когнітивного фонду мовців і тепер належить до її фонових знань, тому ці неправдиві ходи будуть успішними;
– **імплікації**: *"Try this on for size," I said, sliding it [the ring] casually across the counter. "What, is it for me?" said Rita in her germless way.* ***"Who do you think it's for, your mother?"*** [18, с.49]. Брехун не дає прямої відповіді на питання співрозмовниці, а ставить зустрічне риторичне запитання, яке імплікує бажану для співрозмовниці відповідь про те, що обручка, яку він просить її приміряти, призначена саме для неї. У дійсності ж обручка була призначена для іншої нареченої.

Варто зазначити, що, вдаючись до неправдивого комунікативного ходу без попереднього обмірковування, особливо в напруженій ситуації, брехун не завжди чітко уявляє, яким виявиться цей хід: *"A farmer by the name of Silas Ph-" and then he stopped....* ***"The man that bought him is named Abram Foster – Abram G. Foster – and he lives forty mile back here in the***

country, on the road to Lafayette." [16, с.212]. Маючи намір ввести співрозмовника в оману, брехун однак почав свій хід з правдивої інформації. У процесі промовляння фрази він оцінив цей хід як не результативний і змінив його на інший.

За словами Т.А. ван Дейка, «мовці, вочевидь, починають формулювати речення до побудови повної семантичної репрезентації речення; те ж саме відбувається і на більш глобальному рівні, отож, частково або раніше сформовані макроструктури можуть бути змінені з огляду на локальні інформаційні обмеження» [4, с.173], тобто, актуалізація повідомлення розпочинається до завершення побудови повного семантичного плану висловлювання і згодом модифікується, зважаючи на контекстуальні дані, наприклад, спільний фонд знань, інтенції мовця, модель адресата/ реципієнта, що існує у свідомості адресанта, тощо.

На рівні комунікативного обміну суб'єкт неправдивої комунікації вдається до різних стратегічних прийомів, зокрема підлаштовується під структуру мовленнєвого акту співрозмовника: *"Did you talk to any* men *today?" I asked her... "Only Mr. Turnbull, and Stamp when I rang up. Did you talk to any* girls*?"* ***"Only the waitress when we went out for coffee."*** [18, с.57]. Брехня представлена у вигляді замовчування, а саме: зустріч з другою нареченою описується як розмова з офіціанткою, що частково відповідає дійсності, тому що вона насправді працює офіціанткою (порушена максима кількості за Грайсом). Для того, щоб слухачка не звернула на це увагу, мовець використовує формулу, яка була заявлена нею самою: **only+N+when...** (тільки з тим-то тоді-то). Зловживаючи попереднім ходом, брехун очікує, що слухачка прийме таку ж кількість інформації, яку надала сама, що дійсно спрацьовує.

Брехун також може ухилитися від відвертого зізнання, змінивши перебіг інтеракції:

— Martin, we've had a tip Patsy McCall's nephew was kidnapped.

— Is that so?

— It's so and you know it.

— Who said I know it? [14, с.50].

Від брехуна очікуються реактивні ходи, які будуть містити підтвердження або заперечення повідомлення співбесідника, насправді ж брехун замінює свої комунікативні ходи на ініціативні – питання. Ці питання не просто дають можливість ухилитися від відповіді; вони скоріше є опосередкованим запереченням брехуном факту, що йому відомо щось про предмет розмови (що є неправда), оскільки згідно з принципами нормативної комунікації запит інформації відбувається тоді, коли вона не входить до когнітивної бази мовця.

Зрештою, брехня як макростратегія може вибудовуватись у систему комунікативних кроків мовної особистості і стати характеристикою всієї комунікативної ситуації. У такому випадку мовець може, наприклад, грати роль, видаючи себе за особу, якою він не є:

— Well, I'll tell you why I laughed. ***Because I'm a magician myself.***

— Thou!...

— I've known Merlin seven hundred years, and he –

— Seven hun-

— Don't interrupt me. ***He has died and come alive again thirteen times****....Will you get that to the king for me?* [17, с.25].

Назвавшись чарівником, мовець робить надалі повідомлення, які підтверджують його надприродні здібності, жодне з яких неможливо перевірити або заперечити. Усі наступні ходи брехуна є також неправдивими, оскільки вони всі спрямовані на підкріплення обраного образу. Комунікативна ситуація завершується погрозою «новоспеченого» чарівника, який намагається використати сонячне затемнення для підтвердження власних заяв: *Go back and tell the king that at that hour I will smother the whole world in the dead blackness of midnight; I will blot out the sun, and he shall never shine again; the fruits of the earth shall rot for lack of light and warmth, and the peoples of the earth shall famish and die, to the last man!* [17, с.25].

Як бачимо, обравши роль, мовець керується у своїй комунікативній діяльності прийомами, властивими саме для цієї ролі. Наприклад, *переважання ініціативних реплік у мовленні брехуна, відмова від передачі ходу, вживання дієслова shall у модальному значенні* – все вказує на домінуючу позицію брехуна в комунікативній ситуації. Однак таке явне домінування не порушує процесу спілкування, оскільки воно виступає типовою ознакою особи, яка займає високе соціальна становище (наприклад: чарівника в середньовіччі). Як вважає американський

соціолог Ірвінг Гофман, спілкування є своєрідною виставою, а встановлені соціальні ролі зазвичай мають стереотипні плани їх виконання, наприклад, звичні умови та характер поведінки учасників спілкування [13, с.27]. Отже, у своїй комунікативній діяльності брехун може скористатися знаннями про типові риси певної ролі й робити свої ходи відповідно до них.

Важливо зазначити, що модифікація світу реципієнта відбувається саме в цілісному образі ситуації, тобто брехня рідко звужується до окремого комунікативного акту/ ходу. Навіть один неправдивий комунікативний хід впливає на перебіг усієї комунікації. Зокрема, І. Гофман вказує, що навіть приховуючи один факт, який може бути розкритий лише за певних умов або перебігу комунікативної ситуації, стурбованість особи, яка виконує роль, буде поширюватись на усю її поведінку [13, с.65]. Брехня ніби задає тональність усьому спілкуванню, оскільки брехун повинен зважувати всі свої наступні дії й узгоджувати їх із неправдивим ходом, щоб не бути викритим.

Отже, брехня виступає в комунікативній діяльності мовної особистості як загальна стратегія (*макростратегія)* порушення істини заради досягнення певних утилітарних цілей мовної особистості, тоді як ряд конкретних комунікативних дій теж буде розглядатися як (мікро)стратегії, спрямовані на досягнення необхідного перлокутивного ефекту.

Проведений аналіз дозволяє зробити такі висновки:

1) комунікативна діяльність мовної особистості, яка вдається до неправди, спрямована на досягнення особистих цілей, які не збігаються із загальною комунікативною метою спілкування – досягнення взаєморозуміння внаслідок щирого правдивого спілкування;
2) необхідною умовою успішної реалізації неправдивого ходу є незнання адресатом/співрозмовником прихованих інтенцій брехуна;
3) реалізація прихованих інтенцій можлива лише за умови, коли адресат/співрозмовник вірить, що комунікація відбувається за нормативних умов;
4) усі комунікативні ходи брехуна підпорядковані особистій глобальній меті – введення адресата/співрозмовника в оману з певних особистих мотивів. Брехня виступає як макростратегія побудови комунікативної ситуації;
5) кожен крок мовця узгоджується з такими параметрами: попередній хід, реакція адресата, особиста мета, спільна комунікативна мета. Таким чином, ряд комунікативних ходів мовця являє собою (мікро)стратегію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Водак Р. Язык. Дискурс. Политика. – Волгоград: Перемена, 1997. – 139 с.
2. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ// Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – с.284-324.
3. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
4. Дейк Т.А. ван, Кинч В. Стратегии понимания связного текста// Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 23. – М., 1988. – с.153-211.
5. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 284 с.
6. Йокояма О. Б. Когнитивная модель дискурса и русский порядок слов. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 424 с.
7. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепт, дискурс. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 390 с.
8. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.
9. Морозова Е.И. Ложь как дискурсивное образование: лингвокогнитивный аспект. – Харьков: Экограф, 2005. – 300 с.
10. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – М., 2002.
11. Чахоян Л.П., Паронян Ш.А. Взаимодействие интенций как фактор, определяющий типы межличностного отношения// Личностные аспекты языкового общения. – Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1989. – с.67-75.
12. Шалютин Б.С. Человек лгущий// Человек. – 1996. – №5. – с.151-159.
13. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. – N.Y.: Doubleday Anchor Books,1959. – 257 p.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

14. *Kennedy W.* Billy Phelan's Greatest Game. – L.: Penguin Books, 1984. – 282p.
15. *Minaham J.* Mask. - N.Y.: Berkley Books, 1985. – 200 p.
16. *Twain M.* The Adventures of Huckleberry Finn – N.Y.: New American Library, 1959. – 288p.
17. *Twain M.* A Connecticut Yankee in King Arthur's Court. – N.Y.: Bantam Books, 1981. – 274 p.
18. *Waterhouse K.* Billy Liar. – L.: Penguin Books, 1962. – 187 p.

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлюється проблема вибору мовцем стратегій реалізації неправдивого повідомлення, яке спрямоване на модифікацію уявлення адресата про дійсність. Дії суб'єкта неправдивої комунікації визначаються як приховано стратегічні, оскільки інтенції мовця не експліковані. Особлива увага приділяється формам викривлення істини у висловлюваннях на різних рівнях дискурсу, зокрема, на рівні комунікативного акту/ходу, обміну, інтеракції та комунікативної події.

Ключові слова: *стратегія, макростратегія, мовна особистість, приховано стратегічна дія, брехня, прототипна брехня.*

The article deals with the problem of the speaker's choice of strategies in the case of deception in the utterance that is aimed at modification of the recipient's perception of reality. The actions of the subject of deceptive communication are considered to be strategic but concealed because the speaker's intentions are not explicated. Attention is focused on the forms of distortion of truth on different levels of discourse such as a communicative act, a move, an interaction and a communicative event.

Key words: *strategy, macrostrategy, language personality, concealed strategic action, lie, a prototypic lie.*

Товстенко Вікторія
(*Київ*)

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ТА ПОПОВНЕННЯ БАНКІВСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Терміни, що позначають поняття окремих конкретних галузей науки або техніки, об'єднуються у спеціальні термінологічні системи з властивими їм закономірностями внутрішньої організації, взаємовідношень між відповідними номінативними одиницями. Так, сукупність слів і словосполучень, уживаних у банківській сфері для вираження спеціальних понять і для називання типових об'єктів цієї галузі, утворює банківську термінологію.

Основним джерелом формування термінології була й залишається загальновживана лексика як основа української літературної мови. Так, слово *висновок*, увійшовши до складу термінологічного словосполучення *висновок аудиторський*, втратило своє первісне, надто широке значення й набуло нового, вужчого, спеціального – "документ, що містить результати аудиторської перевірки". Подібних змін зазнали і лексеми *друк, вільний, відплив* та ін. у словосполученнях *глибокий друк, відплив капіталу* тощо. Важливе місце займає й активізація тієї термінологічної лексики, яка була вже представлена в мові: *каса, готівка, банк* тощо.

На сучасному етапі розвитку термінознавства термінологізацію загальновживаних лексичних одиниць розглядають як один із продуктивних способів термінотворення. Семантична деривація ґрунтується на звуженні значення слова чи на перенесенні значень. Дослідження складу англійської ФЕТ переконливо доводить, що економічні терміни переважно утворені на базі загальновживаної лексики й утворюються за звичайними нормами мови. Наведемо деякі приклади. Слово **kerb** у неспеціальному словнику має значення „узбіччя, край тротуару". У фінансовому бізнесі це слово служить терміном для позначення тих угод, які укладались тоді, коли біржа вже не працювала. Слово **jobber** у загальномовному словнику має значення «людина, яка займається випадковою роботою або той, хто працює відрядно». У ФЕТ це слово має значення джобера-спекулянта фондової біржі.

Загальновживане слово **life** у неспеціальному словнику подано зі значенням „життя, існування". Іншого значення ця лексична одиниця набуває у фінансовій терміносистемі: період від моменту випуску цінного паперу до настання часу його погашення. Фінансово-економічні терміни, утворені на основі загальновживаної лексики, позначають поняття, що стосуються різних сфер фінансової діяльності: кредитно-банківська справа, валютний ринок, інвестиційні процеси, зовнішня і внутрішня торгівля, ринок цінних паперів, зовнішньоекономічна діяльність.

Перші фіксації банківської термінології на Україні знаходимо в словнику П.Беринди. Очевидно, не маючи точного українського відповідника для слова *заимодаве(ц)*, П.Беринда тлумачить його описово і, крім того, наводить латинізм *creditor*, який пізніше був засвоєний українською мовою (пор. *кредитор*) на позначення організації, установи або окремої особи, що позичає гроші в борг, надає кредит. Практично ні одна природна мова у творенні термінів не може обійтися своїми власними ресурсами, тому термінологія багатьох галузей знань різних мов послуговується лексичними та словотворчими засобами високорозвинутих літературних мов, що робить її склад надто строкатим, поєднуючи в собі національні та міжнародні елементи. У період середньовіччя це були переважно класичні мови – давньогрецька та латинська. Остання дала моделі для творення термінів, здебільшого одноосновних та серію високопродуктивних суфіксів і префіксів, що використовуються в термінології багатьох мов. Із грецької мови запозичено модель творення складних термінів (композитів). Наприклад: з лат. *інфраструктура*, з лат. *спектрограма*, з грец. *гіперінфляція*, з грец. *мегаполіс*, з грец. *макросвіт*. Отже, латинські й грецькі основи термінів уже в епоху середньовіччя становили єдиний греко-латинський фонд, який запозичували багато мов. Пізніше джерелом запозичень стали німецька, французька та англійська мови.

Крім латинської мови (*процент, дивіденд, дотація, акредитив, депозит, емісія*) та грецької банківську термінологію формували запозичення з німецької мови (*індосамент, індосат, індосант, опціон, вексель, маклер, штраф* тощо), англійської мови (*банкнот, дисконт, факторинг, фрахт, своп, тариф, бізнес, бюджет, демпінг, трест, кліринг, інвестор, форфейтинг, менеджмент, менеджер* тощо), італійської (*каса, ажіо, авізо, авіста, банк, банко, валюта, ломбард, сальдо*), французької (*фінанси, аванс, авуари, девальвація, декувер, котирування, аваль, рантьє*), російської (*виручка* (норм. виторг), *доход, котировка* (норм. котирування), *казначейство, казна* (норм. скарбниця) тощо [2, с.61].

Певний пласт новітньої банківської термінології функціонує в українській мові у двох варіантах – як кальки з оригіналу та їх українські еквіваленти. Паралельно вживаються тепер *дилер* і *посередник* (*dealer*), *дефолт* і *невиконання грошових зобов'язань* (*default*), *дисконт* і *знижка* (*discount*), *офіс-менеджер* і *керівник офісу* (*office manager*), *рієлтер* і *агент з продажу нерухомості* (*realtor*), *траст* і *довірче товариство* (*trust*) тощо. Але багато англомовних бізнесових термінів не мають чіткого відповідника в українській мові і тому їх подають у словниках як транслітерацію з подальшим їх тлумаченням або дефініцією. Пор: *beneficiary* – це *бенефіціар* "отримувач грошей за акредитивом або страховим полісом"; *franchise – франшиза* "монопольне право або привілей, що надається приватною корпорацією дилеру на право діяльності в певному районі"; *logistics – логістика* "управління матеріально-технічним забезпеченням, рухом товарно-матеріальних запасів"; *monitoring – моніторинг* "нагляд (спостереження, стеження) за виробничою і фінансовою діяльністю підприємства" тощо.

Складні терміни можуть мати або дослівний переклад з оригіналу (*chain of comman – ланцюг інстанцій, door-to-door delivery – доставляння товарів додому, funds raising – збирання коштів, risk aversion – неприйняття ризику, span of control – норма керованості* та ін.), або перекладені описово. Це стосується переважно тих понять і реалій, які вже давно відомі в постіндустріальних суспільствах, але тільки зараз починають з'являтися в українському соціумі. До них належать сучасні форми торгівлі: *drive-in* (амер. банк або магазин, який обслуговує клієнтів безпосередньо в автомобілі), *one-stop environment* (торговельне містечко, де можна купити будь-які товари), атрибути ведення бізнесу та ділового спілкування: *short-list* (остаточний список кандидатів для співбесіди під час прийому на роботу), *self-motivation* (наявність власної життєвої програми або мети), *dress code* (правила, що передбачають носити певний одяг на роботі) тощо.

Деякі з сучасних американських бізнесових реалій, що вже стабільно зайняли своє місце в діловому англійському лексиконі, ще не знайшли відображення у двомовних англо-українських фахових словниках. Це стосується таких широко відомих у бізнесі понять, як *glass ceiling* – буквально "скляна стеля", а саме: "невидима межа в службовій ієрархії, неподолана для певних категорій працівників (жінок та певних етнічних груп) через упередження та негативні стереотипи"; *socialising* – "прийом і розвага ділових партнерів"; *job objective* – "професія і сфера діяльності (в автобіографії або анкеті)"; *petty cash* – "невелика сума готівкою для дрібних

офісних покупок"; *status symbols* – "матеріальні ознаки службового становища (наприклад, власний кабінет, службовий автомобіль, іменний папір") тощо.

Під час пошуку способів відтворення адекватних значень англійських термінологічних одиниць привернули до себе увагу дві цікаві тенденції в розвитку сучасної англійської бізнесової термінолексики: термінологізація загальновживаної лексики та вживання економічних термінів у переносному значенні, що взагалі не характерне для термінології. Можливо, бурхливий розвиток ділових контактів та потреба номінації нових понять і явищ у бізнесі й діловому спілкуванні спричиняє рухливість лексичного значення слова. Так, *commitment*, що має загальновживане значення "відданість (справі)", у бізнесі набуло ще одного значення "обов'язки"; *feedback* (зворотний зв'язок), відповідно, означає "зв'язок із споживачами" або "інформація від споживачів", дієслово *to handle* (брати рукою, тримати в руках, перебирати, перекладати та ін.) в американському варіанті ділової англійської мови має значення "торгувати". Це значення виявилося продуктивним на деривати *handling* (торгівля) та *handler* (продавець). Віддієслівний прикметник *challenging*, від *to challenge* (кидати виклик, заперечувати, піддавати сумніву, вимагати, претендувати), у словосполученні *challenging job* відповідає українському *перспективна робота*. *Asset*, окрім загальновживаного значення "позитивна якість" та термінологічного "актив", у діловому спілкуванні набуло нового додаткового значення "набуток"; *bottom line* (фін. "баланс"), має, крім того, переносне значення "останнє".

Слід зазначити, якщо в зіставлюваних українській та російській мовах атрибутивно-субстантивовані або власне-субстантивовані терміни-словосполучення банківської сфери можуть мати у своєму складі прийменник, який виступає сполучною ланкою у формулі: прикметник (дієприкметник або іменник) + прийменник + іменник (наприклад: укр. *асигнування за бюджетом* – рос. ассигнирование по бюджету, укр. *акредитив з платежем на виплат* – рос. аккредетив с платежом в рассрочку тощо), то в зіставлюваній англійській мові з притаманним їм аналітизмом питома вага вживаних прийменникових словосполучень значно підвищується, причому позиція прийменника в структурі згаданих терміносполук може бути різна: як у середині, так і на початку терміносполуки, а також в англійській мові вони бувають двочленні; в українській та російській мовах їм може відповідати безприйменникова багатокомпонентна структура. Пор., наприклад, англ. /бірж./ *at a discount* – укр. *нижче номінального курсу валюти* (зі знижкою), англ. /марк./ *At-side value* – укр. *вартість електроенергії франкоелектростанції*; *ціна електроенергії на машинах електростанції*; англ. /бірж./ *At themoney option* – укр. *опціон з нульовою "внутрішньою" вартістю*; англ. /банк./ *in escrow* – укр. *на збереженні у третьої особи до виконання певної умови, що перебуває на умовному депонуванні*.

Одну з найдавніших груп у словниковому складі української мови становлять лексичні одиниці – тюркізми, засвоєння яких розпочалося ще в дописемний період. Слова цього генетичного різновиду називають фінансово-економічні поняття: *аршин, базар, кабала, казна, ярлик* тощо.

Поповнення лексики запозиченнями – історично неминучий процес, необхідний для того, щоб на кожному етапі свого розвитку мова відповідала потребам суспільства у спілкуванні, у закріпленні результатів пізнання дійсності, розвитку і збагачення культури народу [1, с.191].

Екстралінгвістичні (позамовні) причини запозичення:

1) культурний, економічний, політичний вплив одного народу на інший; 2) наявність усних і письмових контактів країни з різними мовами; 3) підвищення інтересу до вивчення тієї або іншої мови; 4) авторитарність мови; 5) захоплення культурою чужої країни.

До внутрішньолінгвістичних причин відносять:

1) відсутність у рідній мові еквівалентного слова для нового предмета або поняття (прикладів запозичення слова для нового поняття чи явища надзвичайно багато): engl. display – das Display, engl. management – das Management, engl. marketing – das Marketing, engl. scaling – das Scaling;

2) тенденція до використання одного запозиченого слова замість звороту, який описується: як приклад можна навести: engl. clearing, нім. das Clearing, укр. кліринг – система безготівкових розрахунків, що ґрунтується на зарахуванні банками взаємних платіжних вимог сторін;

3) прагнення до підвищення і збереження комунікативної чіткості лексичних одиниць, яке виражається у вилученні полісемії або омонімії в запозиченій мові, наприклад: engl. factoring – dt.: das Factoring – укр. факторинг – різновид торгово-комісійної операції, поєднаної з кредитуванням оборотного капіталу клієнта;

4) компактність, однозначність, нейтральність запозиченого терміна (пор.: *емісія* – випускання в обіг, *амальгація* – злиття банків, *банкноти* – банківські білети, *вальвація* – визначення вартості іноземної валюти в національній грошовій одиниці тощо);

5) дериваційна продуктивність запозиченого терміна. Наприклад, термін *інвестиція* має такі похідні: *інвестиційний* (банк, сертифікат, комплекс, фонд), *інвестувати, інвестування, інвестор*; *кредит* (банківський, безпроцентний, брокерський, валютний, державний тощо) – *кредитний* (білет, договір, ризик) – *кредитувати* – *кредитування* (безлімітне, будівництва) – *кредитор, кредитоспроможність*.

Терміносистема банківської справи особливо багата на інтернаціоналізми, переважно англійського походження [3, с.75]: анг. **holding**, нім. das Holding, рос. холдинг, укр. холдинг – вигляд підприємства, суть якого полягає в придбанні контрольного пакету акцій різних компаній для контролю за їхньою діяльністю й отримання дивідендів; англ. **leasing**, нім. das Leasing, рос. лизинг, укр. лізинг – довгострокова оренда обладнання, машин, споруд виробничого призначення; англ. **know-how**, нім. Know-how, рос. ноу-хау, укр. ноу-хау – сукупність різноманітних знань, досліду наукового, технічного, виробничого, адміністративного, фінансового, комерційного чи іншого характеру, які вже використовуються в професійній діяльності, але ще не стали загальним надбанням; англ. **pool**, нім. der Pool, рос. пул, укр. пул – особливий вигляд картелів, які характеризуються тим, що прибуток усіх учасників надходить у загальний фонд і розподіляється між ними пропорційно до розмірів їхніх капіталів; англ. **royalty**, нім. das Royalty, рос. роялти, укр. роялті – вид ліцензійної винагороди, що являє собою щорічні відсотки або поточні відрахування, що встановлюються як фіксовані ставки (у відсотках) на основі підрахунку фактичного економічного результату від використання ліцензії і виплачуються покупцем ліцензії через певні проміжки часу.

Водночас цим явищем не слід зловживати і, зважаючи на досвід інших мов та критерій "прозорості" терміна, замість терміна "директ мейл" потрібно вживати український відповідник "рекламування поштою" (див. також німецький варіант), замість "ексклюзивна ліцензія" – "виключна ліцензія". Але й навпаки, для уникнення двозначності та надання терміну кращих дериваційних задатків надають перевагу терміну "інновації" порівняно з терміном "нововведення". Ми переконані, що кількість термінів-інтернаціоналізмів буде, безумовно, зростати. Збільшення їх кількості в сучасній мові науки й техніки також відображає тенденції міжнародного кооперування, інтеграції багатьох галузей, об'єднання зусиль вчених та фахівців різних країн для високоефективного обміну досвідом та професійного спілкування. Така тенденція особливо характерна для молодих галузей науки.

Автори "Фінансово-економічного словника" Г.Вознюк та А.Загородній (2000 р.) також намагалися залучати питомий український термінологічний фонд. Наприклад: ***ліз-бек – зворотний лізинг, квазігроші – регіональні гроші, сертифікат депозитний – ощадний, акція плюральна – багатоголоса, ремітент – перший векселетримач, перевірка камеральна – попередня, індосамент – передавальний (передатний) напис*** тощо. Автори використали питомий український термінологічний фонд. Росіянізми також отримували свої українські відповідники: ***неустойка – забезпека, недоїмка – недоплата, надбавка – надвишок, підвишка, дорогоцінне каміння – коштовне*** та ін.

Показниками освоєння запозиченого терміна є: 1) фонетико-графічне передавання іншомовного слова засобами української мови; 2) входження іншомовного слова до певного граматичного класу слів мови – реципієнта й набуття у зв'язку з цим відповідних морфологічних і синтаксичних ознак (напр., терміни на зразок *ажіо, авізо, банко* є невідмінюваними, що суперечить граматичним законам української мови, проте вони мають категорію роду, числа і відмінка, як і відмінювані іменники); 3) словотвірна активність, суть якої полягає в здатності запозиченого терміна бути основою для творення нових слів (напр., *фінанси, фінансовий, фінансувати, фінансування, фінансист*); 4) семантичне освоєння тощо.

Загалом тенденція використовувати інтернаціоналізми і транслітеровані лексичні одиниці

з інших мов (німецької, італійської, французької, іспанської, японської та ін.) як в науковій і діловій інформації, так і лексикографічних працях останнім часом ще більше посилилася.

Процес засвоєння іншомовних слів українською мовою є незворотним процесом. В умовах ринкових перетворень він покликаний зближувати економічні субмови різних країн.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А.П.Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.
2. Сучасна українська мова: Підручник / За ред. О.Д.Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – 399 с.
3. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови. – К.: Либідь, 1992. – 247 с.
4. Українська мова. Енциклопедія. –К.: Українська енциклопедія ім.М.П.Бажана, 2000. – 752 с.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено особливості термінотворення у країнах Західної Європи та України: становлення та розвиток банківської термінології, історія розвитку української фінансової термінології. Схарактеризовані основні словники фінансової термінології. З'ясовано позамовні та мовні причини запозичень.

Ключові слова: *банківська термінологія, запозичення, слова-кальки, транслітерація, міжнародна термінолексика, інтернаціоналізм.*

Peculiarities of the terminology evolution in the countries of the Western Europe and Ukraine are looked over in the article: the appearance and development of banking terminology, the history of the Ukrainian financial terminology development. The main financial terminology dictionaries are examined. The reasons of linguistic and nonlinguistic adoptions are found out.

Key words: *banking terminology, adoption, calgue word, transliterate, international terminological lexis, internationalism.*

СТИЛІСТИЧНО МАРКОВАНІ ДОМІНАНТИ МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Євгенія Антонюк
(Вінниця)

ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ ПОРТРЕТОТВОРЕННЯ У ПРОЗІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Мовознавці й літературознавці (В.Борщевський, М.Грицюта, Н.Калениченко, П.Колесник, М.Костенко, Л.Мацько та ін.), досліджуючи художню прозу М.Коцюбинського, наголошують на її лексичному багатстві, оригінальності та яскравості мовних образотворчих засобів. Ми зосередимо увагу лише на одній із специфічних ознак художнього арсеналу письменника – на майстерності використання мовних засобів у портретотворенні.

Можна погодитись із думкою літературознавця П.Колесника: «У змалюванні портретів він одмовляється від традиційних прийомів, де домінуючими були етнографічно-побутові елементи або постійні народні оповідання – характеристики («личко, як сонечко», «дівчина, як червона калина») та ін. розгорнуті портретні характеристики. Натомість автор майстерно добирає такі деталі, які промовляють не менше, ніж докладні портретні описи» [3, с.27].

Художня майстерність М.Коцюбинського проявилась насамперед у тому, що в зовнішності особи він шукає вдалу характерну деталь. Це стосується опису очей, їх виразу й кольору, мінливості погляду. Наприклад, щойно прокинувшись, адвокат Чубинський («Сміх») *«стояв напівроздягнений... і жмурив підсліпуваті очі»*, він має звичку дивитись *«кудись поверх окулярів»* [5, II, с.237]. Його *«підсліпуваті очі»*, як і *«короткозорі очі»* його дружини пані Наталі, багато чого не помічають. Ця художня деталь надзвичайно переконливо передає внутрішню суть панів-лібералів, задоволених своїм ситим міщанським життям, які не бажають помічати того, що діється навкруги. Їх цілком влаштовує така сліпа ліберальна філософія. Лише сміх наймички Варвари допоміг адвокату прокинутись від внутрішньої сліпоти, дещо прозріти. І тепер він *«великими, наляканими, гострими і незвичайно видющими очима»* [5, II, с.245] спостерігав за наймичкою, ніби вперше побачив, у якому жалюгідному стані, створеному ними – хазяями, вона перебуває. Як бачимо, М.Коцюбинський вдало використав саме ту портретну деталь (очі, погляд), що якнайповніше розкриває стан душі персонажа.

Звернімо увагу на багату кольорову гаму очей, якою послуговується письменник. У зв'язку з цим не можемо погодитись з думкою літературознавця Л.Іванова, який стверджує, що М.Коцюбинський «не подає кольору очей», а якщо й подає, то лише один: «...фарбував персонажам очі у сивий колір» [5, I, с.94]. До речі, П.Колесник також констатує, що «епітет «сивий» демонстративно закріплюється у творчості М.Коцюбинського назавжди» [3, с.29].

Однак, коли гортаємо сторінки творів зрілого М.Коцюбинського, то бачимо, що колір очей у персонажів його творів такий же різнобарвний, як і їхні характери. Жінка-мрія («Сон») має *«очі – два озерця морської води»* [5, III, с.160], у чарівної, прекрасної, як саме світання, незнайомки («На острові») вони *«наче фіалки після дощу. Темні, м'які, блискучі»* [5, III, с.291]. У Юстини («У грішний світ») очі блакитні, в Усті («В дорозі») – сині, у Соломії («Дорогою ціною») – карі, у Гашіци («Пе-коптьор») і Фатьми («На камені») – чорні. Та навіть одноколірні очі мають різні відтінки, що надає їм особливої чарівності. Зокрема, у Фатьми *«великі довгасті очі, вимовні, як у гірської сарни»* [5, II, с.150], в Алі – *«великі, чорні, гарячі»* [5, II, с.52], у Марічки («Тіні забутих предків») – *«чорні матові»* [5, III, с.197], У Гашіци («Пе-коптьор») – *«палкі чорні з поволокою»* [5, I, с.253].

Хвилюють очі дружини художника («Цвіт яблуні») – *«гарячі й темні од нічниць і тривоги, блискучі од сліз і гарні»* [5, II, с.172]. Вони спалахують милим сяйвом на фоні яблуневого цвіту і роблять жінку-матір помираючої дитини ближчою читачеві.

Якщо очі позитивних персонажів творів М.Коцюбинського приваблюють, то очі негативних – викликають огиду. У тюремного прислужника Каленика («Persona grata») – *«вимоклі»*, у сільського писаря – *«котячі»*, у ката Якима – *«водянисті, блукаючі»*.

М.Коцюбинський передав мінливість очей як прояв різних відтінків емоцій, душевного стану. Зокрема, в очах Мемета («На камені»), як у дзеркалі, відбивається заклопотаність хазяїна

та крутійство торговця: у його *«хитрих очах, завжди червоних, блукав неспокійний вогник»* [5, II, с.149]. Та коли він дізнався, що втекла його дружина, то, приголомшений такою звісткою, *«поводив по юрбі вибалушеними очима»* [5, II, с.153]. І коли Мемет побіг навздогін за втікачами, то *«рвався наперед, просвердлюючи жадним оком скелю»* [5, II, с.155]. На Фатьму та Алі, які стали жертвою м'ясника, глянули його *«налиті кров'ю, скажені», «побаранілі очі»* [5, II, с.155].

Таким же винахідливим є М.Коцюбинський і в зображенні манери дивитись. Ряд звичних традиційних ремарок типу *«глянув», «блимнув», «зиркнув», «кинув погляд»* та ін. у нього доповнюються малознаними, а то й зовсім невживаними до нього в літературі. Зокрема, наглядач Морда («Persona grata»), зустрічаючись із Лазарем, *«стиняв на ньому свої маленькі очі, мов мацав ними все тіло, руки і ноги і похилені кремезні плечі»* [5, II, с.266]. Після цього Лазар *«довго чув ще у зморшках обличчя чужий застряглий погляд»* [5, II, с.266]. Бажаючи зупинити, відвернути лиховісну хмару, що несла град, мольфар Юра («Тіні забутих предків») *«метав громи з очей»* [5, III, с.197].

У портретній характеристиці персонажів творів М.Коцюбинського очі часом здатні навіть «розмовляти». Так, герой і незнайомка («На острові») не обмінюються жодним словом, лише «говорять» очима. Для ілюстрації наведемо рядки оповідання: *«І коли ненароком неначе розкриває на мене свої вогкі фіалки, мої очі впевнено кидають в них:*

– Ти моя.

Вона ще не знає «чия», вагається трохи. Але я не вагаюсь і жду лиш, коли ми поглянем на себе.

– Ти моя.

Тоді її очі раптом розкривають свою променисту безодню, готову мене поглинуть, і твердо говорять:

– Твоя.

– Навіки?

– Навіки.

Ми то купаємо очі у морі, то очі в очах...

– До завтра? – питають мої.

– До завтра... – відповідають фіалки. [5, III, с.293].

Автор яскраво передає народження ніжного почуття, що раптово й несподівано виникло між молодими людьми.

Своєрідно передано письменником й інші риси портрета персонажів. Так, у Фатьми («На камені») *«білий випещений вид», «повні рожеві уста»* [5, II, с.150], в Усті («В дорозі») *«рожеві губки, повні і вогкі»* [5, II, с.285], *«землистий колір обличчя», «синці під очима»* у наймички Варвари («Сміх») [5, II, с.245], *«скаменілий од горя вид»* сліпої Естерки («Він іде») [5, II, с.250].

Протилежні емоції викликає святенництво Анелі («Дебют»), на обличчі якої *«тінь од ксьондза, в лініях носа і уст – костьольна архітектура», «в складках одежі затхлий дух ризниці»* [5, III, с.20]. З огидою сприймаємо Мемета («На камені»), що має *«недобрі сині уста», «гладке обличчя..., його голена голова лисніли, як у облупленого барана»* чи в *«роз'юшеного цапа»* [5, II, с.155]. До пари йому «околодочний надзиратель» Зайчик («Подарунок на іменини»), який має *«квадратове лице», «низьке чоло, що збігало у зарость волосся, як мілке плесо у лози»* [5, III, с.242]. Палагна («Тіні забутих предків») наділена *«волосатою шиєю»*, а дочка поміщика Малини Ліза («Коні не винні») – *«широким ротом», «широкими блідими устами, що їх вона повсякчас кисло розтягує»* [5, III, с.259].

Тільки поодинокими в портретах персонажів М.Коцюбинського є малюнки брів, волосся, що вводяться переважно з метою відтінення похмурості виду, суворості чи м'якості характеру: *«ясне, як льон, волосся»* першої повішаної Лазарем («Persona grata»), *«вінок золотого волосся»* жінки-мрії («На острові»).

М.Коцюбинський майстерно описує руки персонажів, продовживши тим самим традиції Т.Шевченка, який прославив *«замучені руки», «скалічені руки»*. Через зображення рук автор найчастіше передає обставини важкого життя, непосильної праці трудового люду. Згадаймо *«огрубілі», «червоні»* руки наймички Варвари («Сміх»). Такі ж працьовиті *«грубі вузлуваті руки»* у візника Йоселя («Він іде»). Руки пани Анелі («Дебют») – *«сухі, холодні, побожно складені»*. Це руки нероби, черствої фанатички. *«Темним рукам»* ката Лазаря («Persona grata»)

автор протиставляє *«прозорі руки»* засудженої до страти революціонерки. Її руки добрі, лагідні, чисті, як і справа, якій віддано служила ця хоробра дівчина. Подібні описи сприяють розкриттю певних моральних якостей персонажа й засвідчують авторське ставлення до нього.

У змалюванні рук проявився тонкий психологізм М.Коцюбинського. Так, *«восковими пальцями»* губернатора («Невідомий») автор наголошує на приреченості старого ладу, на тому, що він і його служителі вже віджили своє.

Своєрідним у М.Коцюбинського є зображення ніг, ходи. Наприклад, приваблюють красиві молоді ноги Усті («В дорозі»), що відсвічують у блакитній воді, *«як віночок нарциса»*, викликають огиду *«противні ноги в високих теплих калошах, у домашніх панчохах»* панни Анелі («Дебют»).

Характерною є хода персонажів, передана письменником: сестра Варвара («У грішний світ») *«ступала твердо, уперто, немов рвала пута»* [5, II, с.164], отець Василь («Лялечка») *«чалапав по хаті, позіхав... з смаком і кряканням»* [5, II, с.55].

Цілком слушною є думка М.Костенка, що «у Коцюбинського немає нейтральних деталей. Вони вкрапляються в художню тканину твору саме там, де треба підкреслити ту чи іншу рису персонажа» [4, с.94]. Це стосується й опису одягу персонажів. Завдяки йому та чи інша особа стає привабливішою чи, навпаки, викликає неприязнь. Наприклад, яскравий одяг Алі («На острові») робить його ще екзотичнішим в очах закоханої в нього Фатьми: *«Його струнка фігура в вузьких жовтих штанях та синій куртці, здоровий, засмалений морським вітром вид та червона хустка на голові прегарно обвивались на тлі блакитного моря»* [5, II, с.145]. Фатьма в одязі зеленого кольору є такою ж привабливою, вона схожа на *«весняний кущ»*. Яскраво передано постать заможної господині, трудівниці, люблячої дружини й матері Маріори («Для загального добра»), яка *«перед дзеркалом обсмикнула широкі рукави тонкої бомбакової сорочки, що за кожним рухом відкривали її спритні руки з мідяними та скляними наруччями, поправила здоровий золотий дукач на шиї»* [5, I, с.205]. І навпаки, викликає огиду Сусанна («Подарунок на іменини»), яка *«пропливла од порога до столу, мов літня хмара, в своїх муслінах, по яких лізли урозтіч якісь безглузді лапаті квітки»* [5, III, с.239].

Описуючи одяг персонажів, автор використовує метонімічні вислови: *«синій халат в жовті півмісяці нахилився і зник серед крику сполоханих чайок...»* [5, II, с.129], *«червоні фези з'являлися скрізь і кривими та крутими стежками збігались до кав'ярні»* [5, II, с.127], йшло *«якесь пальто»*, *«чорний смокінг у білих штанах мовчки і методично ріже криваве м'ясо»* [5, III, с.126] та ін.

Майстерність М.Коцюбинського проявляється й у використанні вдалого контрасту, що робить постать чіткішою, виразнішою. Ось рухається натовп до шибениці («Persona grata»): *«...позаду – чорні солдати, між ними щось біле. І була та ясна плямка серед чорної купи така чудна і незвичайна... ясне, як льон, волосся. Біла хустка сповзла з них на плечі, і тонкі волосини світились, як золоті. Щось йшло маленьке, ніжне, якесь дівча, і так бадьоро, весело навіть...»* [5, II, с.272]. Цей контраст не лише відтіняє героїню від її катів, але й підсилює ідею твору взагалі.

Отже, завдяки яскравим лексичним засобам портретотворення М.Коцюбинський домагається не лише зорового уявлення про зовнішність персонажа, але й глибшого розуміння, пізнання його психологічного стану. Саме яскравість, мовна майстерність творення портрета – одна з визначальних рис індивідуального стилю письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Иванов Л. Михаил Коцюбинский. – М.: Госиздат художественной литературы, 1956. – 183 с.
2. Калениченко Н. Великий сонцепоклонник. – К.: Дніпро, 1967. – 251 с.
3. Колесник П. Коцюбинський – художник //У вінок Михайлу Коцюбинському.– К.: Наукова думка, 1967.– 273 с.
4. Костенко М. Художня майстерність Михайла Коцюбинського. –К.: Рад. школа, 1969. –272 с.
5. Коцюбинський М. Твори. У 7-ми Т. – Т. I – 405 с., Т. II – 381 с., Т. III – 528 с.– К.: Наукова думка. – 1973-1975.

АНОТАЦІЯ

У статті йдеться про мовні засоби, які використовує М.Коцюбинський для творення портрета персонажа. Акцентується увага на майстерності передачі кольорової гами очей, психологічно насичених деталях ходи, манери розмовляти, слухати, спостерігати та ін.

Ключові слова: *лексичний засіб, портрет, персонаж, образ, художня деталь, психологізм.*

The article deals with the language devices which are used by Mikhailo Kotsiubynsky for the character's portrait. The attention is given to the professional description of the eye colour, psychological details of the movements and walk, the manner of speech, the way of listening, watching, etc.

Key words: *lexical device, portrait, character, image, feature, psychologism.*

Віталій Гандзюк
(Вінниця)

ЛІТЕРАТУРНІ Й ОСВІТНІ ТРАДИЦІЇ ПОЧАТКУ XX-го СТОЛІТТЯ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ „РЕАЛІСТ"

Чимало документальних свідчень, на підставі яких оживають подробиці суспільно-політичного, економічного, культурного, духовного життя тієї чи іншої епохи зберігають періодичні видання минулого. Преса Поділля вивчалася досить побіжно [1, с.14], адже поки що не існує ґрунтовних, детальних досліджень про періодику цього краю, жанрово-тематичні особливості видань, інші важливі аспекти історії журналістики регіону. Об'єктом цієї статті став вінницький журнал „Реаліст" (1910-1917), на сторінках якого пульсує провінційне життя учнів реального училища, простежуються тогочасні літературні й освітні традиції початку XX століття.

У червні 1889р. Вінницька міська дума, прийнявши рішення про переведення із Могилів-Подільського до Вінниці шестикласного реального училища, постановила щорічно видавати на його утримання по 8 тисяч карбованців сріблом, взяти на рахунок міста витрати за пристосування для реального училища будинку, побудованого на кошти купця Ц.Вайнштейна, який заповів усе своє рухоме й нерухоме майно на будівництво у Вінниці навчального закладу, сподіваючись, що в ньому будуть навчатись і єврейські діти (нині в цьому будинку розмістилась філія Київського торгово-економічного університету).

Першого року навчання (1890р.) в училищі було 150 учнів. У наступні роки контингент дещо зростав. Тут здобували освіту діти переважно із заможних родин. Для дітей із малозабезпечених родин значним бар'єром для вступу виявилась плата за навчання – 50 крб. на рік, а також відсутність загальної освітньої підготовки учнів. Діти дворян і буржуазії вступали переважно після закінчення повітових училищ, маючи до того ж і всебічну домашню підготовку.

У навчальній програмі училища головне місце відводилося дисциплінам природничого і математичного циклів. Тижневий розклад уроків (1897р.) передбачав заняття з таких предметів: закону Божого, російської, німецької і французької мов, географії, історії, математики, фізики, природничої історії, малювання, креслення і каліграфії в молодших класах.

На початку XX ст. у Вінницькому реальному училищі відкрито сьомий спеціальний клас, у якому учнів готували до вступу в технічні ВНЗ. Також після закінчення сьомого класу можна було вступати на природничо-математичний чи медичний факультети університету.

Велика увага приділялася в училищі вивченню російської мови і літератури. Теми самостійних робіт підбиралися з метою перевірки вміння учнів узагальнювати, оперувати абстрактними поняттями. Наприклад, теми творів для шостого класу: "Які відкриття і винаходи сприяли успіхам освіти найбільше?" (екзаменаційна); "Корисним можна бути, не будучи відомим". Для сьомого класу: "На основі історичних та літературних фактів з'ясувати, чи може одна фізична сила здобути переконливу перемогу"; "Високі думки і почуття, що відкривають у нас літературні художні твори"; "Чи можливо бути самотнім у громадянському суспільстві?"; "Заперечення і його значення".

Виховна робота в реальному училищі мала неабияке значення. У неділю обов'язковим було відвідування учнями церкви. Значна увага приділялася святкуванню царських днів – днів народження, коронації; релігійних свят – Пасхи, Різдва (по п'ятнадцять днів); Масляної (десять днів) та ін.

Першим директором реального училища був статський радник Ярослав Йосипович Немец. З 1899р. училище очолював статський радник Петро Олександрович Турчанінов. Саме з його ініціативи в квітні 1910 року засновано журнал „Реаліст" [2, с.28] – літературно-науково-гумористичний і художній учнівський часопис Вінницького реального училища (виходив він до революційного 1917-ого).

У часописі висвітлювалися найважливіші події навчального закладу, учні та вчителі мали змогу висловлювати свої мрії, ділитися проблемами, душевними переживаннями, виявляючи їх у поетичних рядках і прозових творах. Через певні причини, про які йтиметься далі, за два роки світ побачили всього три номери журналу. Редакторами тоді були А.Дзердзеєвський, Ф.Толкач (1911), А.Шурмелев (1917). Видавцями в різні роки були А.Адоріді, А.Схоставський, Б.Титов.

У фондах Вінницької обласної бібліотеки ім. К.Тімірязєва, на жаль, збереглися лише другий (за квітень-жовтень 1910р.) і третій (за 1911р., місяці не вказано) комплекти цього видання. Про те, які матеріали було вміщено в першому номері майже детально розкривається в критичній статті, підписаній псевдонімом „Ель-Він" [3, с.2]. Ймовірно, що автор був викладачем реального училища.

До речі, в „Реалістові" – першому літературно-мистецькому часописі Вінниччини початку XX-ого століття – переважна більшість художніх, публіцистичних, наукових і аналітичних творів підписувались псевдонімами, що, мабуть, викликалось побоюванням майбутньої критики читачами. Так, приміром, під деякими публікаціями можна побачити зашифровані у вигляді буквосполучень імена: „Ptr", „Безумець", „І.Щ.", „Cunctator", „Фет", „Корифей", „Реаліст", „Ель-Він" і т.п. Часопис видавався на гектографі: переписані (пером або ж чорнильною ручкою) каліграфічним почерком матеріали методом копіювання переносились на папір. Мова журналу – російська, траплялися й поезії, написані українською. Часопис супроводжувався ілюстраціями (художники С.Розов і Ф.Цехомський). Досить професійно зображено весняні пейзажі, подільські краєвиди, відтворено картинки за біблійними мотивами тощо.

Другий номер журналу відкривається вступною статтею, у якій зосереджено увагу на перепонах, що стояли на шляху зусиль редакційної колегії. Підготувати журнал, за словами авторів, їх спонукали численні відгуки молодих реалістів та їхніх учителів. Багатьом із них знову захотілося поділитися пережитими враженнями, полегшити наболілу душу. У зв'язку з цим редакція розмістила всі дописи, котрі відображали настрої учнівської аудиторії, навіть „тих товаришів, які погано володіли пером".

Незважаючи на шквал критичних зауважень, які надійшли після появи першого номера і в яких звучать докори щодо непрофесійності дописувачів, недосконалості їхніх поетичних і публіцистичних заміток, творці „Реаліста" запевнювали читачів, що й надалі надаватимуть змогу початківцям виносити на суд читачів власні роздуми, бо всі вони перш за все учні, а „не які-небудь відомі письменники". Крім того, „юним талантам", які прагнуть до ще невизначених ідеалів, важко збагнути тогочасну суспільну ситуацію, складно знайти провідну ідею, адже їм щоденно доводиться піддаватися чималій кількості вражень, у яких не завжди кожен здатний розібратися.

Підсумовуючи сказане, редколегія висловила сподівання, що до чергового випуску часопису читачі „поставляться лояльно, оскільки це тільки другий крок дитини, яка починає переставляти ноги..."

Як уже зауважувалося, свої критичні міркування про актуальність і доцільність появи „Реаліста" висловив у другому номері Ель-Він. На його думку, цей літературно-мистецький часопис „вийшов слабким, навіть дуже слабким за своїми починаннями." Однак автор не говорить про це надто категорично. Навпаки, він вважає, що журнал бодай у такому вигляді дає змогу сучасникам „розкрити риси переживань товаришів", серед яких є реалісти, „котрі вміють розповісти про те, що вони пережили", а також вміють відтворити „порожність внутрішнього стану" своїх ровесників.

Далі Ель-Він докоряє засновникам у намаганні надати виданню „пристойного вигляду", розмістивши наукові статті. Таке його міркування далекоглядне, бо ґрунтується на думці, що кожен учень, який масштабно зацікавиться наукою, зможе більше почерпнути із інших вузькоспеціальних джерел. Натомість журнал, котрий видається в реальному училищі, просто

зобов'язаний перш за все висвітлювати роздуми про будні, свята, дозвілля і працю вчителів і вихованців. Підводячи риску під мовленим, автор закликає: „Життя! Душу живу вкладіть: поділіться враженнями, розкажіть про пережите, дайте кожному зрозуміти, що у вашому тілі б'ється душа!"

Із аналітичного допису Ель-Віна можна дізнатися і про внутрішній, духовний світ молоді початку XX століття. У своїй рецензії він, зокрема, пише: „Все наше школярське життя – запустіння... кожен учень живе у своєму особливому світі, стіни якого наглухо зачинені для інших..." Усамітнення – це позитивна риса людського характеру, оскільки розвиває мислення, формує індивідуальність. Однак такий вислів є двозначним, бо, як тлумачиться в іншій фразі, усамітнення має негативний бік, тому що для людини „закритий доступ і розуміння чужого горя, розуміння чужого світу", а відтак вона вважається однобічно розвиненою „білкою в колесі".

Тепер зупинимось на деталізації змісту першого номера „Реаліста". У цьому знову ж таки допоможе критична стаття Ель-Віна, який досконало опрацював і дав власну оцінку кожному творові. Автор зарекомендував себе досить здібним літературознавцем, який розуміється на аналізі художніх засобів поезії, прози, знає психологію, має естетичні смаки тощо.

Характеризуючи мотиви написаного „паном Олімпійцем" вірша, Ель-Він порівнює їх із „похоронною піснею", і має рацію, бо хіба повинен ліричний герой, якому виповнилося 20 літ говорити, що „змучений я, розбитий душею", а тому життя вже закотилося за обрій. Подібну поезію автор рецензії називає „шаблонним тоном, до якого досить часто вдаються багато письменників". Присоромлюючи молодого творця, він попутно ставить риторичне питання: „Де ж ваші сили, ваші надії?"

Розглядаючи „маленьке оповідання „Нарис" Коки", герой якого стомлений читанням книги, кидає її на полицю і „вкладається спати", Ель-Він знову робить слушне зауваження деяким ровесникам свого часу, які у „свої золоті роки" поводяться як люди похилого віку. Викриваючи головну причину такої поведінки учнівської молоді, він підбадьорює: „Друзі, женіть лінь і втому, адже ви молоді й енергійні люди!"

Про жагу до життя, прагнення до нових звершень та перемог критик веде мову після прочитаного ним іншого поетичного доробку „пана Олімпійця". Тужливий стан ліричного героя, який втратив кохану дівчину, Ель-Він називає „поховальним дзвоном". „Плакати в стражданнях за коханою – не для нас", – підкреслює він. – „...Мріяти, жити, прозоро дивитися вперед – це для нас!"

Вдалою і довершеною є „передова стаття" Фазиса, у якій детально відтворено різнопланові бажання і тенденції реалістів. Натомість вірш „Спогади" під досить таємничим псевдо „± ∞", недосконалий, незрозумілий, крім того, як переконує автор, написаний людиною, котра взагалі не має хисту до віршування. Аби підтвердити правильність власної думки, Ель-Він наводить кілька рядків із так званої поезії: „Місяць сяє червоно-жовтими промінцями, а сонце, заслухавшись солов'я, стоїть навпроти місяця"... В анекдотах, що увійшли до рубрики „Бризки пера" „бажання бути занадто розумним" також „невдале".

Зі всіх поданих у першому номері „Реаліста" дописів заслуговує найвищої оцінки, уваги та серйозного ставлення читачів оповідання Одинокого під назвою „Quasi una fantasia". „...Дійсно, чимось самотнім віє від цього твору... Жагою миттєвого, але щастя!" – хвилююче та піднесено зазначає автор критичного матеріалу.

На завершення своєї рецензії Ель-Він висловився про доцільність збільшення кількісного складу редколегії („один тільки шостий клас нічого не зробить"), розширення тематики журнальних публікацій, наближення їх до реальних подій і т.ін. Усім майбутнім дописувачам, публіцистам і літераторам він побажав енергії, наснаги і „більше оригінального".

Логічним продовженням цього наукового дослідження стане літературно-критичний аналіз матеріалів, які сформували структуру й сповнили змістом журнал „Реаліст" №2.

Отже, перший вірш під назвою „Який я щасливий...", підписаний псевдонімом „Людина", відтворює мрію ліричного героя здобути знання і стати освіченою людиною. Він знає, що тільки занурившись у глибину книжкового моря можна опанувати й засвоїти урок. Він також вірить, що широкий шлях у всесвіт відкриється перед ним лише тоді, коли „великого досягнути" доведеться власними зусиллями та розумом.

Заради досягнення поставленої мети герой „готовий вступити в боротьбу з жорстокою долею" і, подолавши усі перешкоди, потрапити „за бажані двері, де знань, мистецтва, науки й добра величний храм, де владарюють тільки святі почуття, де не співають похвали відкинутим богам..." Він не впадає у відчай, а навпаки – накопичує знання, збагачує свій кругозір, прагне в той омріяний край, „де знання добровільно нахилились до землі перед людським генієм". А ще у нього є велике бажання потрапити в такий незвіданий простір, де час не йде звичайною ходою, де владарює Бог, і наче миттєвість проходить довгий вік. Саме на цьому обрії автор поезії почуватиметься повноцінним представником сучасності, зможе спокійно служити Господові, а також повідомити усьому світові, що він – розумний, „тепер він Людина".

Неординарним і дещо загадковим є прозовий твір-роздум „За що?", опублікований під псевдонімом „Ptr". Не називаючи імені героя, створюючи цим самим інтригу серед читачів, автор вводить образ невідомої, таємничої істоти із жіночими рисами: „висока, згорблена, сіра, з одвічним докором на обличчі; рухається день, ніч, рухається роки, століття...", а від її пронизливих очей та застиглого на обличчі запитання ніхто й ніде не може заховатися, бо „і на гамірній вечірці, і в бою, і серед друзів, і в підвалах – скрізь, як невидимий дух, присутня Вона." Не кажучи жодного слова, Вона примушує здригатися серце злочинця, зупиняє роботу мозку, проникає в душу.

Далі, щоб підтвердити мовлене, Ptr наводить ту картинку із біблійного письма, коли трапився перший на землі злочин: Каїн вбиває кровного брата Авеля і тепер „у нього немає суперника, тепер він один буде насолоджуватися усіма благами життя." Проте радість швидко зникає, коли він зустрічається поглядом „з жахливою літньою жінкою", яка заклинає братовбивцю на вічні муки сумління аби той „ніколи не знайшов собі спокою".

Царі й раби – всі рівні перед Нею. Де тільки трапляється несправедливість, навіть найдрібніша брехня – Вона приходить і нікого не шкодує: усіх, хто вчинив провину, все життя переслідують Її очі та запитання: „За що?"

Після ознайомлення із цим твором читач журналу може здогадатися, що під займенником „Вона" автор заховав гуманістичний, водночас і духовний зміст слова „совість".

У другому номері „Реаліста" чільне місце посів вірш, присвячений справжній дружбі. Невідомий лірик „І.Щ." розкриває прекрасні почуття: глибоку любов і шану до близької людини – вірного товариша. Заради нього ліричний герой готовий у будь-яку мить виступити на боротьбу й навіть загинути. Своєю поезією автор підтверджує істинність неписаної мудрості, коли щира дружба долає перешкоди.

На сторінках часопису також вміщено статтю, яка безпосередньо торкається учнівських буднів реального училища. У матеріалі, підготовленому, вірогідно, одним із вихованців навчального закладу, йдеться про один із найвідповідальніших етапів учнівського життя – хвилююче очікування складання екзаменів. Незважаючи на те, що до захисту на найвищий бал відповідного предмета є ще трохи часу, для реалістів, як зазначає автор, „уже час розплати настав..." Адже в голові кожного учня постає єдине питання: чи дозволять скласти іспит, чи ні? Далі дописувач малює таку картину: учні групками гуртуються по кутках класу, жваво обговорюють стан справ, підбивають суму набраних балів. В одних з'являється задоволена усмішка на вустах – значить все буде гаразд, в інших на обличчі відбиток смутку – шансів перейти до наступного класу дуже мало...

На іспиті більшості реалістів все ж вдасться отримати високі оцінки, тому залишаться вони „радісні, з трофеями перемоги". Але тим, хто „вхопив двійку" доведеться „піти з зітханням". Щоб такого не трапилося, автор статті „Cunctatoor" бажає своїм ровесникам „достойно штурмувати... й вийти переможцями!"

„Не допоміг" – таку назву має „маленька повість про маленьку людину", в основу якої автор Фет поклав історію із життя одного з учнів реального училища Феді Туліна. Твір складається із семи невеликих розділів, у кожному з яких відображено певну окрему подію, психологічний стан героя, характеристику образів його родини, учителів, друзів; змальовано реалістичні картини побуту тогочасних незаможних міщан, служителів церкви, інтелігенції, зустрічаються елементи опису природи і т.ін.

Повість показує трагедію п'ятикласника, який напередодні екзамену з фізики відвідує вечірню службу у вінницькому храмі, де просить Христа Спасителя, щоб той допоміг йому.

Поштовх для такого кроку досить банальний – бажання скласти на позитивну оцінку невивчений предмет.

Загалом Феді Туріну подобалося навчатися: з радістю відвідував заняття, виконував домашні завдання, а, що найголовніше, мав стимул – після закінчення училища здобути вищу освіту і стати інженером. Він не лінувався, просто мода тоді з'явилася така „не вчити уроків". Тому хлопець теж вирішив не пасти останніх у цій „привабливій" справі, а відтак почав відставати в навчанні.

Закинувши книги на полицю й довіривши свою долю Всевишньому, Федя пішов на екзамен, де на нього звичайно ж чекало розчарування. Не відповівши на жодне питання, учень отримав двійку, а відтак – небажану путівку на повторне навчання. Бо, як сказав йому учитель, такого неука до 6 класу переводити ніхто не збирається: „Навіщо вчитися. Така прекрасна погода... Ви б краще на військову службу пішли... Основ фізики не знати!"

Знервований і збентежений, Федя вирішив не йти додому, оскільки добре усвідомлював, що його чекають великі неприємності. Тисячі думок роїлося у його голові, адже відтепер батькові доведеться забрати сина з навчального закладу. Згідно з тогочасними законами, що діяли в освіті, за учня, якого залишають навчатися повторно в тому ж класі, доведеться платити гроші – 70 рублів. Федя знав, що коштів у сім'ї немає, адже протягом п'яти років батькові й так доводилося відмовляти в останньому заради здобуття сином освіти. Книги купував старі, зошити зшивав самотужки із окремих аркушів паперу...

Федір добре розумів крах своїх мрій, бо тепер не вступити йому до політехнічного інституту, не будувати тепер мостів, не забезпечувати достатком родину... Зупинившись над прірвою біля Південного Бугу, юнак дістав із кишені власноруч намальований проект майбутнього мосту через цю річку, зім'яв його й викинув у безодню.

Повернувшись додому, він, як і очікував, довго вислуховував моральні нотації своєї мачухи. Лишень батько сидів мовчки, дивився на сумний вигляд сина і згодом промовив: „Хотів у люди вивести. А не захотів, тож будь як і твій батько! Тягни мою лямку!".

Закінчується твір короткою розповіддю про майбутню долю Федора Туліна – бухгалтера місцевої управи, який „занурився в клопоти про хліб насущний..."

Повість „Не допоміг" є досить повчальною: в ній-бо відображено ситуацію, коли через дурницю, допущену в молодості, людина перекреслює все своє життя. У творі досить красномовно показано справжній стан справ на початку XX століття, коли тільки особа, яка мала відповідну освіту й матеріальний статок, отримувала право займати високі посади й належну грошову винагороду. Фет мав на меті застерегти учнівську молодь від необачних вчинків, а також заохотити реалістів до старанності в навчанні, бо в іншому разі на кожного з них може чекати доля їхнього ровесника Феді Туліна.

У виданні „Реаліста" (№3) знаходимо сатирично-гумористичні рубрики. У рубриці „Репортаж дотепності" дописувачі Арлекін і Бонмотист підготували добірку анекдотів на теми учнівських буднів. На останній сторінці подано карикатури та дружні шаржі на реалістів під назвою „Сьомий клас в майбутньому", де кожне прізвище записано у вигляді скорочення першої і, через дефіс, двох-трьох останніх літер, напр.: „Ч-ть присвятить все життя професурі і навіть помре, сидячи за кафедрою".

У другому і третьому номерах, крім поетичних, прозових, публіцистичних і гумористичних творів, вміщено матеріали з географії (нотатки із „Щоденника екскурсанта", у яких автор Корифей повідомляє про подорож до Севастополя 11 червня 1910 р.; „дорожні замітки профана Фета „Від Одеси до Севастополя"); хімії (наукове дослідження Б.Гречина „Хімічний состав нафти" – популяризація статей Големана та Реформаторського); історії (нарис Ф.Толкача „Вінниця в світі великих людей"); моделювання літальних апаратів (наукове дослідження „Аероплани" опубліковано разом із кресленнями) тощо.

Загалом, видавати журнал, як вважали його творці, досить складна праця, яка вимагає „часи, посидючості, постійності, старання й терпіння..." У статті „Від редакції", як заклик до пошанівку цієї серйозної справи, видавці звернулися насамперед до юних читачів, аби ті пам'ятали, що все написане – „найтонше полотно, яке від грубого доторкання може порватися... На цих білих листах душі ваших товаришів, їх заповітні мрії, душевні настрої, їх кредо і сумніви..."

Автори „Реаліста" були переконані, що їхнє дітище носить велике пізнавальне значення для учнів училища, які „вдосконалюючи психологічно свій розум, допоможуть і товаришам належним чином підготуватися до самостійного життя". Для вихователів-наставників редколегія також вбачала користь журналу, бо він „в нову епоху, епоху індивідуального виховання юнацтва… сприятиме легше і швидше розібратися в індивідуумах, зрозуміти невідоме."

В усі часи періодичні видання були глибоким джерелом, з якого кожне покоління людей пізнає світ, черпає знання, збагачується морально й духовно. Нині варто берегти й вивчати надбання минулих століть, адже в них – історія і мудрість громадянського суспільства. Саме таким часописом можна вважати вінницький журнал „Реаліст".

ЛІТЕРАТУРА

1. Мацько В. Друковане слово Поділля. – Хмельницький, 1998. – С.14.
2. Періодичні видання Подільської губернії (1838-1917рр.): Покажчик / Укл. Н.Сидоренко та ін. – Л.; – К., 1999. – 28 с.
3. Реаліст: літературно-науково-гумористичний і художній учнівський журнал Вінницького реального училища. – 1910. – № 2.

АНОТАЦІЯ

У статті йдеться про діяльність Вінницького реального училища на початку XX століття, зокрема про видання його колективом літературно-науково-гумористичного і художнього журналу „Реаліст" (1910-1917).

***Ключові слова:** провінційна преса, реальне училище, освітні традиції.*

The article deals on the activity of Vinnytsia real school at the beginning of the XXth century and the context of the magazine „Realist" (1910-1917), dedicated to the issues of science, literature and humour.

***Key words:** provincial press, real school, educational traditions*

Ірина Зелененька
(Бар)

МЕТАФОРА В ЛІРИЦІ ТАРАСА МЕЛЬНИЧУКА

Світ у поезії Тараса Мельничука, побудований за типом християнського світобачення, є, свого роду, повною метафорою, бо він апокаліпсичний за характеротворенням, тобто уже майже з'ясований: у цій метафорі все потенційно ідентичне з усім іншим, так, ніби все було всередині одного безмежного тіла [7, с.146]. Цей аспект лірики Т.Мельничука не є дослідженим, окремі думки про роль метафори в будуванні образів у "Князі роси" висловили М.Жулинський, Т.Салига, С.Кут.

Метафора в віршах Т.Мельничука є перенесенням і повтором якості предметності на предметність, ейдичного – на рослинне, тотемного – на антропологічне, антропоморфного – на матеріальне, динамічного – на статичне й навпаки: *"Тільки тут народжуватися дано/ проліскам, симфоніям, містам/ й Прометеям…"*. Фрагментарний образ під впливом метафори сприймається як тотальне ціле. Якщо розглядати онтологічну метафору як засіб, який поєднує окремі незалежні світи, добро й зло, матеріальне й трансцендентне, тобто здійснює "переступання", трансцензус [5, с.48], можна зробити висновок, що вона утворює несвідомі тавтології, символи: "Стоїть у полі загородойка/ зернятками сну покраплена…"

Метафоричні епітети та символи часто накладаються один на одного, випереджаючи всяку логічну послідовність, хоч вживані як однорідні: *"я на плечі вантажив до хрусту століття,/ брусся, життя…", "Бусурменські стріли… (татарські поганські,/ освенцоні ляські,/ калені шведські,/ трьохдюймові німецькі…)"*. Епітети метафоричного характеру уточнюють чи метаморфізують якість, опредмечують ейдичне та наближають матеріальне до божественного, ейдичного: *"зелені коні", "залізне дерево", "сива плистка", "качки білосвітанні", "соняшниковий чуб сина", "золота тінь матері"*. Ізоморфні якості (подібності) в

метафоричних образах є наслідком ізоморфізму образності як сукупності, тобто системи:

А дівчина в'яже золоті снопи золотими руками.
В'яже вона, в'яже, на серп втяла палець.

Часто метафора у вірші Т.Мельничука виникає внаслідок порушення міфічної єдності предметності та його змісту, загального семантичного зсуву, зсуву причинно-наслідкових зв'язків, часово-просторових пластів: *"На світ звисають китиці дощу..."*, *"дівчина діброву крильцем має..."*, *"з берези падуть граки весняні..."*, *"ворон дитятко колише/ на всю Україну одненьке-одно..."*, *"Так ти Ніцше з'їж."* Окремий образ-міф, начебто витягнений зі звичного образного оточення, метафора перетворює в цілу міфологію як, наприклад, образ Сибіру в поезії "Я сніги твої толочу, Сибір...". Поет багатократно розриває пейзажні концепти, пейзаж постає клаптиковим на фоні історичної долі "невинного" в тоталітаризмі Сибіру:

Сибір! Ти колись українців губив.
Не тому, що ти їх не любив.
А тебе заставляли: губи!
Й ти губив – і гроби їм робив.
Освітян, гречкосіїв, поетів –
під замети, замети, замети.
А вночі, щоб ніхто не бачив, як плачеш ти,
на могилах ще теплих, гарячих
ставив стовпчики і хрести...

Отже, метафорична організація образів зумовлена метафоричним сприйняттям дійсності та синкретичністю міфічного мислення: *"...а я і твоя й не твоя Снігуронька./ І ти не тримай мене – відпусти:/ Снігуркам також холодно на снігу..."* Застосуємо до визначення суті головної ознаки метафоричного образу в ліриці Т.Мельничука термін Дж.Ройса "саморепрезентуюча система" – тобто всяке індивідуальне, одиничне знаходить своє відображення в Абсолютивному. Так поет інтерпретує людину: *"А в тобі не вляглися ще віхоли – / проростаєш і з-під снігу зерниною житньою./ Визрієш колосом на каменюці,/ ціпами тебе обмолотить скрута,/ а віхоли райдугами в тобі озвуться,/ бо і під снігом дихає рута..."*. Метафоричні образи природи, а також мітичні образи створені на основі метафоричного "ефекту дзеркала" (перенесення) [1, с.49]: вони є нашим відображенням, тому антропоморфічні – й навпаки: *"...у стайні зіп'ялося телятко на ніжки,/ чудне; у чорнім кожушку, білих панчішках/ а в хаті гуцулка люлю колише..."*, *"Я твій дивний дзвоник, земле..."*. Прикладом класичної метафори [2, с.149] у вірші Т.Мельничука є відображення яблука як дитячої голівки за принципом "плід-твір-творіння".

Найуживаніші в ліриці Т.Мельничука, з погляду дискурсу навколо метафоричних сем [4, с.218], процесуальна метафора-уособлення та персоніфікація: *"журяться журавлі"*, *"біжать дощі"*, *"світить жіноче тіло"*. Поширені також генітивні метафори – метафори родового відмінка як намагання передати внутрішній стан, свою екзистенційність: *"берег моєї самотності"*, *"ніч моєї ночі"*, *"дерево Зорі"*, *"тридцять ждань-чекань"*, *"кора пристрасті незагнузданої"*, *"коротка чеснота плать"*. Не уникає Т.Мельничук розкритої метафори, вона конкретизує зображуване, іноді на основі бінарностей імпліфікує риторичний зміст, ущільнює метафору в образі-прикладці: *"мить – мов зачаття вічності..."*, *"вдовиця-осінь"*, *"рутка-баламутка"*, *"хлопчина-соняшник"*, *"хрін-лютівник"*, *"...а хлопцям у голови – хмелю-дурману,/ дівчатам ув очі – люби-згуби"*. Причинно-наслідкове компонування образів – формант об'ємної метафори-розповіді: *"Вкраїнська Марія взяла сині очі у квітня – і погасли зорі..."*, *"В коновці сонця туман несе роси/ – досить із нею, досить..."*.

Метафори-симфори, неназвані предмети та явища, міфізують оповідність: мітичне та ейдичне – наслідок популяризації в літературі Езопової мови, іносказання та міфологічної маскулінно-фемінної втаємниченості: *"та що має крильця" (доля)*, *"дівчина в білому" (смерть)*, *"той світ"*, *"сію тебе на камінь"*. У метафоричних образах замінено певні концепти, збудовані на вибіркових асоціаціях, досить спонтанно й метаморфічно. Але саме така метафора створює несподівано нову естетику образної системи вірша: *"...буде березень бігти на вечорниці/ і насипле в криниці пахучих планет..."*. За описаним метафоричним "ефектом дзеркала" образи Кобзаря, Дона-Кіхота, Гонти і Мамая, Довбуша і Хмельницького, з одного

боку, розчиняються в структурі поетичних текстів, їхні номени яскраво продовжують певні асоціації, наприклад, про козаків: *"от велети були/ мушкет лишився..."*. З іншого боку, вони – іпостасі ліричного суб'єкта. Метонімія, наближена до метафори, найчастіше перифрастично передає еволюцію емоції (від часткового до цілого) та дееволюцію – солярний, пейзажний образ є символом терору: весняна бриндушка уявляється як радість, краса землі, а джміль, який несе з полігону кров, уособлює мілітаризацію й смерть. У поезії "Вчуся в таборі грати на бандурі..." метонімічна ностальгія за Україною розвиває й своєрідно замикає собою ліричний сюжет: поезія закінчується пуантом [3, с.457]: *"...струни з-під пальців / тікають на Україну."* Часто, коли поет піднімає проблему національної свідомості, любові до України (це характерно для збірки "Князь роси"), вірш завершується гостро-драматично, пуантом, як у поезії "Болить мене доля від дому до Дону...", "Стародавній сонет", "Сутеніє вечір мій вогнем...", "Байдаки личком до моря нахилилися..." Не дівчину й юнака розлучила чужина, а калину й човна: *"...а човен покинув/ червону калину/ одним-один/ на чужині гине"*.

Поліестетичні метафори – це переважно ті, які утворюються на зіткненні кольорів (контрасті), неприродній їх зміні: *"Поки гори – чорні воли.../ спить вона на хвої/ й біло світить коліньми"*, *"...сивий полин зацвів синьо"*. "Кольорова" метафора буває контекстуальною, ось приклад семантичного ланцюга, що вона утворює (червоне-синє, тепле-холодне, доброжорстокість): *"...калина металу в очі заглядає. А той – сліпий"*.

Отже, розглянувши моделі образного мислення Т.Мельничука та метафоричні форми, резюмуємо, що образи лірики поета являють собою складну систему семантичних зв'язків (вони домінують на емотивному, як метафоричні – на потенційному (що прямує до підтексту), сюжетному та композиційному рівнях індивідуального стилю поета). Це виражено й у тому, що образи у своїй сукупності відображають рівень феноменологічного буття художнього образу як екзистенційної одиниці, становлення конкретного чогось як етапів розгортання певної якості, відображають присутність єдиного початку в цілісному процесі субстанційного буття твору.

У зв'язку з проблемою декодування й "відкриття" метафоричних образів, образів-символів лірики Т.Мельничука резюмуємо, що вірші цього поета складно аналізувати викінчено. У докладному коментуванні, вичерпному аналізуванні текстуальних і контекстуальних структур втрачається найістотніше – оригінальність, обмежується асоціативність, а звідси – і простір метафори, оскільки майже суцільно метафоричні вірші "важко розривати на строфі, важко членувати: вони – цілісна фіксація певної мети, стану чи настрою. Зате ці вірші – дуже вдячний матеріал для аналізу структурального; добре проглядаються всі їх формотворчі компоненти, версифікаційна структура, а головне – при цьому не побачите будь-якої силуваності чи робленості рядка" [6, с.67].

ЛІТЕРАТУРА

1. Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. – М., 1994. – с.49-51.
2. Качуровський І. Основні аналізи мовних форм. Фігури і тропи. – Мюнхен – Київ, 1995. – 149 с.
3. Літературознавчий словник-довідник/ Р.Т.Гром'як, Ю.І.Ковалів та ін. – К.: Академія, 1997. – 752 с.
4. Овчарек Б. Поняття та еволюція літературної семіотики// Література. Теорія. Методологія/ Упоряд. Д.Уліцька. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – 543 с.
5. Романенко Ю., Чулков О. Метафора и символ в культурном обращении/ Метафизические исследования.– Выпуск 5. Культура. Альманах. – СпбГУ, 1997. – с.46-59.
6. Салига Т. Пробились на білий світ. Критичні нотатки про вірші, неопубліковані у період застою// Салига Т. Продовження: літературно-критичні студії. – Львів: Каменяр, 1991. – С.61-106.
7. Фрай Н. Архетипний аналіз: теорія мітів/ Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки/ Ред. М.Зубрицька. – Львів, 2002. – С.146.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізується метафора як одна з домінант образотворення й символотворення лірики Тараса Мельничука.

Ключові слова: метафора, метонімія, метафора-симфора, метафоричний епітет.

In the article metaphor is analysed as one of the predominants of character creation and symbol creation of the lyrics written by Taras Melnychuk.

Key words: metaphor, metonymy, metaphor-symphor, metaphor-epithet.

Олена Змієвська
(Вінниця)

РІЗНОРІВНЕВА МОВНА ЕКСПЛІКАЦІЯ АВТОРСЬКОЇ СЕНСОРИКИ В АНГЛІЙСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ

Авторська сенсорика як відбиток особливостей чуттєвого відображення та інтерпретації об'єктивної реальності автором художнього твору традиційно вивчалась через аналіз сенсорної лексики твору. Звернення до методологічного апарату когнітивної науки зумовлено тим, що глибинна специфіка вербалізованих у тексті перцептивних знань автора може бути пізнана лише на основі побудови когнітивних моделей, де *невербальна* інформація, яка отримана людиною в когнітивному за своєю природою процесі сприйняття [8, с.34] через різні сенсорні канали – слуховий, зоровий, тактильний, нюховий, смаковий, подається як співвіднесена з інформацією *вербальною* [5, с.158].

У семантиці художнього тексту особливості сприйняття автором реальної дійсності через сенсорний фільтр виходять на поверхню *перцептуальні образи (perceptual images)* [11, с.55], як ті, що відображають авторське сприйняття окремих характеристик світу та можуть породжувати метафоричне уявлення про них. У тканині тексту на їх наявність вказують певні мовні засоби, а саме сукупність мовних одиниць – лексики номінацій та дескрипцій у межах тематичної сітки сенсорики в їхньому як узуальному, так і оказіональному значенні. Оскільки поняття "перцептуальний образ" є різновидом поняття "ментальний образ" [ibid.; див. також 6, с.173], він твориться за тим же механізмом, як і будь-який ментальний образ [1, с.112], а саме: а) шляхом перенесення сенсорної ознаки з конкретного предмета, що є об'єктом авторського сприйняття, у сферу нового абстрактного поняття за принципом аналогії; б) через інтеграцію сенсорно значущих концептів з різних семантичних сфер.

У цій статті реконструкція механізму творення перцептуального образу уможливлюється шляхом залучення для аналізу ментальних просторів (mental spaces), які Ж.Фокон'є визначає як когнітивні конструкції, що вибудовуються засобами дискурсу, використовується для референції до реального (чи уявного світу), делімітуються обмежувачами (space builders) та містять елементи (entities) [10, с.xxxvi].

Ми виходимо з того, що основним когнітивним механізмом (cognitive operation) взаємодії ментальних просторів є ***концептуальна інтеграція*** (conceptual blending) [9, с.149-172; 15, с.57-60; див. також 13, с.322; 12, с.289-290; 2, с.8; 14, с.259; 7, с.11-12]. Згідно з Ж.Фокон'є та М.Тернером, ця модель передбачає наявність чотирьох просторів – двох увідних ментальних просторів (Input space 1 та Input space 2) – концептуальних сфер, елементи яких підлягають інтеграції; 2) генеруючого простору (Generic space) – "робочої площадки", на якій відбувається інтеграція елементів увідних ментальних просторів за спільною для них ознакою; 3) інтегрованого простору (Blended space), де відбувається концептуальне злиття елементів увідних ментальних просторів для побудови остаточного продукту інтеграції просторів – бленду (blend). У межах цього останнього простору породжується емергентна структура (emergent structure) [9, с.150,170] – новий смисл, який співвідноситься з основними віхами авторського світосприйняття та світооцінки.

Наша робоча гіпотеза полягає в тому, що при екстраполяції моделі побудови мережі ментальних просторів на аналіз проявів авторської сенсорики у художньому тексті, суттєвим є виокремлення низки [8, с.16-18; 7, с.32-42; 14, с.8; 16, с.81-85] *ментальних просторів сенсорики* (МПС), які розглядаються нами як засоби актуалізації в семантиці тексту концептуалізованого авторського сприйняття об'єктивної дійсності через сенсорний фільтр. При цьому функцію сигналів авторської сенсорики в текстовій тканині виконують сенсорно значущі обмежувачі та конектори МПС [див.4, с.85-91]. У моделі концептуальної інтеграції увідні простори можуть бути представлені двома МПС або парою ментальних просторів різного виду, одним із яких обов'язково має бути МПС. Генеруючий простір функціонує як посередник між увідними МПС, зводячи їх сенсорно значущі елементи до єдиного знаменника – спільної структури (common abstract structure) [9, с.150]. В інтегрованому просторові через злиття елементів породжується новий перцептуальний образ, який і є емергентною структурою бленду.

У цій статті аналіз проявів авторської сенсорики в термінах моделі концептуальної

інтеграції відбувається у три етапи: 1) встановлення в тканині тексту сигналів авторської сенсорики та їх тематичне групування; 2) виокремлення МПС та встановлення направлення інтеграції їхніх сенсорно значущих елементів; 3) виведення емергентної структури як перцептуального образу з блендів, утворених у попередніх інтеграціях МПС.

Прикладом такого аналізу слугує фрагмент з оповідання Л.К.Торсен "Mirabilia" (MRL, p.95-101), у якому розповідається про Льюїса, хлопчика, який за допомогою музики намагається відновити образ матері, яка померла під час пологів. Для того, щоб найбільш точніше передати своє бачення дорогої для нього людини, хлопчик розглядає портрет матері, вдихає запах її одягу, що зберігається в шафі, і навіть пробує на смак свою кров як половину її крові. Всі ці дії допомагають йому відчути матір як людину, що народила його, як плоть, що є суттю його плоті. Як результат у його свідомості народжується ментальний образ "Я – це ВОНА".

Статус сигналів авторської сенсорики в оповідання, що аналізується, набувають виділені в нижче наведеному прикладі сенсорно значущі лексичні засоби у їхньому узуальному значенні, які використовуються автором для опису сенсорного сприйняття хлопчиком речей, які так чи інакше пов'язані з образом його матері:

He hadn't known what to play until he happened to look carefully at a framed picture of his mother <...>; Louis stared at it curiously, trying to see the woman with heavy dark hair <...>; He stared at the hands in the portrait and then at his own. <...>; He pressed his face into the carefully hung dresses and robes and cloaks that smelled of a vague, floral perfume. He tried to feel the long, thin arms around him and the long, thin fingers stroking his cheek and the back of his neck <...>; He needed to find everything around him that had an imprint, however slight of her; He made a small cut on his left wrist and sucked at it, tasting the blood that was half hers <...> (MRB, 95-98).

Тематично їх можна поділити на чотири групи:

1) лексика, що належить до тематичної сітки зорової перцепції (*happened to look at the portrait of his mother; stared at it [portrait]; stared at the hands in the portrait; saw a stir of light and shadow out of the corner of his eye)*;
2) лексика, що належить до тематичної сітки дотику (*pressed his face into ... dresses; feel the long thin arms around him and the long, thin fingers stroking his cheek and the back of his neck; pressed the keys of the piano);*
3) лексика, що належить до тематичної сітки нюху (*smelled of a vague, floral perfume*);
4) лексика, що належить до тематичної сітки смаку (*sucked at a small cut on his wrist, tasting the blood*).

Такі текстові сигнали авторської сенсорики в термінах концептуальної моделі ментальних просторів розглядаються як сенсорно значущі обмежувачі, оскільки вони належать до дієслівної лексики, що вводить у текстову тканину відповідні за значенням МПС.

Так, МПС зорового сприйняття вводяться в текстову тканину через обмежувачі *to look carefully* _____, на тлі якого актуалізується зоровий простір $МПС_1$ (обмежувач *stared at*____) з елементам *the hands (mother's – O.3.) in the picture*. Обмежувач *stared at*____ вводить у текстову тканину $МПС_2$ зорового сприйняття з елементом *his own hands*. Елементи *her hands* (увідний $МПС_1$) та *his hands* (увідний $МПС_2$) інтегруються у свідомості хлопчика для виведення незнайомого йому з власного досвіду перцептуального образу рук матері. Інтеграція увідних $МПС_1$ та $МПС_2$ відбувається на основі факту об'єктивного бачення хлопчиком форми своїх рук та зображення рук матері на фотографії (Generic space) (див. рис 1) *at a framed picture of his mother*.

Результатом інтеграції $МПС_1$ та $МПС_2$ є емергентна структура "my hands = her hands" з перцептуальним образом *the long thin hands*.

Результатом інтеграції $МПС_1$ та $МПС_2$ є емергентна структура "my hands = her hands" з перцептуальним образом *the long thin hands*.

Обмежувачі *pressed his face into*____ та *smelled*___ вводять відповідно МПС дотику (увідний $МПС_3$) та нюху (увідний $МПС_4$). Інтеграція їхніх спільних елементів (*dresses, robes, cloaks*) породжує бленд нюхового та тактильного МПС. У цьому бленді виникає образ матері як чогось легкого (*vague*) та духмяного (*floral*). Така уява про маму додає позитивного нюансу до уявного порівняння хлопчика себе з матір'ю, що виводиться у емергентній структурі "I like her perfume" (див. рис.2).

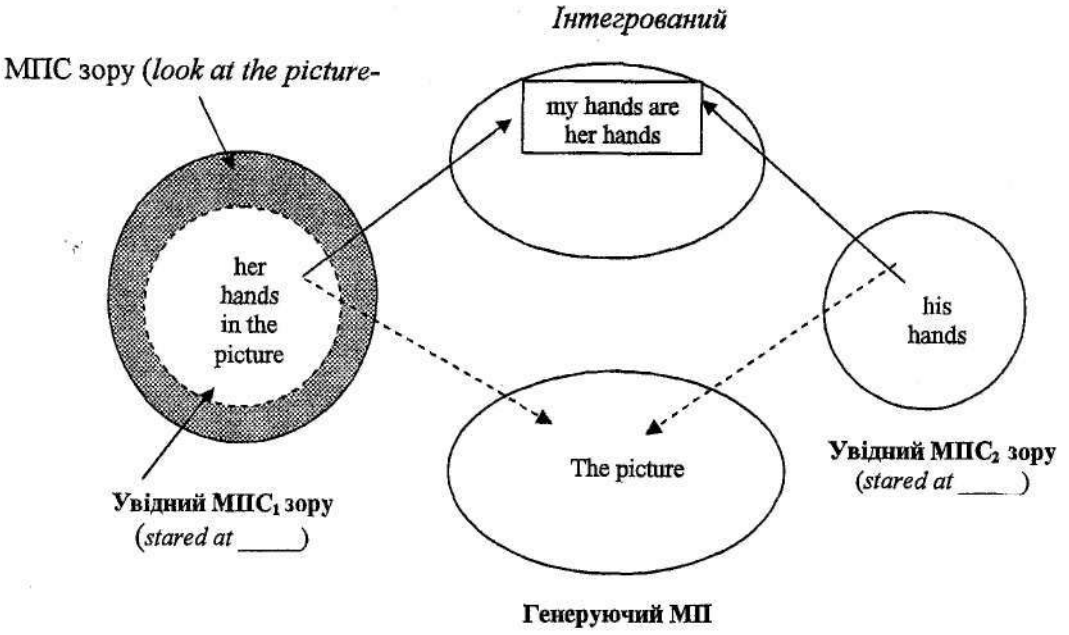

Рис1. Концептуальна інтеграція МПС зорового сприйняття

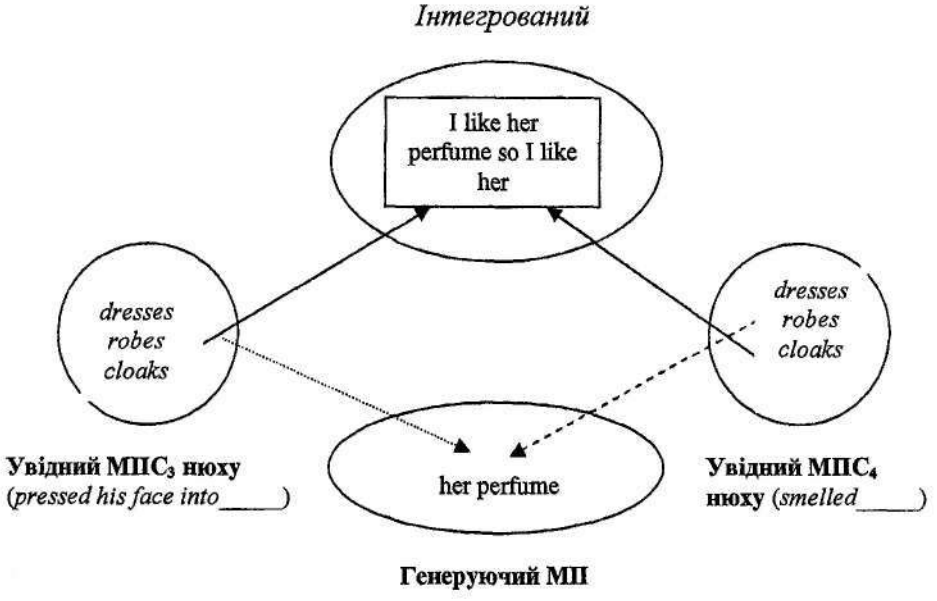

Рис.2. Концептуальна інтеграція МПС дотику та нюху

Через сенсорно значущий обмежувач *tasting the blood__* у текстову тканину вводяться ментальні простори смаку МПС$_5$ та МПС$_6$, елементами яких є *her blood* – уявний смак крові матері (увідний МПС$_5$) та *his blood* (увідний МПС$_6$). Інтеграція цих елементів породжує у свідомості хлопчика можливість відчути себе як фізичну частку своєї матері, як її плоть і кров – "my blood is her blood" (див. рис.3).

Послідовне човникове нанизування увідних МПС – [увідний МПС$_1$ + увідний МПС$_2$] + [увідний МПС$_3$ + увідний МПС$_4$] + [увідний МПС$_5$ + увідний МПС$_6$]) – призводить до взаємодії МПС, точніше його емергентних структур, породжених при інтеграції тематичних МПС. Результатом такого концептуального інтегрування МПС є бленд – емергентна структура образа матері "Я – це ВОНА, і мені це приємно" (*my hands are her hands + I like her perfume + my blood is her blood = I am My Mother*) (див. рис.4).

Таким чином, через концептуальну інтеграцію ментальних просторів сенсорики в межах даного художнього тексту народжується новий перцептуальний образ (див. рис 4).

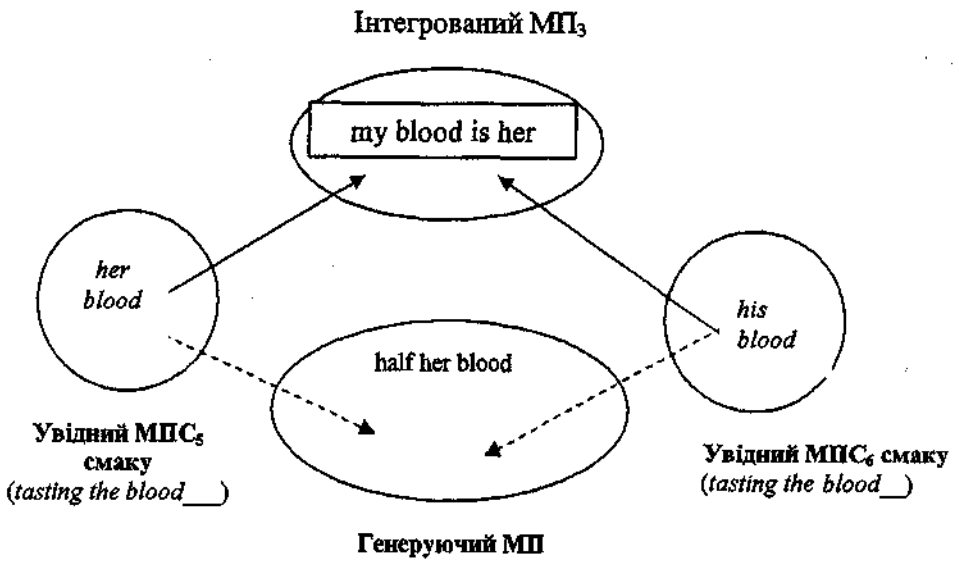

Рис.3. Концептуальна інтеграція МПС смаку

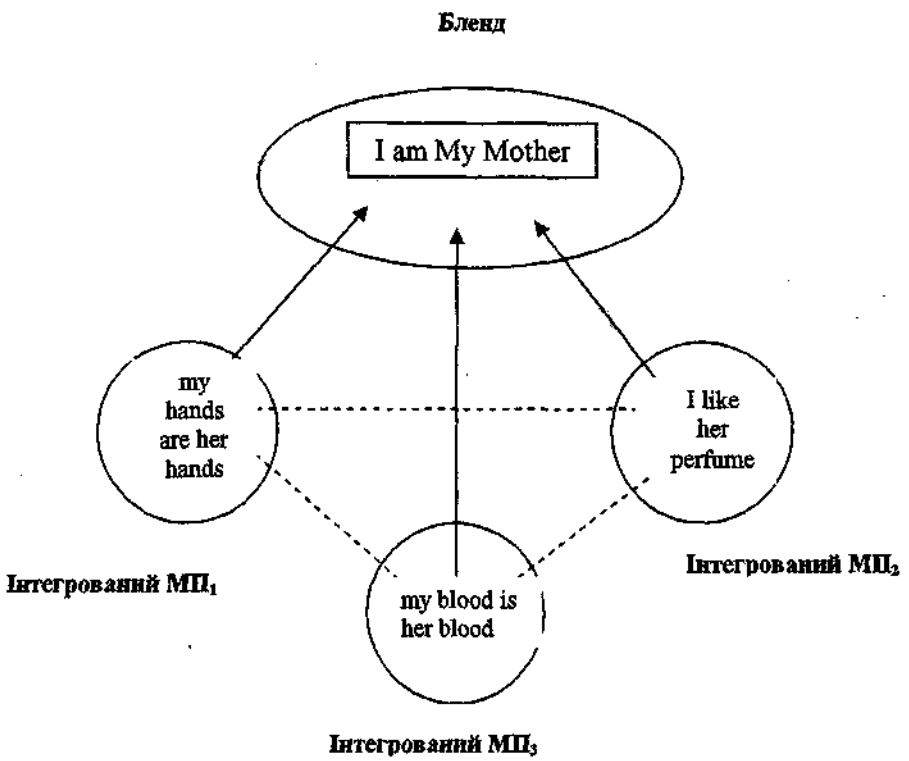

Рис.4. Механізм реконструкції емергентної структури "Я – це ВОНА"

Отже, концептуальна інтеграція МПС у межах певного фрагменту або цілого текстового світу дозволяє відтворити перцептуальні образи. Формування концептуально інтегрованих МПС стає засобом посилення сенсорного аспекту авторської присутності в тексті, насичує текст "сенсорними нюансами". Не пряме звучання авторського голосу, а зображення чуттів через експлікацію їх деталей дозволяє нам, читачам, відчути це чуття таким, яким його відчуває автор.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бєлєхова Л.І. Словесный поэтический образ: пути развития теории // Вісник Черкаського університету. – Вип.15. – 2000. – С.107-118.
2. Гончарова Н.Н. Когнитивные основания интерпретации иносказаний на уровне дискурса (на материале

англоязычных художественных текстов): Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / Моск. гос. лингв. ун-т. – М., 2001.
3. Жаботинская С.А. Шестая международная конференция по когнитивной лингвистике // Вісник Київського лінгвістичного університету. Сер. Філологія. – 1999. – Т.2, №2.– с.257-263.
4. Змієвська О.О. Семантико-когнітивний та функціональний аспекти конекторів ментальних просторів сенсорики в сучасній англомовній прозі // Проблеми семантики слова, речення та тексту: Зб. наук. пр. Вип. 7 / Відп. ред. Н.М. Корбозерова. – К.: КДЛУ. – 2001. – с.85-91.
5. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузина / Под ред. Е.С.Кубряковой. – М.: Изд-во МГУ, 1996.
6. Лакофф Д. Когнитивное моделирование // Язык и интеллект. – М.: Прогресс, 1996. – с.143-184.
7. Рахилина Е.В. О тенденциях в развитии когнитивной семантики // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 2000. – Т. 59, №3. – с. 3-15. 16.
8. Baddeley A. Cognitive Psychology. – Hove: Lawrence Erlbaum, 1994.
9. Fauconnier G. Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1994. – 190 p.
10. Fauconnier G. Mapping in Thought and Language. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1997. – 205 p.
11. Kwiatkowska A. The Visuo-Spatial Determinants of the Natural Language. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łodzkiego, 1997. – 219 p.
12. Liddell S.K. Grounded blends, gestures, and conceptual shift // Cognitive Linguistics. – 1998. – Vol.9, №4. – P. 283-314.
13. Oakley T. V. Conceptual blending, narrative discourse, and rhetoric // Cognitive Linguistics. – 1998. – Vol.9, №4. – P.321-360.
14. Sweetser E., Fauconnier G. Cognitive links and domains: basic aspects of mental space theory // Spaces, Worlds, and Grammar. – Chicago: University of Chicago Press. – 1996. – P. 1-28.
15. Turner M. The Literary Mind. – Oxford; N.Y.: Oxford Univ. Press, 1996. – 185 p.
16. Werth P. Text Worlds: Representing Conceptual Space in Discourse. – L.; N.Y.: Longman, 1999. – 370 p.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

MRB: Thorsen L. Mirabilia // Miss Emily Martine and Other Stories. – Boston: The Four Seas, 1989. – P. 95-103.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізується поняття перцептульного образу як маркера проявів авторської сенсорики в семантиці художнього тексту. В основу аналізу покладено модель концептуальної інтеграції ментальних просторів сенсорики.

Ключові слова: *авторська сенсорика, сенсорно значущі лексичні одиниці, перцептульний образ.*

The article focuses on the issue of perceptual image as marker of the author's sensory system embodied in literary narrative and texture. It is assumed that it can be reconstructed via conceptual blending of sensory mental spaces.

Key words: *authory sensorics, perceptual images, author's perceptual experience.*

Світлана Киричук
(Вінниця)

ТЕКСТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПОЕТИЧНОГО ДОРОБКУ ЮРІЯ ЛИПИ

У статті „Спізнене покоління" Є. Маланюк зазначав, що більшість поетів-емігрантів другої генерації не були поетами за покликанням, „природженими поетами" [6, с.172]. До останніх було зараховано не лише М. Гриву та М. Мирського, поетичний доробок яких помітно поступався іншим видам діяльності, а й першорядні імена – О. Ольжич і Ю. Липа, О. Лятуринська і Л. Мосендз. Дослідник зробив виняток лише для Ю. Дарагана та О. Стефановича. Однак психологія засвідчує наявність в обдарованій особистості потенційної спроможності до різних типів діяльності. Ю. Липа намагався зреалізувати всі свої творчі здібності, спрямовуючи їх в одне річище – служіння національній ідеї. Упродовж цілого життя він був вірний цій настанові, і коли в різні періоди переважав той або інший аспект діяльності, це зумовлювалося найбільшою доцільністю.

Характеризуючи простір інтелектуальних ідей Ю. Липи – історіософських, літературних,

громадсько-політичних, культурно-антропологічних – як визначальні тенденції слід виокремлювати, по-перше, осмислення причин історичної трагедії України, по-друге, прагнення сформувати цілісний образ краю не як етнографічного матеріалу, а як передовсім модерної нації, покликаної вершити великі зміни. Саме ці напрямки поетичного й історіософського мислення Ю. Липи дозволяють нам об'єднати його творчий і життєвий світ у єдине ціле, сприймати його як органічну єдність – текстуальність.

Під текстуальністю слід розуміти насамперед концепцію, відповідно до якої світ мислиться як текст, як щільний взаємозв'язок між різними видами тексту: філософськими, релігійними, літературними, культурологічними. Основу тексту становить не внутрішня, замкнена в собі структура, що піддається вичерпному аналізові, а його вихід в інші тексти, коди, знаки. Отже, текст існує лише завдяки інтертекстуальності, тобто тому, як він прочитує історію і вписується в неї. Інтертекстуальність є сукупністю мовних, історичних, культурних, суспільно-політичних реалій, що зумовлюють певну інтерпретацію тексту і визначають його комунікаційну вартість, а також текстуальне оточення, що актуалізує його значення.

У текстуальності мисленнєвого світу Ю. Липи розпросторюються дві проблеми, що на початку XX століття в загальноукраїнському контексті стали драматично визначальними: стосунки особистості / народу й держави / України та призначення України, проблема її остаточного вибору. Вони органічно вписуються в текстуальність інтелектуальних пошуків української суспільно-політичної думки 20-30-х років минулого сторіччя й актуалізуються в сьогочасному вітчизняному контексті. Поетичні ідеї Ю. Липи легко вплітаються в тканину текстуальної дійсності українства. Разом із українськими неокласиками, М. Хвильовим, Д. Донцовим, В. Липинським, багатьма іншими інтелектуалами митець формував те, що сам визначав „одністю нації", ріку її духовності. І сучасники Ю. Липи, і представники наступних поколінь – реципієнти його поглядів, ідей – можуть з упевненістю стверджувати, що європеїзм чи в його явно вираженій, чи в глибоко прихованій формі став детермінантою мисленнєвої енергії письменника.

Авторське мистецтво Ю. Липи полягає не лише в тому, що легко розгортає простір власного міркування, вписаного в художню реальність, а й дозволяє, уможливлює розгалуження думки, мислення читачів-реципієнтів. Отже, виразною стає ідея тексту як органу життя, спроможного породжувати нові думки і почуття. Рівнобіжно з дійсністю авторської уяви співіснує й розвивається дійсність уяви читацької. Звідси – одна з основних ідей Липи-есеїста про те, що твір формує оточення, він є одним зі способів духовної організації нації [2, с.77].

Як справжній європеєць, Ю. Липа тонко відчував дух часу, будучи одним із небагатьох українців, які мали потребу жити проблемами не лише свого народу, а й проблемами всієї Європи, активно відгукуватися на найновіші видання, ідеї, дискусії. Для нього не існувало географічного чи мовного поділу, він вільно розмовляв багатьма європейськими мовами, його тексти рясніють цитатами найвідоміших європейських культурологів, письменників, літературних критиків, науковців.

В есе „Ю.Липа – поет" Є. Маланюк стверджував: „Характерною і парадоксальною рисою Липи як поета є те, що в його творчім життєписі трудно було відшукати такі звичні періоди, як „юнацтво", „шукання себе", „розвиток", „доба дозрілості" і т.п., – невідмінні етапи в житті майже кожного письменника. Дозрілим письменником він з'являється одразу, письменником зі сформованим стилем, тематикою, навіть словництвом..." [7, с.225].

Ліричний суб'єкт поезій Ю. Липи, виступаючи часто ровесником й однодумцем автора, переживає різні вікові, духовні площини з характерними для них пошуковими суперечностями, які виявляються рушієм поступу для самовдосконалення окремої людини і суспільства загалом, а не розпадаються на десятки таких, які заперечують одне одного, нестійких „я". „Світлість" (збірка „Світлість", 1925), „суворість" (збірка „Суворість", 1928), „віра" (збірка „Вірую", 1931) як духовні виміри мають містично-символічний характер, але їх „олюднення" та реалізація якраз і становлять особливість поетичного доробку Липи.

Душа ліричного суб'єкта „Світлості" ще сповнена безхмарного тепла дитинства, виплеканого дбайливістю родинного оточення, сонячністю української природи. Але шлях змужніння вимагає кроку в незвідане, потребує реалізації дитячих та юнацьких мрій і надій, пошуку власного місця у суспільстві, часто досить ворожому:

Акордами світло хмеліє.
Я не знаю, не вмію, надіє, тебе привести.
Я ж один. І журба моє серце втомила.
Мов хвилясте кадило пливе, половіє й не сміє
Ніч на землю лягти [4, с.131].

У 1947 році Є. Маланюк назве збірку „Світлість" „акварельною і випадковою", переносячи всю увагу на досконалу, за його баченням, збірку „Суворість". Останню він вважав книгою поезії, що створила в літературному процесі епоху: „Все в тій книзі було нове і незвичайне, починаючи від тематики і кінчаючи словництвом. Головне ж те, що вона була, може від часів києво-могилянських, першим явленням у новітній поезії нашій цілковито викінченого стилю, цебто осягнення того, що становить найвищу мету мистця, і чого у віршованій поезії нашій від половини XIX століття ми майже не мали" [7, с.226].

Ця збірка вже своєю назвою ніби перекреслює „декларацію намірів" ліричного суб'єкта, заявлену у „Світлості". На зміну „світлості" приходить „суворість". Реальні обставини виставляють більш складні перешкоди, які довелося долати на шляху поступування, а, отже, змінюються й духовні орієнтири.

В есе "Провідництво письменства" Ю. Липа зауважував: "Твір письменника організує і провадить почуття читача. Є підстави назвати місію письменника в суспільстві провідницькою. Лише це провідництво письменника серед його раси, його суспільства має характер не завжди свідомий. Свідомим провідником є той, хто має почуття відповідальності свого провідництва" [2, с.55]. Ці рядки можна інтерпретувати як визначення творчого кредо поета, що виразно виявилося у збірках „Суворість" та „Вірую". Ось як охарактеризував новий етап у творчості митця О. Ольжич: „Липа, без сумніву, найповніше висловив українську духовну сучасність. У нього нема раціоналістичних елементів. Липине відчуття української дійсності та історії наскрізь стихійне. Базою його духовності є середньовіччя, але воно міцно лучиться із сучасністю через козацьку добу українського минулого, якої дух і стиль Липа відчув, як ніхто" [8, с.60].

Ліричний герой, захоплений романтикою героїчної революційної боротьби, скоро стає змужнілим. Він ніби прокидається від учорашнього гіпнозу юначих бажань індивідуального щастя й мислить себе вже особою суспільною – громадянином рідної землі, складовою частиною народу, який бореться за власне щастя. Та найхарактернішою особливістю збірки „Суворість" є те, що в ній ліричний суб'єкт вже знаходить і усвідомлює найвищу точку опори, імення якої – Бог. Саме Його наказ виконуватиме він у подальшому житті. У зображенні героїчних сторінок українських національно-визвольних змагань герой „Суворості" виступає оповідачем і мислителем-спостерігачем, стратегом і безпосереднім учасником подій. Його відсторонене „я" оповідача може блискавично трансформуватися у „ми", чим стверджується органічна приналежність до народу-борця. Ліричний персонаж стає уособленням воїна-стратега, воїна-мислителя, який сповідує індивідуальну ідеологію, що синтезувала тривалий аналіз місця та ролі України у складному геополітичному просторі. Вона є сполученням реального та ірреального і цим близька до історіософських поетичних шукань вісниківців. На слушну думку Ю. Коваліва, їх погляди „виявилися багато в чому суголосними з міркуваннями Д. Донцова, зокрема викладеними в його книзі „Націоналізм" (1926), де світова історія розглядалася в річищі „вічного гону народів до експансії і підбою", де визнавався лише один закон – „закон боротьби", „закон вічного суперництва націй", обстоювався культ сили і чину, ірраціоналізм і харизма лідера тощо, відлунювали волюнтаристські та віталістичні теорії від Ф. Ніцше до Ж. Сореля чи Г. Лебона, якими просякалася тогочасна європейська свідомість, вбачався відгомін історіософії Т. Карлейля і т.п." [1, с.17].

Тогочасна поезія мусила протиставити настроям розгубленості й розчарування конкретне осмислення ситуації і відповісти на питання, чому боротьба за українську державність зазнала поразки і якими шляхами слід рухатися до відродження України. Вона активно включилася у процес ідейного державотворення, створивши свою історіософію. Поетичне слово підпорядковувалося одній меті, ідеї, програмі, чинові:

Ім'я сучасного – ми,
Ім'я будучини – чин,

Хто спинився – той служить тьмі,
Хто в поході – звитяжить він [3, с.58].

У силовому полі розлогої історичної ретроспекції в поезії Липи виникає образ втраченої України. Проте, на відміну від О. Стефановича, О. Лятуринської та Ю. Дарагана, історіософський первень поетичної творчості яких губиться в комплексі багатьох мотивів та ідей, у Ю. Липи, як і в О. Ольжича та Є. Маланюка, виразно проступають домінанти, що мають характер цілісної історіософської концепції, пов'язаної з тогочасними філософськими та соціологічними теоріями.

Образ втраченої батьківщини в кожного з поетів позначений своєрідністю, проте спільною для всіх є віра в те, що втрата – не назавжди, і *виноградник* – біблійний символ Вітчизни – буде відновлено. На таке відновлення й спрямовувала творчу енергію еміграція. Свій важкий шлях вони сприйняли як призначення долі, власне, усвідомлювали його як щось невіддільне від призначення України. О. Стефанович, скажімо, на тлі трагічної української історії відшуковує й знаходить згустки крові: козаччина, національно-визвольні змагання 1917 – 1920 років тощо. Однак у його віршах відчувається віра у звільнення від скверни, від тих сил зла, що призводять до кровоплиття („Недобре").

Текст „Призначення України" Ю. Липи побудований за принципом калейдоскопічності мислення, екранності авторського сприйняття та „монтажного ефекту" інтерпретації вітчизняної історії. Перед нами виникає специфічний феномен переживання часу, в якому органічно співіснують історія, антропологія, етнопсихологія, геополітика та культурологія задля наближення до віддзеркалення соціокультурної дійсності в усій повноті.

У творчості Ю. Липи мотив особистого призначення розгортається в наскрізний мотив лірики, мотив призначення України – в історіософську концепцію. Проте його поезію не варто потлумачувати як певний відповідник теоретичним висновкам його ж таки наукових праць. Слід говорити про їх співвіднесення, взаємодоповнення. Це виразно відстежуємо при зіставленні вірша „Призначення" зі студією „Призначення України". У вірші йдеться про призначення особистості:

Коли прийшла пора і ти дозрів
У муках днів, у боротьбі з собою,
Як образ берегів в імлі, на морі –
В одній хвилині з'явиться тобі
Твоє призначення і зміст.
То лиш приходить раз, але назавжди.
Не стерти образу цього тобі,
Ти не втечеш, дивись вперед – і знай:
Одно тобі зосталось тільки: жити ним,
І сповнитися ним, воно – від Бога.
Як же не вчув призначення свого, -
Ти ще не жив і ще не вартий вмерти [3, с.12].

У науковій праці – про призначення історичне. На ґрунті історичних, соціальних, географічних, економічних, духовно-психологічних та націологічних теоретизувань Ю. Липа доводить право України на лідерство. Україна є епіцентром прадавньої цивілізації – Понтиди, що впродовж тисячоліть, разом з цивілізаційними осередками Кавказу, Балкан і Анатолії творила велику культурно-геополітичну єдність. Відтак Україна просто зобов'язана була виступити тут першою, в цьому „етос її землі". Основною спільною засадою поезії й трактату є самопізнання, самоусвідомлення, саморішення, чин. У концепції поета відчувається відгомін вчення Г. Сковороди про самопізнання – і стосовно особистості, і стосовно народу. Він наголошує на одному з найголовніших, на його погляд, аспектів самопізнання: не вбачати у власній відмінності від інших свою меншовартість, не оцінювати себе з позицій іншого і за його критеріями, а завжди залишатися собою:

Глянь, приходить француз,
той, що має сто мислей на мить...
Ось германець, лунатик у знаках і маршах...
Ось і став і дивишся гнівно. Пізнай їх.

Кожен з них є собою, а ти – українець [3, с.31].

Поняття, означене у праці „Призначення України" терміном „пораженство", в поезії знайшло своє відображення в алегоричному образі потоптаного виноградника:

Побачив видиво я. Всі на чорних конях
Безжалісні їздці одни за одним гнали
І, наче в помсті, тратували стиглий сад.

І страх мене вгорнув. Вони ж топтали жнива
Свойого краю й крови, і були свої це
З тавром скаженості, і страху, і зневіри [3, с.8].

Збереження й оборона найбільш беззахисної субстанції – душі – є для поета передумовою охорони та захисту нації і держави. *Мотив випробування* став наскрізним у філософській поезії Ю. Липи. Джерелом його виступає біблійна, зокрема євангельська символіка, що в літературі української діаспори 20-30-х років XX століття набула національного змісту. Образ виноградника – євангельського походження: Бог – виноградар, люди – парості виноградної лози; кожну гілку, яка не приносить плоду, відрізує Він, а кожну, яка плодоносить, Він очищує, щоб був більший врожай [від Іоанна, 15]. Бог створив світ не тільки як вічний рай, а насамперед як іспит, через який людина прийде до щастя та правди. Виноградна лоза – євангелійний образ Христа. Символ лози має також значення Церкви: члени її – гілки; виноградні грона, які часто клюють птахи, символ Причащання – спосіб життя у Христі. Виноградна лоза у Старому Заповіті – символ землі обіцяної і символ раю – в Новому.

Поезія Липи зробила домінантним *мотив іспиту* і перенесла його із моральної в суспільно-політичну площину: програна битва ще не є поразкою, а тільки випробуванням, гартом для нових битв. У цьому ж річищі розвивається й ліричний сюжет збірки „Вірую", що стала своєрідним відгалуженням, розвитком ідей „Призначення України". Український народ на роздоріжжі, у пошуках дороги правди він проходить сувору школу випробування і гарту, бо тільки через неї можна досягти омріяної волі. Поет просить наслати на нього „тюрми і голод, нещастя, убивства й пожари", бо тільки так ствердіють серця, а люди зможуть знову почати те, що не вдалося з першої спроби, і тільки тоді Бог відновить виноградну лозу, бо „віру живить діло" й ім'я майбутнього – чин.

Поступово образ України набуває містичного забарвлення. У збірці „Вірую" це „рівнина жорстокого бою і слави", „знамено, сколихане сонцем, угору", „залізнеє поле, кривавим засіяне цвітом", це край *зловісних і віщих, таємних і дивних знаків*. Потужно звучить мотив *прокляття простору*, „богорівного прокляття простору", підхоплений Є. Маланюком:

Проклін, проклін степів чорнявим долам.
Ланів полон трима в одвічній зморі.
Вже не дихне нам в душу синє море, —
Бог покарав і прокляв суходолом [5, с.71].

Справді мав рацію О. Ольжич, відзначаючи, що Ю. Липа (як і Є. Маланюк, Л. Мосендз, Б. Кравців) формував Україну в Європі як „окрему психологічну область", добре усвідомлюючи при цьому потребу покладатися лише на власні сили.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковалів Ю. „Празька школа": на крутосхилах „філософії чину". – К., 2001.– 120 с.
2. Липа Ю. Бій за українську літературу. – Варшава: Народний стяг, 1935. – 151 с.
3. Липа Ю. Вірую: Вибрані вірші/ О.Янчук (післяслово). – Л.: Каменяр, 2000. – 102 с.
4. Липа Ю. Поезія / Укл. Є. Маланюк. – Торонто: Друкарня в-ва „Гомін України", 1967. – 292 с.
5. Маланюк Є. Невичерпальність: Поезії, статті / Упоряд., передм. та прим. Л.В.Куценка. – К.: Веселка, 2001. – 318 с.
6. Маланюк Є. Спізнене покоління (Леонід Мосендз і інші) // Маланюк Є. Книга спостережень. – Торонто, 1962. – с.171-177.
7. Маланюк Є. Юрій Липа – поет // Книга спостережень. Проза. – Торонто, 1962. – с.225-238.
8. Червак Б. Ми ж є Божим валом!: Юрій Липа – поет // Червак Б. Збірник статей. – Дрогобич, 1994. – с.57-63.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано поетичний доробок Юрія Липи в його текстологічних вимірах. Об'єктом дослідження стали твори зі збірок „Світлість", „Суворість", „Вірую".

***Ключові слова:** текстуальність, текстуальні аспекти, інтертекстуальність.*

In this article the attempt is made to analize the main peculiarities of poetical works by Yury Lypa through textual reading. The object of this research was such works as „Svitlist", „Suvorist", „Viruyu".

***Key words:** textualite, intertextualite, textual aspects.*

Оксана Козачишина
(Вінниця)

ГЕНДЕРНИЙ ЧИННИК У МОВІ ТА МОВЛЕННІ

У лінвістиці останніх років чільне місце посідають гендерні студії, центром яких є культурні та соціальні фактори, що визначають ставлення суспільства до чоловіків та жінок, стереотипні уявлення про чоловіче та жіноче – все те, що переводить проблематику статі з галузі біології в галузь суспільного життя та культури. Зародившись у надрах соціології, концепція гендерних відносин значною мірою вплинула і на лінгвістику, оскільки мова та мовлення за своєю природою – соціальні явища, а гендерна приналежність комунікантів є інтегральною константою будь-якого мовленнєвого акту.

Вивчення проблеми фактора статі в мові та мовленні бере свій початок ще в античній традиції та давньокитайській філософії з намагання осмислити категорії природної статі (sexus) та граматичного роду (gender). Саме в цей час виникає символіко-семантична концепція категорії роду, специфіка якої полягає в тому, що рід розглядається в тісному зв'язку з безпосередньою реальністю: наявністю людей різної статі. Це призвело до появи оцінності в інтерпретації цієї категорії. Іменникам, які відносили до чоловічого роду, приписували семантику сили, активності, енергії. Іменники ж жіночого роду, навпаки, характеризували пасивністю, підпорядкованістю.

Важливу роль у привнесенні оцінності в гендерні аспекти лінгвістики відіграла також досить впливова давньокитайсьва філософія з її основними поняттями – *ян* та *інь*. Концепція про взаємодію полярних сил "*інь*" – "*ян*" являє собою вчення про основні рушійні сили розвитку, дуалізм яких виражається в нерозривній єдності та боротьбі світлого й темного, твердого й м'якого, чоловічого та жіночого начал у природі [9, с. 9].

Використання оцінності в поясненні мовленнєвих явищ надовго закріпилось у лінгвістичній традиції, відгомін якої відчувається і в наш час у тенденційності тлумачення певних мовних знаків, які асоціюються із "типово" чоловічою та жіночою мовленнєвою поведінкою. Показовим у цьому зв'язку є той факт, що навіть наш слух може бути гендерно орієнтованим. Так, дитячий крик тлумачиться скоріше як вияв гніву, якщо відомо, що дитина – хлопчик, і як страху – якщо дівчинка [18, с.86].

Уявлення про належну поведінку осіб двох статей, в основі яких лежать гендерні стереотипи, значною мірою впливають на особливості мовлення чоловіків та жінок. Ще в дитинстві хлопчиків орієнтують на те, що вони повинні "говорити грубо", а дівчаткам же слід розмовляти, "як леді" [15, с.5-8]. Якщо для *типово чоловічої поведінки* характерними вважаються такі риси, як активність, рішучість, прагнення до змагання та досягнень, то *для жіночої* – пасивність, нерішучість, конформність, залежність, відсутність логічного мислення та прагнення до досягнень. Зіткнення соціальних цінностей знаходить свій прояв і в тому, що чоловіки свідомо уникають слів та стратегій поведінки, яким надають перевагу жінки. Отже, протиставлення мовних знаків асоціюється з протиставленням соціальних цінностей, а вибір знаків набирає соціального значення [8, с.94].

Характерною рисою гендерних стереотипів мовлення є уявлення про чоловіче мовлення як про норму, тоді як жіноче мовлення вважається відхиленням від норми. Негативну оцінку

жіночого мовлення знаходимо в значній кількості прислів'їв та приказок, які існують у багатьох народів світу: *жіночим розмовам та стежкам у полі немає кінця* (угорська); *балакучість так само властива жінкам як страх мулам* (амхарська); *якби язик жінки був коротшим, то життя чоловіка було б довшим* (молд.) [2, с.234-236]. Аналогічні приказки є і в англійській мові: *"foxes are all tales and women are all tongue"*, *"a woman's tongue wags like a lamb's tail"*, *"many women, many words; many geese, many turds"*.

Подібні стереотипи існують у багатьох соціумах і є надзвичайно стійкими. Вони слугують своєрідним дзеркалом відображення реальності, хоча й досить "кривим дзеркалом" [16, с.70]. Членам суспільства важко відмовитись від стереотипних поглядів, що цілком узгоджуються з їхніми традиційними уявленнями про представників певних соціальних груп. Часто забобони мають більшу владу, ніж реальні факти [10, с.54].

Характеру стереотипу можуть набути найрізноманітніші риси мовлення представників протилежних статей, а наявність аналогічних гендерних стереотипів у багатьох народів може бути пояснена спільним для цих культур традиційним патріархальним розподілом гендерних ролей. Факт андроцентричності (від гр. anēr (andros) – чоловік [7, с.38]) буденної мови, що доводиться в багатьох роботах, носить, очевидно, універсальний характер. Проте ступінь андроцентричності різних мов може варіювати [1, с.33].

Ідея про гендерну асиметрію в мові стала відправною точкою для дослідників так званого Нового жіночого руху, що виник у США та Німеччині в середині XX ст., в результаті чого в мовознавстві виник своєрідний напрямок, названий феміністською лінгвістикою. Основоположною в цій області стала робота Р.Лакофф "Мова та місце жінки" [15], яка обґрунтувала андроцентричність мови та ущербність образу жінки в картині світу, яка відтворюється у мові.

Дослідження цього напрямку базується на гіпотезі Сепіра-Уорфа: мова не лише продукт суспільства, але й засіб формування мислення та ментальності. На основі цього представники феміністської лінгвістики стверджують, що усі мови, які функціонують у патріархальних і постпатріархальних культурах, є суто чоловічими мовами та відображають чоловічу картину світу. Виходячи з цього, лінгвісти феміністського напрямку наполягають на переосмисленні та зміні мовних норм, вважаючи свідоме нормування мови і мовну політику метою своїх досліджень. Гендерні мовні асиметрії отримали назву мовного сексизму (sexism). Термін сексизм створений, скоріш за все, по аналогії зі словом расизм. Обидва поняття відображають усвідомлення суспільством упередженого ставлення до людей, які не є особами чоловічої статі білої (європейської) раси.

Феміністські дослідження становили так званий алармістський етап у розвитку гендерних студій, пробудивши інтерес мовознавців до вивчення гендерного чинника в мові та мовленні. Особливостю гендерних студій на сучасному етапі є широкий масштаб дослідження та активне залучення даних суміжних із лінгвістикою дисциплін: психології та психолінгвістики, соціології та соціолінгвістики, нейролінгвістики, антропології, прагма- та комунікативної лінгвістики, літературознавства та ін. Об'єднані зусилля вчених різних напрямків дали змогу впритул підійти до відповідей на запитання як про причини існування відмінностей у мовленні представників двох статей, так і про основні риси цих відмінностей.

Переважна більшість цих досліджень зосереджуються на вивченні усного мовлення чоловіків і жінок у різних ситуаціях спілкування. При цьому найбільша увага приділялась таким питанням, як: частота зміни комунікативних ролей; перебивання та накладання реплік; кількість, типи та значення запитань, які задають співрозмовникам чоловіки та жінки; введення та обговорення нових тем; сигнали зворотнього зв'язку та їхне значення; вживання виразів підсилення чи пом'якшення висловлювання, а також слів, що виражають невпевненість і т.ін.

Результати, отримані дослідниками, іноді є досить суперечливими. Причиною розбіжностей учені вважають відсутність єдиної методики аналізу, різницю в соціальному статусі інформантів, а також відмінності в досліджуваних ситуаціях спілкування. Поширеним явищем є й розходження у тлумаченні фактичного мовного матеріалу, наприклад, стосовно пояснення значення розділових запитань у мовленні представників обох статей. Якщо Р.Лакофф вважає їх ознаками невпевненості, слабкості, позбавлення влади [17, с.41-42], то Дж.Холмз стверджує, що розділові запитання в більшості випадків виражають підтримку та заохочення співбеседника [13, с.42-46]. Коментуючи

подібні суперечності, Д.Таннен доречно зауважує, що одні й ті самі мовні засоби можна використовувати з різними, іноді навіть протилежними, цілями в різних ситуаціях, тобто їхнє значення є не абсолютним, а відносним та потребує врахування контексту взаємодії [26, с.261].

Незважаючи на розбіжності, більшість досліджень підтверджують, що чоловіки прагнуть домінувати в розмові, частіше перебивають жінок у змішаних групах. Однак в однорідних групах кількість перебивань та частота зміни комунікативних ролей суттєво не різняться. Крім того, в змішаних групах жінки частіше, ніж чоловіки, виражають підтримку співбесідника за допомогою різних типів запитань та сигналів зворотнього зв'язку. Ця особливість жіночого мовлення проявляється й під час спілкування в однорідних групах.

Здійснені дослідження загалом підтверджують наявний стереотип про притаманність змагального стилю мовлення чоловікам та підтримуючого, дружнього стилю – жінкам. Разом із тим, у багатьох випадках не підтверджується стереотип про більшу балакучість жінок та словесну стриманість чоловіків: відмінності в "кількості" чоловічого та жіночого говоріння значною мірою визначається такими екстралінгвальними факторами, як мета взаємодії, роль та статус комунікантів у конкретній мовленнєвій ситуації. Співвідношення кількості висловлювань, зроблених чоловіками й жінками, різне у формальних ситуаціях і більш інтимних. Так, коли можливість висловитись сприяє підвищенню статусу того, хто говорить, чоловіки прагнуть домінувати в розмові. Однак за неформальних обставин, наприклад, під час сімейної бесіди, кількість чоловічих реплік набагато менша. Це свідчить про те, що чоловіки схильні надавати більшого значення публічному говорінню, орієнтованому на змістову значимість висловлювань та на можливість утвердити власний статус. Основним для чоловіків є інформативний рівень спілкування [24]. Жінки ж надають перевагу фатичним комунікативним актам, основна мета яких – саме спілкування, контакт [3, с.111]. Можливо, саме ці гендерні відмінності в ціннісних орієнтаціях під час комунікації призвели до зневажання жіночих розмов як марних та порожніх.

Активні дослідження мовлення представників двох статей обумовили появу в лінгвістиці поняття *"гендерлект"* (в іншій варіації "сексолект"), під яким розуміють або жіночу мову [10, с.58], або загальні відмінності в мовленні представників двох статей [12, с.101]. Проте термін "гендерлект" не отримав загального визнання. Слушною видається думка тих учених, які вважають використання цього терміна невиправданим, оскільки він підкреслює системний характер відмінностей між мовленням чоловіків і жінок. Насправді ж, як засвідчують численні дослідження чоловічого та жіночого мовлення, ці відмінності стосуються не базового коду, а окремих тенденцій у використанні представниками двох статей одиниць спільного мовного арсеналу.

Художні тексти авторів різної статі потрапляють у фокус уваги вчених-лінгвістів досить рідко, що пояснюється об'єктивною складністю та багатогранністю проблеми гендерної варіативності художнього мовлення. Як зазначала В.Вульф, "твір, автором якого є жінка, завжди жіночий, він не може бути не жіночим, і у своїх найкращих проявах він якнайбільш жіночий. Єдина складність полягає у визначенні цієї жіночості" [цит. за: 25, с.247]. Протягом декількох десятиліть вивчення гендерної специфіки художніх текстів учені так і не дійшли єдиної думки щодо типових рис жіночих та чоловічих художніх творів, питання все ще залишається відкритим, хоча певні напрацювання в цій галузі все ж таки є.

Більшість дослідників погоджуються, що найбільш істотні відмінності художніх творів авторів-жінок полягають у їхніх змістових характеристиках, специфіці презентації досвіду, здатності створення переконливих і реалістичних жіночих образів та оповідачів. Не виявлено помітної різниці в дотриманні чи порушенні чоловіками та жінками загальних норм використання образності, риторичних засобів та правил побудови текстів, хоча й жінки-письменниці можуть втілювати ці норми та засоби в досить незвичний чи навіть непередбачуваний для чоловічих творів спосіб [23, с.4].

Так, вивчення жіночих англомовних художніх творів в історичному ракурсі виявило помітний вплив специфіки жіночого життєвого досвіду на художню образність в створюваних ними текстах. Досить поширеними в жіночих творах минулих сторіч є образи божевілля, хвороб, страждань та самогубства [21; 22 та ін.], що, на думку літературознавців, пояснюється залежним становищем тогочасних жінок у суспільстві та їх неспроможністю змінити ситуацію. "Засилля" подібних літературних образів у жіночих творах дало підстави С.М.Гілберт та

С.Губар назвати своє масштабне дослідження художніх текстів авторів-жінок XIX сторіччя "Божевільна жінка на горищі: жінка-письменниця та літературна уява XIX століття".

На притаманну англомовним жінкам-письменницям тенденцію відображати власний гендерний досвід та бачення світу в образності художнього тексту вказують й інші дослідження прозових і поетичних творів. Прояви жіночого погляду на світ було виявлено у тропеїці А.Мердок [див. 5], зокрема, у зверненні авторки до специфічних артефактів – одягу, в який може бути вдягнений предмет думки, тканин, які виступають у ролі перепони, покрову, структурної форми і т. ін., а також жіночих прикрас. Образи прозорості й консистенції речовини іноді "виймаються" письменницею із структури концептів, що належать до реалій кухні [op. cit., с.165-166]. Активне залучення таких "жіночих" моментів, як менструація, пологи, годування груддю, згвалтування, проституція помічено в метафоричній мові Е.Б.Браунінг [14, с.144] та інших поеток і письменниць [20, с.152; 21, с.84]. Використання образності, що базується на жіночій фізіології, згідно зі спостереженням С.Губар [11, с.300-305], є характерною рисою багатьох жіночих творів. Проаналізувавши значну кількість англомовних художніх жіночих текстів, авторка приходить до висновку про особливе значення, "центральність образу крові" для жінок-письменниць. Цей образ, на думку дослідниці, символізує як специфічний досвід жінок, так і їхній страх перед виявом власного таланту та проникненням у традиційно чоловічу сферу. Цю закономірність щодо залучення специфічно жіночого досвіду при образному відображенні світу було підтверджено і в нашому дослідженні [див. 4, с.89-93]

Можна виокремити ще декілька характерних рис, встановлених дослідниками при вивченні художніх текстів авторів різної статі. Серед них слід назвати особливу уважність жінок-письменниць до проблем становлення та маніфестації специфічної жіночої ідентичності в сучасному світі. Дослідження цього напрямку зосереджуються на змістових характеристиках жіночих текстів.

Помітною є також тенденція нетрадиційного використання усталених літературних форм, таких, як класичний Bildungsroman, наукова фантастика, та альманах для відтворення та "переписування" специфіки жіночого досвіду й бачення світу.

Значний інтерес становить вивчення розповідної перспективи та фокалізації в художніх текстах авторів різної статі. Основна думка досліджень цього напрямку полягає в тому, що категорію гендера слід розглядати як важливий і навіть невід'ємний елемент наративної поетики, який неминуче накладає відбиток на те, "як розповідаються історії (stories), ким і для кого" [19, с.1].

Отже, дані, накопичені в лінгвістичній гендерології, підтверджують наявність відмінностей як в усному, так і в писемному художньому мовленні представників двох статей. Проте ці відмінності та інтенсивність їхнього прояву значною мірою залежать від екстралінгвальних чинників. Усвідомлення цього факту призвело до того, що наголос у дослідженні гендерної варіативності мовлення в останні роки робиться на вид діяльності, акцент зміщується із виявлення відмінностей у мовленні чоловіків і жінок (як це робилося раніше) на з'ясування того, в яких ситуаціях мовлення представників двох статей відрізняється, як проявляються ці відмінності та які їхні причини. Важливим моментом сучасних гендерних студій є усвідомлення вченими недопустимості абсолютизації гендерних відмінностей у мовленні, автоматичної екстраполяції даних, отриманих на конкретному матеріалі, на всіх мовців певної статі в будь-яких ситуаціях спілкування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Добровольский Д.О., Кирилина А.В. Феминистская идеология в гендерных исследованиях и критерии научности // Гендер как интрига познания: Сб статей. – М.: Рудомино, 2000. – с.19-35.
2. Женщина в пословицах и поговорках народов мира / Сост. Э.А.Гейвандов. – М.: Гелиоцентр, 1995. – 304 с.
3. Земская Е.А., Китайгородская М.В., Розанова Н.Н. Особенности мужской и женской речи // Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. – М.: Наука, 1993. – с.90-136.
4. Козачишина О.Л. Лінгвістичні прояви гендерних характеристик англомовних художніх текстів (на матеріалі американської прози XX сторіччя): Дис. … канд. філол. наук: 10.02.04. – Київ, 2003.
5. Колесник Д.М. Концептуальное пространство авторской метафоры в творчестве А.Мердок: Дис. … канд. филол. наук: 10.02.04. – Черкассы, 1996.
6. Мартынюк А.П. Женская речь и проблемы общения // Вестник Харьковского ун-та. – Харьков: Вища школа. –

1987. – Вып. 312. – с.30-34.
7. Словарь иностранных слов / Гл. ред. Ф.Н.Петрова. – М.: Русский язык, 1985. – 607 с.
8. Швейцер А.Д. Современная социолингвистика: теории, проблемы, методы. – М.: Наука, 1976. – 176 с.
9. Халеева И.И. Гендер как интрига познания // Гендер как интрига познания. – М.: Рудомино, 2000. – с.9-18.
10. Cameron D. Feminism and Linguistic Theory – L.: Macmillan Press, 1992. – 247 p.
11. Gubar S. "The Blank Page" and the Issue of Female Creativity // The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature and Theory / Ed. by E. Showalter. – N.Y.: Pantheon Books. – 1985. – P. 292-313.
12. Haas A. The Acquisition of Genderlect // Language, Sex and Gender. Does La Fifference make a Difference? / Ed. by J.Orasanu, M.Slater, L.L.Adler. – N.Y.: New York Academy of Sciences. – 1979. – P. 101-114.
13. Holmes J. Women, Men and Politeness. – L.: Longman, 1995. – 254 p.
14. Kaplan C. Aurora Leigh // Feminist Criticism and Social Change. Sex, Class and Race in Literature and Culture / Ed. by J.Newton, D.Rosenfelt. – N.Y.; L.: Methuen. – 1985. – P. 134-164.
15. Lakoff R. Language and Women's Place. – N.Y.: Harper Colophon Books, 1975. – 83 p.
16. Lakoff R. Stylistic Strategies within a Grammar of Style // Language, Sex and Gender. Does La Fifference make a Difference? / Ed. by J.Orasanu, M.Slater, L.L.Adler. – N.Y.: New York Academy of Sciences. – 1979. – P.53-80.
17. Lakoff R. You are What You Say // Mind Speaks to Mind / Ed. by D.Cury. – Washington: USIS. – 1994. – P. 41-45.
18. McConnel-Ginet S. Intonation in a Man's World // Language, Gender and Society / Ed. by B.Thorne, Ch.Cramarae, N.Henley. – Cambridge: Newbury House Publishers. – 1983. – P. 69-89.
19. Mezei K. Introduction: Contextualizing Feminist Narratology // Ambiguous Discourse. Feminist Narratology and British Women Writers / Ed. by K.Mezei. – Chapel Hill: L.: Univ. of North Carolina Press. – 1996. – P. 1-20.
20. Moers E. Literary Women. – N.Y. Anchor Press, 1977. – 496 p.
21. Morris P. Literature and Feminism. – Oxford: Blackwell Publishers, 1993. – 217 p.
22. Ostriker A. The Thieves of Language. Women Poets and Revisionist Mythmaking // The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature and Theory / Ed. by E.Showalter. – N.Y. Pantheon Books. – 1985. – P. 314-338.
23. Rainwater C., Scheick W.J. Introduction // Contemporary American Women Writers. Narrative Strategies / Ed. by C. Rainwater, W.J.Scheick. – Lexington: Univ. Press of Kentucky. – 1985. – P. 3-7.
24. Scollon R., Scollon S.W. Intercultural Communication. A Discourse Approach. – Oxford; Cambridge (Mass): Blackwell, 1995. – 271 p.
25. Showalter E. Feminist Criticism in the Wilderness // The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature and Theory / ed. by E.Showalter. – N.Y.: Pantheon Books. – 1985. – P. 243-270.
26. Tannen D. The Relativity of Linguistic Strategies: Rethinking Power and Solidarity in Gender and Dominance // The Feminist Critique of Language: A Reader / Ed. by D.Cameron. – L.; N.Y.: Routledge. – 1998. – P. 261-279.

АНОТАЦІЯ

Предметом цієї статті є узагальнений аналіз гендерних особливостей усного та писемного мовлення. У більшості розглянутих досліджень підтверджується наявність ряду відмінностей у мовленні представників двох статей. Однак виявлена гендерна специфіка не носить абсолютного характеру та значною мірою залежить від екстралінгвальних чинників.

Ключові слова: *гендер, фемінізм, стереотип, сексизм, комунікативна стратегія, художня образність.*

The article focuses on the analysis of gender peculiarities in oral and written speech. The majority of the analyzed studies confirm the existence of differences in male and female speech. These differences, however, have a relative character and greatly depend upon the extralingual factors.

Key words: *gender, feminism, stereotype, sexism, communicative strategy, imagery.*

Юлія Колядич
(Вінниця)

ПОЕТИКА ДЕТАЛІ В НОВЕЛІСТИЦІ РОМАНА ІВАНИЧУКА

Деталь як художній засіб здавна відіграє важливу роль в архітектоніці новели. Завдяки здатності згущувати смисл, надавати лаконічності портретним характеристикам вона активно використовується творцями малих прозових жанрів. Деталь – це значуща подробиця. Вона може бути поворотним пунктом сюжету, визначати сутність вдачі персонажа, стати складовою пейзажу чи інтер'єру. Деталлю може виступати предмет, явище, риси зовнішності, слово. Назви деталей досить часто виносяться в заголовки творів малого жанру. Застосування художньої деталі в літературі XX століття рідко обходиться без її символізації. Часто деталь набуває наскрізного характеру.

Художня деталь у творчості Р.Іваничука ставала предметом уваги багатьох літературознавців, однак цілісно й у тому аспекті, в якому ми пропонуємо, досі не аналізувалась.

Аналіз поетики художньої деталі бачимо як почерговий розгляд новел Р. Іваничука з вказівкою на деталь та контекст, у якому вона може бути зрозуміла з наступною її інтерпретацією.

Значущою подробицею новели „Батько" є хустина. У привокзальному ресторані дід Панас угледів за сусіднім столиком жінку, яка вражаюче нагадала йому доньку, що перед війною поїхала вчитись до Львова і не повернулась. Старий метнувся до ларка купити жінці подарунок – хустину, а коли прийшов, за столиком її вже не застав. Хустина символізує надію діда Панаса на порозуміння, спокійну старість, сімейне щастя. „Хустина" – це, можливо, найістотніша частинка його „я", що прагне комунікації й підтримки.

Вузловим моментом сюжету служить деталь у новелі „Дім на горі". Незаміжній Насті болить думка залишитись самітною. Старий їхній із батьком дім відлюдкувато височить на горі. „*Та якось, ідучи вверх,* – мовить автор, – *понад річкою з Поріччя, Настя вдивилася на свою гору, і шпигонуло її в саме серце вістря чорної шпиці колодязного журавля, що випнувся з темної шапки дерев, мов шибениця. І бризнула думка: вирубати все під корінь, нову хату в два поверхи поставити, голубими великими вікнами заманити, цинковими дахами блиснути на світом. І тоді прийдуть, прийдуть...*" [1, с.11]. Чорна шпиця колодязного журавля навіяла, очевидно, Насті відчуття занепаду, старості, смерті. Але, як виявилося пізніше, оновлення потребував не дім на горі, а Настина душа. Їй треба було: позбутися гонору, відлюдькуватості, подолати прірву відчуження між собою й односельчанами. Тому й новий будинок не приніс їй щастя.

Новелу „Помста" (1963) написано в дусі того часу, коли діяльність воїнів ОУН – УПА шельмувалась на рівні зі злочинами фашистів. Образ упівця в радянській літературі був не інакше, як негативним, націоналісти замальовувалися бандитами й негідниками. Тож не дивно, що Р.Іваничук, попри задекларовану в мемуарах вже на той час антирадянську позицію, відтворив звірячу розправу оунівців над родиною сільського активіста. Відбувши покарання, один із тих, хто вчинив тої ночі злочин, повертається в село, де сільрадою порядкує його ворог, чоловік, що втратив доньку й дружину. Незважаючи на невигойну рану, голова сільради прощає злочинця й уписує в книгу, куди записував жителів села. До речі, образ колишнього бандита Луця Федорчина досить неоднозначний, він не належить до тих, яких змальовують тільки темними фарбами, оскільки його участь у вбивстві опосередкована, а в ув'язненні він щиро покаявся. Таким неоднозначним, треба думати, було і ставлення молодого письменника до оунівців. У новелі є одразу кілька наскрізних деталей. На художню деталь у цьому творі автор свідомо поклав найвагоміше ідейно-художнє завдання: зміна ставлення Івана до Луця. Роль деталей виконують муха, що прилипла до сторінки книги, куди записують жителів села, шрам на обличчі Івана, що червоніє, коли спогади шарпають душу, телефон, зламаний спересердя головою сільради, коли він дізнався про повернення Федорчина. Фінал новели посилено послідовним уведенням трьох деталей. Іван зіскоблив муху на сторінці й вписав нове прізвище, шрам на його обличчі поблід і зрівнявся з кольором шкіри, голова попросив прислати майстра полагодити телефон. Персонаж прогнав думку про помсту, як нав'язливу муху, пам'ять на якийсь час перестала тривожити думки Івана (зблід шрам на обличчі), телефон полагодили і відновилася віра в життя.

У новелі „Смерть Довбуша" письменник, очевидно, ставив перед собою завдання відтворити конфлікт між оспалим, по-рабському покірним колонізаційній владі селянством і полум'яним бунтарем. Останнім актом цієї злегка романтичної драми є несподівана поява повстанця Гомика в ролі Довбуша. Останнім його аргументом виявилось самогубство на сцені самодіяльного театру в сільській читальні перед глядачами-селянами. До слова, цей образ посилено біблійними алюзіями. Ісус виганяв міняйлів з храму, розбійник виганяє глядачів з театру, бо вони не достойні носити опришківські череси і вшановувати пам'ять Довбуша. Вперше оповідач побачив Гомика крізь вікно на запилюженій дорозі. Навпроти Гомика наїжачилась вилами й сокирами стіна селян. Вони, опустивши голови, просили залишити їх у спокої. Останній штрих є вельми прикметною психологічною деталлю, оскільки селяни, певно, відчули правду в словах розбійника. Наступні деталі ще більше посилюють протистояння ідей,

світоглядів, душ, підкреслюють селянський обскурантизм. Вони готові розіп'яти Гомика, хоч він прийшов дати їм свободу. Вони туляться до своїх воріт, залишаючи йому місце для проходу. Естетичний ефект деталей увиразнено тим, що вони водночас виступають метоніміями: *„І він пішов тим проходом, рівно пішов по вулиці і зник з вербами. А низькі хати сліпо дивилися йому вслід запиленими вікнами, мов більмами.*

Спорожніла вулиця, тільки серед дороги чорнів Гомиків карабін. Його не підняв ніхто" [1, с.90].

Непогамовану волю до життя й спадкоємність поколінь символізують такі деталі, як „зелений шум волів й борів", зелені пагони смерек і ялиць у новелі, назву якій дала одна з наскрізних деталей: „Зелений гомін". Під час перестрілки між мадярським обозом і розвідниками убито парубка Василя. На прикладі сцени смерті Василя бачимо, як деталь переростає в символ: *„Молоде віття ялиці, посадженої біля воріння, із ще притиснутим до гілки, ще не розклеєним чатинням діткнулося обличчя Василя і лоскотало: ти бачив, як „маркітантка" термосить тіло свого сина, розстібає киптар на ньому, а думав зовсім інше: так, як Василь, спала учора деревина, а нині пробудилася, і ти думав про те, що настає весна; Миронячка розірвала сорочку, й почервоніло пагіння ялиці, й здалось тобі, що вибрунилося воно з крові*" [2, с.93].

Згадується знаменита чеховська деталь, рушниця на стіні, коли читаєш новелу Р.Іваничука „Весільна". Сліпий і сивий дід Плітко у вільні від праці хвилини полюбляє грати на сопілці. Дід сидить на порозі колиби, повз яку ідуть на роботу косарі. Його онука Катерина, жінка в літах, виглядає між ними свого Ілька, коханого, з яким не довелось зазнати сімейного щастя. Фінал твору звістує примирення й порозуміння між Катериною та Ільком. І тоді сповна реалізується семантичний потенціал означеної деталі. Вона бачиться своєрідним камертоном, під який лаштується музика життя або виразником найглибших, найпотаємніших людських прагнень, тугою за гармонійним і повносилим життям: *„Сумно світилась ребрами Мочерначчина хата, голосила пусткою над горами, але заливалась весело сопілка, дідова посмішка молодила полонину, а сопілка грала – кому для спочинку, кому для праці, а можливо, комусь і весільної грала..."* [2, с.45].

Живим втіленням хатнього духу, що вперто тримає Марію вдома, не пускаючи її в місто до онуків, змальовано старого кота в новелі „За пострибі". Ця наскрізна деталь впродовж тексту по-різному семантично акцентується. Звісно, Марію тримає не стільки цей лагідний і дещо демонічний кіт, скільки її чутливе до чужого болю серце: вона опікується сиротами. І все ж деталь допомагає краще відтінити образ, ускладнити мотивацію (можливо, вона боїться міста), бо, як це часто буває з живими людьми, мотиви наших вчинків і різноманітні, і суперечливі. Між іншим, Іваничукові пошуки мотивації вчинків у цьому випадку досить відчутно нагадують кризову ситуацію з її психологічним контекстом у повісті „На перевалі" з тією різницею, що селянська психологія баби не настільки складна, щоб розуміти й ословлювати власні підсвідомі прагнення, тому в текст уведено образ кота. Старий кіт ніби постає втіленням підсвідомих прагнень Марії, поза її серцем і розумом. Нещасний випадок, що трапився з її сусідом-бокорашем, внаслідок чого його хлопчик залишився без нагляду, змусив Марію вкотре відкласти від'їзд. Але разом з тим трагедія була наче відповіддю на підсвідоме бажання Марії залишитись. Кіт – це тіньовий бік її „я", і саме тому ситуацію сумнівів, внутрішніх борінь і душевного роздвоєння так добре відтворено в тексті. Власне, не займаючи центрального місця в системі образів твору, образ кота майже переростає рівень художньої деталі. Рішення баби Марії віддзеркалюються в свідомості кота, він міркує подумки її словами, заперечує їй: *„Старий кіт сидів у Маріїних ногах, підігнувши хвоста, він поблажливо дивився на бабу зеленкуватими очима: смішні думки снує його ґаздиня, нікуди вона не поїде, про тих своїх рідних онуків торочила й тоді, як Мурчик ще малим кошеням дряпався по ліжнику, що он висить на жердці, вічно про них балакала, а чужих колисала. „Завжди кудись їдеш, хату продаєш, мене віддаєш сусідам – лякаєш старого Мурлику, але ти добра, бабо, та й халупу свою тобі буде тяжко покинути", – тужно позирав кіт каправим оком на бабу Марію*" [3, с.108]. Кіт вгадує бабині думки, а баба – котові й по-своєму на це реагує: *„Нявкнув кіт на припічку, скочив на долівку, потерся хребтом до Маріїної ноги, фиркнула ногою.*

– Атрус-с!

Блимнув зеленими очима і скорботно опустив вуса..." [3, с.111]. Врешті Марія вимушено міняє рішення. І кіт це зрозумів, він задоволений: „*Старий кіт тихо лащився біля бабиної ноги...*" [3, с.112].

Літературознавці твердять, що майже неможливо достеменно визначити, де закінчується індивідуально-авторський образ-символ і починається художня деталь. Це твердження цілком стосується попереднього образу-деталі так само, як наступного з новели „Плюшевий ведмедик". Художня деталь, назву якої винесено в заголовок новели, виконує в цьому творі ту ж функцію, що й образ кота в новелі „За простимі". Вона стала ославленою частиною іншого „я" головного героя, його надсвідомих (супер-ego) прагнень, бо ведмедик застерігає Андрія від інтимних стосунків із Мартою. Тільки стосунки, власне, діалог між плюшевим ведмедиком і персонажем мають більш усвідомлений характер: це свого роду гра інтелігента – артистично обдарованого чоловіка зі змістом власної пам'яті. До такого висновку підводить форма оповіді новели від першої особи. Застерігши від хибного вчинку, плюшевий ведмедик пробуджує в Андрієві жагу до життя. Прикінцеві рядки твору сфокусовані навколо вказаної художньої деталі: „*Б'є прибоєм весна в мої груди, б'є прибоєм знайдена весна в мої груди, я всмоктую її в себе, вдихаю, щоб більше не забути, а на верболозах хитаються, танцюють тисячі плюшевих ведмедиків, вдячно посміхаються мені...*" [1, с.87].

Наскрізна деталь у новелі „Настуня" актуалізує архетип, що незрідка трапляється у творах класиків літератури й наших сучасників, скажімо, в „Петербурзьких повістях" М.Гоголя, в романі „Майстер і Маргарита" М.Булгакова, в романах Ю.Андруховича. Йдеться про картину святкового дійства, в якому беруть участь мерці. У творі розповідається про гуцульське весілля, на яке липневого вечора випадково потрапив мандрівець, у минулому вчитель. Як це часто буває з героями Р.Іваничука, його турбують спогади. Саме вони складають переважну частину тексту новели. Юний учитель колись квартирував у цих місцях і закохався в доньку господаря. Кохання було взаємним, однак на перешкоді стало бажання її батьків віддати доньку за багатого. Врешті-решт Настуня виходить заміж за багатого перестарілого парубка Юру Фаринiва. У серці ж юнака назавжди лишилась незагойна рана. Отже, триває гуцульське весілля; і чим більше деталей схоплює спостережливе око подорожнього, тим більше тотожного з'являється між цим дійством і подіями багатолітньої давності, днем, коли Настуня проти своєї волі віддалася за Юру Фаринiва. Насамкінець виявилось, що матір'ю молодої і є та Настуня, в котру був закоханий вчитель, причому ситуація на весіллі вельми нагадує давно колишню: мати нареченої проти, аби донька одружилась з бідним вчителем, хоч не стала на заваді доньчиного щастя, і весілля таки відбулось. Деталями, що пов'язують ці два весілля є обриси обличчя матері дівчини, гра музикантів і квадрат місячного світла від вікна. Основною ланкою зв'язку зовнішнього характеру двох подій виступив якраз квадрат синього світла. Ця деталь залишається незмінною в інтер'єрі при „перемиканні" режиму оповіді з теперішнього часу на минулий і навпаки. Місячне сяйво творить ефект фантасмагорії і надає дещо ірреальних обрисів, на межі зі сновидінням тому, що відбувається перед очима подорожнього. Вказана деталь розпочинає ланцюг спогадів: „ ... *квадратовий клаптик синюватого світла упав на квітчасту хустину господині, на її щоку, і мені здалося, що жінка хитнулася, наче під подувом вітру, і цей ніжний порух знову щось розбудив у моїй пам'яті, я напружився, щоб спіймати хоча б тінь конкретного образу із забутого минулого чи то зі сну, але – даремно, думки мої й далі марно борсались, і пригадати обличчя дівчини зі сну я не міг*" [3, с.163]. Клапоть місячного світла фокусує увагу читача в інтер'єрі фрагментів минулого весілля: „*Я затулив вуха, бо це було блюзнірством – так весело грати на похоронах моєї першої любові; синій квадрат утікав з-під моїх ліктів, я сягнув рукою, наче хотів його затримати, та враз почув стукіт у шибку і виразний зойк:*

– *Учителю!..*

Я оглянувся: на тлі морозно ночі її постать, розіп'ята у вікні, скидалася на силует підстреленого птаха..." [3, с.169].

Отже, з огляду на цитований фрагмент, герой насправді присутній на похоронах власного кохання, зниклих почуттів, колишнього „я", а перед ним розгортається щось на зразок сновидіння, марева, галюцинації, візії. Між іншим, такого роду психологічне роздвоєння спостерігаємо у Франковій поемі „Похорон". Наш здогад підтверджується подібністю фіналів

новел „Настуня" і „Сповідь". Кінцівка новели „Настуня" така: *„Ви – Настуня? – запитав я, коли бубнися переможно забряжчав по мідній тарілці і музика стихла.*

– Настуня – там, – зітхнула господиня в бік щасливих молодих. – А я вже давно Настя, вчителю..." [3, с.172]. Фінал наступного твору: *„Добрий день вам, Курилку!*

Аж легше стало... Та пастух оглянувся. Я ще раз гукнув. Пастух ліниво повернув голову. Я ніколи не бачив цього обличчя, а воно дивилося на мене чи то з докором, чи із подивом, потім пастух розпрямився і, міряючи мене ще раз поглядом, показав герлигою в бік сільського цвинтаря:

„Там уже Курилко. Там..." [3, с.129]. За свідченням письменника, Іван Миколайчик, зі слів якого написано цей твір, дочитавши новелу, сказав, що він ніби побував на власних похоронах. Прототип у цьому випадку вступає також alter ego оповідача новел „Настуня" і „Сповідь". У свою чергу образ оповідача цих історій створено, безперечно, на автобіографічній основі.

Новела „Бузьки на Семеновій хаті" свідчить про комплексне використання художніх деталей з композиційною метою. Деталі – подружжя бузьків і рядки народних пісень – розривають плин буденності, втручаються в думки старого Семена спогадами й тривогою про майбутнє. Фрагменти спогадів, що нерідко розпочинаються рядками пісні, виокремлено в тексті графічно. Навесні Семен згрібав на подвір'ї просохлу мерву. Думки обсіли голову Семена. Син наполягав, щоб старий покинув хату і йшов жити до нього. Але з глибин пам'яті просяться на вуста слова давніх пісень і відволікають дідові думки в іншому напрямку, виказуючи потаємне бажання доживати віку після смерті дружини з Оленю Бойканюковою, що в неї був закоханий у юності. Шальки терезів Семенового вагання схилилися врешті на бік останньої думки і допомогли йому, як не дивно, бузьки. Як бачимо, Р.Іваничук знову вдається до символізації деталі (у цьому випадку бузьки – символ надії), до того ж вона чинить доленосний вплив у ситуації вибору: *„Коли сонце схилилось за Грунь, Семен з бесагами через плече вийшов з хати. Клекіт не вгавав і досі, він поглянув на бузька, що махав крилами й клекотів ще настирливіше, озирнувся і побачив: з-за лісової пере смуги летів другий птах – простісінько до гражди. Птах несміливо опустився на край даху, – сумне обійстя враз повеселіло, – й обережно й насторожено підходив до гнізда, де стояв удівець. Спочатку вони приглядалися один до одного, потім простягнули шиї, діткнулися дзьобами і радісно заячали.*

І подумав Семен, що зарання стихла його пісня, що до сина він встигне прийти ще й у косовицю або ж під зиму, бо чого квапитися?" [3, с.185-186].

Р.Іваничуком написано ряд нарисів, що слугують ніби попереднім допоміжним матеріалом для роботи з художніми текстами, серед них – „Росяні доріжки", „Туди, де сонце сходить". Навіть факт попереднього написання новели, гадаємо, не міняє цієї залежності. Тотожні реалії мають нарис „Росяні доріжки" і новела „Весільна". Художній твір демонструє, як подробиці нарису перетворюються на художні деталі. Механізм цього перетворення простий: фактаж нарису не спроектовано на внутрішній світ дійових осіб, він існує ніби незалежно, як публіцистичний факт, він ще не став символом чи метафорою, він ще не творить настроєвої атмосфери. Скажімо, в новелі „Весільна" пустир серед лісу символізує втрачене життя, надії, щастя лісника Ілька: *„На пустирях садив життя, а серед свого власного – пустир"* [1, с.48]. У нарисі – це факт безгосподарності окремих керівників: *„Через ці огульні лісосіки велике лихо почалося для карпатських лісів"* [3, с.226]. До речі, на перетині нарису і новели, публіцистики й художнього твору одного й того ж автора читачеві більшою мірою прояснюється смисл деталі: нелюдяність влади зламала життя багатьох трудівників Прикарпаття. У випадку з проаналізованою вище художньою деталлю новели „Весільна" – голосом сопілки – маємо в нарисі „Росяні доріжки" її пряму інтерпретацію, вкладену в уста діда, що послабило б у художньому тексті естетичний ефект, до того ж вона сюжетно не прив'язана до долі конкретного персонажа. *„А ти знаєш, як би те все потускніло, коли б сопілки не було, харпаку? – звертається дід, показуючи рукою на гори, людей, на покоси, до об'їзника, що радить йому кинути сопілку. – Чи ти думаєш, що людей більше заохотить твій крик, ніж пісня?"* [3, с.236].

У поетиці малої прози Р.Іваничука художня деталь посіла одне з чільних місць серед інших художніх засобів. Як свідчить попередній аналіз, прозаїк часто вдається до символізації деталі, надає їй наскрізного характеру, використовує в комплексі художні деталі різних видів.

Незрідка деталь потрапляє в заголовок твору, як-от у новелах „Бузьки на Семеновій хаті", „Плюшевий ведмедик", „Бузьків вогонь" тощо. Художні деталі новелістики Р.Іваничука виконують характеротвірну функцію, задають, якщо мають наскрізний характер, ритм художнього тексту, композиційно структурують художнє ціле, витворюють настроєву атмосферу оповіді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іваничук Р. Дім на горі. Новели. – Львів, 1969. – 186 с.
2. Іваничук Р. Одна хлібина на двох. Новели про любов. – Львів, 2004. – 265 с.
3. Іваничук Р. Сива ніч. Повість, новели, мандрівні нотатки. – Львів, 1975. – 321 с.

АНОТАЦІЯ

Авторка статті зосереджує увагу на аналізі поетики художньої деталі в новелах Романа Іваничука.

Ключові слова: *художня деталь, поетика, наскрізна деталь, символізація деталі.*

The authoress of the article concentrates the attention on analysis of poetics of artistic detail in short stories of Roman Ivanychuk.

Key words: *belles-lettres detail, poetics, throughout detail, symbolism of a detail.*

Леся Кондратюк
(Київ)

ПРОСТОРОВО – ЧАСОВА "МОДЕЛЬ СВІТУ" ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ МОВНО – ЕСТЕТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПИСЬМЕНИКІВ

"Головні параметри, складові будь-якої
картини світу – це суб'єкт, час, простір"
Г.Солгалик

В історії естетики склалася традиція розділення часу і простору як естетичних і філософських категорій. Уперше це було зроблено Г.Лессінгом у роботі "Лаокоон, або про межі живопису і поезії" (1766), присвяченій класифікації видів мистецтв. Розглядаючи живопис і поезію в широкому сенсі, Г.Лессінг усвідомлює час і простір як категорії, що визначають межі літератури та образотворчого мистецтва в їх відношенні до чуттєвого досвіду. Категорії простору і часу в естета показані без взаємозв'язку, що пояснюється метафізичним способом мислення. У результаті Г.Лессінг визначає засоби і знаки живопису та поезії. Живопис використовує "тіла і фарби, узяті з простору", а поезія – "членороздільні звуки, що сприймаються в часі" [3, с.434]. Предмети, які самі собою і частини яких співіснують один поряд з іншим, Г.Лессінг називає тілами (предмет живопису). Предмети, які самі собою та частини яких слідують одні за одним, – діями (предмет поезії). Проте філософ відзначає, що тіла існують і в часі. Живопис може зображати також дії, але опосередковано, за допомогою тіл, а поезія повинна зображати також тіла, але за допомогою дій. Отже, у творах живопису, де все показано одночасно, може бути присутнім лише один момент дії. У поезії, де дії розвиваються послідовно, може бути присутнім лише одна властивість тіла. Зразком і доказом думки Г.Лессінга є, на його думку, Гомер, що зображає послідовні дії та одну рису предметів (наприклад, щит Ахілла як річ, що створюється). У цілому робота Г.Лессінга, незважаючи на невідповідність діалектичним уявленням про простір і час, є фундаментальною в історії естетики, адже в ній автор уперше розкрив принцип "хронотопічності" [1, с.235] літературного образу, встановивши його часовий характер.

Проте розділення видів мистецтв на просторові й тимчасові піддано перегляду в сучасній естетиці. Значним внеском у розвиток сучасних уявлень про простір і час є теорія відносності Ейнштейна. Визначені науковою та філософською думкою висновки про зв'язок простору і часу були застосовані по відношенню до словесного мистецтва.

Фундаментальною працею в літературознавстві є дослідження М.Бахтіна, який увів у літературу термін «хронотоп» з математичного природознавства (від грец. chronos – час, topos – місце). Вже етимологія слова свідчить про нерозривність простору і часу: "Прикмети часу розкриваються в просторі, простір осмислюється і вимірюється часом" [1, с.235]. На думку М.Бахтіна, хронотоп є формально-змістовою категорією літератури, має сюжетнобудуюче і жанрове значення, визначає образ людини як істоти хронотопічної.

У межах одного твору і в межах творчості одного автора серед величезної кількості хронотопів, які пов'язані між собою різнотипними зв'язками (ієрархічними, суміжності, взаємозалежності, протиставлення та ін.), завжди можна відшукати хронотопи-константи, які є "наскрізними" компонентами поетики, характерними для стилю автора. Неповторний авторський погляд на світ, специфіка сприйняття часу і простору, конкретизованих у реальному, побутовому вимірі, оригінальність світобачення – ось що насамперед реалізується у хронотопах, перебуваючи між собою в безперервній взаємодії діалогу [1, с.401].

Ми спробуємо розглянути на прикладах певних творів різних авторів і через їхню творчість визначити особливості української, російської та англійської імпресіоністичної прози. Імпресіоністичність творів еквівалентна простору і часу, тому що через простір і час ми можемо розуміти, відчути, що таке миттєвість, швидкоплинність, які є характерними рисами імпресіонізму.

Звернемося до аналізу простору і часу як мовно-естетичних категорій у творах А.Чехова, М.Яцьківа, І.Буніна, О.Вайльда. Що таке просторово-часова "модель світу" у прозі цих письменників.

Ми виявили, що в багатьох творах місце і час дії позначені вже в першому реченні чи першому абзаці. Наприклад, у А.Чехова: *"Было двенадцать часов ночи. Митя Кулдаров, возбужденный, взъерошенный, влетел в квартиру своих родителей и быстро заходил по всем комнатам"* ("Радость"); *"В пятницу на масленой все отправились есть блины к Алексею Иванычу Козулину"* ("Торжество победителя"); *"В один прекрасный вечер не менее прекрасный экзекутор, Иван Дмитрич Червяков, сидел во втором ряду кресел и глядел в бинокль на "Корневильские колокола""* ("Смерть чиновника"); *"В Х-ом общественном клубе с благотворительной целью давали бал-маскарад, или, как его называли местные барышни, бал-парей. Было двенадцать часов ночи"* ("Маска"); *"Летнее утро. В воздухе тишина...Около строящейся купальни, под зелеными ветвями ивняка, барахтается в воде плотник Герасим..."* ("Налим").

Те саме ми можемо сказати і про твори М.Яцківа: *"Вечоріє. Сонце озолочує верхів'я смерек.."* ("У наймах"); *"Ледве світає, а ластівки вже дзьобонять по стріхах"* ("У наймах"); *"Сонце підходить, розпорошує росу з запахами квіток у повітряне небо "* ("У наймах"); *"Настала зима. Голоси завмирали без відгомону, як в ямі"* ("У наймах"); *"З досвітньої мряковини гостинцем виринає валка"* ("Убийте мене!"). Але у М.Яцківа просторово-часове зображення переважно відтворене через неживі антропоморфізовані природні тіла.

Антропоморфізм знаходимо і в І.Буніна: *"Очнувшись, открыв глаза, улыбнулся застенчивой и радостной улыбкой возвращение к жизни. Очнувшись, открыв глаза, я увидел себя в тихом и светлом царстве ночи.*

Образ месяца, который переносит персонажа из Парижа в Россию" ("Поздно ночью"); *"Всюду сильно пахнет яблоками, – тут – особенно. В шалаше устроены постели, стоит одноствольное ружье, подзеленевший самовар, в уголке – посуда..."* ("Антоновские яблоки"). Цікаво, що все детально описується, але без персонажів, а сад ніби живий. Це локус саду.

В О.Вайльда часо-простір, якщо так можна сказати, взагалі настрієвий:

"Yet the roses are not less lovely for all that. The birds sing just as happily in my garden. And to-night I am to dine with you, and then go on to the Opera, and sup somewhere, I suppose, afterwards. How extraordinarily dramatic life is!" ("The Picture of Dorian Gray"). (*Троянди не менш красиві, незважаючи на все це. Птахи щебечуть щасливо в моєму саду. Сьогодні я вечеряю з вами і тоді їду до опери, згодом частування де-небудь. Яке надзвичайно драматичне життя!*); *"Time seemed to him to be crawling with feet of lead, while he by monstrous winds was being swept towards the jagged edge of some black cleft or precipice"* ("The Picture of Dorian Gray"). (*Час здавався йому дуже довгим, тоді як він дивовижними вітрами нісся до щербатого краю чи до чорної прірви*).

Із наведених прикладів стає зрозумілим різноманіття простору: різноманітний світ повсякденного життя постає перед читачем. Л.Крайчик вважає, що визначення місця дії на початку творів відіграє роль "стандартних атрибутів" [2, с.93]. На наш погляд, це пов'язано також з елементами драматичного у прозі зазначених творів (своєрідна функція ремарок) і має прогностичну функцію. Простір створює сюжет і героя, і читач з перших рядків здогадується, що мова піде про звичайні події, які відбулися зі звичайними людьми. Таким чином, у текст вводиться побутовий простір (квартира, кабінет, купе, клуб, дача, номер, потяг), для якого характерна зовнішня правдоподібність. Перед нами локус маленького "світу", що носить узагальнений характер.

Отже, побутовий простір у творах не індивідуалізований. Він створюється автором за певною схемою, за допомогою типових деталей: ікона в кімнаті, обідній стіл в їдальні, робочий стіл у кабінеті. У зв'язку з цим не можна не погодитися з Л.Крайчиком, який говорить про "кімнату взагалі", "будинок взагалі" [4, с.13].

Синтез буттєвого простору світу й авторського буттєвого часу в творі підкреслює філософську ідею тексту: думки про швидкоплинність людського життя, тлінності людського існування і вічності природи, про нерозв'язність суперечки, про щастя, про складність цього поняття, про самоту людини. У результаті письменники постають не лише тонкими психологами, але й філософоми, причому філософська ідея в чималій мірі виявляється через хронотоп.

Спільним для всіх письменників є пошук і художній аналіз взаємозв'язу людини зі світом. У цьому відношенні ми прослідкували еволюцію творчої думки письменників: від абсурдних відносин людини зі світом (герої побутових маленьких світів), від страху чеховських героїв перед таємницею і парадоксальністю життя до усвідомлення єдності всього живого і свого місця в багатогранному світі (герої філософської моделі поведінки). На відміну від художнього часу твору, художній простір у зазначених творах не збігається з місцем розгортання подій чи перебування персонажів. Світ і людина в художній онтології письменників рівноцінні, що додає його картині світу універсальності.

Цю думку доводять і виявлені при аналізі хронотопа смислові константи світу, які зумовлені авторським світовідчуттям і пов'язані з опозиційною моделлю світу:

Побут	**Буття**
Обивательська модель поведінки	*філософська модель поведінки*
абсурд	доцільність
страх	гармонія
самота	єднання
страждання	співчуття
замкнутість	свобода
статика або регрес	динаміка свідомості
обман	правда, справедливість
зло	добро
жах	краса

Важливо, що ці категорії позбавлені містичного змісту, але є універсальними законами життя, складовими, що утворюють єдність світу. Час у художньому творі постає як багатовимірна категорія, у якій розрізняють фабульно-сюжетний час і оповідально-нараційний час.

Таким чином, письменники знайшли свої теми і засоби виразу художньої думки. Поставивши серйозні етичні й філософські проблеми, вони із справжньою майстерністю розкрили їх у невеликому обсязі оповідання та повісті. Ми побачили у творах актуальні онтологічні, гносеологічні, антропологічні й етичні проблеми на рубежі століть: криза сучасного світу і його подолання, світу та людини, пізнання сенсу життя, смерті. У цьому відношенні письменники вписуються у філософські пошуки кінця XIX – початку XX ст., хоча неможливо віднести їх до того або іншого філософського напряму. На нашу думку, багато в чому хронотоп додав творам зазначених письменників філософічність, що народжується з тексту, визначив місткість ідейного змісту, поетичні особливості, з яких склалася діалектично складна картина світу. Людина органічно вписана в цей світ, підкоряючись побутовому круговороту або вічному світовому руху. Миттєва оцінка побутових ситуацій набуває в

письменників особливої актуальності. Автори вимогливі до своїх героїв, але завжди надають їм право вибору, доводячи самоцінність особистості, її відповідальність і етичну свободу.

Отже, аналіз хронотопа дозволив тісніше зіткнутися з художніми законами аналізованих прозових творів, принципи яких більшою мірою близькі до літератури XX століття.

На рубежі сторіч у творчості письменників зазначених літератур сформувалась і зміцніла самобутня художня свідомість. Вона містила в собі пошук найважливіших філософських, духовних, моральних координат і пошук власних естетичних засобів, які адекватно виражали сприйняття світу, що ускладнилося людиною перехідної епохи кінця XIX – початку XX ст. На цьому шляху, коли ми переконалися, що письменникам було властиве прагнення затвердити непорушні для людини за всіх часів цінності: високі духовні начала, нетлінну красу мистецтва, багатогранне багатство „живого життя", яке оточує людину, – динамічного та прекрасного життя природи, трепетного та складного життя оточуючих людей. Важливим для письменників здавалося і сполучення у свідомості людини глибинного „зв'язку часів", що може дати їм духовну силу для розуміння змісту сьогодення, минулого та майбутнього. Буття в його миттєвому, історичному та безмежному плині, людське прагнення опанувати цей феномен – ось до яких духовних запитів звертаються всі, у тому числі й конкретні спостереження художника. Оповідання будується з урахуванням загостреного зору, слуху автора, з урахуванням усіх відтінків його думок і почуттів, де будь-який, навіть важковловимий рух стає провідником, часом символом зазначених значень. У цьому – головна суть і своєрідність імпресіоністичного пізнання письменників, яке об'єднує в собі мить та вічність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет. – М.: Худ. литература, 1975.
2. Крайчик Л. Поэтика комического в произведениях А.П.Чехова. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1986.
3. Лессинг Г. Лаокоон, или о границах живописи и поэзии// Лессинг Г. Избранное/ Комм. А.Гулыги. – М.: Худ. литература, 1980.
4. Чехов А. Полн. собр. соч. и писем: В 30т. / Гл. ред. Н.Ф.Бельчиков. – Т.2. – М.: Наука, 1975.

АНОТАЦІЯ

Синтез буттєвого простору світу й авторського буттєвого часу у творі підкреслює філософську ідею тексту: думки про швидкоплинність людського життя, тлінності людського існування і вічності природи, про нерозв'язність суперечки, про щастя, про складність цього поняття, про самоту людини. У результаті письменники постають не лише тонкими психологами, але і філософами, причому філософська ідея в чималій мірі виявляється через хронотоп.

Ключові слова: *хронотоп, імпресіонізм, антропоморфізм, гносеологія, об'єкт, суб'єкт, час, простір, локус.*

The article deals with the synthesis of existence space of the world and author underlines the philosophical idea of text, which deals with such categories as human life, mortality of human existence and eternity of nature. As a result writers get up not only thin psychologists, thus a philosophical idea in a considerable measure turns out through hronotop.

Key words: *hronotop, impressionism, anthropomorphism, gnosiology, object, subject, time, space, locus.*

Лариса Кравець
(Київ)

МЕТАФОРА ЯК МАРКЕР ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ

Метафора впродовж тривалої, більш як двотисячолітньої, історії вивчення розглядалася переважно як образний засіб, як мовна прикраса художнього тексту, "як щось на зразок вдалого виверту, побудованого на гнучкості слів, як щось доречне лише в деяких випадках і як таке, що потребує особливого мистецтва й обережності" [14, с.45]. Еволюційна інтелектуальна динаміка

людства в другій половині XX ст., зміна парадигм мислення на зламі тисячоліть розширили діапазон функціонування метафори і спричинили переосмислення її ролі в мисленнєво-мовленнєвих процесах. Було встановлено, що зміна наукової парадигми завжди супроводжується зміною базової метафори, яка містить "нову сферу уподібнень, нову аналогію" [14, с.15]. У резонансній праці Дж.Лакоффа і М.Джонсона метафора була віднесена не до рівня мовної техніки, а до рівня мислення і діяльності й названа когнітивним феноменом, що забезпечує взаєморозуміння між комунікантами [9, с.280]. Її почали розглядати як засіб пізнання дійсності, як інструмент організації досвіду людини, як образну форму раціональності. Проте такі тенденції в дослідженні метафори не тільки не знизили актуальності вивчення її в межах художнього тексту, а навпаки, відкрили нові перспективи для наукового аналізу. Сприяли цьому також постструктуралізм і постмодернізм, які представили світу науки докорінно відмінне розуміння онтології художнього тексту, у зв'язку з чим тандем "метафора – художній текст" почали осмислювати в іншому аспекті. Отже, художній текст, утративши монополію на метафору, натомість здобув у дослідників привілегійований статус основної сфери метафоротворення, метафороскупчення та метафорофункціонування й виявився зручним об'єктом для вивчення механізмів породження змісту, способів осмислення людиною дійсності в певній культурі, впливової сили метафори тощо.

Художній текст є найвищою формою репрезентації тексту. Із погляду структуралістів, він являє собою складну багаторівневу цілісну структуру, створену з мовного матеріалу й наповнену таким обсягом різнотипної інформації, який, на думку вчених, не може передати будь-який інший текст [10, с.123]. Це зумовлено, з одного боку, тим, що мовні одиниці всіх рівнів, перебуваючи в тісному зв'язку і взаємодії, творять детерміновану автором "внутрішню композиційно-смислову єдність" [3, с.155], кожен елемент якої і вся система в цілому набувають особливого семантичного навантаження, а з другого – властивістю самої мови породжувати "проективні" форми: "Мова ніби надбудовує над лінією мовлення додатковий багатовимірний простір, у постійному контакті з яким мовлення розширює свої дисменсійні потенції" [6, с.186].

Художній текст є продуктом метафоричної, асоціативно-образної мисленнєво-мовленнєвої діяльності людини й предметом перцепції. Він фігурує в комунікативному середовищі у вигляді неоднозначної графічно-мовної системи й структури. Його матеріальна оболонка завжди чітко окреслена, але семантичний і семіотичний простір безмежний. Властивість мови породжувати "проективні" форми [6, с.186], а також особистість реципієнта і специфіка соціуму, до якого він належить, спричиняють численні інтерпретації одного тексту і в окремих випадках домислювання фіналу чи фіналів. Це дає підстави вченим вважати текст відкритим.

Розуміння художнього тексту як відкритої семантичної системи, здатної самоорганізовуватися в сучасній філології досить популярне (Г.-Г.Гадамер, В.Ізер, Р.Барт, М.Фуко, Ж.Дерріда, Ю.Крістева, У.Еко, М.Бахтін, Б.М.Гаспаров). Проте серед дослідників немає єдності в поглядах на цю проблему. Не маючи на меті детального аналізу кожної теорії, обмежимося лише короткими коментарями. У концепції М.Бахтіна найважливішою категорією є автор-творець як "конститутивний момент художньої форми", а форма розуміється як "вираження активного, ціннісного відношення автора-творця і того, хто сприймає, до змісту" [2, с.58-59]. Постструктуралісти оголосили про "смерть автора" (М.Фуко, Р.Барт) і заявили, що текст рухається сам і це є самодостатньою процедурою породження змісту. Ще далі пішли прихильники теорії "реакції читача" заявивши, що значення, тобто семантичний вимір твору, породжує не текст, а його реципієнт, модальність значення визначається не формальними властивостями тексту, а його "поснювальними стратегіями" [1, с.26]. У постмодерністському текстознавстві текст існує лише в міжтекстових відношеннях, в інтертекстуальних зв'язках. "Інтертекстуальна енциклопедія" читача є своєрідним аттрактором (англ. attract – притягувати), до якого тяжіє інтерпретація тексту як процедура змістоутворення [12, с.334]. Деякі із наведених теорій знайшли відгук в українській і російській філології. Так, наприклад, Б.М.Гаспаров вибудував власну концепцію лінгвістичної діяльності, яка зовні хоч і збігається з поглядами постмодерністів на текст, але загалом розвиває окремі положення Ю.М.Тинянова і М.М.Бахтіна. Про текст художнього або інтелектуального твору високого ґатунку вчений говорить, що він "рухається в нескінченному континуумі трансформацій-прочитань, у яких

неінтегрована множинність його змісту якщо не зростає буквально, то принаймні ввесь час поновлюється" [4, с.37].

З аналізу поглядів різних учених і результатів власного дослідження випливає, що вільно-варіативна інтерпретація тексту значною мірою задається автором у мовній формі. Одним із найбільш придатних для цього засобів є метафора, двоплановість якої провокує різночитання, творить багаторівневість тексту, а отже спричиняє його "відкритість". Спираючись на уяву, через оригінальне й нескуте мислення митець у процесі метафоризації формує образи і смисли, які не існують реально. "Створюючи образ і апелюючи до уяви, метафора породжує зміст, сприйманий розумом," – зазначає Н.Арутюнова [14, с.10]. У процесі творення художньої метафори митець використовує мовні значення, ускладнені міфологічними, культурно-історичними, духовно-ціннісними й побутовими асоціаціями, тому новосторена метафора також позначена національно-культурним впливом. Вона являє собою окремий варіант концептуалізації позамовної дійсності, який виформувався в результаті взаємодії індивідуального й загальнонародного, емоційного і раціонального чинників у свідомості письменника. Художня метафора відображує, з одного боку, універсальні закони світобудови, а з іншого – індивідуально-авторські уявлення про дійсність. Образні кореляції встановлюються вибірково, але в ролі асоціативного аналога закріплюється перш за все те, що є ціннісно маркованим у свідомості носіїв мови. Сталі асоціативні образи належать до різних рівнів і володіють загальнолюдським, національним, соціальним, професійним або суб'єктивно-особистісним статусом.

Ще Ю.Тинянов розглядав еволюцію художнього тексту як саморозгортання деякої початкової сутності, закладеної в архетипних моделях [8, с.215]. Джерелами розвитку художнього тексту є творчість митця й архетипні метафоричні моделі, які вчені розглядають як "конденсатори енергії, що виконують стабілізаційні й антихаосогенні функції" [8, с.215]. Загальна кількість цих моделей, за спостереженнями вчених, невелика й у своїй сукупності утворює "словесно-образну модель світу" (В.Григор'єв). Водночас до них звертаються представники всіх без винятку літературних шкіл і напрямів. Причину цього можна знайти в специфіці самої мови, яка є своєрідним конденсатом інформації, збираної мовним колективом упродовж усього його існування. Вона є основною формою реалізації мовної свідомості багатьох поколінь людей, носіїв певної мови. Виражені в мові знання й уявлення про довкілля являють собою єдину систему поглядів, свого роду колективну філософію, яка прищеплюється всім носіям мови і регулює їхню поведінку. Тому мова є не тільки засобом спілкування, а й засобом внутрішньої організації повідомлюваного, у мові відображується певний спосіб концептуалізації дійсності. У процесі написання нового тексту архетипні моделі літературної мови певного періоду зазнають творчого опрацювання, що призводить до появи нових змістів. Отже, художня метафора виникає як результат трансформації змісту архетипної моделі відповідно до вимог нового оточення й авторської мети [8, с.215]. У художній метафорі поєднуються і взаємодіють об'єктивний і суб'єктивний фактор сприйняття дійсності: колективні, соціально відібрані й індивідуальні оцінки позначуваного.

Процес декодування тексту пов'язаний із мовленнєво-мисленнєвою діяльністю реципієнта, яка залежить як від його освітнього, культурного рівня розвитку, так і від інтуїції, уяви, асоціативного мислення, мовного чуття. Глибинний зміст, створений за допомогою метафори, не випливає із суми значень використаних у тексті слів – його розумінню, передує складний процес. Так, наприклад, вербально виражений зміст поезії Л.Костенко "Осінній день, осінній день, осінній!" – це картина погожого осіннього дня. Імпліцитний зміст цього твору асоціативний і розкривається тільки з урахуванням метафоричного переосмислення за моделлю: "пора року → вік людини". Неоднозначність, різноплановість асоціацій властива мові багатьох творів Є.Маланюка: *Ні, Ти – не мати! Шал коханки // У чорнім полум'ї коси, // В обличчі степової бранки // Хміль половецької краси. // В очах звабливий морок ночі – // З них кличе, кличе глибина, // А в диких рухах ще регоче // Ніким не займана весна; А може, й не Еллада степова, //Лиш відьма-сотниківна мертва й гарна, // Що чорним ядом серце напува // І опівночі воскресає марно; Лежиш, розпусто, на розпутті, // Не знати – мертва чи жива; повія ханів і царів* (Із тв. Є.Маланюка). В основі наведених культурософських образів лежить метафоричне перенесення "жінка, мати → земля", що зберегло відгомін дохристиянських

вірувань наших предків. Зміст цих рядків може бути декодований тільки з урахуванням специфіки індивідуально-авторського бачення світу, його емоційно-естетичного сприйняття сучасного й минулого життя нашого народу – того болю за Україну й українців, який переповнював душу митця і викликав амбівалентні почуття любові й ненависті до рідної землі. У цих метафорах закодовані думки автора про долю України, яка асоціюється то з коханкою, то з відьмою, то з повією ханів і царів. "Так немилосердно карати Україну міг лише той, хто був готовий за неї віддати своє життя. Той, для кого вона "у кров і мускули вросла", – зауважує М.Неврлий [11, с.11]. У процесі декодування тексту, реципієнт здебільшого вибирає передбачений автором варіант інтерпретації, вступаючи у своєрідну інтелектуальну гру з автором. Це активізує уяву читача, виводить його на інший рівень світовідчуття, розуміння буття, дає змогу свідомо виробити свою позицію.

У художньому тексті міститься не тільки вербально виражена інформація про факти, події, процеси об'єктивної реальності, факти й образи, створені уявою митця, ставлення до них персонажів і автора, а й прихована (імпліцитна) інформація, яка випливає з усього тексту і не має спеціального мовного вираження. "Свідомі наміри автора чи інтерпретатора в їхньому ставленні до тексту складають лише частину – чи, точніше, аспект – тієї змістової тканини, що акумулюється в тексті й перетворюється в ньому. Ні сам автор, ні його адресат не в змозі врахувати всі резонанси змістових обертонів, що виникають при нескінченних зіткненнях незліченних частин значеннєвої тканини, так чи інакше фігурують у тексті. Але й автор, і читач, і дослідник здатні – з різним ступенем виразності й усвідомленості – відчути текст як потенціал змістової безкінченості: як динамічне "плазмове" середовище, що, будучи один раз створене, починає ніби жити своїм власним життям, включається в процеси самогенерації і регенерації" [4, с.348]. Ступінь і глибина сприйняття змісту тексту визначаються не тільки прийомами використання мовних засобів, а й залежать від культурного, освітнього, інтелектуального рівнів розвитку читача, його уяви, інтуїції, асоціативного мислення, мовного чуття. Сучасна література, в якій активно використовується нелінійне, багаторівневе письмо, активізує читача, робить його співтворцем, а процес читання – співтворчістю. І найповніше це виявляється в розгадуванні тексту, в проникненні в "задзеркалля" мови, в осягненні глибинного змісту.

Сутнісним змістовим і структурним трансформаціям-прочитанням тексту значною мірою сприяють інтертекстуальні зв'язки, які здатні увиразнити або проявити домінантні ідеї основного тексту, відкрити інший зміст, а також створити різні рівні сприйняття тексту загалом. Інтертекст виник у художній літературі постмодернізму, але інтертекстуальні зв'язки наявні також в інших текстах. Джерелом інтертекстуальності є культурний, зокрема літературно-художній, і соціально-історичний контексти. Наприклад, сонет М.Зерова "Oi triakonta" (1921 р.), що описує один з історичних періодів Давньої Греції, з урахуванням інтертекстуальних зв'язків інтерпретується як характеристика сучасного авторові життя. У постмодерністській теорії тексту інтертекстуальність виступає основною умовою породження змісту: "будь-яке слово (текст) є такий перетин двох слів (текстів), де можна прочитати щонайменше ще одне слово (текст). (...) Будь-який текст будується як мозаїка цитацій, будь-який текст є продукт вбирання і трансформації якогось іншого тексту. Тим самим на місце поняття інтерсуб'єктивності стає поняття інтертекстуальності, і виявляється, що поетична мова підлягає як мінімум подвійному прочитанню" [7, с.98-99]. І хоч тлумачення тексту як "мозаїки цитацій", у багатьох дослідників викликає сумніви, але наявність зв'язків між текстами залишається беззаперечною.

Маркерами, мітками, що відсилають до інших текстів, можуть бути цитати, епіграфи, конотативні значення, алюзії, ремінісценції, парафрази тощо. Чільне місце серед них посідають концептуальні метафори, які є своєрідними матрицями, або таксонами різних систем світогляду, світорозуміння. Вони існують у вигляді регулярно відтворюваних моделей і, на думку Дж.Лакоффа і М.Джонсона, визначають способи осмислення людиною дійсності в певній культурі [9, с.25]. Концептуальні метафори не тільки відображують й експлікують особливості членування і класифікацію позамовної дійсності, систему цінностей та уявлень про світ, властиві певній мовній спільноті, але й формують світогляд мовців, тому що допоміжними суб'єктами в їх структурі виступають уже концептуалізовані й зафіксовані в значеннях слів об'єкти. У метафорі *обсипалась душа твоя* – (Вранішняя вишня)... означальним компонентом

конструкції є слово *вишня*, яке асоціюється в українському світосприйманні з життям, Україною, рідною землею, матір'ю, дівчиною-нареченою [5, с.118]. Ці асоціації сформувалися на основі давніх вірувань та обрядів східних слов'ян, у яких вишня була священним деревом. Білий колір вишневого цвіту праукраїнці пов'язували із Божественним, чистим, взагалі світлом, яке вважалося джерелом життя. Богом даною, чистою, світлою вважалася і душа людини. Ці ознаки зіставлюваних об'єктів стали основою індивідуально-авторського метафоричного переосмислення "душа → вишня".

Чільне місце серед концептуальних метафор посідають метафори міфологічного походження, у яких відображені найдавніші уявлення людини про навколишній світ, космос і хаос, простір і час, таємницю народження і смерті, людську долю, орієнтацію в природному середовищі і співжиття з іншими людьми тощо. Ці уявлення є загальнолюдськими, а національна специфіка виявляється в особливостях текстової реалізації, в мовних засобах та образах, які втілюють міфологічний зміст. Найбільш продуктивними в поезії XX ст. є такі моделі: "жінка, мати → земля": *Земле! Моя ти рідна, люба нене!* (Б.Лепкий), *сонця любов охолола // до нашої нені-землі* (В.Сосюра), *клаптик щедрості брав я у тебе – // у незмірно багатої мами-землі* (В.Симоненко); *полотно, "тканина → небо": Бачу блакитні плями – // Неба дешевий крам* (П.Филипович), *Вже на єдвабі неба осінь // Гаптує золотом лазур* (Є.Маланюк), *небес полотно* (А.Малишко); "око → небесне світило": *Під сонцем Криму, під сліпучим оком // П'янке вино біжить жертовним током // І від багать синіє фіміам* (М.Зеров), *велике око місяця* (Є.Маланюк); "птахи (лебеді) → хмари": *Лебедині крила – // хмари в вишині* (В.Сосюра); *З-поза обрію перше світання в цю мить // простягло // Білосніжної хмарки до мене довгасте крило* (Л.Первомайський), *Хмара випливе яснопера* (А.Малишко); "водна стихія → небо": *Вгорі – небес прозірчасті затони* (В.Свідзінський), *Блакитний океан небесний незмірянний // Розкинувся високо над землею, // І хмари-острови пливуть в тім океані* (М.Рильський), *Течуть небес зелені й сині води* (М.Вінграновський); "мова → ріка": *І всі слова // Вливаються в розмову, // Одне від одного беруть понову, // Красу і силу* (П.Филипович), *Слова лилися древні, сизопері // Про те, як споконвіку б'ється світ* (І.Драч); "мед → мова": *Ще вчора він слова точив мені медові* (М.Зеров), *Зір – пекучий, як мука й розлука, // Мову – мед тих пахучих силаб* (Є.Маланюк); "мороз → коваль": *Кують морози // Поломну зброю, // Поломну зброю – Мечі огнисті* (В.Свідзінський), *На вечірніх вулицях і майданах // Мороз кує паморозь із туману* (В.Свідзінський); "зима → сон (смерть)": *Уже до сну готується земля, // вода цілує білий камінь* (В.Сосюра); *Лише вершина гори, // ще мертва після зими, // стриміла над чорною лядою хмар, // що наглухо закрила той кривавий погріб, // звідки ми ледве втекли* (В.Герасим'юк); "око → вікно": *Лиш чорними очима хитрих вікон // Всміхнуться молодицями хати* (Є.Маланюк); *Чорні більма вітрин* (А.Малишко)

Отже, концептуальні метафори як інтертекстуальні маркери сприяють відродженню в культурі того змісту, цінність якого була девальвована, а початкові конотації втрачені. Але для цього потенційний читач (реципієнт) має бути носієм "інтертекстуальної енциклопедії", тобто він повинен знати світову і національну культуру, що дасть змогу йому розпізнавати й розуміти інтертекстуальні маркери, установлювати асоціаціативні зв'язки, без яких текст не може бути означеним.

Крім того, що метафора провокує різночитання і творить багаторівневість тексту, вона є засобом, за допомогою якого досягається зв'язність тексту. Цьому сприяє її здатність розгортатися, втягуючи у сферу своєї дії не тільки речення, а й цілий текст: *Подай мені руки, о віку мій, // Якщо ти не маєш нічого проти, // Я з них розмотаю клубки підлоти, // Підступництва й зради сумний сувій. // З меридіанів набряклих жил, // Рясних, і горбатих, і густокровних, // Змию поранення гніту й страхіть // Для інших надій і нових століть. // І гори горя впадуть із них, // І кратери попелу родять криницю. // І на долонях округлих твоїх // Посадить сонце свою жар-птицю* (А. Малишко). Розгорнута метафора може актуалізувати також ознаки прямого значення, створюючи єдиний метафоричний контекст: *Злітаються горобці-хвилини. // Клюють мене в тім'я, в мозок, в потилицю. // Дибають по спині. // Ропче-піривши крила, // люто скубуться. // І, нарешті, кінчають, каналії, // фрагмент з гороб'ячої вакханалії* (Л.Костенко). Така метафора семантично спаює текст, робить його більш виразним.

Метафора як різновид вторинної номінації має здатність вступати в синонімічні

відношення з лексичними одиницями, забезпечуючи цим єдність теми, а отже і цілісність тексту: (про папороть) *Птиці зелені // у пізню пору // спати злетілись // на свіжий поруб. // Тихо спустились // на жовту глицю // птиці зелені, // зелені птиці. // Крилами били, // пера губили, // голови сизі // низько хилили* (Л.Костенко); *Похитується в грядці, як султан, // в осінній час увінчаний чалмою, – // міністр-індус, вчарований собою, // бо має грані зуби й гарний стан. // Та ця його міністрість – то омана: // насправді ж він запеклий чорнороб, // його помпи із вечора до рана // сопуть як прокляті, і не дурний сироп // вони помпують із земних цистерен, // не білизну й не чорноту, як терен, - // часник втягає в себе лють земну: // людський посол, він жертвує собою, // щоби земля родила нам з тобою // по картоплині і по кавуну* (І.Малкович).

Художній текст як результат асоціативно-образної мовленнєво-мисленнєвої діяльності людини є природним середовищем функціонування метафори. Саме тут повністю реалізується її потенціал, властивість виражати численні відтінки змісту, семантичні нюанси, індивідуальні "обертони". Це істотно впливає на формування глибинного змісту тексту та провокує його різночитання. Метафора робить текст не тільки "відкритим", а й семантично спаяним, цілісним. Цьому сприяє розгортання метафоричної конструкції та встановлення синонімічних відношень з іншими лексичними одиницями.

"Згущена філософічність" художнього тексту, його прагнення через добре відоме відкривати нове сприяє реалізації когнітивних властивостей метафори, що виявляється, зокрема, в активному використанні концептуальних метафор. Як своєрідні матриці різних систем світогляду, вони визначають саморозгортання тексту та сприяють реабілітації знеціненого змісту. Відроджені індивідуальним творчим мисленням, концептуальні метафори постають в оновленій формі, а їх зміст є результатом трансформації традиційно-поетичного значення відповідно до нового оточення й авторських завдань. Найоригінальніші метафори мають в основі архетипні метафоричні моделі, розкриття яких часом вимагає від дослідника неабияких зусиль і досвіду. Отже, через метафори проходять невидимі зв'язки певного тексту із створеними раніше й тими, що з'явилися після нього. Тому метафори є маркерами інтертекстуальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. 2-е вид., доповнене. – Львів: Літопис, 2001. – с.15 - 31 – 832 с.
2. Бахтин М.М. Проблема содержания, материала и формы в словесном творчестве (1924) // Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – С.58-59.
3. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: АПН СССР, 1963. – 253 с.
4. Каспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. – М.: Новое литературное обозрение, 1996. – 352 с.
5. Дмитренко М., Іванникова Л., Лозко Г. та ін. Українські символи. – К.: Народознавство, 1994. – 140 с.
6. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
7. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман / Пер. с фр. Г.К.Косикова // Вестник Московского ун-та. – Сер.9. Филология. 1995. – N1. – с.98-99.
8. Кузьмина Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 272 с.
9. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А.Н.Баранова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
10. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха / О поэтах и поэзии. – С.-Петербург: «Искусство – СПБ», 1999. – 848 с.
11. Неврлий М. Муза болю, гніву, боротьби // Маланюк Є.Ф. Поезії. – К.: «Український письменник», 1992. – с.5-28.
12. Постмодернизм. Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001. – 1040 с.
13. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К.: ЦЛУ, "Фитосоциоцентр", 2002. – 336 с.
14. Теория метафоры / Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой; Общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журинской. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто метафору як маркер інтертекстуальності. Доведено, що специфіка метафори сприяє "відкритості" тексту. Обґрунтовано роль архетипних моделей у

розгортанні художнього тексту. Подано основні концептуальні метафори української поезії XX ст. і проаналізовано деякі з них.

Ключові слова: *метафора, концептуальна метафора, текст, інтертекст, типи метафоричних переносів.*

This article examines a methafor as an intertextuality marker. It has been proved in the article that specificity of a methafor contributes to "openness" of a text. The role of archetypic models in evolution of a literary text has been substantiated. The basic conceptual methafors of the Ukrainian XX-th century poetry have been presented, as well as an analysis of some of them.

Key words: *methafor, conceptual methafor, text, intertext, types of methaforic transfers.*

Віктор Крупка
(Вінниця)

ПАТЕТИКА ЖИТТЄСТВЕРДЖЕННЯ У ПОЕЗІЇ ВОЛОДИМИРА ЗАБАШТАНСЬКОГО

Реабілітація ідентичності життєвого світу В.Забаштанського, процесуальний характер якої дозволяє поету перебувати в постійному розвитку, динаміці пошуку нових шляхів та перспектив для самореалізації Я-автентичності, завдячує творчості. На її ранніх етапах визначальну роль відігравав образ Корчагіна-Островського, споріднений з автором патетикою життєствердження, екзистенційним стоїцизмом та відданістю сповідуваній ідеї.

Цей канонізований соцреалістичним дискурсом образ-міф був безперечно для автора символом духовної стійкості та громадянської активності. В „Історії української літератури XX століття" за редакцією В.Г.Дончика зазначено, що „звернення до образу Павла Корчагіна було цілком щирим, зрештою, неминучим" [9, с.174]. Апелювання до цього образу Дмитро Павличко пояснює тим, що від нього В.Забаштанський бере „ідейну суть людяності" [7, с.562], а Іван Дзюба з цього приводу підсумовує, що таким чином „чи не найочевидніше виявився громадянський і моральний ідеал Забаштанського" [2, с.15].

Окремі зауваги літературознавців не дають повної картини окреслення постаті Павла Корчагіна в поезії Володимира Забаштанського, вони лише постулюють певні аспекти впливу цього соцреалістичного образу на життя і творчість митця слова. Метою нашої розвідки є розкриття творчої самореалізації Володимира Забаштанського з погляду впливу на його особистісну екзистенцію канонізованого радянським режимом образу Корчагіна-Островського.

Духовний мікрокосм українця, свідомість якого циркулюється етнічними стереотипами, закладеними з пластів колективного позасвідомого, пристосований для „спілкування з Богом без посередників, бо сам Господар виконував роль намісника, довіреної особи Господа Бога у ним самим створеному світі... "[1, с.113]. Людям, що потрапляють у кризову граничну ситуацію, властивий такий стан більшою мірою, ніж будь-кому іншому. Однак у тоталітарному суспільстві, де пропагувалися атеїстичні погляди та переконання, звернення до Абсолюту як Вищої Сили для „людини соціальної" (а саме до цього завжди прагнув ізольований недугою автор: *„Йду з людьми, забуваючи горе і муки, / І жага до життя пломеніє й кипить: / В них мільйони є рук – з ними я не безрукий, / В них мільйони очей – ними я не сліпий"*[4, с.4]) було неможливим.

Колективне позасвідоме, в основі якого лежать потенційні можливості структурування життєвого досвіду, на нашу думку, продукувало у сфери свідомості поета ті змісти і форми, які в разі необхідності „випливають на поверхню" та наповнюються індивідуально актуальним життєвим матеріалом. Властивою людській природі формою в такому разі є апелювання, а образом – Бог як вершитель долі, у якого людина завжди просила допомоги. Зрозуміло, що такі сигнали людської психіки, потрапивши в інформаційне середовище суспільства, віднайшли там відгук на свої запити і на його основі сформували ієрархію цінностей людської свідомості.

Цілком логічним є те, що відповідниками Бога в тоталітарному суспільстві є ідеологічно ангажовані взірці, навколо яких і розгортається псевдорелігія як певний навіюючий механізм зомбування свідомості. При цьому форма чи, точніше сказати, інстинкт колективного позасвідомого залишається незмінним, а змінюється лише конкретика образу, затребувана

соціумом. Це дає підстави говорити, що цей своєрідний „богообраз" завдяки політиці радянського режиму трансформується у свідомості особистості в актуального системі Павку Корчагіна, який хоча й не був універсально ціннісним, але мав вплив на окремі групи людей чи загалом окремих осіб, що вважали себе зобов'язаними екзистенціювати у площині сповідуваних ним ідеалів.

В.Забаштанський, на своє власне переконання, був і справді приречений стати „спадкоємцем" героя Миколи Островського, яких єднала не лише нещадна боротьба з недугою, а й юнацький ілюзорний максималізм фанатичної відданості режиму. Митець щиро вірив, що його доля стане продовженням героїчного життя свого побратима: „...Мене заполонив Павка Корчагін, спершу в кіно, а потім і з книжки. Не знав тоді я, не підозрював, що згодом він стане моїм старшим побратимом, наставником, порадником, вивіреністю моєї совісті й безкомпромісності в повсякденній боротьбі за нашу правду, за чистоту людських взаємин, за утвердження конкретного добра. Це ті мої герої, мужністю яких я освячуюсь і в житті, і в поезії" [5, с.2].

Своєрідним взірцем Павло Корчагін був і для інших поетів радянської доби, які намагалися завдяки йому самореалізуватися, вириваючись із граничної ситуації, породженої важкими недугами. До них належать постаті українки Ганни Світличної, болгарина Дам'яна Дам'янова, росіянина Едуарда Асадова та ін.

Завдяки образу Корчагіна-Островського здійснюється формування персони В.Забаштанського як митця слова і, таким чином, відбувається його взаємозв'язок із соціальним оточенням. Поет, послуговуючись його життєвими постулатами, лише певним чином набуває статусу „учня пророка" (К.-Ґ.Юнг), маємо на увазі наступника, продовжувача ідей свого вчителя. М.Стрельбицький, досліджуючи цей канонізований режимом міф у життєтворчості В.Забаштанського, вказував, що „і життєво, і літературно Забаштанський ідентифікує себе: „корчагінець". Без найменшої фальші, лицемірства чи пози" [10, с.129]. Це допомагає йому самоздійснюватися в екзистенційно-творчому аспекті, виробити сталі показники мотивації та сформувати певну громадянську позицію, сконденсовану в судженні критика М.Логвиненка про Островського-Корчагіна: „За складом характеру він – людина унікальна: у ньому жив, чого й сам не підозрював, внутрішній спротив духовному рабству. В його душі, в тогочасному перебігу подій, не раз перемагав отой нуртуючий дух мужності, невтримне бажання до останку віддати полум'я свого серця людям, народові, а не „верхам" [6, с.139]. Попри ідеологічно упереджені судження окремих критиків стосовно особи М.Островського, який пожертвував власним життям заради ілюзорного соціалістичного майбутнього, треба відзначити, що такі його устремління лежать в площині загальнолюдських цінностей. Цього героя радянської доби певним чином також можна віднести до когорти тих реальних чи літературних особистостей, зокрема горьківського Данко, міфічного героя Прометея, Бетховена і самого Ісуса Христа, трагедійний гуманізм яких мав на меті щастя людини. Ідеологічно анґажованим Павла Корчагіна зробив тоталітарний режим, спотворивши художню біографію й окресливши особливу значущість цього художньо-політичного образу для побудови так званого комуністичного суспільства.

Позиція К.-Ґ. Юнга стосовно соціальної ролі персони, яка полягає у тому, що „соціум очікує і навіть повинен очікувати від кожного індивіда, що той чим найкраще буде грати відведену йому роль" [12, с.543], лише окреслює, але аж ніяк конкретизує жорсткі вимоги до непересічної постаті в тоталітарному суспільстві. Однак влада при цьому не врахувала внутрішній спротив, який чинив спочатку М.Островський, а згодом і В.Забаштанський як його „спадкоємець". Не володіючи рабською психологією, ці особистості послуговувались єдиноприйнятним для себе життєвим постулатом, означеним самим фактом „житійного" існування першого та викарбуваним жертовно-невпокореним духом і словом другого: *„Крізь лютий скипень і печаль велику, / Яка б негода тільки не була, / Тягни вперед вузькоколійку – / Там люди ждуть твого тепла"* [3, с.24].

Тут життєтворчість означується як місія нести ідейно-матеріальні блага (для М.Островського) та духовно-етичні цінності (для В.Забаштанського). Зв'язок автора з Павлом Корчагіним, перегук окремих штрихів їх життєпису самоочевидний. Таке онтологічно-художнє явище детерміноване потребою окреслення Я-ідентичності, яка характеризується сукупністю

особистісної та соціальної ідентичності творчої особистості.

У поезії почасти важко збагнути чи то поет творчо інтерпретує певні штрихи біографії героя тоталітарної системи, чи сповідується перед самим собою, реципієнтом, загалом зокрема: *„Та думка, мов осколок в мозку, / Про те, що не потрібен ти"*; *„Прожито вісімнадцять тільки, / Та пережито ж за віки, / Душа перестраждала стільки, / Що хай вгамуються думки"*[3, с.40]; *"Поклав передостанню шпалу, / Та сам останньою лягай " „Від болю й мук за мить неждану / Ти сенс буття зумів збагнуть..."*[3, с.41]. Тут закладено не лише апперцептивні аспекти життєтворчості, породжені драмою долі, а й ціннісний постулат автора, який відображає його значимі ідентифікації. Інтроверт за класифікацією психологічних типів К.-Г. Юнга, В.Забаштанський прагне не до емпатії, не до перенесення своїх рефлексій на об'єкт, а до абстрагування від об'єкту, тому не проявляє свої реакції ззовні, відпрацьовує їх всередині себе для того, щоб потім виступити з готовим результатом. Такий психологічний тип, за К.-Г.Юнгом, характеризується „утвердженням суб'єкта з його усвідомленими задумами і цілями на противагу претензіям об'єкта" [11, с.77], тобто активним, оптимістичним, способом життєтворчості та впливом автора на свого ліричного героя в розрізі поетичного буття (*„Зоря надій не згасне серед тьми, / Живу, борюся, стверджую слова"* [3, с.55]). Енергетичний заряд цих діяльнісних процесів, що в разі нагальної потреби послуговується змістовими чинниками колективного позасвідомого, і формує „кармалюківський корінь його духу" (Д.Павличко).

Досліджуючи корчагінську традицію в поезії митця, Д.Павличко, зазначає, що „поет прагне пізнати „зсередини" подвиг Корчагіна, бо це ж його власний подвиг", „що не жалощів, не порятунку шукає для себе ліричний герой Володимира Забаштанського в корчагінській традиції, а підтримки для свого широкого правдолюбства, для своєї за самою природою громадянської совісті" [7, с.562].

Самостановлення В.Забаштанського за допомогою поетичного слова безперечно пов'язане із певною соціальною роллю (бо ж пише і живе для людей: *„Я живу, і борюсь, і творю для людей "*), і тоді він творить індивідуальний міф – Персону (К.-Г.Юнг), себто власний образ для інших. Так само і Ганна Світлична шукала сенс свого буття, місце, призначення в соціумі, бажаючи бути потрібною загалу:

Жити – буду, творити – буду!
Бо сонце ллється рікою в груди,
Бо я солдат, що лиш рани згоє, –
Вступає знов до важкого бою [8, с.19].

Пафос стоїцизму Ганни Світличної, як і Володимира Забаштанського, став гуманістичним дороговказом для тих людей, які потрапили у граничну ситуацію і задля власної самореалізації могли брати приклад з вольових митців, що зуміли стати повноцінними, затребуваними суспільством особистостями.

Образ Миколи Островського для В.Забаштанського був насамперед духовно-етичним імперативом формування Я-ідентичності. Він майже постійно змушував митця тримати себе у стані особливої мобілізованості, про що засвідчують рефлексії його ліричного героя. Ще одним доказом можливого намагання здаватися більш мотивовано цілеспрямованим у вирішенні життєтворчих позицій є постійне апелювання до свого ідеалу, саморефлексії та сумніви поета з приводу сформованості своєї персони в поетичному та громадському житті суспільства.

Отже, образ Островського-Корчагіна став тією висхідною, далекою і водночас близькою перспективою, завдячуючи якій відбулося становлення Володимира Забаштанського як митця слова. Ідентифікація персони цього поета-стоїка, якого можна означити як самостворювача і творця екзистенційно-художнього буття, забезпечила йому таке необхідне відчуття зв'язку між власною неперервністю і визнанням цієї неперервності соціальним оточенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусів с.Ім'я гелленів: про національний характер українців// Дзвін. – 1993. – №10-12. – С.110-115.
2. Дзюба І. На справжність випробувано // Київ. – 1985. – № 2. – С.15-17.
3. Забаштанський В. Моя вузькоколійка. – К.: Молодь, 1973. – 87 с.
4. Забаштанський В. Наказ каменярів. – К., 1967. – 55 с.
5. Забаштанський В. Насамперед – громадянськість // Літературна Україна. – 1981. – 24 листопада. – с.2-3.
6. Логвиненко М. Хто він, Павло Корчагін? Або чому ми не читали в повному обсязі роман „Як гартувалася

сталь" // До останнього патрона...: Долі укр. письменників XX ст. очима літературознавця, критика. – Харків: III тисячоліття, 2003. – С.137-185.
7. Павличко Д. Незламний характер // Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики XX століття. Кн. 4. – К.: Рось, 1998. – С.561-564.
8. Світлична Г. Літозбір: вибрані поезії. – К.: Дніпро, 1973. – 158 с.
9. Стрельбицький М. Володимир Забаштанський // Історія української літератури XX століття. Кн.2. Друга половина XX / За ред. В.Г.Дончика. – К.: Либідь, 1992. – с.156.
10. Стрельбицький М. Неопалима народність слова // Київ. – 2000. – № 9-10. – С.129-134.
11. Юнг К.-Г. Аналитическая психология и поэтико-художественное творчество // Дух в человеке, искусстве и литературе. – Мн.: ООО «Харвест», 2003. – 384 с.
12. Юнг К.-Г. Персона – 2 // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Издательский Дом „БАХРАХ-М", 2003. – с.543-565.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається образ Павла Корчагіна в поезії Володимира Забаштанського. Автор розкриває цей образ крізь призму пафосу життєствердження, який допомагав йому досягти Я-ідентичності, тобто самореалізуватись.

Ключові слова: *образ, ідеал, персона, колективне позасвідоме, ідентифікація.*

The article considers the image of Pavlo Korchagin in the poetry of Volodymyr Zabashtansky. The author opens this image through the prism of inspiration of vital confirmence which helps him to obtain I-identify or realize himself in social life.

Key words: *image, ideal, person, collective outconscious, identification.*

Вікторія Подзігун
(Вінниця)

КОРДОЦЕНТРИЗМ – ОДИН ІЗ КОДІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДУШІ
(на матеріалі прози Ганни Барвінок)

У літературу XIX століття міцно ввійшла ідея гуманізму. Поступово формується нова концепція особистості, характер стає предметом художнього пізнання. Письменників цікавлять у першу чергу ідеалізовані, особистісні риси. Ганна Барвінок була письменницею, яка засвоїла християнську концепцію людини з ідеєю страждання, спокути, спасіння. Неординарність художнього мислення, проникливий психологічний аналіз, відчуття потреб доби роблять її непересічним явищем в історії української літератури. Авторка глибоко відчуває мову і душу українського народу, бо вона один з "найбільших хранителів чистого слова українського" [8, с.335]. Отож на часі стоїть завдання – показати оригінальність її спадщини, що несправедливо була усунута з літературного простору. **Актуальність** дослідження викликана потребою осмислення спадщини Ганни Барвінок із позицій кордоцентризму. **Матеріалом** для статті слугували філософські праці П. Юркевича та художні твори Ганни Барвінок. До питань кордоцентризму в історії філософської думки та літературознавчих позицій зверталися Г. Сковорода, П. Юркевич, Д. Чижевський.

Критик М. Шаповал вбачав у письменстві белетристки вияв української стихії, національності, а не голого етнографізму, яким закидали сучасні їй письменники. "Саме національний дух просочується з оповідань Ганни Барвінок живою, ліричною, красивою течією, з якої можуть набирати і теперішні письменники прекрасної води поезії" [8, с.338].

Основу світоглядних уявлень авторки формує своєрідний симбіоз релігійно-християнських знань. Письменниця, як і її героїні, дбає про внутрішній світ, гармонію, душевну чистоту. Як слушно зауважують дослідники, саме "українська психічна структура вирізняється емоційно-почуттєвим характером, "кордоцентричністю", який полягає в естетизмі українського народного життя і обрядовості, в артистизмі вдачі, у прославленій пісенності, у своєрідному м'якому гуморі – це дар Божий" [5, с.10]. Цим даром скористалася письменниця у творчій роботі. Послуговуючись філософським інструментарієм, вона вибудовує свою концепцію "філософії життя". В українській свідомості нею став кордоцентризм як питома національна філософія. Він бере початок від П. Юркевича – видатного філософа, найвизначнішого представника "Київської школи".

Дослідник спадщини П. Юркевича зазначав: "Специфічно українською рисою у філософії П. Юркевича – було його настоювання на важливість почувань-емоцій. Тут можна завважувати сліди неоплатонізму (елемент ідеї), а також патристики (елемент серця)... Більш дефінітивне філософічне поняття серцю надавав Г. Сковорода – український філософ XVIII ст." [10, с.27-28]. Специфічно українською вважає "філософію серця" Д. Чижевський. Виділяючи серед типових рис українського душевного складу емоціоналізм, він пише: "Почуття, емоція оцінюється навіть, як шлях пізнання. "Філософія серця" (Юркевич) є характеристична для української думки" [7, с.19].

П. Юркевич окреслював ідеї морального розвитку із рухів серця; ідею двоїстої природи людини, твердження, що "серце є осередок душевного і духовного життя людини, що у серці зачинається і народжується рішучість людини... Серце є зосередженням різноманітних душевних почувань, хвилювань і пристрастей" [9, с.70-71] і т. д. Названі моменти лягли в основу багатьох творів літератури першої половини XIX ст. Це стосується Г. Квітки, П. Куліша і, особливо, Ганни Барвінок.

50-60-ті роки XIX ст. визначалися в радянський час періодом етнографічно-побутової прози. Вивчення художньої спадщини митців цього періоду дає підстави сучасним дослідникам характеризувати твори з позицій "філософії серця". Д. Чижевський, аналізуючи лірику й ліро-епос П. Куліша, широко і ґрунтовно розкрив впливи цієї філософії на творчість митця. Дослідник пише: "Через усі твори Куліша проходять червоною смужкою деякі основні ноти його (Куліша – *В. П.*) світогляду. Основна його ідея, – романтична ідея про подвійний характер людини, в якій сполучені зовнішнє, поверхове та глибоке, сутнє, заховане, закрите в "серці". Шукання Куліша та його хитання були викликані сумнівами в тому, що власне належить до глибокого єства людини, а що є лише поверхнею".

"В цій філософії серця", – робить висновок Д. Чижевський, – і підвалини "хуторської філософії" Куліша, бо "природна простота дає людині чисте серце... Ніяка наука такого правдивого серця не дасть..." І додає: "Селянська філософія" серця – "предвічна", стародавня, незмінна, "прямісінько з Євангелія", правда, яку ми "серцем зрозумієм" [6, с.442].

Твори Ганни Барвінок раннього періоду вирізняються сильним впливом "філософії серця". Це стосується оповідань "Не було змалку, не буде й до' станку" (1861), "Лихо не без добра" (1860), "Вірна пара" (1860), "П'яниця", "Восени літо" (1860).

Сакральні архетипи душі, серця, долі особливо виразно виступають у розлогому оповіданні Ганни Барвінок **"Русалка"**. Напівфантастичній історії романтичної героїні передує епіграф, взятий з народної пісні:

Десь ти мене, моя мати,
В барвінку купала,
Купаючи проклинала,
Щоб долі не мала [3, с.163].

Не заможність, не воли, не гроші, а серце, стан душі визначають усе життя, дарують відчуття щастя чи смутку, світлої радості або горя, змушують нудити світом. Такого ясного й переконливого вираження принципів кордоцентризму українська література до Ганни Барвінок ще не знала.

В оповіданні **"П'яниця"** розвиток почуття, життя серця, настроєвість, увесь внутрішній світ героїні твору Стехи – дівчини, далі жінки, матері – є основою сюжету твору. Не моралізаторська нота засудження пияцтва як суспільного лиха, не осудження п'яниць як людей аморальних, які чинять лихо собі й своїй родині, у центрі уваги наратора, а мотив жіночого серця, що вміє прощати, що хоче відродити до повноцінного життя близьку людину. Б. Грінченко про цей твір писав: "Історія Стехи – се історія прощення. Воно стає саможертвою там, де справа зачіпає діти... Задля дітей вона піде – як-от Стеха – на всяке лихо, на всяке мордуваннє" [3, с.383-384].

Феномен краси, що обумовив рішення дівчини, часто виступає в українському фольклорі вирішальним фактором у прийнятті героями рішення у справах кохання. У фольклорній поемі "Лесь, преславний гайдамака" Б. Грінченко описував історичний факт – обрання козаком смерті замість одруження з некрасивою дівчиною ("А красу козак любив!" [4, с.104], – закінчується афористичною фразою поема). Життя з чоловіком-красенем, гірким п'яницею, обирає і героїня

оповідання Ганни Барвінок.

Усього найгіршого довелося зазнати Стесі: сорому від людей, злиднів, побоїв, принижень. Особливо гірко було їй терпіти кпини й побиття від чоловіка через свою нібито безплідність. Але народилася перша дитина. Зрадів першому внучкові старий батько, а Гриць навіть пожалів дружину. Просвітлення, тиха радість повертають батька в сім'ю.

Щасливі хвилини стають згодом усе рідші. Гриць навіть після народження другої й третьої дитини не покидає пиячити, родина занепадає. "Пустився берега зовсім" [3, с.134]. Нищиться господарство, а діти підростають. Змучена мати, не маючи змоги спорядити їх до школи, віддає служити в найми.

Здається, терпіння Стехи невичерпне, але врешті втратила вона свою сліпу любов до чоловіка, залишився в її душі тільки жаль, як до невиліковно хворої людини. Останній гіркий епізод: чоловік, геть пропившись, пробує продати єдине, що залишилось у них – батьківську хату. Громада і суддя не дозволили, "...а хата все-таки при дітях зосталася". Останнє, що залишилося в душі жінки, не відчай, не прокльони, а гірке подивування. "Боже мій! як згадаю, що сей же самий чоловік, як гарненько було до мене заговорить, то мов янголи своїми крильцями на мене вітрець поженуть, мов Господь свою хвалу на мене схилить. А тепер що?!" [3, с.145].

В образі Стехи авторка підкреслила такі риси, як доброта, лагідність. Найсильніше виявляються вони в материнських почуттях. Жіночність Стехи виявляється і в її умінні сильно й вірно кохати. І тільки безмежна духовна спустошеність чоловіка, байдужа і брутальна поведінка щодо неї і дітей, викликають у неї слова подивування: чи цього ж вона любила? Скоріше, мабуть, жінка любила свою мрію... У текст оповідання вмонтовано низку народних пісень: це й епіграф, взятий з "жіноцької пісні", й побутові пісні родинного характеру, пісні про кохання, про гірку долю жінки через пияцтво і господарське недбальство чоловіка тощо. У сконденсованій формі в них передана мораль трудового селянства, що складалася віками.

Усе тут говорить про "концентрацію на фактах, проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу; прояви сентиментальності, чуттєвості, емпатії" – про те, що дослідник А.Баронін називає "інтровертністю вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, – ознакою менталітету українського народу" [1, с.66].

Повага до свого роду, його вдатності (сили, краси, розуму й таланту) звучить чи не з найбільшою силою в оповіданні **"Праправнучка Баби Борця"** (1893). У творі дві героїні – Маруся Стусанівна, праправнучка, і авторка-наратор. Основна розповідь ведеться Марусею, автор лише коментує, поглиблює своїми висновками слова героїні. І перша похвала – Марусиній гордості за своїх предків. "Вподобала я, – говорить нараторка, "баринечка", – в простій козачці спадкову пиху своїм поважним родом. Ідеал аристократства, вищости, луччости людської, не чужий се ідеал, як бачу, й нашому простонародньому демосові. Не вподобав демократ русин свого давнього панства – кого за чужоземний звичай, кого за чужовірство. Та саме іменованнє молодої пари *князем* і *княгинею*, а їх почту *боярами* показує нам національний погляд на людей вищого зросту громадянського" [3, с.201].

Не лише зовнішня краса визначає ставлення героїні до чоловіка. Вона пишається його освіченістю, розумом, умінням поводитись між людьми, до ладу убратись. Про це говорить ще одна характеристика: "Увійде він до Божого дому, – всім заломить: на криласі почитує, і так – як жупан, як шапка, чобіт, усе до ладу; і на вроду гарний, і з людьми обіходливий... Його громада титарем настановила" [3, с.200]. Приписуючи щасливе подружжя своєму родові, Маруся закінчує міркування словами: "Люде було тільки дивуються: "Так уже, мабуть, їм судилось у давній повазі вдержатись... Матері і вдовуючи та яка дорога відкрилась! та й дочці незгірша" [3, с.200].

І ще один цікавий момент підкреслює авторка-наратор, називаючи його "жіноцьким питанням". Маруся Горбоносиха у своїх нескінченних монологах так говорить про чоловіче свавілля: "Моя прабаба яка, а перед чоловіком зменшалась, корилась йому. А якби чоловік придавсь борцем, то вже б носа до неба дер би. Горді люде, і не приступи до його. Що як то вже святий Петро про нас, про жінок, турбувавсь, ходячи з Ісусом Христом по землі! Не вважали й на його, знехтували. Такі вони ті чоловіки" [3, с.203].

Авторка резюмує: "Се мене вразило. Жіноцьке питаннє в простонародньому розумі он як

давно вже стоїть на ряду" [3, с.204]. У героїні накипіло на серці чимало. Втрата здоров'я, а як наслідок – зневага чоловікова породжують гіркі настрої, та не зменшують почуття любові до нього, про що наостанок зізнається ця мужня, красива жінка. "Полюбила його та й люблю, гину від нього, та й не з фальшу" [3, с.204].

І в героїні накипіло на серці чимало, горе зв'ялило її (помирали діти, один хлопчик-мізинчик залишився). Втрата здоров'я, а як наслідок – зневага чоловікова ("...сказано – зять любить тещу багату, а чоловік жінку здорову") породжують гіркі думки й настрої, та не зменшують почуття любові до нього, про що наостанок зізнається ця мужня, "палка" до роботи, красива й розумна жінка. "Полюбила його та й люблю, – звіряється вона "баринечці". – Гину від нього, та й не зфальшу. На що нас Бог таких сотворив? Хоч би, здається, й голову стинав тобі чоловік на порозі, і тоді б ще на нього, здається б, озирнулась: "Прощай, дружино! Побачимось на тім світі, да й помиримось" [3, с.204].

Сюжети й характери в прозі Ганни Барвінок здебільшого відбивають глибинні вияви "філософії серця". Прагнення розкрити й відтворити внутрішній світ людини з його особистісними переживаннями та пристрастями, прослідкувати "логіку почуттів", зробити це, за виразом В. Жуковського, "крізь призму серця", – ось одна з найхарактерніших рис романтичного напряму" [2, с.373].

Для романтиків середини і другої половини XIX ст. характерне і прагнення поєднати інтерес з почуттєвою стороною людського буття, "життям серця", враховуючи й порухи розуму [2, с.373]. Усе це виразно поєдналося у прозі Ганни Барвінок, що з'явилася в ранній період творчості письменниці. Окремі твори в такому ж струмені були написані і в пізніші роки ("Малюнок").

Основна ідейна парадигма спадщини Ганни Барвінок полягає в утвердженні духовності українського народу, увиразненні її основних рис на різних обширах духовного життя. Спираючись на філософську традицію кордоцентризму, питомої української "філософії серця", романтизму, а також реалізму, Ганна Барвінок вибудовує свою художню систему, в якій наскрізним є морально-етичне начало. У прозі цього типу осмислюються сакральні архетипи душі, серця, долі ("своєї тропи"), характерні для романтичної творчості.

Торкнувся кордоцентризм і романтичних шкіл – харківської та київської. На "філософію серця" великою мірою спиралася і творчість Ганни Барвінок, – у першу чергу її романтичноцентрична проза, де розкривається "романтично модифікована філософія чуттєвості (серця)". „Народна дійсність явилася романтикам надзвичайно повною, високоцінною та багатою, – зазначав Д. Чижевський. – Народ та історія – основні теми української романтики – разом з тим – основні проблеми національного руху" [6, с.363].

Універсальною формою прози є раціоналізм, простота, дидактизм. Письменниця творила літературу для широкого читацького загалу, тому ієрархічні цінності народу дотримані на рівні свідомості. Отже, здобутки белетристки в царині літератури не можуть бути полишені поза увагою. Системне вивчення оригінальної спадщини письменниці додає чимало нового та важливого в історію українського письменства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баронин А. Этническая психология. – К.: Тандем, 2000. – 264 с.
2. Галич О. Теорія літератури. – К.: Либідь, 2001. – 488 с.
3. Ганна Барвінок: Збірник до 170-річчя від дня народження/ Ред. В.Шендеровський, уклад. В.Яцюк. – К.: Рада, 2001. – 556 с.
4. Грінченко Б. Твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 640 с.
5. Українська душа/ За ред. В.Храмової. – К.: МП „Фенікс", 1992. – 128 с.
6. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль: Феміна, 1994. – 480 с.
7. Чижевський Д. Нариси з історії філософії в Україні. – Мюнхен, 1983. – 175 с.
8. Шаповал М. Ганна Барвінок. Кілька слів з нагоди її ювілею // Українська хата. – 1911. – № 5-6. – с.334-338.
9. Юркевич П. Философские произведения. – М.: Правда, 1990. – 672 с.
10. Ярмусь с.Памфіл Данилович Юркевич та його філософська спадщина: Вст. ст. // Юркевич П. Твори. – Вінніпег, 1979. – 142 с.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується проблема кордоцентризму у творчості Ганни Барвінок крізь призму літературознавчого тексту.

Ключові слова: *художня проза, жанр, філософія серця, проблематика поетика, фольклор.*

The problem of cordocentrisme in creation of Hanna Barvinok through prism of a literary text is researched in the article.

Key words: *artistic prosa, genre, philosophy of heart, problems, poetics, folklore.*

Оксана Пойда
(Вінниця)

ВТІЛЕННЯ ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНИХ ТРАДИЦІЙ У РОСІЙСЬКОМОВНІЙ ПРОЗІ ОЛЕКСИ СТОРОЖЕНКА

Аналізуючи розвиток української літератури першої половини XIX століття, варто звернути увагу на те, що майже всі наші письменники виступали не лише в українській, а й російській літературах. А.Шамрай, простежуючи це явище, дає йому ґрунтовне пояснення: «Причини такої роботи на два фронти находять свої пояснення почасти в ідеології наших письменників першої половини XIX століття, а почасти, і головним чином, в культурному стані українського життя того часу… вони не могли дивитися на українське письменство, як на щось зовсім відмінне від літератури загальноросійської. Не робили із свого українського писання «політичної справи». Другою причиною…була відсутність широкого споживача на українську книжку, причина, що змушувала… давати до друку спершу переклади своїх українських оповідань, а вже потім просовувати й оригінали. …третя, дуже поважна, причина – це стан української літературної мови, що не давав спроможності нашим письменникам вийти за межі новелі, заснованої в більшості на фольклорних джерелах. Ставлячи собі ширші завдання, задля яких засобів народної мови було замало, мусили вони переходити до розробленішої російської літературної мови» [8, с.7-8].

Історики та критики української літератури мало звертали увагу на російськомовну спадщину Олекси Стороженка, хоче вона нічим не поступається його українському доробку. Із опрацьованих нами літературознавчих джерел варто відзначити праці А.Шамрая [8], А.Іщука [1] та П.Хропка [7], які не обійшли увагою цикл «Рассказы из крестьянского быта малороссиян», роман «Братья-близнецы» та деякі інші.

О.Стороженко перш, ніж виступити як український письменник, пробував свої сили в російській літературі, опублікувавши в 50-х роках кілька більших творів у російських журналах. Творчий шлях закінчив також російськими творами, однак причина тут була вже інша, про що письменник повідомив одеського книговидавця В.Білого в листі від 13 березня 1873 року: «У 1863 році вийшли у світ мої українські оповідання. Слідом за їх появою з'явились у «Современнике» [9] не критичний розбір, а просто наклеп та нахабна брехня. Видно було, що критик навіть не читав оповідань і не знав, що вони у 2 частинах. Я майже не звернув уваги на нападки «Современника», але піднялися інші, і, уявіть, із росіян, між тим як наші: Куліш, Костомаров, Белозерський і tutti quanti, займалися вихвалянням Марка Вовчка, а за мене не наїжачилась жодна українська душа. С того часу я дав чесне слово припинити писати рідною мовою» [6, с.300-301]. Згадана стаття була анонімною, хоча більшість дослідників вважають її автором відомого російського літературознавця О.Пипіна. Ми ж поділяємо думку Є.Сохацької, яка приписує авторство І.Дмитрієву [4, с.16].

Усіх відомих творів О.Стороженка російською мовою близько двадцяти. Більшість творів малої прози на українські теми мають чимало спільно з українськими оповіданнями й загальним звучанням, і стилістично. Тому в перекладах особливо не виділяються з ряду оригінальних українських творів такі оповідання, як «Стехин Рог» або «Матусино благословение».

Працюючи над російськомовними творами, О.Стороженко звертається до фольклору, використовує його художні багатства. Це свідчить про розуміння автором великої ролі

глибинних народних культурних джерел у збереженні національного обличчя письменства та його національної свідомості. Про те, що навіть у високорозвинутих літературах усна народна творчість продовжує відігравати цю роль, говорить І.Неупокоєва, яка, досліджуючи закономірності розвитку літератури, зокрема роль фольклору на різних його етапах, зауважує: «Найпоказовіші в цьому плані періоди становлення національних літератур, а також ті найвідповідальні періоди в житті народу, коли відбувається об'єднання кращих його сил для розв'язання важливих поставлених історією завдань» [2, с.252]. Звертаючи увагу на активне використання й обробку фольклорних надбань О.Стороженком, ми вже заперечували традиційну думку про анахронізм та асоціальність автора [3, с.51]. Опрацювання російськомовних творів письменника дає нам підставу твердити, що й у ранніх своїх творах митець уже стояв на позиціях патріотизму, національної самосвідомості, розуміння глибинних багатств української духовності, усвідомлення власної причетності до творення національної культури.

Цикл «Рассказы из крестьянского быта малороссиян» складає дев'ять оповідань: «Изворотливый малоросс», «Колбаса», «Лесной дидько и непевный», «Голова себе на уме», «Ярчук», «Матусино благословение», «Подкидыш», «Парижские тайны», «Убийца», які вперше були опубліковані 1857-1858рр. Хоча ці твори й об'єднані спільною назвою, однак досить неоднорідні й у тематичному, й у композиційному плані, а також і щодо зв'язків з усною народною творчістю.

Фольклорно-фантастична основа, яку використовує письменник у більшості українських оповідань, має місце й у російськомовних, хоча А.Шамрай зауважує на її змодернізованому вигляді [8, с.12]. Нещаслива доля юної красуні, яка змушена втопитись, щоб потім стати русалкою («Стехин Рог»), мати, яка навіть по смерті оберігає свій рід («Матусино благословение»), лісовий дідько, з яким довелося зустрітися оповідачеві, та розповідь про ображеного покійника («Лесной дидько и непевный»), собака з понадприродною силою, якого боїться навіть нечиста сила («Ярчук») – усе це витвори народних повір'їв, переказів і легенд, у яких дійсність переплітається з ірреальним. Демонологічні сюжети та образи, до яких так часто зверталися не лише українські романтики, під пером О.Стороженка піддаються значній індивідуальній обробці й набувають самобутності (що, власне, характерно й для його українських творів). Щоб створити ефект присутності, автор вдається до розповідної манери, вводить також образ оповідача з народу. І хоча жива розповідь у російській інтерпретації багато втрачає у створенні українського блискучого колориту, однак автор намагається компенсувати це україномовними діалогами.

Окремої уваги заслуговують і епіграфи, ретельно дібрані автором у більшості з фольклору. Серед них цитати з українських народних дум, зокрема: «Отцевська-матчина молитва зо дна моря достигає, / Од гріхів душу одкупляє, до царства проводжає» («Дума про вдову і сина») – «Матусино благословение» [6, с.72], «Отцева й матчина молитва зі дна моря виймає, / од гріхів смертельних душу одкупляє» («Дума про бурю на Чорному морі») – «Стехин Рог» [5, с.573], «Закряче ворон, степом летючи; / Заплаче зозуля, лугом скачучи; / Закуркують кречети сизі; / Загадаються орлики хижі: / Да все, усе по своїх братах, / По буйних товаришах козаках!» («Дума про похід на поляків) – «Сотник Петро Серп» (ХП) [5, с.465], «Ой полем Килиїмським, / Битим шляхом Ординським. / Гей гуляв, гуляв козак бідний нетяга сім год і чотири, / Да потеряв з-під себе три коні вороний» («Дума про Феська Ганду Андибера») – «Сотник Петро Серп» (ХШ) [5, с.463] , «Ой на татарських полях, / На козацьких шляхах, / Не вовки-сіроманці квилять-проквиляють, / Не орли чорнокрильці клекочуть і під небесами літають: / То сидить на могилі козак старесенький, / Як голубонько сивесенький, / У кобзу грає-вигравае, / Голосно співає» («Дума про смерть козака бандуриста») – «Сотник Петро Серп» (ХІУ) [5, с.476]. Не менше епіграфів дібрано з українських народних пісень, зокрема: колискових – «Ой, спи, дитя, до обіда, / Поки мати з міста прийде / Да принесе три квіточки: / Ой, первую зросливую, / А другую сонливую, / А третюю щасливую. / Ой, щоб спало, щастя знало, / Ой, щоб росло, не боліло, / На серденько не хворіло» – «Братья-близнецы»(«Младенчество братьев») [5, с.33], «Рости ж, синку, в забаву, / Козачеству на славу, / Вороженькам в розправу» – «Сотник Петро Серп» (ІХ) [5, с.450]; козацьких – «Ой вернись, мій сину, вернись / Да в голубий жупан приберись. / Подивлюсь, мій сину, на тебе: / Чи є такий козак на Україні, / Як ти у мене, мій

сину уродливий» – «Братья-близнецы» («Возвращение») [5, с.258], «Не хилися, явороньку, / Що ти зелененький; / Не журися, козаченьку, що ти молоденький» – «Сотник Петро Серп» (У) [5, с.416]; весільних – «Вчора, з вечора, та порошенька пала, / А опівночі куночка походила, / А к білому світу старости на слід нагодилися» (зговірна пісня) – «Братья-близнецы» («Сватовство») [5, с.283], «Обмітай двори, / Застилай столи, / Наповняй же-ко бочки: / От ідуть дружечки; / Наповняй же повненькі, / От уже близенькі!» – «Братья-близнецы» («Свадьба») [5, с.318], «Пливи, пливи, селезню, тихо по воді; / Прибудь, прибудь, моя мати, тепер ік мені. / Насипано сирої землі на груди мої: / Не дам тобі порадоньки, / бідній сироті. / Склепилися чорні очі на всі ночі; / Запеклися уста кров'ю, не промовлю…» (сирітська весільна пісня) – «Сотник Петро Серп» (УІ) [5, с.424]; голосіння – «Дитятко моє, галочко моя, / Яблучко моє, сахарнеє моє, / Одкотилося, одщепилося / Ти од мене» – «Братья-близнецы» («Горесть матери») [5, с.229]. Вдається автор у доборі епіграфів і до таких малих фольклорних жанрів, як прислів'я та приказки: «Дурний як ворона, а хитрий як чорт» («Изворотливый малоросс») [6, с.11], «Сова хоч спить – та курей бачить» («Колбаса») [6, с.25], «Не мара, не мана, роздивились –сатана» («Ярчук») [6, с.61], «Не было печали, да черти накачали»(«Подкидыш») [6, с.101], «У лісі вовки виють, а на печі страшно» («Братья-близнецы» («Юношество братьев»)) [5, с.115], «Скачи, враже, як пан каже» («Братья-близнецы» («Поход»)) [5, с.165]. Свідоме використовуючи цитати з усної народної творчості як епіграфи, автор уже з самого початку вводить читача в багатий український духовний світ. Ця ж тенденція простежується і під час текстуального аналізу.

Так, у найбільш об'ємному творі – романі «Братья-близнецы», що має підзаголовок «Очерки Малороссии пришлого столетия», автор використовує культурно-історичні елементи. Варто згадати хоча б епізодичне включення історичної постаті Мельхиседека Значко-Яворського чи опис руїни гетьманського двору Богдана Хмельницького: «По прибытии в Субботово, отстоящее от Чигирина в нескольких верстах, братья с нетерпением отправились осмотреть пепелище великого человека… Они воображали увидеть великолепные развалины гетманского дворца, арсенала и прочих зданий, некогда существовавших, но в настоящее время не нашли и следов того, что только сохранилось в изустном предании народа. Бедная деревенька тянулась по гребню довольно высокой горы. Несколько хат получше расходились площадкою около убогой церкви древней архитектуры и оканчивались редутом, вмещавшим в себе некогда жилище Богдана Хмельницкого. Братья без затруднения перешли осевший вал, и взорам их представилась грустная картина…» [5, с.195]. Хоча ці елементи безпосередньо не стосуються інтриги роману, однак другий план у О.Стороженка не інертний. Наголошуючи на героїчному минулому, автор прагне достукатись до генетичної пам'яті українців, збудити патріотичні почуття.

У кращих традиціях героїчного епосу українського фольклору доби козаччини подано легенди про Петра Серпа [5, с.478-481]) та Гаркушу [5, с.79-85], про сватання [5, с.321]. Їх герої шляхетні, мають нерозгадану глибоку вдачу, автор вдається і до гіперболізації хоробрості – все це підкреслює романтичне спрямування цих образів. У першому випадку легенда відіграє роль експозиції (хоче і вміщена наприкінці твору) й акумулює увагу читача на героїчному історичному минулому , а в другому – роль контрасту до сірого тону ідилічної хуторянської дійсності поміщиків Бульбашок. Навіть подаючи обряд сватання, письменник наголошує на тому, що українки обирали собі за чоловіків героїв-лицарів, які сміливо захищали рідний край.

У народних традиціях О.Стороженко вдається до зображення простих людей, виводячи образи кмітливих і дотепних Квача, Грицька, Кузьми Микитовича, хлопчика-поводиря тощо. Наприклад, крутієві управителю («Изворотливый малоросс»), який веде аморальний спосіб життя, намовляє поміщика проти селян задля більшої влади над підпорядкованими йому мужиками, протиставляється мудрий і винахідливий селянин Квач, що виводить цукровара на чисту воду.

Вводячи в російськомовні твори описи родинних обрядів, зокрема весілля, автор щедро пересипає текст записами пісень («Тому білу рученьку подам» [5, с.322-323], «Змовленая Галочка» [5, с.323], «Щаслива година настала» [5, с.324], «Ой чого куєм, чого жалуєм» [5, с.326], «Сад саджу, присаджую виноградик» [5, с.327], «Ой, сій, матінко, овесець» [5, с.330], «Ой на горі жито» [5, с.331], «Перед порогом могила» [5, с.332], «Зажурилась перепелочка» [5,

с.332], «Нуте, нуте бояри, до коней» [5, с.333]), практично детально відтворюючи на великій кількості сторінок послідовність цього дивовижного дійства з усіма його елементами [5, с.320-336].

Письменника також цікавлять і етнографічно-побутові звичаї: починати навчання в день св. пророка Наума [5, с.45], розбивати горшок із кашею після вивчення букваря – «Этот обычай имел то значение, что профан при первом шаге в храм просвещения проникается его духом и предпочитает умственное материальному, даже и пшенной каше!» [5, с.47], брати в похід жменьку рідної землі: «…благословила образками с привескою ладаночек с горсточкою земли» [5, с.151], освячення зброї перед боєм [5, с.205]. Вводяться також вірування у віщі сни та народні прикмети: «сегодня случится что-нибудь такое – целую ночь ржади кони и топтались. Как будто чертяка на них ездил», «а уж как сорока щебетала утром», «а коты умывались»[5,с.265-266].

Майстерно автор вплітає в канву творів і різножанрові пісні: козацькі («Ішли ляхи на три шляхи, а татари на чотири», «Ой, хто в лісі, озовися?»), сирітські («Коха тебе сирота бідная»), жартівливі («По дорозі жук, жук, по дорозі чорний»); згадується і дитячий фольклор: утішки й пестушки («Сорока, ворона…»).

Використання яскраво національних прізвищ та прізвиськ несе не лише пряме функціональне значення: «В Малороссии до сих пор ещё существует старое обыкновение давать прозвище – и в этом случае надобно отдать им справедливость, что если дадуть кому-нибудь прозвище в колыбели, то с ним ляжет он и в могилу» [5, с.41]. Бульбашка, Понура, Швидкий, Вернигора, Галушка, Дудка, Драбина, Качалка, Покришка, Ковбаса, Капелька, Малинка, Передерій, Книш, Сопілка, Терпило, Бандура тощо. Подаючи здрібнілі форми слів типу Капелька, Малинка, Бульбашка, автор підкреслює виродження козацької старшини, перетворення її у дрібномаєткове панство, яке в своїй хуторянській ідилії присипляє спогади про минулу героїку.

Створенню українського колориту служить велика кількість назв українського побуту:

- одяг та взуття: шаровари, бекеша, чемерка, шапка з кримських смушок, шаровари, жупан, чоботи, кунтуш, пояс, вишита сорочка, свитка, плахта, очіпок, хустка;
- прикраси: вінок зі стрічками, корали, дукати;
- зачіски: чуб, оселедець, коса чи коси у вінку та лентах;
- танці: гайдук, джинджируха;
- ігри: гилка, краглі, побиванка, горюдуб, гуси;
- іграшки: глиняні коники та солов'ї;
- знахарство: замовляння зубного болю, бешихи, прикладання п'явок;
- страви: пироги, ковбаса, редька, копчені язики, сало, яєчня, сушені карасі, заливна осетрина, мариновані гриби, коржики, кендюх, мед, каша, буханці, перепічки, пампушки, лагомінки, пряничні коники та півники, затирка, вареники, гречаники, калачі, борщ із сушеними карасями, кавуни, дині, куліш, сушня, щільники;
- їстівні рослини: козелець, катран, свербигуз, рогіз, спичаки, лопуцьки;
- напої: горілка кардамонова, м'ятна, анісова, соснова, калганівка, наливка, настойки, пиво, варенуха.

Варто зазначити, що в російськомовному циклі «Рассказы из крестьянского быта малороссиян» Олекса Стороженко, подібно до М.Гоголя, підкреслюючи національну самобутність українців, в описі життя та побуту простих людей широко вдається до вживання української мови, нею подані цілі епізоди, діалоги, розповідь насичена лексичними й фразеологічними зворотами, характерними для розмовної мови: «до святого духа держись кожуха, а по святому дусі – знов кожусі» («Изворотливый малоросс»), «покійного чорта племінник», «ковбасу уздрів, а верби й не побачив» («Колбаса»), «і мені дісталось од його на горіхи», «морське дерево стало дошкулять» («Лесной дидько и непевный»), «трапилась йому така халепа», «чуприна догори полізла», «Омелько наш дуба дав» («Ярчук»), «старе, як мале!», «велике діло – опеньки!», «розум усе здержить, посуне і піднесе» («Матусино благословение») тощо. Однак знаходимо також українські прислів'я та приказки в дослівному запису російською мовою: «надоел, как горькая редька», «все делается, как мокрое горит», «слабый хуже злого», «как бельмо на глазу» («Изворотливый малоросс»), «выводил на чистую воду»,

«не мала баба хлопот, да купила порося», «возится с ним, как кот с оселедцем», «что батогом по воде», «стойте как опаренный», «ростом с гадячскую версту и тонок как веретено» («Матусино благословение»), больше копы лиха не будет», «вертитесь, как муха в окропе», «грехи попутали, черт дернул» («Подкидыш»), «сытый голодного не разумеет» («Парижские тайны»), «встанет – так неба достанет», «Бог не без милости, казак не без доли», «гуляй душа без кунтуша» («Убийца») тощо.

У романі «Братья-близнецы» також спостерігається насиченість авторської мови й мови персонажів лексикою та фразеологією, взятою зі скарбниці усної народної творчості чи розмовного мовлення, хоча ці мовні одиниці вже передані переважно російською мовою (на нашу думку, завдяки такому прийому автор звертає увагу на поступовий процес зросійщення суспільства, зокрема нащадків козацької старшини): «как собаку меня дразните», «в глаза лезут, как осы», еще не спали, а уже приснилось», «у него горло, как запорожские шаровары: воз с сеном проедет и не зацепится», «приставать к человеку, как мокрое рядно», «возишься, как Марко по пеклу», «возишься с ним, как нищий с торбой», «чтобы тебя побила лихая година», «что будет, то будет, а будет то, что Бог даст», «застукаем, как сотника в горохе», «у него черти сидять в сапогах», «пропала, как на ярмарке рябко», «поношенной шапки доброго казака не стоит», «не тот казак, что поборол, а тот, что вывернулся», «у серка очи позычать», «сердилась баба на торге, а торг про то и не знает», «пока сонце взойдет, роса очи выест», «сем лет маку не родило, а голоду не было», «задал перцу с чесноком», «у Бога все за дверьми», «начали за здравие, а кончили за упокой», «вылами по воде писано», «присохнет, как на собаке», «увидим, какие там груши на вербе», «погуляем, как цуцики на обрывках», «ударьте лихом об землю», «баба с воза – коню легче» тощо.

Досліджуючи цю тему, ми звернулися лише до тих російськомовних творів О.Стороженка, які є українськими чи то етнографічно, чи в історичному плані, а це – переважна більшість. Ознайомлюючи читача з етнографічною чи історичною Україною, звертаючи увагу і на певні соціальні проблеми, письменник не інертно продовжує традицію Г.Квітки-Основ'яненка разом з іншими митцями, а й демонструє власну ідеологію, що полягає в глибокому патріотизмі, усвідомленій приналежності до нації (яка має древні духовні корені, героїчне минуле, багату культуру), а також і у вболіванні за її сучасне й майбутнє.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іщук А. Олекса Стороженко// Олекса Стороженко. Твори в 2 томах. – Т.І – К.: Держвидав художньої літератури, 1957.
2. Неупокоева И. История всемирной литературы. Проблемы системного и сравнительного анализа. – М., 1976.
3. Пойда О. Міф про анахронізм та асоціальність Олекси Стороженка // Літературознавчі обрії. Праці молодих учених. Випуск. – К.: Інститут літератури ім.Т.Шевченка НАН України, 2004.
4. Сохацкая Е. «Современник» (1836-1866гг.) и украинская литература: Автореф. дисс. …канд. филол. наук. – К., 1975.
5. Стороженко О. Твори в 4 томах. – Т.III. – Харків: Державне видавництво України, 1928.
6. Стороженко О. Твори в 4 томах. – Т.IV. – Харків: Державне видавництво України, 1928.
7. Хропко П. Творчість Олекси Стороженка в контексті української прози і літературно-критичної думки// Радянське літературознавство. – 1988. – № 9.
8. Шамрай А. Передмова до III тому // О.Стороженко. Твори в 4 томах. – Т.III. – Харків: Державне видавництво України, 1928.
9. Українські оповідання Олекси Стороженка. 2 части. СПб., 1863г. (Рец.)//Современник.– 1863.– Т.XCVII. – № 3.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу фольклорно-етнографічних традицій у російськомовних творах О. Стороженка як утвердження національної самобутності українців.

Ключові слова: *фольклор, народна традиція, етнографія, історичне минуле, героїзм, національна самобутність.*

The article is dedicated to the analysis of the introducing folc-ethnographical traditions in O. Storojhenk's works written in Russian as Ukrainian national originality.

Key words: *folklore, national tradition, ethnography, historical past, heroism, national originality*

Володимир Супрун
(Вінниця)

ЛЕКСИКО-СТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ САТИРИЧНОЇ ДИСКРЕДИТАЦІЇ «ПІДСОВЄТСЬКОЇ» ДІЙСНОСТІ У ТВОРАХ МИКОЛИ ПОНЕДІЛКА

М.Понеділок-сатирик народився, виріс і змужнів талантом поза межами УРСР, в атмосфері, не контрольованій червоним режимом. Тому вільно, не наражаючи життя, як Остап Вишня чи Василь Стус, матеріалом для сатирично-аналітичного письма митець-реаліст обирав моторошні реалії совєтської України. При цьому, згідно з М.Гарасевич, «його сатира ставала нищівною. Він гострим лезом слова ганьбив, рубав, торощив гидоту і жах, які принесла визута з будь-якої людяності, культури й глузду радянська влада у всі клітини життя» [1, с.494]. Розгляд лексико-стилістичних і художніх засобів сатиричного розвінчання червоного тоталітаризму та його керманичів у парадигмі важливих загальнолюдських істин й становить мету нашої розвідки.

Тематика викривальних творів письменника з «підсовєтської» української дійсності така широка й різноаспектна, що можна назвати її своєрідним літописом «шляху нашого народу» (І.Дузь). Гнівний протест проти злиденного й мученицького життя простих людей у СРСР визначив пафос новел «Добробут Дьомки Стріхи», «Лекція про бактерії» і багатьох інших, що ввійшли до збірки «Вітаміни». Так, у центрі уваги новели «Добробут Дьомки Стріхи» – сатирична буфонада показу «щасливого» і «заможного» життя колгоспної України. Автор не вдається до гіперболізації – основного механізму створення комічного, – сатиричного ефекту він досягає за рахунок тенденційного оголення типових явищ життя. Щоб замилити очі закордонній делегації демонстрацією статковості простого селянина, колгоспний актив вирішив показати обійстя тихого, сумирного Дьомки Стріхи, добробут якого перед тим було тимчасово поліпшено майном, позиченим у колгоспі. Такий сюжетний вигин відтворив авторську позицію: імперські режими можуть досягнути замість добробуту фіктивної ілюзії благоденствуючих «потьомкінських сіл» чи обійсть.

Піддаючи сатиричному висміянню соціально-політичну систему з її практикою оман, М.Понеділок синекдохально «олюднив» її образом уповноваженого у справі прийняття закордонних кореспондентів товариша Будяка. У творі не розгорнуто портрета цієї людини, але характерні риси виразно проступили у знижуюче-комічному аранжуванні автора. Так, демонструючи «добробут» Стріхи, Будяк постійно потрапляє в халепу, адже головний герой не вміє користуватися електропраскою, яку ніколи не бачив. Кумулятивного ефекту додає ситуації комедія помилок: замість виставкової корови з телям колгоспний конюх загнав до Стрішиного хліва «забрьохану ялівку з козою». Глузливо-сатиричну градацію розбудови образу вможливлюють ряди емоційних, негативно конотованих фразеологізмів: «мінитися від злості», «ні на слово не може здобутися» та інших.

Найвищого ступеня викривальності автор досягає в кінці твору, коли колгоспницю Пашу обшукують за підозрою у крадіжці персня: «*...Будяк, скрутивши їй руки, запустив долоню в її жакет... Коли ж він виймав руку, кореспонденти вгледіли в його долоні зім'яті... два шматочки ковбаси і окрайчик білого хліба. Паша плакала*» [3, с.277].

В основі епізоду, коли виявляється правда про справжній стан речей у СРСР, – переключення образного мислення із сатири на симбіоз потужних струменів трагізму й ліризму, що досягається демінутивами («шматочки», «окрайчик») й відтворенням психічного стану нещасної жінки (засіб видимої мови почуттів: *«Паша плакала»*). Як слушно зауважила М.Рюміна, одним із видів сміху є реакція на зло, «така ж, як і гнів та страждання, тому що «маски» цих емоцій схожі» [4, с.95]. Сатира М.Понеділка завжди реалізується в парадигмі трагічного, тому разом із сміхом викликає почуття співпереживання й тривоги. Такий перманентний синтез трагічного й комічного (в основі Понеділкового сатиричного сміху завше лежить різнорідне людське горе) зумовлений своєрідністю художнього світосприймання письменника, який засобами сміху примушував задумуватися над екзистенційно-онтологічними проблемами буття людини в контрольованій тоталітарній державі.

Зазвичай совєтська дійсність давала М.Понеділку чимало курйозних приводів для реалізації художньої манери, апробованої ще «Енеїдою» І.Котляревського і творами І.Нечуя-

Левицького, – сміху крізь сльози. Так, у новелі «Цвітуче колгоспне життя» злиденність колгоспників підкреслено використанням речей не за призначенням. Новела написана у формі розширеного коментаря до статті московської газети «Правда», яка повідомляла, що у «Совєтському Союзі бракує відповідного посуду для молока». У сатиричній манері поетики абсурду письменник навів заокеанського читача на роздум про матеріальний стан благоденствуючої, згідно з офіційною пропагандою, радянської людини. Для цього він обігрує досить промовисту деталь-річ: виконуючи завдання партії (підтримати районний з'їзд агітаторів), бригадир просить доярок знести до корівника увесь домашній посуд, який хоч трохи придатний для транспортування молока. Але навіть такої мізерії, як добротний посуд, селяни позбавлені, тому зносять усе, що є у домашньому господарстві: розколотий баняк, бляшанки від рибних консервів, гумову грілку, порожній усередині гарбуз – за зразком, певне, мешканців африканських пустель. Абсурдність посилюється тим, що для «високої» мети «порятунку молочної п'ятирічки» використовують навіть напівзотлілу весільну намітку баби Харитини (молоко не було через що цідити). У поржавілих бочках та зібраній по людях тарі молоко відправляють до району. Уїдливо-саркастична репліка діда Мусія метафорично узагальнює в дусі ущипливого народного гумору обставини життя не тільки колгоспників, але й усієї соціальної сфери СРСР: *«Коли совєтське життя цвіте, то чому бочкам не можна? Сказано – цвітуще життя – значить на усіх фронтах цвітуще»* [3, с.190].

Поєднання в одному вислові пафосу й глузливо-саркастичного висміювання, яке досягається контрастом між прямим і переносним значенням словосполучення «цвітуще життя», несе важливе смислове навантаження: показати людські злидні не згущено темними фарбами, а комічною несумісністю форми й змісту. Адже, як зазначає Б.Вишеславцев, «той врятований від ницього та непристойного, хто відчув його нікчемність і вибухнув сміхом. Сміх є великим визволителем» [2, с.121].

Сатиричне перо М.Понеділка викривало потворні явища совєтської дійсності, як і «серйозна» епіка, підкреслювало гірку правду життя: колись багата українська земля перетворилась у край гнаних і голодних. Такі умови існування письменник пов'язує з дійсністю «під чужими владарями», що завела «поколективізованих» українців за межу бідності.

М.Понеділкові властиве іронічне пародіювання радянської заідеологізованої дійсності в стильових і сюжетних контурах анекдотів, критичних до «ідіотизму» системи. У сатиричній новелі «Лекція про бактерії» прозаїк «вириває» один епізод з контексту «щасливого совєтського життя» – лекцію у сільському клубі, на яку людей заманили, пообіцявши по шматку мила (тут автор відступає від історичної правди: на такі акції людей примітивно зганяли парторги).

Композиційно новела повністю відповідає назві. Це лекційна промова, яку вряди-годи переривають репліки однієї з вимушених слухачок – баби Харитини. Образ лектора Шури Довгоп'ятого подано письменником у комічному світлі. Засобами комічного тут є не портретно-візуальні характеристики чи моделювання психологічних станів, а підкреслення функції героя як рупора – гра потоком його мовлення. Оперуючи завченими фразами, з претензією на науковість, Шура прагне показати перед «затурканою» сільською аудиторією свою вченість та вищість. Сатиричний ефект письменник, продовжуючи традиції С.Руданського, О.Маковея («Казка про Невдоволеного Русина»), створює стилістичним зіткненням, контрастом пафосного мовлення Щури й простих, дотепних реплік баби. Претендуючи на статус знавця життя й волі партії, лектор під час кожного словесного зудару з Харитиною виявляє своє неуцтво й незнання справжнього стану речей. Його намагання вивищити себе у власних очах відбувається за рахунок вживання незрозумілих для простих людей слів, порожньої патетики. На цій основі гуморист будує яскраві комічні сцени, що, у свою чергу, інтенсифікує сатиричне звучання твору.

У цей спосіб письменник висвітлив відірваність таких, як Шура, а отже, й усієї компартії від життя простих селян, висміяв методи прищеплення ідеологічних догм, які перманентно втілювали завдання «обновити або вбити» (М.Куліш). Свою мету Понеділок зреалізовує завдяки контрасту між тим, що розповідає Шура, й здатністю людей сприймати дійсність крізь призму власного бачення, здорового селянського глузду й народного досвіду. Так, слухаючи доповідь про доцільність використання мила (якого на селі немає) у боротьбі із засланими

американцями бактеріями й паразитами, селяни по-Васильченківськи («Мужицька арифметика») чи по-Швейківськи влучно адаптують почуте до свого життя. Письменник обіграв у викривальному дусі цитату з доповіді Шури про домашню вошу. Їдкий народний сарказм (як відповідь на запитання лектора, чи всім зрозуміло) сатирик вклав в уста тієї ж баби Харитини (автентично українське ім'я героїні традиційно окселентоване у творчості митця): *«Ти розказував про людей, що податками видушують кров із нас грішних»* [3, с.200].

Ставлячи героя в комічні ситуації, прозаїк піддав гострій сатиричній компрометації не так постать Шури, як безглузді форми і методи партійної роботи в масах.

Одним з ефективних художніх засобів, який використовує письменник у творі, є саморозкриття персонажів. Тут у пригоді стає розповсюджений (і не тільки в гумористично-сатиричній літературі) засіб «народної етимології». Це простежується, наприклад, у деформації (через рідковживаність) слова «делікатеса» замість «делікатес». Жіноча родова форма невідомого простим людям слова створює певний комічний ефект, викликає симпатію до тих, кому звичайне мило – розкіш.

Авторський погляд М.Понеділок звертав насамперед на ті боки життя, що хвилювали його як гуманіста. Письменника тяжко вражала державна практика етноциду українства, незахищеність і безправність маленької української людини в епоху будівництва соціалізму. Одним із прикладів цього стала сатира «Завод «Червона гайка». Новела виявляє джерельну історичну автентичність сюжетики письменника. Засновано її на неприйнятті запровадженої в середині 30-х років системи держпозики. У творі автор засудив тих, хто, за правдивими словами баби Харитини («Лекція про бактерії»), «податками видушують кров» (зокрема образ скарбника заводу). Новела побудована у формі діалогу між ним та робітницею Марією. Жінка прагне отримати зарплату, докладає чимало зусиль, щоб уберегти зароблені чесною важкою працею кошти для проживання сім'ї. Але прохання й аргументи Марії не почуті.

Упродовж усього твору читач відчуває авторські емоції, що формують суб'єктивний погляд на зображуване. Вже лірично-інтимізований портрет героїні (*«літня жінка з посивілими скронями і втомленим обличчям»* [3, с.221]) та її сумні самохарактеристики, в яких бринить вимушена покора заради дітей (*«Хто хоче собі до кінця життя нищити»* [3, с.224]), – сповнені душевним болем письменника.

Поєднуючи елементи комізму, експліковані влучними відповідями Марії під час розмови зі скарбником, і драматизму (другий – потужніший), сатирик із глибоким болем та співчуттям розкриває трагедію маленької людини в СРСР. Невипадково розв'язка дещо мелодраматична (незважаючи на жанрову приналежність твору до сатири): із зароблених 350 карбованців згорблена од тяжкої праці Марія несе додому голодним дітям лише п'яту частину. Прожитковий еквівалент цієї суми експоновано блюзнірсько-цинічним коментарем скарбника: *«Що купите? Соромтеся говорити! Докладете ще 30 карбованців та купите <u>аж цілі дві хлібини</u>* (підкреслення наше – В.С.)» [3, с.226]. Прикінцевим контрастом твору (згорблена Марія на тлі монументального корпусу орденоносного заводу) відтінено силу державного тиску на незахищену людину, передано безвихідність людини праці, що сягає для автора рівня страдницького больового порогу.

Отже, засобами лексико-стилістичних і художніх категорій М.Понеділок явив нам документальну фактуру життя «підсовєтської» України, сатирично дискредитував способи будування тоталітарної імперії, знедуховленість її апологетів і водночас підніс людяність та гуманізм новітніх мучеників, які потерпали від більшовицького рабства, але залишились морально сильними й духовно стійкими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус-Гарасевич М. Незабутній Микола Понеділок (До 20-и – ліття від дня смерті (1922-1976) // Білоус Гарасевич М. Ми не розлучались з тобою, Україно. – Детройт, 1998. – с.490-498.
2. Вышеславцев Б.П. Русский национальный характер // Вопросы философии. – 1995. – № 6. – с.112-121.
3. Понеділок М. Вітаміни: гумористичні образки по той і по цей бік океану. – Буенос-Айрес: Вид-во Ю.Середяка, 1957. – 319 с.
4. Рюмина М.Т. Эстетика смеха. Смех как виртуальная реальность. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 320 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розкрито лексико-стилістичне й художнє розмаїття форм моделювання М.Понеділком «підрадянської» дійсності засобами сатири та гумору.

Ключові слова: *художнє світосприйняття, сатирично-аналітичне письмо, червоний тоталітаризм, негативно конотовані фразеологізми.*

The lexical, stylistic and artistic variety of modeling forms of 'under- Soviet' reality is described in this article by M.Ponedilok by satirical and humorous means.

Key words: *artistic attitude, satirical and analytical writing, red totalitarianism, negatively connotated phraseologies.*

Тетяна Ткачук
(Вінниця)

ОБРАЗНІСТЬ У ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ, АВТОРСЬКЕ СВІТОБАЧЕННЯ БОГДАНА ЛЕПКОГО

Найхарактернішою особливістю художньої літератури як різновиду мистецтва є її образність. Кожен із виявів мистецтва послуговується своїми засобами художнього відтворення дійсності. Наприклад, музикант творить образи з допомогою скомпонованих відповідним чином звуків, що дозволяє йому безпосередньо й по-своєрідному передати найтонші переживання людини. У художній літературі засобом створення образів слугує слово, усі його комунікативні властивості.

У лінгвостилістиці цілком вмотивовано послуговуються поняттям образності. Це й природно, бо, по-перше, образність мови – одна з тих її ознак, якими досягають виразності мовної комунікації; по-друге, образність – одне з головних понять і реалій художньої літератури, якою по-особливому відображається світ у певній системі образів.

Метою нашої роботи є описати й охарактеризувати художні образи, які функціонують як засоби творення образності історико-художніх творів Богдана Лепкого, як зреалізованість його авторського світобачення в репрезентації історичних постатей, подій героїчного минулого України, позиції автора щодо долі України у XX столітті.

Не з'ясувавши поняття образу, не можна збагнути й теоретично осмислити самого поняття "образність". В україністиці поняття образності досліджували О.О.Потебня, І.К.Білодід, Л.Г.Скрипник, Г.М.Колесник, В.І.Масальський, Л.І.Мацько та інші. У літературознавстві лексема "образ" має кілька значень; це, зокрема:

1) образ у значенні "літературний персонаж";

2) образ як особливий спосіб бачення й пізнання дійсності, її відповідне відображення, чи сприймання нами самих себе, всієї навколишності;

3) образ як засіб мовно-художнього зображення персонажа, його вчинків, умов й обставин з допомогою тропів як засобів відтворення щонайрізноманітніших реалей.

Стилістика часто послуговується семантикою слова *образ* як способом бачення світу і способами відображення його в різножанровому художньому мовленні [2, с.195].

Із багатьох причин художній образ належить трактувати як наслідок певної своєрідної мовленнєвої діяльності людини. Причини виникнення образів криються у світосприйнятті мовців. Образ виникає на основі уявлення, яке, зокрема, породжується конкретним чуттєвим сприйманням. О.Потебня вважав, що усі значення в мові потенційно образні; водночас кожне з них може стати безобразним, позбавленим цієї ознаки: "Обидва стани слова – образність і безобразність – однаково природні" [3, с.124].

Художньому образу властива здатність до рухливої об'ємності. Навіть найскладніші явища, реалії можна передавати певними вибірковими характерними деталями, їхньою комбінацією. Цим створюються необмежені можливості для художньої творчості. Кожен письменник – творча особистість, яка більшою чи меншою мірою по-індивідуальному сприймає і втілює в художньому тексті певні образи. Це, певна річ, повністю стосується й мовотворчості Б.Лепкого. У ній також немало фразеологізмів, експресивних лексем, різноманітних метафор,

чим, зокрема, засвідчується образне мислення цього видатного митця. Наприклад, у романі "Мотря" всі персонажі досить виразно колоритні, їхнє мовлення насичене фразеологізмами із художньо-зображувальною метою: *Ти звідки, діду? – З України. – Україна велика. – Як для кого.* ***Одному до границь його маєтків, другому від колиски до гробу й від пощочини до слави; залежить, як хто ставиться до справи*** [1, с.31]; *Вечір добрий панам!..* ***Який тут храм,*** *– говорив, розглядаючись по стінах.* ***– Який тут хлам!*** *– а вказуючи рукою на стіл, сміявся,* ***– добре, та не нам!*** *Добрий вечір панам!* [1, с.31]; *Гетьман пильно подивився на свого молодого писаря. – Смирися, Пилипе, смирися! Знаєш так,* ***нижче трави і тихше води. Терпи, козаче, отаманом будеш…*** [1, с.46]. Художніми засобами – фразеологізмами – з особливою виразністю і яскравістю створюється образність усього твору, що можна проілюструвати й такими мовленнєвими прикладами: *Гетьман переглядав ці важні історичні документи, роздумуючи над кождим пунктом.* ***– І тут гаряче, і там боляче,*** *– сказав, потираючи бліде чоло рукою. – Поставив нас Господь на порозі з Азії в Європу,* ***поклав, як залізо між молот і ковало.*** *– кують. Аж іскри з того заліза летять.* ***Важкий талан!..*** [1, с.37]; *Степовим вітром повіяло по хаті. Пригадався київський пир для Петра, і його від'їзд, і степовий дід. І Мазепина присяга. – Двигни цей камінь, двигни, – повторили старшини. – Він важкий, вб'є тебе, мене, його і нас, та час мине, настане час, що він розлетиться у дроби.* ***Під тим каменем хроби, зігниєм від хвороби, спаси ти нас. Двигни цей камінь, поки час*** [1, с.434].

Як і в інших видах мистецтва, також і в художній літературі дійсність по-особливому відтворюється в розвиткові, змінах, в часових і просторових вимірах, в усій складності й розмаїтті мовних форм. У художній літературі динамічно чи статично представлено як зовнішність людини, так і її внутрішній стан – усе, що зацікавило й схвилювало автора, чим він творчо пройнявся і чим хоче поділитися зі своїми читачами. Залежно від художніх завдань, які ставляться митцем, створюється розмаїття образів – персонажів, образи-картини, образи-речі, образи емоційної сутності тощо.

Основними в художньому доробку Богдана Лепкого, як і в більшості письменників-прозаїків, є *образи-персонажі.* Образи персонажів знаходять свій вияв у їхньому мовленні, втілюваних в усіх складових тексту, в портретах, картинах, в описах місць події, певних виявах природи. Подекуди тільки окремий штрих, окрема художня деталь виявляється достатньою для змалювання образу в повній його сутності, в усіх функціонально важливих частковостях.

У романі "Мотря", наприклад, генеральний суддя Кочубей у розмові зі стародубським полковником Скоропадським так висловлюється про свою дружину: ***Моя дружина жінка стійка*** *і з того я великого сорому не маю, бо* ***вона мені за недостатком часу в моїх маєтностях велику поміч повсякденну чинить,*** *за що я Господові, встаючи й лягаючи, з глибини серця мого щиро дякую, що не спарував мене з якоюсь модницею, легким вітром підшитою* [1, с.44]. Про свою дружину Кочубей висловлюється в позитивних вимірах, говорить про неї як про добру й гарну господиню, жінку з досить позитивними якостями характеру. Із цією метою автор здебільшого висловлюється промовисто, вдається, крім іншого, до певною мірою оцінних за змістом традиційних словосполучень, типу: *я собі великого сорому не маю; не спарував з…; поміч повседневно чинить; з глибини серця мого…*, до фразеологізмів, позначених очевидною образністю: *модниця, легким вітром підшита..*

Допоміжну характеристичну функцію виконують *образи-картини* природи (пейзажі), *образи-речі* (описи певних ситуацій, у яких діють персонажі, художні зображення природної навколишності, інтер'єру) й *образи-емоції*

Образ-річ в історичному романі Б.Лепкого "Мотря" представлений, зокрема, описом кімнати, у якій відбувається частування царя Петра: *Кімната була до половини стін виложена дубом, старим, аж чорним, мабуть, довго моченим у воді, котрого тепер і сокира не вчепилася б. В углах стояли шафки, теж дубові, за склом, а в них усякі фаянсові та глиняні поливані збанки, тарілочки й звірики, гарно повироблювані, з домашніх робітень і з заграниці* [1, с.26].

Описи обстановки вміло вплітаються автором до сюжетної канви роману. Письменник з очевидною художньою доцільністю уникає послідовних перерахунків речей у кімнатах, тільки окремими штрихами змальовує те, що нерідко відбувається в них, характеризує ті речі, які поіменовуються і яким надається певна оцінка: *дуб – старий, чорний, довго мочений у воді, тепер його і сокира не вчепиться; банки, тарілочки й звірики гарно повироблювані.*

Своєрідно втілено в романі "Мотря" символічний образ-емоцію. Іван Мазепа розмірковує про долю свого рідного міста Києва, чим створює достатньо очевидний лейтмотив усього твору, котрий полягає в утвердженні того, що доля Києва є долею всієї України: *...від Андрія Боголюбського донині немає йому спокійного життя... Що одне покоління збудує, то друге руйнує, і навіть свої не вміють свого прощати, не знаючи ціни цьому. Погадайте, скільки праці українського ума даром пропало, скільки мистецьких творів змарнувалося, або на чужину пішло. Пригадайте собі тільки, що року 1554 перевезено з Києва до Москви знамениту бібліотеку Ярослава Мудрого. За книгами потягли на північ і наші вчені і тягнуть тим шляхом до нинішньої днини. Коли ж відліт скінчиться і коли настане весна, щоб нині птиці назад до нас вернулися?* [1, с.23]. В уста персонажа Богдан Лепкий вкладає своє особистісне, сокровенне, власні роздуми. Такі рядки сповнені жалем до українського люду, який "відлітає" з України. Автор з цього приводу висловлюється метафорично і з особистісною виразністю: *скільки мистецьких творів...на чужину **пішло**; за книгами **потягли**... і наші вчені*. Останнє речення в роздумах І.Мазепи виразно значеннєво-образне, автор повідує про очікування персонажем весни, яка слугує символом повернення українського люду в Україну: *коли настане весна, щоб нині птиці назад до нас вернулися?*. Текст насичений низкою дієслів (*збудує, руйнує, не вміють, не знають, пропало, змарнувалося, пішло, потягли, вернули)*, якими створюється динаміка почуттів, переживань, роздумів автора. У системі дієслів об'ємно використовуються синонімічні дієслівні форми (*пропало, змарнувалося, пішло)* та антонімічні пари слів (*збудує – руйнує)* та ін.

В історичному доробку Б. Лепкого образ колективу постає в зображеннях масових сцен, у художньому змалюванні яких увага письменника сконцентровується не стільки на окремих персонажах, скільки на тому, що гуртує багатьох дійових осіб. Таким, зокрема, слугує художнє зображення сцени застілля в романі "Мотря", наприклад: *...пішли через зал у верх стола, де сидів ... його величество цар Петро. Наліво біля царя Олександр Данилович Меншиков, а направо господар хати Іван Степанович Мазепа. Пир тривав вже яку годину, з'їли страв чимало, а чарок випили ще більше, що й видно було по червоних обличчях і потуслих очах, котрі всміхалися тим солодким усміхом, який викликає сите задоволення* [1, с.6]. Письменник вдало послуговується низкою епітетів *(**червоні** обличчя, **потусклі** очі, **солодкий** усміх, **сите** задоволення)*, які легко сприймаються й запам'ятовуються. Персонажів гуртує не спільна ідея, дружба, скільки сама по собі трапеза за одним столом, вагомість якої не позбавлена історичної сутності, зорієнтованості, що стає зрозумілим з підтексту уривку: *Гарний край та ваша Україна, – хвалив цар, – тільки жарко дуже і до моря далеко. Я б ті ваші пороги до чортової матері геть порозбивав та флотилію у Понтус Евксінус пустив, турецькому султанові під самий його закоцюрблений ніс* [1, с.8].

Образом-символом вважається така художня реалія, якій властива алегоричність або ж символічність змісту, його художня образність, значеннєвість. Символічним явищем у романі "Мотря" вважається змалювання образу володаря, який постає в ролі візника, а також тих осіб, які відтворені в образах окремих коней: *І сліпий кінь тримає дорогу, коли візник видючий ... але й найкращий візник далеко не зайде, коли коні погані, коли один все гайта тягне, а другий вісь повертає* [1, с.28]. ***Сліпий кінь*** – це символ народу, котрий не знає, до кого йому пристати, як себе зреалізувати політично; у сполученні слів ***візник видючий*** письменник відтворює символічний образ того майбутнього провідника, шлях якого повинен стати доленосним для всієї України. Для підсилення образу-символу поєднуються антонімічні пари лексем: ***сліпий – видючий; поганий – найкращий.***

Словесний образ твору постає в словах і виразах, сполученнях слів, яким властиві картинність, яскравість, емоційна обарвленість. Прикладом таких словесних образів-витворів у романі Б.Лепкого може слугувати порівняння двох *ковалів у світовій кузні, Карла і Петра. Один геніальний варвар, а другий фантастичний герой. Обоє хочуть підбити весь світ і перетворити його на свій лад* [1, с.38].

Б.Лепкий вміло, типізовано змальовує двох великих правителів, добираючи для цього вдалі індивідуально-авторські антоніми: ***геніальний варвар – фантастичний герой***, метафоричним змістом сповнене й словосполучення ***підбити весь світ***.

Образами-картинами в романі "Мотря" майстерно змальовується емоційний стан героїв, а

на цьому фоні – також і оригінальна образність мислення автора: *В заходячому сонці мерехтіли золочені хрести на куполах церков, а їх фасади, то мохом, старим покриті, то свіжістю блискучі, знімалися поверх зелених садів у котрих потопав цей старий прегарний город* [1, с.23]. Кілька художніх деталей, штрихів, – і перед читачем постає гарне місто Київ, для опису якого автор використовує епітети *заходяче сонце, золочені хрести, мохом старим покриті, блискучі, зелені сади, старий прегарний город.*

Варто звернути увагу й на деякі допоміжні образи, які витворюються автором історичних романів через сприйняття їх чуттєвою сферою людини. Це образи зорові, слухові, смакові, дотикові тощо. Таким, наприклад, постає *дотиковий образ* у романі "Мотря", який ґрунтується на відчуттях дотику: *Які ж тії рубіни червоні, як кров і як те золото руки палить!* [1, с.40].

Отже, тільки слово-лексема і лексичне сполучення слів слугує засобом створення художнього образу в літературному творі. Образність, становлячи невід'ємну ознаку художнього твору, формує уявлення про світосприйняття і світобачення митця пера. Кожне художньо використане слово відрізняється від "нехудожнього" тим, що продукує незліченну кількість думок, уявлень, асоціацій. Б.Лепкий у своєму мовно-художньому арсеналі вдається до безлічі мовних засобів з метою створення різних образів: образів персонажів, природи, символічних, словесних образів тощо. Це і тропи різного типу, антоніми, синоніми, омоніми, іншомовні слова, неологізми, застаріла лексика, фразеологізми, емоційно-експресивні мовні засоби тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лепкий Богдан. Мотря. – К.: Дніпро, 1992. – 464 с.
2. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
3. Потебня О.О. Естетика і поетика слова. – К.: Вища школа, 1985.
4. Пустовойт П.Г. Слово – стиль – образ. – М.: Знание, 1980. – 64 с.

АНОТАЦІЯ

У статті описано й схарактеризувано художні образи як систему засобів творення Богданом Лепким образності його історико-художніх творів, як зреалізованість його авторського світобачення. З'ясовано стилістичні аспекти поняття "образ", його різновидовість та засоби вираження; обґрунтовано "образність" історичної прози Богдана Лепкого на прикладі роману "Мотря".

***Ключові слова**: образ, образність, історична проза, авторське світобачення, стилістичні аспекти.*

Images are described as a system of tools, which created vividness of his historical-figurative works by Bogdan Lepkiy, as realized of his author attitude was described in the article. The stylistic aspects of notion of "image", its variety and tools of expression, are found out; substantiate "vividness" of history prose of Bogdan Lepkyi on an example to the novel "Motrya".

***Key words:** image, vividness, history prose, author attitude, stylistic aspects.*

Людмила Фатєєва
(Луганськ)

КОНЦЕПТОСФЕРА ВОЛЬОВИХ АКТІВ У ПРОЗІ М.КОЦЮБИНСЬКОГО

Проблема функціонування концепту в художній моделі продовжує бути в центрі уваги лінгвістів. Окремі аспекти цієї проблематики знайшли відображення в працях Н.Арутюнової, А.Вежбицької, С.Воркачова, В.Карасика, О.Кубрякової та інших дослідників.

Мета нашої розвідки – виявити семантичне наповнення та особливості вербалізації концептосфери вольових актів у художній моделі світу, що репрезентована прозою М.Коцюбинського.

Стаття є частиною дисертаційного дослідження, напрямок якого пов'язаний із комплексною темою кафедри української філології та загального мовознавства «Структурно-семантичне дослідження лексичних одиниць та граматичних категорій».

Ми розглядаємо концепт як психоментальну підоснову значення, що передається в мові не стільки окремим значенням слова, скільки певним лексико-семантичним мікрополем [4, с.39]. Переконані, що «концептні категорії утверджуються в свідомості як національно орієнтовані, отож і встановлення їхніх смислів має у підмурку національно-культурний чинник, що, зрозуміло, не виключає врахування архетипного, підсвідомого в глибинній архітектурі концептного змістового наповнення» [1, с.248].

Зауважимо, що поділяємо думку Ю.Степанова стосовно сутності структури концепту як колективної спадщини духовного життя народу, який складається з шарів, що являють собою результат, осад культурного життя різних епох [6, с.49].

Концепт «Воля» у творах М.Коцюбинського є унікальним об'єктом дослідження, оскільки розкриває кількісні та якісні сторони цього психічного явища, а отже, порівняно з концептуальним поняттям розширює межі свого смислового потенціалу.

Воля у свідомості персонажів творів М.Коцюбинського – це передусім мрія, сподівання, що зумовлено історико-культурними чинниками. Реалізацію цього вбачаємо, зокрема, у таких контекстах: *1.* ***Пісня волі****, споетизованої, може, в дні лихоліття, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де не чуть кайданів, скованих на людей людьми* [3, с.90]. *2. Свіжі* ***традиції волі****, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од учора, підтримували жевріючу під попелом іскру* [Там само, с.90].

Воля в прозі письменника асоціюється з бажанням, прагненням, які можуть трансформуватися в переконання: *1. А проте... річкою текло українське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути* ***бажану волю****, а ні – то полягти кістками на... спочинок* [Там само, с.92]. *2. Він (Іван) теж горів* ***бажанням*** *помститись і хапавсь за татову бартку, важку ще для нього, готовий кинутись в бій* [Там само, с.182]. 3. *Це, пане, не наша* ***воля*** [Там само, с.97].

Концепт «Воля», будучи в прозі М. Коцюбинського багатогранним явищем, характеризується комплексом таких смислів: рішучість, упевненість, сміливість, що демонструють відповідні контексти: *1. Новий прилив енергії, шалена* ***відвага*** *пойняли її (Соломії)* ***волю****, і вона кинулась уперед... зі сліпою* ***завзятістю*** *зраненого оленя* [Там само, с.118]. *2. Соломія* ***вірила****, що ...якась невідома сила прийде у потребі на поміч, і та віра була у неї такою міцною, що Соломія кинула роботу...* [Там само, с.139]. *3. Її в'яле обличчя стягнулось, погляд* ***твердий****, і в кожній закрутці срібного волосся –* ***рішучість*** [Там само, с.29].

Розширюють смисловий діапазон вольової концептосфери такі його показники, як самовладання, сила духу, реалізацію яких вбачаємо, зокрема, у таких контекстах: *1. Коли вона, Параскіца,* ***перемогла*** *себе, нерівною ходою, мов п'яна, швидко тікала з виноградника...*[3, с.34]. *2. Одні (приречені) йшли сміливо, гордо, говорили гарні слова, що йшли од серця* [Там само, с.274].

Оскільки авторська картина світу – це вторинна концептуалізація світу, то в цій художній моделі констатуємо розширення меж смислового потенціалу концепту «Воля» за рахунок домінантизації сем *«невдоволення», «ненависть»*: *1. Свобода,* ***воля****, а яка* ***воля****?* [Там само, с.114]. *2. Його захопило* ***непереможне бажання*** *зробити йому (Мажусі) шкоду, втоптати в землю і знищить* [Там само, с.137].

Воля в суспільстві, що репрезентоване творами М.Коцюбинського, – явище соціально обмежене, яке зумовлює наявність таких смислових показників як *«невіра, «пасивність», «невпевненість», «свавілля»*: *1.Зрозуміло, що такий стан речей не міг не похитнути Тиховичевої* ***віри*** *в корисність такої боротьби* [2, с.243]. *2. Цілий вік із тебе луску скребли, а ти,* ***воля****, у плузі йди* [3, с.55]. *3. Чи стане ж у мене* ***відваги*** *розірвати його (коло невдач), вийти в світ широкий на боротьбу з тим, що воно закликає?* [2, с.176]. *4. Тепер нам* ***воля*** [3, с.124]. *Він (Хома) був* ***рішучий****; видко було, що він не жартує* [Там само, с.122].

У художній моделі можна виділити два типи зв'язків – когнітивні й асоціативні. Асоціативні створюють глибинний зміст, який знаходиться в складних відносинах з семантикою слів, що може бути відмінним від їх номінативних значень. Цьому слугують, зокрема, контексти, у яких концепт «Воля» стає виразником таких смислів, як «нерішучість», «невладання собою», «навіюваність»: *1. Дурю себе* ***відвагою****, коли чую, що сили мої слабнуть, що я* ***легкодуха****, нікчемна істота* [2, с.167]. *2. Хлопець не може* ***опертися бажанню*** *глянути у*

вікно, зводить очі...і весь холоне [Там само, с.171]. *3. Ось, волочучи кайдани, покволом, віками цілими проходять люди, забиті, залякані люди, і* ***не насмілюються*** *звести очі на Хо, глянути страхові в вічі...* [Там само, с.168].

Воля у творах М.Коцюбинського може бути доброю, егоїстичною, злою й навіть непримиренною: *1. Якось сама собою перевелась на селі п'яна парубоча* ***сваволя****, бійки та нічний галас* [3, с.106]. *2. Хоч всі в родині кипіли злістю й* ***завзяттям*** *на той диявольський рід, але ніхто не міг розказати Іванові, звідки пішла ворожнеча* [Там само, с.182]. *3. А Підпара знов ходить, стереже клуні,* ***безстрашний****, готовий оборонити своє не тільки рушницею, а і зубами* [Там само, с.108]. *4. Дадено* ***волю****, щоб чорний народ стребив панів* [Там само, с.114].

«Нове значення слова – це не тільки його власна справа, у ньому закладено обов'язковий наслідок – вплив на склад і якість тих одиниць, котрі стають його функціональними партнерами» [8, с.381]. У зв'язку з цим досліджуємо метафоричну лексику, адже експресивність є явищем семантичного порядку [7, с.71]. При цьому беремо до уваги сполучуваність лексем, оскільки синтагматика найефективніше розкриває семантику слова. Особливості вербалізації метафоричної лексики у вольовій концептосфері, яка становить значний відсоток у прозі М.Коцюбинського, полягають певним чином у виході за межі продуктивної моделі сполучуваності лексем, що характеризує ідіостиль письменника. Цьому слугують, зокрема, такі метафоричні вислови: *смак волі, пісня волі, традиції волі, ослаблена воля, мигтяче бажання, жахлива впевненість, зелена воля, повна віра, шалена відвага, сліпа завзятість* та ін.

Неабияку роль у контекстуальних семантичних трансформаціях відіграють дієслова, які, будучи носіями динамічної ознаки, піддаються метафоризації. Маючи широкі експресивні можливості, дієслова у творах М.Коцюбинського утворюють такі авторські метафори: *заслоняти волю, спопелити волю, здобути волю, душа бажає, горіти бажанням, почутись на волі, напружити волю* та ін. Уживання при цьому атрибутивних та обставинних поширювачів підсилює позитивну й негативну конотацію.

У концептосфері вольових актів у прозі М.Коцюбинського наявні фразеологізми, яким відводиться центральне місце серед експресивних засобів мови: домінантними в них постають імпліцитні латентні семи, які слугують для номінації вольових якостей. Це, зокрема, наочно демонструють контексти, у яких фразеологічні одиниці поглиблюють уявлення про моральні цінності українського народу, підкреслюють специфіку його етичного світосприйняття: *1. ...хоч* ***дорогою ціною*** *можна здобути бажану волю...*[3, с.92]. *2. Але Панас міцно* ***стояв на своєму*** [Там само, с.86]. *3. Вони (Гнат і Олександра) затялися – і він* ***не з клоччя*** [2, с.59].

Такі фраземи, як *волити волю* («виконувати чиєсь бажання, слухати когось, заст.»), *взяти в шори* («підкоряти кого-небудь своїй волі, розпоряджатися ким-небудь; верховодити») та фразеологізми з компонентом *дух* збагачують палітру експресивних засобів прози письменника: *1.* ***Вволили*** *чумаченьки товаришеву* ***волю*** [2, с.199]. *2. А щоб грошей не меншало, то він (Романко)* ***візьме*** *мужиків «****у шори****»* [Там само, с.119].*3. Вона (Раїса) худла й блідла, але та стриманість, та дисципліна, якими вона* ***підіймала дух*** *в утлому тілі, давали насолоду* [3, с.81]. *4. Хіба в тебе душа? От* ***заячий дух*** [2, с.72].

Цей концепт у творах письменника тлумачиться як антитеза до лексеми *«неволя»*: *Очікування помочі, що мала прибути з невідомих вільних країв та визволити з* ***неволі****, -* ***напружувало*** *нерви, розтягувало без краю час* [3, с.104].

Отже, концептосфера вольових актів у прозі М.Коцюбинського представлена комплексом таких смислів: *«мрія», «сподівання», «бажання», «сила духу», «рішучість», «самовладання», «впевненість», «прагнення», «переконання», «сміливість», «невіра», «пасивність», «свавілля», «ненависть», «невдоволення», «невпевненість», «нерішучість», «невладання собою», «навіюваність»*, що зумовлено історичними умовами епохи, яка репрезентована у творах. Ми пересвідчились, що «концепт – когнітивно-оцінне надбання, що відбиває етноспецифічне осягнення певного фрагмента довкілля» [5, с.213].

Семантична місткість вербалізованого концепту «Воля» у прозі М. Коцюбинського визначається прагматичною значущістю, неоднорідністю його наповнення, здатністю бути не лише невід'ємною складовою життя людини, а визначати сутність її буття.

Доцільним і перспективним, на нашу думку, буде подальший розгляд цього концепту в пареміологічному аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кононенко В.І. Смислова структура концепту // Семантика мови і тексту. Матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф. 26 – 28 верес. 2006 року. – Івано-Франківськ, 2006. – с.248 – 250.
2. Коцюбинський М.М. Твори в семи томах – К.: Наук. думка, 1973. – Т. 1. – 382 с.
3. Коцюбинський М.М. Твори в семи томах. – К.: Наук. думка, 1974. – Т. 2. – 406 с.
4. Лисиченко Л.А. Структура мовної картини світу // Мовознавство. – 2004. – № 5 – 6. – с.36 – 42.
5. Приходько А.М. Концепт як об'єкт зіставного мовознавства // Мова. Людина. Світ. До 70-річчя проф. М.Кочергана. Зб. наук. ст. / Відп. ред. Тараненко О.О. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. – с.212 – 229.
6. Степанов Ю.С. Константы : Словарь русской культуры. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академ. Проект, 2001. – 990 с.
7. Трипольская Т.А. Экспрессивное слово в лексико-графическом отражении // Лексико-семантические группы современного русского языка: Сб. науч. тр. – Новосибирск: Изд-во НГПИ, 1985. – 124 с.
8. Шведова Н.Ю. Русский язык: Избр. работы // Рос. акад. наук; отд-ние ист.-филол. наук; Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 640 с.

АНОТАЦІЯ

Автор аналізує семантику лексем концептосфери вольових актів у художній моделі світу, досліджує наявну в ній експресивну лексику.

***Ключові слова**: концепт, концептосфера, вольовий акт, художня модель світу, експресивна лексика.*

The author carries out the analysis of lexeme semantics of the concept sphere as element of volitional acts in the artistic model of the world, researches its expressive lexical elements .

***Key words**: concept, the sphere of concept, volitional act, artistic model of the world, expressive lexical elements .*

Борис Хоменко
(Вінниця)

ІВАН ФРАНКО В ШРІ ЛАНЦІ

У нарисі «До Арктики через тропіки» (1931) Микола Трублаїні розповів, з яким хвилюванням моряки на криголамі «Федір Літке», що вирушив у далеку дорогу на Північ із Севастополя, проходили влітку 1929 року повз острів Цейлон, як спрагло вдивлялися вони в береги цієї вічнозеленої країни серед просторів Індійського океану.

Ще б пак! Упродовж віків уяву європейців захоплює цей стародавній, чарівної краси острів. Самі його жителі – сінгали й таміли – любовно називають свою батьківщину «Шрі Ланка», що означає «Благословенна Ланка» У давнину ж вона мала іншу назву – Синхала-двіпа («Левиний острів»), тому що основне населення називає себе сінгалами, тобто «людьми левиного племені». Отож і нині, хоч диких левів на острові немає вже й сліду, зображення царя звірів є символов країни, його бачимо й на прапорі Демократичної Республіки Шрі Ланка.

Далеко від України ця екзотична земля, та наш народ віддавна виявляє інтерес до її природи, народу, культури. Ще в часи Київської держави на береги Дніпра доходили відомості про Шрі Ланку. Так, у перекладній книжці «Християнська топографія», яку написав у VI ст. візантійський купець, а згодом чернець Козьма родом з Єгипту, йдеться і про Індію та Шрі Ланку (Цейлон), яку названо Тапробаном. Автор подає фантастичні оповідання про ці країни, про дивовижних тварин на зразок єдинорога та водяного коня і про чудові рослини, які там нібито зустрічаються. Характеризуючи працю Козьми, Олександр Білецький зауважує, що його розповіді про людей і природу Шрі Ланки залишили свій слід в Україні, вони «справляли певне враження: єдинорог, наприклад, зайняв відповідне місце в народному образотворчому мистецтві» [1, с.338].

Вагомий внесок у справу ознайомлення української громадськості з культурою Шрі Ланки належить Іванові Франкові. Він глибоко цікавився буддизмом та його літературою, пам'ятки якої майже дві тисячі років тому були записані на Цейлоні місцевою мовою палі. Про це стародавнє письменство І.Франко не раз говорить у своїх наукових працях. А окремі його твори зробив надбанням нашого народу. Так, з книги «Суттаніпата» («Зібрання повчань») він

переклав оповідання «Мара і Будда» та «Багач і Мудрець» і опублікував їх 1901 року в журналі «Літературно-науковий вісник (т. XIII, кн. 2). Деякі мотиви й образи палійської літератури український поет використав у власній творчості. У його передмові до збірки «Мій Ізмарагд», скажімо, читаємо: «В поетичній формі я бажав подати сучасному руському читачеві ряд оповідань, притч, рефлексій і інших проявів чуття та фантазії, котрих теми черпані з різних джерел, домашніх і чужих, східних і західних, та котрі, проте, в'язались би в одну органічну цілість не якоюсь одною тенденцією, не одною догмою релігійною чи естетичною, а тільки спільним діапазоном морального чуття і темпераменту, через який пройшли, поки вилилися в ту форму» [4, с.179]. Далі поет зазначає, що до книжки ввійшло «чимало й такого, де на чужу основу я накладав свої власні узори» [4, с.180]. Це стосується, зокрема, «Притчі про життя» та «Притчі про віру», написаних на матеріалі стародавньої ланкійської літератури. Таким же накладанням власного узору на чужу основу став і вірш І.Франка «Поклін тобі, Буддо!» із збірки «Зів'яле листя», у якому поет поставив за мету «корінь страждання людського знайти» [4, с.170].

Традиції Івана Франка як дослідника, перекладача і пропагандиста давнього ланкійського (а також індійського) письменства були продовжені у працях літературознавців XX століття. Ось деякі факти. Видатний український учений-індолог Павло Ріттер на початку 1930-х років написав кілька наукових розвідок, а водночас переклав велику низку творів цієї літератури. Це були переважно зразки т.з. буддійського канону; серед них – «Розмова Будди з пастухом Джанією» із згадуваної вже книги «Сутта-ніпата», добірка афористичних мініатюр з книги «Дгаммапада» («Шлях істини»), «Вогневе казання» з канону «Вінаяпітака» («Кошик дисципліни й поведінки Будди»), двоє оповідань з «Махапарінірванасутти» («Велике повчання про повну нірвану», а також уривок з неканонічного буддійського твору «Мілінда-паньхо» («Питання царя Мілінди»).

Найбільшу увагу П.Ріттера привернула «Книга джатак», з якої він переклав шість творів – джатак, – що являють собою особливий жанр оповідань повчального змісту, заснованих на фольклорному матеріалі. Записано їх також на о.Цейлоні. Усі згадані переклади увійшли до антології «Голоси стародавньої Індії», упорядкованої П.Ріттером тоді ж, на початку 1930-х років, і виданої лише через півстоліття 1982 року, в Києві. Плідно працював на ниві дослідження українсько-ланкійських літературних зв'язків Олександр Білецький. У статтях «Давня Індія та її література» (1933) та «Франко й індійська література» (1956) він розглядає і найвизначніші пам'ятки стародавнього письменства Шрі Ланки.

Треба згадати і численні публікації, зокрема ґрунтовну монографію «Кобзар за Гімалаями. Творчість Т.Г.Шевченка в Індії та Шрі Ланці» (К., 1989), українського індолога, літературознавця і перекладача Віталія Фурніки, які здобули високу оцінку наукової громадськості. Свого часу він навчався в Індії, а 1981 року відвідав Шрі Ланку з метою ближчого знайомства з тамільською літературою цієї країни. «Зустрічі в Коломбо з поетами, прозаїками та публіцистами дали багато цікавого, несподіваного й показали, як глибоко цікавляться вони письменством нашої країни, творчістю видатних митців нашої культури. Серед низки імен було згадано і Тараса Шевченка» [5, с.255].

Перші переклади і публікації, присвячені Т.Шевченкові, які з'явилися в Шрі Ланці у 1960-х роках, належать таміломовним письменникам Х.Мохіддіну, П.Мухіддіну і К.Раманадану, а також сінгаломовному Д.Ліянаге. Згодом «Заповіт» переклав Айятурей Сантан і надрукував його в тамільському журналі «Маллігей» («Жасмин») за березень 1985 року. Тут же подано змістовну статтю перекладача «Великий поет Тарас Шевченко», в якій прихильно сказано про нашу класику. На думку А.Сантана, українська література «відбиває прагнення і сподівання трудового народу, в її історію вписано імена багатьох видатних творців, таких, як Тарас Шевченко, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка та інших майстрів» [3, с.45].

Сінгальською мовою Шевченків «Заповіт» переклав відомий сучасний письменник Дедігама Вінсент Родріго. В одній із статей він знайомить своїх співвітчизників із життєвим і творчим подвигом геніального сина України. Особливо захопила його поема «Сон» («У всякого своя доля»), котру Родріго порівнює із всесвітньовідомою «Божественною комедією» Алігієрі Данте. Цей гостро викривальний твір, як справедливо наголошує сінгальський автор, завдав нищівного удару по російському самодержавству [5, с.287].

Нарешті 1986 року сталася ще одна важлива подія в історії українсько-ланкійських літературних зв'язків: у Шрі Ланці з нагоди 130-річчя від дня народження Івана Франка вперше прозвучало ім'я великого українського письменника-гуманіста, вченого і мислителя. Заслуга в цьому відомого в Шрі Ланці та Індії поета, віце-президента Асоціації прогресивних письменників країни К.Ганеша, перекладача тамільською мовою творів болгарських, в'єтнамських, російських та українських авторів.

1963 року йому пощастило здійснити подорож в Україну. У Києві він познайомився з експозицією Державного (нині Національного) музею Тараса Шевченка, з хвилюванням вислухав розповідь про життя і творчість українського поета й художника. У ті ж дні Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами подарувало гостеві з Шрі Ланки видання творів Т.Шевченка й І.Франка англійською мовою, а також друковані матеріали про них. Це стало поштовхом до того, що К.Ганеш узявся вивчати й перекладати поезію Шевченка. Ряд своїх інтерпретацій з «Кобзаря» він надрукував у тамільській пресі Шрі Ланки та Індії. «Шевченкова поезія логічно привела мене до творів Франка, – розповідає К.Ганеш у своїх листах. – Я побачив велику силу спадкоємності їхніх ідей. Переконаний, що мій народ повинен знати творчість цих великих поетів». Перша в Шрі Ланці публікація про Івана Франка з'явилася 24 серпня 1986 року в щотижневій газеті «Віракесарі» («Героїчний лев»), яка виходить у столиці країни м. Коломбо тамільською мовою. Це була невелика за обсягом стаття К.Ганеша «Український поет», уміщена в розділі «Вікно в поетичний світ». Тут же подано портрет І.Франка. Мала вона ознайомлювальний характер. Автор, висловлюючи своє захоплення творчим подвигом Каменяра, підкреслює енциклопедичність знань, силу таланту, глибину думки та широчінь його мистецьких і наукових зацікавлень. Це виявилося, зокрема в тому, що І.Франко проніс через усе життя інтерес до духовних надбань різних народів, у тому числі й до індійської та ланкійської культури, до фольклору й літератури народів Південної Азії.

«Сам Франко є одним із великих поетів світу», – зазначає далі К.Ганеш і тут же інформує читачів, що в Радянському Союзі твори українського класика виходили 500 разів різними мовами, що друкувалися вони також у багатьох європейських країнах. «Франко заслужено користується повагою у читачів усього світу», – завершує свої роздуми автор статті [2]. Через рік з лишком після цієї публікації поетичне слово І.Франка вперше з'явилося в тамільській пресі Шрі Ланки. Це був переклад славетних «Каменярів», що його здійснив К.Ганеш і в жовтні 1987 року надрукував у журналі «Со́віян на́ду» («Країна Рад») у розділі «Сад поезії». Публікацію супроводить ілюстрація, на якій зображено Вічного революціонера, прикованого до скелі. Так редакція підкреслила ідейний зв'язок цього твору із програмним віршем І.Франка «Гімн. Замість прологу».

Скориставшись формою алегорії, І.Франко у вірші «Каменярі» (1878) створив колективний образ борців за народну справу, за нове, гармонійне суспільство. Дух героїки і самозречення витає над цими відважними людьми. Проте, як слушно зауважив Семен Шаховський, у «Каменярах» немає суцільного мажору, поет відчув і зафіксував стан, коли душа займається оптимізмом завдяки палкій мрії про майбутнє [6, с.4].

У перекладі вірш дістав назву «Битва в дорозі». К.Ганеш хоч і спирався переважно на англійський текст «Камерярів», проте зумів відчути дух оригіналу, завдяки чому його трансформація не викликає суттєвих заперечень. Цікаво, що К.Ганеш відмовився од вільної форми поетичного перекладу, тобто від білого вірша, до якого найчастіше вдаються тамільські перекладачі. Він обрав інший шлях – звернувся до традиційної дравідійської метрики, притаманної класичній поезії тамільського народу. Ця метрика вимагає неабиякої майстерності, зате вірші, перекладені чи написані за її канонами, звучать сильно, в них розкриваються багаті лексичні та інтонаційні можливості художньої мови. Не менш важливо й те, що дравідійська віршова система передбачає обов'язковість римування на початку парного і непарного рядків, а також рими в середині цих рядків.

Дравідійський вірш під пером К.Ганеша виявився цілком адекватною формою для передачі карбованого ритму «Каменярів», у якому виразно чути ходу революційних борців за поступ людства. Він став придатним для відтворення протяглого шестистопного ямбу, що відповідає епічнопіднесеному тону розповіді у творі І.Франка. А водночас необхідно відзначити

й те, що в перекладі К.Ганеша «Каменярі» зазвували як пісня, яку можна виконувати під супровід популярних у народі барабана і яжа –струнного музичного інструменту.

Твір І.Франка добре сприйняли в Шрі Ланці. Його глибокий соціально-філософський зміст, викінчена поетична форма, зокрема енергійна ритмомелодика, блискуча алегоричність образів знайшли щирий відгук у тамільських читачів Шрі Ланки, Індії та Малайзії.

У травні 1989 року К.Ганеш узяв участь у міжнародному шевченківському форумі «Від серця Європи – до серця України», що відбувся у Празі, як гостя і друга української літератури його щиро вітали в Києві на святі з нагоди 175-річчя від дня народження Т.Шевченка. У ті дні він з почуттям говорив про Україну, яка назавжди полонила його серце, ділився планами подальшої популяризації кращих здобутків української поезії, у тім числі творів Т.Шевченка та І.Франка на своїй батьківщині. Зауважимо, що на той час ланкійський поет уже відтворив рідною мовою окремі вірші Лесі Українки, першим у Шрі Ланці переклав «Заповіт», поеми «Катерина» й «Царі», вірші «Муза», «Слава», «Сон» («На панщині пшеницю жала») та інші твори Т.Шевченка.

Тепер же звернення К.Ганеша до поетичної спадщини великого Каменяра засвідчило початок літературної Франкіани в Шрі Ланці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О. Франко й індійська література // Білецький О. Від давнини до сучасності. Вибрані праці: В 2-х т. – К.: Держ. вид-во худож. л-ри, 1960. – Т. 2. – 338-357 с.
2. Ганеш К. Укренія кавіньяр (Український поет) // Віракесарі (Героїчний лев). – 1986. – 24 серпня.
3. Сантан А. Махакаві Тарас Шевченко (Великий поет Тарас Шевченко) // Маллігей (Жасмин). – 1985. – № 3.
4. Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. 2. – с.179-181.
5. Фурніка В. Кобзар за Гімалаями. Творчість Т.Г.Шевченка в Індії та Шрі Ланці. – К.: Дніпро, 1989. – 310 с
6. Шаховський с.Львівська весна Каменяра // Літературна Україна. – 1978. – 14 липня.

АНОТАЦІЯ

У статті йдеться про інтерес І.Франка до давньої ланкійської літератури, про перші критичні оцінки його творчості в Шрі Ланці та переклад його вірша «Каменярі».

Ключові слова: *Франко, ланкійська література, критичні праці, переклад, «Каменярі».*

This article deals with I. Franco's interest to ancient Lanka literature, about his first critical marks in Sri Lanka and the translation of his poem «Kamenyari».

Key words: *Franko, Sri-lanka literature, critical works, translation, "Kameniari".*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Антонюк Євгенія Миколаївна,** *кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*
2. **Баган Мирослава Петрівна,** *кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та українського мовознавства Київського національного лінгвістичного університету.*
3. **Богатько Валентина Василівна,** *кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри стилістики й культури мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*
4. **Борецький Віталій Васильович,** *асистент кафедри української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*
5. **Валюх Зоя Орестівна,** *доктор філологічних наук, завідувач кафедри філологічних дисциплін Полтавського державного педагогічного університету ім.. В.Г. Короленка.*
6. **Висоцький Анатолій Васильович,** *кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.*
7. **Вишивана Наталія Володимирівна,** *кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри німецької філології Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*
8. **Гандзюк Віталій Олександрович,** *аспірант Інституту журналістики Київського національного університету ім. Т. Шевченка.*
9. **Гладьо Світлана Вікторівна,** *кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри англійської філології Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*
10. **Грачова Ірина Євгеніївна,** *аспірант кафедри граматики та історії англійської мови Київського національного лінгвістичного університету.*
11. **Григорчук Ганна Григорівна,** *старший викладач кафедри іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*
12. **Драч Юлія Борисівна,** *асистент кафедри методики філологічних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*
13. **Дудик Максим Петрович,** *журналіст, м. Київ.*
14. **Дудик Петро Семенович,** *доктор філологічних наук, професор кафедри стилістики й культури мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*
15. **Жаровська Олена Петрівна,** *асистент кафедри стилістики й культури мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*
16. **Жуковська Вікторія Вікторівна,** *кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри англійської філології Житомирського державного університету ім. І. Франка.*
17. **Завальнюк Інна Яківна,** *кандидат філологічних наук, докторант кафедри стилістики й культури мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*
18. **Зайцева Ірина Петрівна,** *аспірант, Луганський національний педагогічний університет ім. Т. Шевченка.*
19. **Зелененька Ірина Алімівна,** *викладач Барського автодорожнього технікуму Вінницької області.*
20. **Змієвська Олена Олександрівна,** *старший викладач кафедри англійської мови, заступник директора Інституту іноземних мов з навчальної роботи Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*
21. **Іваницька Наталя Борисівна,** *кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.*

22. **Іваницька Ніна Лаврентіївна,** *доктор філологічних наук, професор кафедри методики філологічних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

23. **Ілініч Світлана Юріївна,** *аспірант кафедри методики філологічних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

24. **Каленич Володимир Миколайович,** *асистент кафедри української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

25. **Киричук Світлана Анатоліївна,** *асистент кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

26. **Козачишина Оксана Леонідівна ,** *кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри англійської філології Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

27. **Козіцька Оксана Анатоліївна,** *кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін початкового навчання Рівненського державного гуманітарного університету.*

28. **Колібаба Лариса Миколаївна,** *кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу граматики та фонетики Інституту української мови НАН України.*

29. **Колядич Юлія Володимирівна,** *асистент кафедри іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

30. **Кондратюк Леся Миколаївна,** *аспірантка відділу компаративістики Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України.*

31. **Кравець Лариса Вікторівна,** *кандидат філологічних наук, доцент кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.*

32. **Крупка Віктор Петрович,** *асистент кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

33. **Кухар Ніна Іванівна,** *кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

34. **Кухарчук Оксана Володимирівна,** *аспірант відділу граматики та фонетики Інституту української мови НАН України.*

35. **Кущ Ольга Петрівна,** *кандидат філологічних наук, доцент кафедри стилістики й культури мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

36. **Лебедєва Тамара Іванівна,** *старший викладач кафедри іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

37. **Лесь Валентина Самсонівна,** *кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*

38. **Наливайко Юлія Юріївна,** *аспірант кафедри української мови Донецького національного університету, старший викладач кафедри філології Донецького інституту соціальної освіти.*

39. **Олексенко Володимир Павлович,** *доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри журналістики, директор Інституту філології та журналістики Херсонського державного університету.*

40. **Пацаранюк Юлія Михайлівна,** *кандидат філологічних наук, науковий співробітник кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.*

41. **Подзігун Вікторія Іванівна,** *асистент кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

42. **Пойда Оксана Андріївна,** *старший викладач кафедри методики філологічних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

43. **Прокопчук Людмила Володимирівна,** *кандидат філологічних наук, доцент кафедри стилістики й культури мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

44. **Пустовіт Тетяна Миколаївна,** *кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарних та загальноосвітніх дисциплін ВСЕІ Університету «Україна».*

45. **Руснак Ірина Євгенівна,** *кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

46. **Савчук Тетяна Василівна,** *асистент кафедри філологічних та природничо-математичних дисциплін факультету підготовки вчителів початкового навчання Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

47. **Семенець Олена Олександрівна,** *доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка.*

48. **Сніховська Ірена Едуардівна,** *кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри англійської філології Житомирського державного університету ім. І. Франка.*

49. **Стрільчук Антоніна Вікторівна,** *аспірантка кафедри лексикології та стилістики англійської мови Київського національного лінгвістичного університету.*

50. **Супрун Володимир Миколайович,** *старший викладач кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

51. **Теклюк Варвара Яківна,** *кандидат філологічних наук, доцент, директор Інституту філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

52. **Терещенко Лілія Яківна,** *асистент кафедри англійської філології Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

53. **Тичина Ірина Вікторівна,** *викладач кафедри іноземних мов Житомирського військового інституту радіоелектроніки ім.. С.П. Корольова.*

54. **Ткачук Тарас Павлович,** *здобувач відділу історії та граматики Інституту української мови НАН України, учитель української мови та літератури Вінницької приватної ЗОШ І-ІІІ ступенів «АІСТ».*

55. **Ткачук Тетяна Іванівна,** *старший викладач Відокремленого підрозділу Європейського університету фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу у м. Вінниці*

56. **Товстенко Вікторія Ростиславівна,** *кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови та літератури Київського національного економічного університету ім. Гетьмана.*

57. **Фатєєва Людмила Михайлівна,** *аспірантка кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка.*

58. **Федчук Лілія Іванівна,** *кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики філологічних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

59. **Фурса Валентина Миколаївна,** *кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу граматики та фонетики Інституту української мови НАН України.*

60. **Хоменко Борис Васильович,** *кандидат філологічних наук, професор кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

61. **Цибульська Лідія Іванівна,** *молодший науковий співробітник науково-дослідного центру Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

62. **Чугу Світлана Дмитрівна,** *кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри англійської мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

63. **Щербачук Наталія Петрівна,** *викладач кафедри української мови Рівненського державного гуманітарного університету*

64. **Ямчинська Тамара Іванівна,** *кандидат філологічних наук, доцент, директор Інституту іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.*

Зміст

ТЕОРІЯ МОВИ. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КАТЕГОРІЙНОЇ ГРАМАТИКИ

1. ***Ніна Іваницька.*** Сучасна українська граматична наука: традиції й оновлені орієнтири.....3
2. ***Петро Дудик.*** Стилістика, журналістика й публіцистика: окремі зауваги.....6
3. ***Зоя Валюх.*** Нульові словотвірні парадигми іменника в українській мові.....10
4. ***Володимир Олексенко.*** Словотвірна реалізація категорії суб'єктивної позитивної оцінки...14
5. ***Олена Семенець.*** Художньо-образна семантизація граматичних форм і категорій у поетичному тексті.....18
6. ***Інна Завальнюк.*** Кореляція способів вираження значеннєвих варіантів у синтаксисі сучасної української публіцистики.....22
7. ***Людмила Прокопчук.*** Метамовна інтерпретація категорії порівняння.....26
8. ***Ірина Руснак.*** Назва твору й епіграф як форми діалогу з «чужим» словом у прозі Уласа Самчука.....29
9. ***Варвара Теклюк.*** Сучасна українська акцентологія: теоретичний та практичний аспекти...35
10. ***Світлана Чугу.*** Категорія темпоральності та її реалізація в англомовному художньому тексті.....39
11. ***Тамара Ямчинська.*** Заголовок англомовного журнального мікротексту-повідомлення: структура і семантика (на матеріалі тижневика Newsweek).....42

КАТЕГОРІЇ ДІЄСЛОВА ТА ІМЕННИКА: СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ В МОВІ

1. ***Віталій Борецький.*** Синтаксично зумовлені транспозиції у сфері семантико-граматичних категорій іменника.....46
2. ***Юлія Драч.*** До питання реченнєвотвірних параметрів дієслова.....49
3. ***Наталя Іваницька.*** Українська та англійська дієслівна лексика в аспекті сучасних класифікаційних вимірах.....52
4. ***Володимир Каленич.*** Аспектуальні варіанти предикативної ознаки одновалентних дієслівних предикатів.....59
5. ***Лариса Колібаба, Валентина Фурса.*** Семантико-синтаксичні параметри дієслів словотвірної категорії стану.....63
6. ***Тетяна Савчук.*** Категорійно зумовлена природа прогнозування релятивними дієсловами придієслівних синтаксичних позицій.....68
7. ***Лілія Федчук.*** Роль дієслівної зв'язки «бути» у структуруванні біномінативних речень зі значенням включення.....72
8. ***Лідія Цибульська.*** Стилістичні особливості присудків, виражених дієсловами руху (на матеріалі повісті І. Багряного «Огненне коло»).....76

КАТЕГОРІЙНА МОРФОЛОГІЯ

1. ***Анатолій Висоцький.*** Вплив явищ позамовної дійсності на специфіку функціонування прислівник.....80
2. ***Оксана Козіцька.*** Підрядні сполучники в позиції парцельованої підрядної частини.....84
3. ***Оксана Кухарчук.*** Проблема сполучників і сполучних комплексів у сучасному мовознавстві.....88

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КАТЕГОРІЙНОГО СИНТАКСИСУ

1. ***Мирослава Баган.*** Ствердження і заперечення крізь призму риторичного питання.....93
2. ***Валентина Богатько.*** Еліптичність речення як граматичне явище.....97
3. ***Олена Жаровська.*** Про логіко-значеннєві й комунікативні параметри питальних речень...100
4. ***Світлана Ілініч.*** Структура словосполучення як синтаксичний параметр законодавчого тексту.....104
5. ***Ніна Кухар.*** Лінгвістичний статус «другорядності» факультативного прислівного компонента у системі неголовних членів речення.....108
6. ***Ольга Кущ.*** Морфолого-синтаксичне вираження категорій ствердження і заперечення.....111
7. ***Юлія Наливайко.*** Об'єктно-означальний синкретизм атрибутивних форм.....116
8. ***Юлія Пацаранюк.*** Просте ускладнене речення: засоби вираження іронії.....120
9. ***Ірена Сніховська.*** Структурно-синтаксична неоднозначність як засіб мовної гри.....124
10. ***Антоніна Стрільчук.*** Синтаксична організація поетичного тексту (на матеріалі американської поезії XX століття): когнітивно-семіотичний аспект.....129
11. ***Тарас Ткачук.*** Проблема підрядних допустових у різних класифікаціях складнопідрядних речень.....134
12. ***Наталія Щербачук.*** Місце предикатних синтаксем у семантично елементарних простих реченнях-репліках.....138

ДИНАМІКА КАТЕГОРІЙНИХ ВИЯВІВ МОВНИХ ОДИНИЦЬ

1. ***Наталія Вишивана.*** Лексичне значення: основні концепції та проблема дефініції.....143
2. ***Світлана Гладьо.*** Категорія емотивності: семантичний та функціональний аспекти.....146
3. ***Ірина Грачова.*** Поява квантифікаторів як самостійного класу слів в історії англійської мови.....151
4. ***Максим Дудик.*** Про тематичні обриси інноваційної лексики.....156
5. ***Вікторія Жуковська, Ірина Тичина.*** Жанротвірна лексика популярного політичного та воєнного романів.....162
6. ***Ірина Зайцева.*** Внутрішня динаміка системи частин мови.....165
7. ***Тамара Лебедєва, Ганна Григорчук.*** Іншомовні слова в технічній термінології.....168
8. ***Валентина Лесь.*** Функционирование медицинской терминологии в неспециальной литературе.....173
9. ***Тетяна Пустовіт.*** Архаическая и диалектная лексика как средство воплощения авторской концепции в романе Д. Балашова «Симеон Гордый».....176

2. Грамматика русского языка. Т. II. – Ч. I. – М.: Изд-во АН СССР, 1960.
3. Жинкин Н.И. Вопрос и вопросительное предложение // Вопросы языкознания, 1955. – № 3.
4. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз. – изд. 7, 1956.
5. Попов П.С. Диалектика суждения// Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1950.
6. Русский язык. Энциклопедия. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1979.
7. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис // За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973.
8. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2000.

Скорочення

СВ – Газета «Сільські вісті».
УМ – Газета «Україна молода».
НС – Газета «Народне слово».
ЛУ – Газета «Літературна Україна».
УС – Газета «Українське слово».

АНОТАЦІЯ

У статті дещо по-своєрідному висвітлено ті явища, ознаки, які частково репрезентують собою логічний зміст, своєрідну типову структуру й комунікативний потенціал питальних речень.

Ключові слова: *питальне речення, його логічна й структурна сутність, комунікативна зорієнтованість, активність/пасивність вживання в різних стилях мови.*

The features and qualities which partially present logical content, special typical structure and communicative potential of question sentences are shown in the article in a special way.

Key words: *question sentences, their logical and structural essence; communication oriented; active/passive use in different language styles.*

Світлана Ілініч
(Вінниця)

СТРУКТУРА СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНИЙ ПАРАМЕТР ЗАКОНОДАВЧОГО ТЕКСТУ

У сучасному українському мовознавстві постали актуальними практичні питання використання мови в інших науках та сферах суспільної практики. Одним із таких виявів є вивчення мовних особливостей текстів законодавчого стилю. Законодавчі тексти стали об'єктом різноаспектних досліджень: з термінології (Артикуца Н.В., Вєрбенєц М.Б., Н.Й.Коцюба, Сєргєєва Г.А., Пастернак Г.Ю.), фразеології (Горбачук Д.В.), синтаксису (Баранник Д.Х., Безугла О.В., Образцова О.М., Рогожа В.Г., Стельникович Г.М.), стилістики (Мізецька В.Я., Демченко В.М., Хавронюк М., Плотницька І.), риторики (Романова М.В.), комунікативної лінгвістики (Круковський В.І., Притишняк Я.І., Малич М.В.) та ін.. Синтаксична організація законодавчих текстів залишається малодослідженою: в основному увага науковців зосереджена на проблемах структури речення і власне-тексту, рівень словосполучення вивчений недостатньо.

Мета статті – дослідити особливості семантики і структурно-граматичної організації словосполучень, виділених методом суцільної вибірки із текстів Конституції, Цивільного, Кримінального, Сімейного, Господарського кодексів України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кодексу законів про працю.

Для законодавчого тексту характерне переважне вживання багатокомпонентних словосполучень. Тяжіння до ускладнення структури словосполучення виявляється у функціонуванні групи словосполучень, що складаються з трьох і більше лексем, проте мають двочленну будову (головний і залежний компоненти), тобто кваліфікуються як прості. Семантико-синтаксичне ускладнення простого словосполучення відбувається у випадках, коли залежний або/і головний компоненти словосполучення виражені:

– стійкими сполученнями слів («аналітичними за структурою, але семантично і синтаксично цілісними мовними одиницями, що є засобом найбільш адекватного позначення